БГУ жарчысы
Вестник БГУ

№ 1(39)
2017

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор
А.И. МУСАЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары
С.И. ИСКЕНДЕРОВА
филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор
САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты
АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты
ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты
МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор
САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты
ТОКСОНБАЕВ Р. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал 2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык көрөт

Журнал КРнын Адилет министрлигинен 2001-жылы 2-мартта каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

© К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети

Вестник БГУ
БГУ жарчысы

№ 1(39)
2017

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ
доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
С.И. ИСКЕНДЕРОВА
доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор
МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б. - доктор педагогических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук
ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ТОКСОНБАЕВ Р. - доктор педагогических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит четыре раза в год

Журнал зарегистрирован в Министерстве
Юстиции КР 2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

© Бишкекский гуманитарный
университет им. К.Карасаева

УДК: 81:81 37

А.Дунканаев, *ф.и.д., проф.*
К.Тыныстанов атындагы ЫМУ

СҮЙЛӨМДҮН СЕМАНТИКАЛЫК-СТРУКТУРАЛЫК ИЗИЛДЕНИШИ

Макалада структуралык лингвистиканын актуалдуулугу белгиленет. Сүйлөмдүн семантикалык-структуралык маселесинин изилдениши тууралуу сөз болот жана жекече көз караштар билдирилет.

Ачкыч сөздөр: *Структура, сүйлөм, ой, система, белги, семантика, схема, элемент, метод.*

В статье отмечено актуальность структурной лингвистики. Сообщество об исследовании семантика - структурной стороны предложений, а также личные взгляды к вопросу.

Ключевые слова: *Структура,предложение, мысль, система, знак, сематика, схема, элемент, метод.*

The article pointed out theactuality of structural linguistics. Community opinions about the study of the semantic and structural side of the sentences, as well as personal attitudes to the issue.

Key words: *structure, sentence, thinking, system, sign, semantics, scheme, element, method*

Тилдин философиясынан, салыштырма-тарыхый тил илиминен, романтикалык, психологиялык, логикалык, младограмматикалык ж.б. багыт агымдардан өнүп чыккан азыркы структуралык лингвистиканын башаты дүйнөгө белгилүү окумуштуу Ф.де Соссюрдун «Тил – бул форма, субстанция эмес», «Тил – бул шарттуу алынган белгилердин системасы», «Тил – бул семантикалык система», «Тилде бардыгы байланышка негизделет» деген атактуу жоболорунан башталат. Мында тилдин ички элемент каражаттары бири-бири менен тыгыз байланышта болгон структура экендиги, тилдик каражаттар туюндурган маани жеке-жеке туруп бири-бирисиз тилдик белги боло албастыгы, демек, тилдик системанын структуралык ар бир элементи белги катары аныкталары, алардын ортосундагы байланыш, карым-катыш негизге алынары, тил жана кеп, текст жана система, структура жана модель болуп жиктештирилип, схема деңгээлдери белгиленет.

Тил илиминдеги структурализмдин жанданышы жана өнүгүүгө бет алышы XX кылымдын 20-30-жылдарына туура келет. Прага лингвистикалык мектебинин көрүнүктүү өкүлдөрү (С.Карцевский, В.Матезиус, В.Скаличка, Р.Якобсон, Н.Трубецкой) тилди функционалдык система, ушунун негизинде тил белгилүү бир максатка багытталган, же белгилүү бир максатты туюндуруучу, билдирүүчү каражаттардын системасы; фонология, грамматика, адабий тил жана кеп маданияты; тилди териштирүүнүн синхрондук жана диахрондук методду колдонуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрү сыяктуу маселелерди көтөрүшсө , Копенгагендик глосемантика өкүлдөрү (В.Брендаль, Л.Ельмслев) тилдин иманенттүү мүнөзүн, андагы карым-катыш, байланыштын структурасын изилдөөнү глоссематиканын теориялык максаты деп эсептеп, «тил» деген түшүнүктү өтө кеңири мааниде карашат. Табигый тыбыштык тил кеңири маанидеги «тилдин» бир гана көрүнүшү, б.а. кеңири маанидеги тилге тыбыш, тамга, телеграф белгилери, символдор, жарык сигналдар ж.б. кирет. Мындай тилге структуралык мамиле жасоону, лингвистиканын аксиоматикалык, универсалдуу теориясын түзүүнү принцип тутушкан. Американлык дескриптивдүү лингвистиканын (Ф.Боас, Л.Блумфильд) жаралышында жана өнүгүшүндө негизинен эки өзгөчөлүктү белгилеп жүрүшөт: 1) Тилдердин бардыгы бири-бирине тектеш, жакын болгондуктан, т.а., көпчүлүк тилдер өз ара кескин айырмаланышкандыктан, ар бир тил өзүнүн тыбыштык типтерине, формаларына жана маанилерине жараша индуктивдик принциптин негизинде жекеден жалпыга карай сыпатталышы керек. Чындыгында буга чейин традициялык грамматикалар тилдин жеке өзгөчөлүгүндө эмес, бардык тилге мүнөздүү жалпы орток белгилерге таянуунун негизинде гана иштелип келген. 2) Тилдик материалдарды ошол элдин маданияты, тарыхы, психологиясы менен тыгыз байланышта карашкан. Ошондуктан тилди адам ишмердиги, кулк-мүнөзү , жүрүм-туруму, элдин жал-

пы психологиясы менен ажырагыс биримдикте деп билишкен. Негизинен тилдин кайталангыс кубулуш экендиги жөнүндөгү маселеге да басым жасашкан.

Синтаксистин негизги обьектилеринин бири – сүйлөм. Сүйлөмдүн грамматикалык табияты негизинен түзүлүшү жана айтымдык өзгөчөлүктөрү боюнча аныкталат. Сүйлөм түзүлүшүн уюштуруп турган бөлүктөрдүн бөтөнчөлктөрүнө, маанилик туюундурулуш ыгына жараша, ошондой эле синтаксистик категориялардын катышына карата жөнөкөй жана татаал сүйлөм болуп эки негизги түргө бөлүнөт. Булар өз кезегинде ички мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу, т.а., баш мүчөлөрүнүн сүйлөм тутумунда катышып турушуна жалпы эле сүйлөм мүчөлөрүнүн толук, толук эмес болушуна, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн байланыштуу жолдоруна, алардын маанилик мүнөзүнө карай өз ич ара дагы башка түрлөргө ажырап классификацияланат. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн табияты сүйлөм мүчөлүк милдет аткарган сөздөр менен жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр менен да уюшулуп, алардын негизинде келип чыккан өзгөчө сүйлөм түрлөрүн шарттайт. Бул аркылуу тилде сүйлөмдүн түзүлүш мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири экендигин көрүүгө болот. Бир жөнөкөй сүйлөм экинчи бир кеңитилген, же татаал сүйлөмдүн уюшулушунда база болуп, уютку болуп кызмат аткарат: 1. Мен келдим. 2. Мен шаардан келдим. 3. Мен шаардан кечээ келдим. 4. Мен келдим, иш бүткөн жок ж.б. Мисалдагы 1-жөнөкөй сүйлөмдүн базасында 2-жана 3-жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кеңейтилген, конкреттештирилген түрлөрү келип чыкса, 4-сүйлөм 1-сүйлөмдүн негизинде татаал сүйлөмгө айланды. Ырасында, ар бир сүйлөм өзүнчө түзүлүштүк бүтүндүктө, маанилик ажырымдык түшүнүктө уюшулуп калды.

Татаал сүйлөмдүн табияты болсо, эки, же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маани жактан да, структуралык жактан да бир бүтүнгө биригиши, айланышы аркасында шартталат да, биринчи де ңгээлдеги синтаксистик категориялардын өз ара катыш базасында турат (А.Жапаров. 1979: 13). Негизинен сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүндө жөнөкөй жана татаал, бир составдуу жана эки составдуу, кемтик жана толук, тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр сыяктуу маселелер каралат да, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү териштирилет. Айтымдык табияты боюнча жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөр деп бөлүштүрүлөт да, маанилик мүнөзү жагынан ар кыл өзгөчөлүктөргө ээ болуп тургандыгын көрсөтөт. Жалпысынан сөз болгон бул маселелер жана алардын ар биринин ички мүнөздүү өзгөчөлүктөрү тууралуу салттуу грамматикада көптөгөн илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп келгендиги маалым. Ошондуктан биздин илимий-иликтө өбүздүн багытына тууралап буларга учкай гана токтолдук.

Аталган пункттардан улам, тилдин татаал кубулуш экендигин анын негизги бирдиги болгон сүйлөмдүн мисалында көрсөтүүгө туура келди. Анткени бул бөлүмдөгү биздин иликтөөбүздүн негизин түзгөн «семантикалык структуранын» башаты дал ушул маселелерден өнүп чыгат.

Сүйлөмдүн семантикалык структурасын анализге алууда анын алгачкы баскычын жогорудагы маселелер түзөрүн, ал грамматикалык талдоодон башталарын Н.Ю.Шведова (1974: 107), В.Г.Адмони (1976: 6), О.И.Москальская (1974: 46), Т.Б.Ульянова (1974: 4), И.Х-.Ахма-тов (1983: 116) сыяктуу окумуштуулар белгилеп келишкен. Алар сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоодо салттуу грамматиканы биринчи баскыч деп эсептеп, андан соң, сүйлөмдүн синтаксистик моделдериндеги лексикалык орундук толуктоолорду, сүйлөмдүн маанилик структурасындагы жана семантикалык компоненттердин калыптанышындагы маселелерди карашат. Синтаксистик окуунун эң зарыл маселеси катары жеке тилдердеги сүйлөмдүн синтаксистик жана семантикалык моделдеринин тизмелерин түзүүнүн, ачык айкындуулугун камсыздоону көпчүлүк окумуштуулар колдоого алышкан да, ушул багытта иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Ушундан улам, XX кылымдын 70-жылдарынан баштап, айрыкча, сүйлөмдүн семантикалык структурасына олуттуу көңүл бурулуп, теориялык эмгектер жарала баштайт. Бул багыттагы илимий-изилдөөлөрдүн чордон-негизин түзгөн Б.Г.Гактын (1979), Г.Б.Алисованын (1971), И.Х.Ахматовдун (1983), В.С.Храковскийдин (1973), В.В.Богдановдун (1977), Б.Тойчубекованын (1983), И.П.Сусовдун (1973), Н.Д.Арутюнованын (1976), Т.П.Ломтевдин (1979), С.Н.Абдуллаевдин (1992), ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектерин баса белгилөөгө болот.

Илимий изилдөөлөрдө сүйлөмдү татаал тилдик белги катары кароо менен, анын семантикалык структурасын ар кыл көз караштардан туруп, ар тараптуу талдоолорго алышат. Мында биринчи кезекте, сүйлөмдүн семантика структурасынын маңызы, андагы тилдик элемент-бирдиктердин маани-мазмундук мүнөзү, байланыш, катыш өзгөчөлүктөрү, алардын номенклатурасы, типологиясы, семантика-структуралык моделдештирүү, мазмун жана форма маселелери каралат. Сүйлөм татаал тилдик белги катары эки тараптуу: форма жана мазмун жагынан мүнөздөлөт. Сүйлөмдүн формасы жана мазмуну белгилүү структурада болот. Предикативдик тилдик белги катары сүйлөмдүн толуктугу, бүтүндүгү, ар тараптуулугу эске алынып, ал мазмундук жана формалык жактары менен шартталат. Методологиялык принциптин тартибинде сүйлөмдү семантикалык-структуралык талдоого алууда, анын негизин мазмун менен форма түзүп тургандыгын, алар диалектикалык ажырагыс байланышта караларын көңүл борборунда тутуу керек. Экинчи жагынан, мазмун менен форманын жаралышы тилдик компоненттерге көз каранды болоору өтмө катар ички түшүнүктү шарттап турат. Көпчүлүк изилдөөчүлөр сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо андагы семантикалык компоненттердин (элемен-бирдиктердин) сүйлөмдө алган ордуна, мүнөзүнө, лексикалык табиятына, байланыш, катышына, функциясына айрыкча маани беришет. Арийне, азыркы тил илиминде семантикалык компоненттердин функциясын такталган, далилденген, башкача айтканда, бир нукка салынган универсалдуу системасы жок. Ушуга байланыштуу бир катар илимий эмгектерде семантикалык компоненттердин функциясын ар түрдүү аталыштар менен ар түрдүү мүнөздөп жүрүшөт. Атап айтканда, В.Г.Гакта муну <u>актант</u> деп атап, жети түрүн көрсөтсө, Н.П.Сусов <u>семантикалык функциянын</u>, же

релятеманын сегиз түрүн келтирет. Семантикалык структуранын орус тилиндеги үч мүчөлүү конструкциясын И.В.Альтман алты мүчөлүү конструкция деп киргизет. Т.Б.Алисова менен В.В.Богданов белгилүү каражаттар менен берилүүчү семантикалык функциянын он төрт түрүн келтиришет. У.Л.Чейф семантикалык катыштын жети түрү жөнүндө жазып, алардын зарылдыгын белгилейт. Ч.Филлмордун акыркы эмгегинде семантикалык жөндөмөлөрдүн: агенс, субьект, кабыл алуу, адресат, курал, объект, булак, максат, орун, мезгил түрлөрү сунуш кылынарын В.Б.Касевич белгилейт. Ю.Д.Апресян семантикалык валенттүүлүктүн 25 түрүн аныктайт. Ал көрсөтүлгөн валенттүүлүктүн тизмеси толук эместигин, аны дагы көбөйтүүгө мүмкүн экендигин айтат да, алардын жардамы менен сүйлөмдүн кеңейтилген, тереңдетилген структурасын ачып берүүгө боло тургандыгын ишенимдүү билдирет. Бул маселенин лингвистикалык адабияттарда мындан да көп түрү белгилегендигин көрсөтүүгө болот. Маселен, Н.Н.Леонтьева семантикалык мамилелердин 50 түрүн аныктайт. Н.Н.Арват сүйлөмдүн семантикалык структурасынын өзгөчөлүү компонентн сунуш кылат. Семантикалык компоненттердин эң туурасы да, эң ишенимдүүсү да, эң далилдүүсү да Арваттыкы болуп саналат. Сүйлөмдүн семантикалык компонент катары ал предикатты, субьектини, объектини, атрибутту жана ал-абалдын, же кыймылдын конкретизаторун сунуш кылат да, аталган семантикалык компонеттердин ар бири өздөрүнчө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү алып жүрөрүн көрсөтөт. Сүйлөмдүн семантикалык структурасы маселесине арналган көптөгөн эмгектерди кеңири жана ар тараптуу талдоого алган И.Х.Ахматов мындай көз караштарды салыштыра келип, алардын ар түрдүү аталыштарын жана ар кыл сандык көрсөткүчтөрүнүн келип чыгыш себептерин көрсөтүп, объективдүү баа берип, булардын ичинен ынанымдуусу катары Н.Н.Арваттын көз карашынын тууралыгын (1983: 68-70) белгилейт. Н.Н.Арваттын бөлүштүрүүсүн колдоого алган И.Х.Ахматов сүйлөмдүн маанилик түзүлүшүндөгү семантикалык компоненттерди жана алардын ар бирине тиешелүү маанилик өзгөчөлүктөрдү эскертүү менен предикат-субъект-объект-конкретизатор-атрибут тартибинде (1983: 112) берет. Чынында, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги факторлор катары алынган семантикалык компоненттердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү алардын ортосундагы катыш-мамилелер аркылуу аныкталат. Субъектинин субъектилик, объектинин объектилик, предикаттын предикаттык касиети жалпы маанилеринен сырткары (жалпы маанилер сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүндө деле ачык билинип турат), алардын ички маанилери, мүнөздөрү өздөрү менен грамматикалык байланышта, синтаксистик катышта турган компоненттердин сапат-касиетинен да келип чыгат:

Асан үйдөн келди.
Асан үйгө келди.

Шарттуу алынган бул эки сүйлөм грамматикалык түзүлүштөрү боюнча эки составдуу жөнөкөй сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрүнүн (ээ-бышыктооч-баяндооч) катышы боюнча да окшош. Сүйлөмдүн келди, келди этиштик баяндоочтору кыймыл-аракеттик жалпы маанилери жагынан бири-биринен негизинен эч айырмасыз. Бирок сүйлөмдүн семантикалык структурасында келди, келди компоненттери предикат катары Асан, Асан субъектилери, үйдөн, үйгө объектилери менен катышта туруп, кыймыл-аракеттик маанилеринин белгилүү бир өзгөчөлүктөрүн шарттайт. 1-сүйлөмдөгү келди предикатынын кыймыл процессии кайдан башталгандыгын үйдөн объектисинин негизинде так билдирип турса, 2-сүйлөмдөгү келди предикаты 1-сүйлөмдөгү келди предикаты менен кыймыл-аракеттик маанини туюндурушу жана формасы жагынан эч айырмасыз келсе дагы, кыймыл процессинин кайдан башталгандыгы таптакыр белгисиз. Экинчиден, 1-сүйлөмдөгү үйдөн объектилик катыштагы компоненти келди этиштик предикатына багыныңкы абалда туруп, кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирсе, 2-сүйлөмдөгү үйгө объектилик катыштагы компоненти келди этиштик предикатына багыныңкы байланышта келип, кыймылдын багытын ачык көрсөттү.

Ошондой эле тилде сырткы түзүлүшү жагынан окшош келген сүйлөмдөр колдонулат: 1.Жан кирди. 2.Түн кирди. 3.Асан кирди. 1-жана 2-сүйлөмдөрдө кыймылды аткаруучу субъект катышкан жок. Субъектини катыштыруунун зарылдыгы да жок, так айтканда, мындай сүйлөмдөрдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүгү кыймыл-аракетти аткаруучу субъектини талап кылбайт. Б.Тойчубекова: «Булар сырткы формасы боюнча эки составдуу сүйлөмдөргө окшош өңдөнүп турганы менен, кыймыл-аракетти, ал-абалды, кыймылдык белгини алып жүрүүчү жандуу заттар менен эч кандай жакындыгы жок. Алар аркылуу жаратылыштын бир көрүнүшү, өзүнчө бир бүтүн прцесси гана баяндалат. Мына ошону үчүн буларда кыймыл-аракеттин, белгинин субъектиси жок. Дегеле мындай сүйлөмдөр кыймыл-аракеттин, белгинин субъектисине ээ эмес» (Б.Тойчубекова, 1983: 23-24), - логикалык объективдүү баа берет. Бул ойду толук кубаттоого болот. Кошумчалай турган нерсе, Жан кирди. Түн кирди сыяктуу структуралык түзүлүштөгү сүйлөмдөр предикаттан гана турат. Сүйлөм тутумундагы: жан, кирди; түн, кирди компоненттери өз ара ажырагыс байланышта келди да, лексика-семантикалык бир бүтүндүктү түздү - Жанданды. Караңгыланды. Компоненттердин ширешүүсү дал ушул лексика-семантикалык бир бүтүндүктү уюштуруп, предикативдик мүнөздү жаратты. Натыйжада Асан кирди сүйлөмдөрүнөн айырмаланган семантикалык-структуралык түзүлүштү шарттады. 1. Жан кирди. 2. Түн кирди сыяктуу сүйлөмдөрдүн лексика-семантикалык бир бүтүндүгүн суроо берүү менен да тактасак болот: -Эмне болду? -Жан кирди. –Эмне болду? –Түн кирди. 3-сүйлөмдөгү (Асан кирди.) кирди сөзү жандуу заттын ачык кыймыл-аракетин жекече лексикалык мааниси аркылуу туюндуруп турат. Ошон үчүн өз алдынча суроого жооп болуп түшө алат: - Асан эмне кылды? - Асан кирди. Бул сүйлөм – эки составдуу жөнөкөй сүйлөм. Кыймыл-аракеттин аткаруучу субъектиси – Асан, кирди-предикат. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке мүнөздүү суроолордон да алардын семантикасындагы өзгөчөлүктү байкоого болот. 1-2-сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке эмне кылды? деген суроону коюуга болбойт. Анткени, эмне кылды? деген суроо жандуу заттын гана кыймылдык маанисин аныктоочу суроо. Дагы бир белгилей кетчү жагдай, 1-2-сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин, ал-абалдын аткаруучу субъектилери катышпастан, жандын

жана түндүн кыймылы гана туюндурулгандыктан, кирди сөздөрү түн жана жан сөздөрүн өздөрүнө сиңирип алгандай. Муну айтып жатканыбыздын жөнү, аталган сүйлөмдөрдө жан жана түн зат атооч сөздөрү катышып турса да, сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмуну кыймыл-аракеттик мааниге оодук болуп турат. Сүйлөмдүн ушул мазмунунда, ушул түзүлүшүндө аларга мүнөздүү мындай жалпылыктарды: а) сырткы түзүлүш формасы боюнча окшоштугун; б) кыймылдык процессти туюндурганыгын; в) кыймыл-аракетти аткаруучу субъектилердин катышпастыгын; г) лексика-семантикалык бүтүндүктөгү биримдигин көрсөтүүгө болот. Бирок бири-биринен айырмасыз көрүнгөн бул кыймыл процессинде, компоненттеринин ажырагыс биримдигин шарттаган карым-катышында кандайдыр бир семантикалык өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин баамдоого болот: а) 1-сүйлөмдөгү кирди компоненти нерсенин кыймылынын абалын атаса, 2-сүйлөмдөгү кирди компоненти аркылуу жаратылыштык көрүнүштүн кыймылы аталды. б) 1-сүйлөмдө ошол учурда пайда болгон кыймыл, 2-сүйлөмдө дайыма болуучу кыймыл. Тилдин коммуникативдик функциясында, пикир алышууда ойду билдирүүнүн ар түрдүү жолдору колдонулат. Алардын ар түрдүүлүгү айтымдык өзгөчөлүгү боюнча да аныкталат. Айтылыш ыгына карай сүйлөмдүн маанилик типтеринин келип чыгышы да ушундан улам болуп саналат. Кыргыз тилинин материалдарында айрым учурларда жогорудагыдай сырткы формасы боюнча окшош түзүлүштөгү сүйлөмдөр гана учурабастан, сүйлөмдүн структурасындагы компоненттердин санынын бирдейлиги, ошол эле сөздөрдүн пайдаланылышы, байланышуу жолдорунун окшоштугу боюнча да эч айырмасыз түзүлүштөгү сүйлөмдөр колдонулат. Чынында, эч айырмасыз көрүнүшү мындай сүйлөмдөрдү бир сүйлөм катары кароого негиз берет:

Демек, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы кандай гана компоненттер болбосун, аң-сезимдеги ойдун туюндурулушуна ылайык, өз ара байланышта, катышта уюшулуп, айрым шарттарда, грамматикалык бирдей формада келсе да, айырмалуу маани өзгөчөлүктөрдү жаратуу менен, белгилүү бир максат-мүдөөгө багытталат. Семантикалык компоненттердин карым-катышы, байланыш мүнөзү, логикалык биримдүүлүгү, системалуулугу, интонациялык-айтымдык жабдылышы, белгилүү бир максаттык функциясы структуралык бүтүндүктү түзөт. Айрым окумуштуулардын: «Башка структуралардай эле, сүйлөмдүн семантикалык структурасы анын элементтеринин ортосундагы мамилелерден жана чырмалышкан көз карандылыктардан турган бүтүндүк» (Ю.Степанов. 1966: 117). «Ошондуктан сүйлөмдүн семантикалык-структуралык спецификасын ачып берүү үчүн компоненттердин спецификасын, алардын уюшулушун жана карым-катыш мүнөзүн аныктоо зарыл. Бул үчүн аталган элементтердин кантип калыптангандыгын билүү керек. Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын калыптанышы кандай татаал болсо, анын элементтеринин жаралышы да ошончолук татаал» (И.Х-.Ахматов. 1983: 74). «Бардык синтаксистик структура сүйлөм тутумундагы элементтердин байланышынын саны менен гана эмес, байланышынын мүнөзү боюнча да аныкталат» (Г.А.Золотова, 1973: 14), «Сүйлөмдүн семантикалык структурасы семантикалык компоненттерден: предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибуттан турат. Булар компоненттердин жөн гана жыйындысы эмес, а өз ара түркүмдөшкөн мүнөзгө ээ жыйынтыктуу синтез» (С.Н.Абдуллаев. 1992: 10), - деп айткандары өйдөдөгү биздин көз караштты бекемдеп турат.

Ошентип, сүйлөмдүн семантикалык структурасынын калыптанышы, анын негизи: 1) сүйлөм тутумундагы семантикалык компоненттери, алардын функциялары; 2) сүйлөм түзүлүшүндөгү компоненттердин грамматикалык байланышы, синтаксистик катышы; 3) сүйлөм компоненттеринин синтаксистик позициясынын спецификасы жана бул позицияны категориалдык-лексикалык толуктоо; 4) сүйлөм компоненттеринин өз ара мамилелеринин, катышынын таасири, жыйынтыктары, алардын мүнөзү; 5) лексикалык жана синтаксистик семантиканын өз ара аракеттенишүүсү аркылуу жүзөгө ашырылат.

Адабияттар:

1. *Абдуллаев С.Н. Структурно-семантические модели простого предложения в современном уйгурском языке. – Каракол: Госпед-институт, 1992. –96 стр.*
2. *Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. – Нальчик: Изд. Кабардино-Балкар. ун-та, 1979. – 99 стр.*
3. *Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Эльбурс, 1983. – 360 стр.*
4. *Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: 1979. –323 б.*
5. *Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. –351 стр.*

УДК 81 36

А. Койлубаева,
ф.и.к., доцент, К.Тыныстанов
атындагы ЫМУ

БАГЫНЫҢКЫ КОШМО СҮЙЛӨМДҮН ТҮГӨЙЛӨРҮ ТУЮНТКАН МААНИЛЕР ЖАНА АЛАРДЫ БЕРҮҮНҮН СТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Аталаган макалада багыныңкы кошмо сүйлөмдүн берген маанилери жана аларды байланыштыруучу стилдик каражаттар «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: *Баш сүйлөм, багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөмдөр жана аларды байланыштыруучу морфологиялык каражаттар.*

В этой статье рассматриваются значения придаточных предложений и разбираются их стилевые присоединения на основе материалов эпоса "Манас".

Ключевые слова: *главное предложение, придаточное предложение, предложение с придаточными цели, предложение с придаточными образа действия, морфологические способы их присоединения.*

In this article the significance of subordinate joint sentences and their stylistic means on materials of epos «Manas» are analyzed

Key words: *Subordinate clause, purpose compound, djectivecompoundsentencesand their morphological meansof connection.*

Биздин негизги байланыш куралыбыз болуп саналган тилибизде адамдардын ою сөздөр, же сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн жеке-жеке жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу гана берилбестен, ошол жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашуусунан түзүлгөн кошмо сүйлөмдөр аркылуу да айтыла берет. Кандай гана кошмо сүйлөм болбосун, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча биригип, бирдиктүү бүтүн ойдун куралган жыйындысын билдирет. Ошол себептүү кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен бөлөк, ажыратылып каралбайт. Алар жалпы мазмуну боюнча да, жана интонациялык жагынан да синтаксистик бир бүтүн конструкция болуп эсептелет. Кадыресе жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланып, кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүндө аякталган интонация болбойт. Алардын аякталган интонациясы тутумундагы бардык түгөйлөрүнүн суммасы менен шарттаошып турат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы түгөйлөр (багыныңкы сүйлөм жана баш сүйлөм) грамматикалык татаал бир бүтүндүн өз ара ажырагыс болуп бекем байланышкан жана маанилери боюнча бири экинчисине багынычтуу, көз каранды болгон бөлүктөрү болуп саналат. Баш сүйлөм багыныңкы сүйлөмдү маани жактан өзүнө багындыруу менен. кошмо сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой-пикирди жыйынтыктап турат. Ошол себептүү багыныңкы сүйлөмгө караганда баш сүйлөм маани жактан басымдуулук кылат. Ал эми багыныңкы сүйлөм болсо, баш сүйлөмдөгү ойдун түрдүү кырдаалын, белгилерин, мүнөзүн баяндайт.

Мындай сүйлөмдөр "Манас" эпосунда өтө жыш колдонулуп, анын көлөмүнө жарашкан көркөмдүгүн бийиктикке жеткирип, көркөмдүктүн бүтүндөй системасы иштелип чыккан. Манастын Ата-журттун алдында берген анты:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча.
Туулбай туна чөгөйүн.
Тирүү жүрбөй өлөйүн.
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө теңир өзү урсун!- деп айтылат.

Мында багыныңкы сүйлөмдүн *–ган* формасындагы атоочтук этиштен турган баяндоочуна (*алты сан аман турганда*) жатыш жөндөмөнүн *–да* мүчөсү, этиштик баяндоочко *–гыча* мүчөсү *(душмандын буту баскыча)* жалганып, багыныңкы жана баш сүйлөмдөрдүн баяндоочтору учур чак маанисинде айтылды. Эгерде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу учур чак мааниде болсо, анда мезгил багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм бир мезгилде болгон иш-аракетти билдирери байкалат. Ошол эле учурда ак калпак элдин көз карандысыздыгы, эркиндиги, эгемендүүлүгү, биримдиги Манас атабыз үчүн ыйыктын ыйыгы экендиги ачык белгилүү болуп турат. Манас атанын ушул улуу идеясы

менен кыргыздын мекенчил атуулдары аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкенин жакшы билебиз. Бүгүнкү күндө "Манас" эпосу мына ушундай бийик жана улуу мекенчил идеяларды тээ илгертен өзөгүндө сары майдай сактап, көк асабадай желбиретип көтөрүп, укумдан-тукумга өткөзүп келе жатат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн байланышынын синтетикалык жана синтетика-аналитикалык жолу түздөн-түз багыныңы түгөйдүн баяндоочуна байланыштуу болот. Анткени бир эле мезгилде ал баяндоочтун формасы болуу менен бирге, ошол эле учурда багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү байланыштыруучу каражат болуп саналат. Мисалы: кырктын башы Кыргыл чалдын Манастын Көзкамандар тарабынан уулангандыгын капыстан угуп, кайгы-күйүттөн, өкүнүчтөн ичи өрттөнүп, кырк чорого кыйкырып турган учуру:

Айкырыгы таш жарып,
Бакырыгы баш жарып,
Мурутун булкуп ыргытып,
Ызы-чууну салды эми,-деп берилет.

Мында багыныңы сүйлөмдүн баяндоочтору *–ып* формасында уюшулуп, баш сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун сын-сыпатын билдирип турат. Бул учурда биз каармандын жан-дүйнөсүндө жүрүп жаткан "буркан-шарканды" анын сырткы кыймыл-аракетин сүрөттөө аркылуу ташка тамга баскандай даана көрүп турабыз. Ошол эле учурда Кыргыл чал ошол көз ирмемдеги бүткүл психологиясы менен көз алдыбызга тартылат.

Айрым учурларда *–ып* формасындагы чакчылдан болгон багыныңкы сүйлөмдөр өзүнөн кийинки сүйлөмдөгү (баш сүйлөмдөгү) кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн билдирбестен, маани жагынан аны менен бирдей даражада байланышып, бир мезгилде, же биринен экинчиси удаалаш болгон окуяны, кубулушту билдирет. Мисалы: Казактардын колунда кербенчи сартка сатылып кеткен Тайбуурул Сейтектин келатканын сезип, кербенчилерди жанына жолотпой, тиштеп, тепкилеп, жадатат. Сейтек менен кездешкенде гана тынчып, жыттап, көз жашын көлдөткөн учуру:

Айчүрөк турду чыркырап,
Сейтек ыйлап буркурап,
Тили жок буурул ат ыйлап,
Көрүп турган эл ыйлап,
Төшү түктүү жер ыйлап.
Муңдуулар акыр табышты,-деп сүрөттөлөт.

Демек, баяндоочунун милдетин *–ып* формасындагы чакчыл аткарып, баш сүйлөм (муңдуулар акыр табышты) менен тутумдашкан сыпат багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сап болуп кабатталып келгенде, сөз болуп жаткан обьектинин (муңдуулардын кантип табышканы) сапаты улам терең ачылып, дааналана тургандыгы ачык байкалат. Ошол эле учурда сыпат багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сапты түзүп гана тим болбостон, мазмунунун динамикалуулугун арттыруу менен, баш сүйлөмдө берилүүчү ойду күчөтүп, мына ушул касиет аркылуу күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү боектуулукка ээ болуп турат. Натыйжада эпостогу берилүүчү ой күчөтүлүп, белгилүү бир маанилүү бөлүккө окурмандын көңүлү бурулат, кызыгуусу артат.

Ички душмандардын бири Чынкожо кара атын минип, Семетейге уруш салганда, Чынкожонун аты:

Эр Семетей киргенде,
Семетейдин айбатын
Кан Чынкожо билгенде,
Кара ат менен чаргытып,
Аңгемесин арбытып,
Чыдай албай шашканда,
Чынкожо чыкты асманга,-деп сүрөттөлөт.

Мында баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөр *–ган+да* жана *–ып* формалары менен байланышып, Чынкожонун асманга кантип, качан чыккандыгы белгилүү болуп, колдонулган тилдик каражаттар көркөм образдын ачылышы үчүн окурманга эмоционалдык-экспрессивдик таасир берип турат.

Кошмо сүйлөмдүн тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдөр ар түрдүү грамматикалык каражаттар аркылуу гана байланышпастан, алар маанилери боюнча да карым-катышта турат, башкача айтканда, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдү бири-биринен ажыратып, өзүнчө сүйлөм катары колдонууга болбойт.

Эпостун материалдарында мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөр кеңири кездешет. Мисалы: Коңурбайдын небереси Чың Темир Кенендин даңкын угуп, буруттарда алты атабыздын өчү бар, ошону барып алам деп оолугуп, согушка камданып жткан учуру Эбегей, Көгөй аттуу эки карыянын кыргызды тооруп келе жаткан кырсыкты күн мурунтан сезген сүйлөшүүсүндө:

Ала-Тоону кан басып,
Алдыңкы түзүн чаң басып,
Журт чуркурап, кол дүрбөп,
Капкара канга батыптыр.
Калың мал, баш дүнүйө.
Айла таппай жатыптыр
Бул эмине болуучу?-деп берилет.

Мында –ып мүчөлүү сыпат багыныңкы сүйлөмдөр (Ала-Тоону кан басып; астыңкы жүзүн чаң басып; журт чуркурап, эл дүрбөп) аркылуу берилди жана алар баш сүйлөмгө карата (капкара канга батыптыр) түз орун тартип боюнча, башкача айтканда, баш сүйлөмдөн мурда жайгашты. Минтип баяндоочу –ып формасындагы чакчылдан турган сүйлөм багыныңкы сүйлөм катары колдонулганда, өзүнүн ички маанисине ылайык баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кандайча аткарылгандыгы, же болбосо, кандайча аткарылуу мүнөзү көз алдыбызда даана, ачык жана элестүү сыпатталды.

"Көкөтөйдүн ашы" эпизодунда ат чабыш учурунда Алмамбет сыйкыр менен аба ырайын өзгөртөт. Муну ал атайын жасап, аттардын күчүн жана чыдамдуулугун сынаш үчүн кышкы ызгаарды чакырат. Мына ушул учур эпосто:

…Жаканын баары жамгырлап,
Мөндүр түшүп дабырлап,
Бөксөнүн баары мөндүрлөп,
Туурадан туман дүркүрөп,
Кыбыладан түнөрүп,

Кызыл мунар күркүрөп,
Астыңкы келген аязга
Ат менен адам зиркиреп,
Арыктын баары жыгындап,
Аң, коктулар тыгындап,
Борошосу бургулап,
Караганча өлчөөсүз
Каршы-терши ургулап,
Астында түшүп жамгыры,
Адам, аттын баарысын,
Суусу басып жам кылды.
Артынан түшүп мөндүрү,
Арык-торук малдарды,
Аяз менен өлтүрдү,-деп сүрөттөлөт.

Мындагы багыныңкы сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн бардык белгилери сакталган: грамматикалык жактан да, интонациялык жактан да уюшулган жана предикаттык катыштагы баш мүчөлөрү бар. Бул кошмо сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөмдөр маанилик жактан биригип, баш сүйлөм менен –ып мүчөсү аркылуу байланышып, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сапатын билдирди. Ошол эле учурда эпикалык каамандын маанайы да, атап айтканда, ачуулануусу, наразылыгы аба ырайынын бузулушу (кыш) менен салыштыруу аркылуу берилип, угуучунун эстетикалык татымын, эпоско болгон кызыгуусун арттырып турат.

Жогоркудай түзүлүштөгү чакчыл жана атоочтук конструкциялар өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жана чачылдан, атоочтуктан турган баяндоочу синтаксистик жол аркылуу байланышып, предикативдик байланышты түзүп, баяндоо интонациясына ээ болуу менен, шарттуу түрдө аяктаган ойду билдире алышты.

Жыйынтыктап айтканда, жалпы элдик тилибиздин үлгүсүндө айтылган “Манас” эпосунун тилианын эл арасында таралышында жана калыптанып өнүгүшүндө баа жеткис ролду ойноп келген коомдук кызматын да билүүгө милдеттүүбүз, себеби эпостогу стилдик каражаттар анын көлөмүнө жарашкан көркөмдүгүн көз кайкыган бийиктикке жеткирип, көркөмдүктүн бүтүндөй системасы иштелип чыккан.

Демек, эпостогу окуялардын жандуу элесин көз алдыбызга тарта алган элестүүлүгү жана анын угуучунун эсинде орноп калган таасирдүүлүгү менен айырмаланган сөздүн сыйкырдуу күчкө ээ болгон көркөмдүгү-анда колдонулган стилдик каражаттарга, интонациясына, манасчынын обонуна, мимикасына, кылдат кыймылы менен эмоциясына байланыштуу деп жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. “Манас” энциклопедиясы. –Б., 1995.
2. “Манас” эпосу. / С.Каралаевдин варианты боюнча. 1-2-том. –Б., 2005.
3. Мусаев С.Ж. Татаал сүйлөм маселесине карата. –Б., 1996.

УДК: 81:81 37

А.Дунканаев, *ф.и.д., проф.*
К.Тыныстанов атындагы ЫМУ

МАКАЛДАРДЫН СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАСЫН МОДЕЛДЕШТИРҮҮ

Макалада макалдын семантикалык структурасы моделдештирүү аркылуу кыска, так көрсөтүлөт. Моделдик схемада берүү семантикалык структураны аныктоодо негизги ролду ойнойт.

Ачкыч сөздөр: *Макал, структура, семантика, кыйытма ой, маанилик катмар, моделдик схема, моделдештирүү.*

В данной статье четко и ясно показано моделирования семантическая структура пословицы. Модельная система играет основную роль в определении семантической структуры.

Ключевые слова: *Пословицы, структура, семантика, говорить намеками, значительный слой, модельная схема, моделирование.*

This article clearly shows themodeling of the semantic structure of proverbs. The model system plays a major role in defining the semantic structure.

Key words: *proverb, structure, semantics, indirect thinkingt, meaningful layer, modeling scheme, modeling.*

Семантикалык компоненттер кадыресе сүйлөмдөрдө алардын түзүлүшүнө жана сүйлөмдүк мазмундун берилишине жараша белгилүү бир маанилүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон милдетти аткарып турушса, макал структурасындагы семантикалык компоненттер подтекстик кыйытма ойду туюндуруу максатын көздөп колдонулат. Ушул аспекти-ден алып караганда макалдын структурасын түзүүчү компоненттердин функциясы алда-канча оор да, алда-канча татаал да болот. Макал текстинин табияты: а) айрым семантикалык компоненттер бир катар маанилерди алып жүрүү мүнөзүнө ээ болушу, т.а., маанилик катмар-ланууларга дуушарлануусу менен; б) тике жана кыйыр маанилердин жуурулушу менен; в) семантикалык компоненттердин мамиле таасирлеринин натыйжасында макалдын жалпы мазмуну подтексттик кыйытма ойду жаратышы менен; д) эксплициттик жана имплициттик мүнөздө берилиши менен шартталган. Калыпташып калган кыска көлөмдүк түзүлүшү сүйлөмдүк чектен ашпай, ошол турпатына опол тоодой ойду сиңирип, коомдук турмушта белгилүү бир функцияны аткарып турушу баалуу да, өзгөчөлүү да. Анда камтылган ой көп кырдуу жана ар тараптуу болгондуктан, аны бир сөз менен түшүндүрүү да мүмкүн эмес. Кабыл алууга жараша адам аң-сезиминде реализацияланат. Азыркы илимдин максатына жана талабына ылайык, макалдагы мындай ойду моделдик схемада берүү жеңилдикти, түшүнүктүүлүктү жана үнөмдүүлүктү шарттайт. Кандай гана сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болбосун, аларды моделдик схема менен берүүгө болот. Моделдик схеманын колдонулушу макалдын семантикалык структурасын кыска, так, элестүү көрсөтүүдө жана аныктоодо негизги ролду ойнойт. Макалдын модели бул макалдын формуласы. Ушундан улам, макалды моделдештирүүнүн натыйжасы катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) мазмун менен форманын биримдигин, мазмундан форманы, формадан мазмунду көрө билүүнү;
2) макалдык сүйлөм түзүлүштөрүн классификациялоодо жеңилдиктерди камсыздоону;
3) семантикалык компоненттердин мамиле-таасирлери, байланыш- катыштары аркылуу туюндурулган макалдык жалпы мазмунду аң-доону;
4) семантикалык компоненттердин маанилик жиктерин ажырымдоону;
5) семантикалык компоненттердин катыш мамилелеринин символикалык белгилер менен элестүү чагылдырылышы;
6) семантикалык компоненттердин зарылдыгын, туруктуулугун, валенттүүлүгүн жана айрым шарттарда сөзсүз түрдө катышып турушунун милдеттүү эместигин;
7) макалдагы сүйлөм түзүлүштөрүн, типтерин аныктоону. Булардын биримдиги макалдын семантикалык структурасын аныктайт.

Макалдын бүтүндөй моделдик схемасын түзүп чыгуу учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Мында макалды моделдештирүү маанисин, структуралык схемаларын иштеп чыгуу алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, типтерин, алардын синтаксистик конструкцияларын, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын түрлөрүн, типтерин, синтаксистик конструкцияларын, татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарды өзүнчө бөлүү, алардын мүнөздүү синтаксистик өзгөчөлүктөрүн кошо камтып берүү, аларга кеңири жана ар тараптуу анализ берүү зарылчылыгы туулат. Ушулардын негизинде макалдын семантикалык структурасынын бүтүндөй схемасын иштеп чыгуу, чынында, өзүнчө бир илимий эмгекти талап кылары бел-

гилүү. Биз илимий ишибиздин максатына ылайыктап, макалдын моделдик жалпы схемасын гана сунуш кылабыз. Анын тереңине сүңгүп кирип, кеңири талдоого алып, анализдеп чыгуу кийинки пландагы иштерден болуп саналат.

Көпчүлүк эмгектерде алгылыктуу деп табылып, практикаланып жүргөн сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы моделдик схемаларды негизге алуу менен, макалдын семантикалык структурасын төмөндөгүдөй символикалык белгилер жана кыскартуулар менен беребиз.

1. Макалдын семантикалык структурасындагы компоненттерди кыскартуу аркылуу башкы тамгаларын алабыз. Бул макал структурасындагы семантикалык компонентти билгизүүчү башкы белги болуп эсептелип, схемалуулукка, үнөмдүүлүккө жана маанилик көрсөткүчкө негиз боло алат: Предикат – П, этиштик предикат – Эт.П, атоочтук предикат – Ат. П; субъект – С; обьект – О; конкретизатор – К; атрибут – А.

Мис.: 1. Өнөр алды – кызыл тил. 1. С – Ат.П.

2. Жердин уусун билген киши, 2. А – С,

караңгыда карсактын изинен жаңылбайт.

К-А-О-Эт.П.

Эскертүү: Эгерде кайсы бир семантикалык компонент татаал сөз фор-масында, же ажырагыс сөз тизмегинде келсе, анда алар лексика семантикалык бир бүтүндүктү түзгөндүгүнө, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгына байланыштуу бир гана белги аркылуу белгиленет (өнөр алды–С, кызыл тил –Ат П., Жердин уусун билген–А ж.б.).

2. Макалдын семантикалык структурасындагы компоненттерди жөнгө салып, ыраат биримдикке келтирип турган жөндөмөлөр болуп саналгандыктан, аларды сандык көрсөткүчтөр менен белгилейбиз. Сандык көрсөткүч белгилери алардын иретине байланыштуу берилет: атооч жөндөмө формасы–1, илик жөндөмө формасы–2, барыш жөндөмө формасы –3, табыш жөндөмө формасы –4, жатыш жөндөмө формасы –5, чыгыш жөндөмө формасы –6. Эгерде макал структурасындагы семантикалык субъектиден сырткаркы объект, конкретизатор, атрибут заттык мааниде колдонулуп, атооч жөндөмөлөрдө турса, анда алар 1 саны менен белгиленет, ал эми заттык маанини туюндурбай, нагыз сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк, тактоочтук маанилерде турса, анда 1 сандык көрсөткүчү колдонулбайт.

М: 1. Жоого жаныңды берсең да, сырыңды бербе. 2. Көмүскө достон, көрүнөө душман артык 3. Ажалдуу төө жарда оттойт 4. Баатырдын өмүрү кыска, даңкы - узун.	$С_3$ – $О_4$ – Эт.П., $О_4$ – Эт.П. А – $О_6$, А – $С_1$ – Ат.П. 3. А – $С_1$ – $К_5$ – Эт.П. 4. $А_2$ – $С_1$ – Ат.П, $С_1$ – Ат.П.

Макал тутумундагы атоочтук предикат да (Ат.П.) айрым шарттарда кайсы бир кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп (Эт - этке, сорпосу-бетке; Бакыр киши–паанада, сокур киши - шоолада) колдонулат, ушундай учурларда гана алардын тиешелүү сандык көрсөткүчтөрү коюлат. Анткени этиштик предикат (Эт.П) менен тең катар берилсин үчүн, атооч жөндөмө формасында турган учурларын 1 сандык көрсөт-күчү менен белгилөөнү ылайык көрбөдүк.

3. Багыныңкы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын 1-жөнөкөй сүйлөмүнүн этиштик предикатынын кийинки сүйлөм менен байланыштыруучу мүчөлөрүнүн негизги варианттарын кошо көрсөтөбүз, себеби алардын өзүнөн кийин келүүчү сүйлөмдөргө карата кандай маанилик катышта тургандыгы эске алынууга тийиш. Булардын катарына – <u>са</u>, - <u>ганча</u>, - <u>й</u>, - <u>ып</u> мүчөлөрү кирет. Багыныңкы татаал сүйлөмүнүн мындай формадагы этиштик предикаттары макал материалдарында көп деле учурабайт.

М: 1. Кечинде күн кызарса, келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн. 2. Миң кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил 3. Атын билбей, затын бил.	1. К – С1 – Эт.П-са, С1 – К – Эт. П. 2. А – А2 – О4 –Эт.П-генче, А – А2 – О4 – Эт.П 3. О4 – Эт.П-й, О4 – Эт.П.

Макал материалдарында <u>Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска</u> сыяктуу –са мүчөлүү кыймылды шарттоочу семантикалык компоненттер катышкан мисалдар да көп кездешет. Мындай учурда -<u>са</u> мүчөсү жалганган компонент, же ажырагыс сөз тизмеги өз алдынча сүйлөм боло албагандыктан, б.а., 1–жөнөкөй сүйлөмдүн этиштик предикаты катары келип, 2- жөнөкөй сүйлөм менен байланыш түзүүчү милдетти аткарбагандыктан, ал кайсы семантикалык компонентте турса, аны белгилөөчү белги менен көрсөтүлөт:

1. Акылдуунун сөзү – кыска, 1. $А_2$ – $С_1$ – Ат. П.,

<u>айта салса</u> – нуска <u>С</u> – Ат.П.

Мында <u>айта салса</u> компонентиндеги кыймыл субъектини логикалык жактан туюндуруп турат. Анткени кеп <u>айта салуу</u> жөнүндө болуп жатат, кыймыл-аракетти билдирүү максаты көздөлгөн жок, кыймылдын ишке ашышына, аткарылышына, же аткарыла тургандыгына басым жасалбады. <u>Айта салуунун</u> белгиси болуп <u>нуска</u> компоненти кызмат аткарды.

4. Макалдын семантикалык компоненттери түз (тике) жана кыйытма маанилерди алып жүрүшүнө байланыштуу, аларды кыскартылган формаларда беребиз: <u>түз маани – т.м.</u>, <u>кыйытма маани – к.м</u>. жана алардын өтмө катар жуурулушуп келишин (+) кошуу белгиси аркылуу көрсөтөбүз.

М: 1. Аксак атка чаң – үйүр, арык атка бала – үйүр. 2. Көрүнгөн менен достошпо 3. Жайын билген темирди үзөт.	1. А – $О_3$ – $С_1$ – Ат.П т.м+к.м. А – $О_3$ – $С_1$ – Ат.П т.м+к.м. 2. О – Эт.П т.м.+к.м. 3.$С_1$ т.м.+к.м. –$О_4$ –Эт П т.м.+к.м.

Кыргыз эл макалдарынын структурасындагы семантикалык компоненттер кыйытма мааниге ээ болбой, түз маанисинде колдонулган учурлары көп кездешет:

Шак мөмөлөгөн сайын ийилет 1. $С_1$ т.м. –К т.м. – Эт. П.т.м.

Өнбөс доону доолаба 2. Ат.м. –$О_4$ т.м. –Эт. П. т.м.

Мындай шарттарда ал компоненттердин катыштык биримдиги, б.а., макалдардын синтаксистик-се-

мантикалык жалпы мазмуну подтексттик кыйытма ойду билдирери түшүнүктүү.

Кадыресе сүйлөм менен макал сүйлөмдөрүнүн семантикалык-структуралык айырмачылыктарын алардын моделдик схемаларынан да ачык байкоого болот. Буга карата бирдей түзүлүштөгү эки мисалды тең катар коюп салыштыралы:

Асан – студент, Айша – мугалим.

Ата – мекен, эне – нур.

1- кадыресе сүйлөмдөгү – $С_1$ – Ат.$П_1$, $С_1$ – Ат.$П_1$. моделдик схемасында, 2- макал сүйлөмүн – $С_1$ – АТ.$П_1$т.м.+к.м., - $С_1$ – Ат. $П_1$ т.м.+к.м. моделдик схемасында беребиз. Көрүнүп тургандай, мисалдар түзүлүшү боюнча бири-биринен айырмасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм катары уюшулса да, алардын мазмундук туюндурулушуна жараша башкача моделдик схемаларда берүүгө туура келет. Демек, сүйлөмдү моделдештирүү аркылуу алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот.

Макалдын жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүштөрүнө карап, алардын моделдик схемасынын төмөндөгүдөй жалпы үлгүсүн сунуш кылабыз.

1. Атоочтук предикаттан уюшулган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:

Азаматка эл – арка. Ата–журтуң – алтын бешик. Күч - бирдикте. Адам эмгеги менен даңктуу. Илең-салаң оорудан, Шара-бара өлүм артык ж.б.	О3-С1 – Ат. П1 т.м.+к.м. С1 – Ат. П1 т.м.+к.м. С1 – Ат П5 т.м. 4. С1 – О менен – Ат. П1 тм. 5. А – О6, А – С1 – Ат.П.т.м.

2. Этиштик предикаттан уюшулган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:

Алтынды чыккан жеринен каз. Карды ачкан казанды сагаа-лайт. Сунган моюнду суурган кылыч кеспейт. Ууру менен конок айттырып келбейт. Аш ичкен оозго жарашат ж.б.	О4 – К6 – Эт.П.т.м. С1 – О4 – Эт. Пт.м А – О4 – А – С1 – Эт.Пт.м. С1 менен С1 – К – Эт. П. т.м. С1 – А – О3 – Эт. П т.м.+к.м

3. Атоочтук предикаттан уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:

Жаз – жарыш, күз – күрөш. Акак көркү – берметте, азамат көркү – эмгекте. Эр – элдин оң жагынан каалоосу, жел жагынан паанасы. Гүл – аарыныкы, бал – адамдыкы. Бүткөн ишке сынчы көп, Бышкан ашка жечү көп ж.б.	1. С1 – Ат.П1 к.м., С1 – Ат.П1 к.м 2. С1 – Ат.П5 т.м., С1 - Ат.П5 т.м. 3. С1 – А2 – К6 – Ат.П т.м.+к.м., К6 – Ат.П т.м.+к.м. 4. С1 – Ат.П1 т.м., С1 – Ат.П1 т.м. 5. А – О3 – С1 – Ат.П1 т.м.+к.м., А – О3 – С1 – Ат.П1 т.м.+к.м.

4. Этиштик предикаттан уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:

1. Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат. 2. Алтынды эрите билбеген иритет, терини ашата билбеген чиритет. 3. Ичи ооруган күлкү сүйбөйт, ит күлүгүн түлкү сүйбөйт. 4. Ашың калса калсын, ишиң калбасын. 5.Жолдун тегизин бил, сөздүн негизин бил ж.б.	1.А – С1 – О4 – Эт. П к.м., А – С1 – О4 – Эт. П т.м. 2. О4 – С1 –Эт. П. т.м., О4- С1 – Эт. П. т.м. 3.С1 – О4 – Эт. П т.м., О4 – С1 – Эт. П. т.м.+ к.м. 4.С1 – К – Эт. П.т.м. С1 – Эт.П.т.м.+ к.м. 5.А2 – О4 – Эт. П.т.м. А2 – О4 – Эт. П.т.м.

5. Этиштик предикаттан уюшулган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар:

1.Ак ойлоп, адал иште. 2.Айыл башы болгончо, суу башы бол. 3.Кардың ток болсо, кайратың күч болот. 4.Жаман эки аяк аш ичсе, бир аягы башына жүк болот. 5.Жоо кеткен соң, кылычыңды ташка чап ж.б.	1.К – Эт П-ып т.м, К-Эт. П т.м 2.С1 – Эт. П ганча т.м., С1 – Эт. П.т.м. 3.С1 – Эт. П-са, т.м., С1 – Эт. П т.м. 4. С1 – А – А – О4 – Эт. П-са т.м., А- С1 – О3 – Эт. П к.м. 5. С1 – Эт. П соң т.м., О4 – О3 – Эт. П т.м.

Албетте, бул үлгүлөр аркылуу ар түрдүү синтаксистик конструкциядагы макалдардын бүтүндөй моделдик-схемалык түзүлүшүн көрсөтө алдык деп айта албайбыз. Анткени макалдагы жөнөкөй сүйлөм менен татаал сүйлөмдөрдүн башка-башка ички түзүлүштүк түрлөрүнө, уюшулуш механизмине шартталышкан маани-мазмундук өзгөчөлүктөрүнө токтолгон жокпуз. Бул багытта атайын иликтөө иштери талап кылынары жана алар зарылдык болуп саналары өйдөдө эскертилди.

Адабияттар:

1. Абдуллаев С.Н. Модальные модификации простого предложения в уйгурском языке // Системность на разных уровнях языка. – Новосибирск: 1990.

2. Абдуллаев С.Н. Структурно-семантические модели простого предложения в современном уйгурском языке. – Каракол: Госпед-институт, 1992. –96 стр.

3. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Эльбурс, 1983. – 360 стр.

4. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн Ш.Усупбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 123 б.

УДК: 811.512.12:811.531

***Вангук Ан,** магистратура*
Кыргыз-Түрк "Манас" университети
wangukan@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА КОРЕЙ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЖАНА МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН САЛЫШТЫРМАСЫ

***Аннотация**: Тил кандай себептен дүйнөгө чыккандыгы .жөнүндө так далилдер жок. Бирок, болжол менен кандай зарылчылыгы менен жасалып келип чыкканын биле алабыз. Тил мурдатан бери дүйнөдөгү улуттарды байланыштырып турган эң маанилүү курал деп айтууга болот. Ушуга байланыштуу улуттардын арасында байланыштарды табууга ата-сөздөргө, фразеологизмдерге, макал-лакаптарга, сүйлөшүү образдарга жана сүйлөмдүн түзүлүшүнө карайт. Демек, улуттардын жакындыктарын изилдеп чыгууда өтө чоң ролду ойногон нерсе бул тил экендиги шексиз. Ушунун негизинде маданият дагы байыркы замандан бүгүнкү күнгө чейин кандай жол менен ар бир улуттарды байланышып тургандыгын чагылдырган көрсөткүч болуп саналат. Ушул себептен, байыркы замандан бери эки элдердин арасында болгон мамиле жана байланыштар тил жана маданият аркылуу изилденет.*

***Түйүндүү сөздөр:** Тил, маданият, макал-лакап, фразеологизм, мамиле.*

***Аннотация**: В данной статье, я хотел найти связь между двумя народами через пословицы и фразеологизмы. Язык- это самый важный инструмент, который связывает разные народности мира. В связи с этим, чтобы найти связь между народами рассматриваются фразеологизмы, пословицы, поговорки, стиль общения и структура предложений. По этой причине, отношения между двумя народами с древних времен изучались через язык и культуру.*

***Ключевые слова:** язык, флазеологизм, пословица,культура, народоведение*

***Annotation**: In this article we try to find out the relationship of nationalities through proverbs and idioms.There is no evidence yet why the language has come into the world. But, some researchers guess that it was made by need. Language has long been called a tool that brings people together. To find connetions of nationalities we must study inter-ethnic connections, proverbs, idioms, maxim, dialogue forms and sentence structure. Therefore, I want to study the relationship between the two nationalities through language and culture interrelation.*

***Key words:** language, culture, proverbs, idioms, language and culture inerrelation*

Дүйнөдө ар бир элдердин өздөрдүн макал-лакаптары бар. Ушул макал-лакаптар бизге кандай маани берерин жана кандайча маанилүү таасир берерин суроо пайда болот. Макал-лакап муундан-муунга, укумдан тукумга биздин ата-бабаларыбыздан сакталып келген эрежелерди үйрөнүү деген мааниде. Макал-лакаптын ичинде жашоодо эмнелерди ойлоношубуз керек же жашоодо кыйынчылыктарды кандай чечишибиз керектиги жөнүндө маңыздуу сөздөр бар.

Байыркы замандан бери ар түрдүү макал-лакаптарды колдонуп жашап жатабыз. Макал-лакаптарды карасак, ошол кездеги элдердин жашоосу жана ой-пикирлери кандай болгонун биле алабыз. Азыркы учурда да макал-лакаптар аркылуу адамдардын ой-пикири жакшы чечмеленет. Ал эми бир элди изилдегенде тил менен маданият ажырагыс деп лингвомаданият багытында анализдөө зарыл.

Ал эми кыргыз макал-лакаптары менен корей макал-лакаптардын кандай жалпылыктары же айырмачылыктары бар экенин карасак. Биринчиден байыркы заманда эки элдердин арасында кандай байланыш болгонун ойлоношубуз керек. Корея менен Кыргызстан байыркы замандан бери бири-бири менен соода кылышкандыгы жөнүндө ар кандай малыматтар жана мурастар калган. (김정위 (*Д.В.Ким), 2009, 41*) Ошондой эле эки тилдин Алтай тил тайпасындагы сөздөргө мааниси жагынан (семантикалык) жана сүйлөмдүн түзүлүшү жагынан (синтаксистикалык) окшоштуктары да аз эмес. Ушундай далилдерди чогултуп, маданият жана тил жагынан изилдеп чыкса жалпылыктар бар экендтги шексиз. Бирок азыркы учурда изилдөөчүлөр корей тилинин алтай тайпасына кирээрин талкуулашууда. Анда бир нече кыргыз макал-лакаптары менен корей макал-лакаптарын салыштырып көрөбүз.

«Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт» *Адатта, жакшылардын, эл көзүндө тургандардын, алсак, олуялардын, акын-жазуучулардын ж.б. чыгармачыл адамдардын эки өмүрү болот. Бирөө тирүүчүлүгү, экин-*

чиси артында анын мурасы калат. Мисалы, ырчы Боогачы, олуя Калыгул, акын Токтогул, манасчы Сагымбай андан аркы-берки атактуулар – өз заманынын көрүнүктүү адамдары. Артында өмүрү бар. из калтырышты. Макал ушуга жооп берет.

• Корей макал-лакаптарда «Жолборс өлсө тер калат, Адам өлсө аты калат» деген бар. Сөздүн мааниси жаныбарлар да, адамдар да кандай жашаса жашай берсин. Кайтыш болгондон кийин дүйнөдө калтырган эмгектер бар экенин билдирет. Кыргыз макал-лакабы менен мааниси жактан бир аз айырмачылык бар болсо да, анын негизги мааниси мурасын калтыруу. Ушул макал-лакаптын негизги мааниси ата-бабалар калтырган мурастарын, эмгектерин унутпай, сыймыктанып кийинки муунга жакшылап сактап берүүгө чоң салым кошуш керек экендигин билдирет.

«Сыйлаганга аш таппасаң, сыпаа-сылык сөз тап» *"Колунда жоктун кокую күч" болуп, эшик алдына келген конокко бирдеме ооз тийгизгенге үйдөн эч нерсе табылбаса, сылык-сыпаа сөз айтып, сөзүң менен ыраазы кылып, жебесе да жегендей кылып, иттен чыгарып койсоң, келген конок да ыраазы болоору анык. Бул макалдын маани-маңызы ушул өңүттө чечмеленет.*

• Ушул макал-лакаптын эң башкы мааниси "сылык" дегенди билдирет. Азиядагы көптөгөн элдер "сылыктык маданияты" менен жашап келе жатат. Ушунун себеби, тилди карасак оңой эле түшүнө алат. Биздин тилибизде ар түрдүү сылык сөздөр бар экен. Байыркы замандан бери ата-бабаларды жана улуу кишилерди сыйлаганга өтө чоң маани берип жашап жатабыз. Ушундай таасир менен биздин тилибизде сылык сөздөр өнүккөнүн, туура колдонулуп жаткандыгы көрүнүп турат. Ошого карата "сылыктык" тууралуу ата-сөздөрү жана макал-лакаптар да өтө көп.

Мындан тышкары дагы көп макал-лакаптар бар. Менимче өзүм таап көргөн макал-лакаптан дагы жакын, окшош маанидеги макал-лакаптар да бар болуш керек. Анан ошолорду тереңирээк карап эмнеге, кандай жагдайда, кайдан чыккандыгын билип алса, эки элдердин бири-бири менен жакын тууган болуп тургандыгын да эсептей алабыз. Бир гана макал-лакаптан таануу болбойт. Элдин турмуш-тиричилигин же тилдин системасын салыштырса бири-бири менен кандай байланыштар, жакындыктар бар экенин билүү мүмкүн. Ушуларды изилдеп чыгыш үчүн бизге калтырып кеткен ата-бабалардын мурасын, салттуулугун милдеттүү түрдө сактоо зарыл. Булар эч качан бузулбайт жана сөзсүз сакталат. Адам болсо бир гана өткөн жашоосунан тажрыйба алса болот.

Байыртадан бери муундан муунга, укумдан тукумга жашап өтүп жаткан учурда эң кымбаттуу мурас – тил экендиги шексиз. Дүйнөдө жашап жаткан көптөгөн элдердин бири-бирин чогултуп, коом катары шарт түзгөн куралы да тил. Башка чет элдиктердин тилин байкаса, аларды идеясы кандай болгону жана алардын жашоосу, мүнөзү жана сапаттары кандай болгондугун көрсөтө алат. Ушундай маанилүү себептен, тилди жоготпош үчүн эне тилди мамлекеттик деңгээлде үйрөткөнгө аракет кылынып жатат. Ал эми биздин ата-бабаларыбыздан келе жаткан тил, учурда ылайыктуу өзгөрүлүп жатат. Мисал келтирсек, азыркы колдонуп жаткан корей тилинде болгон сөздөр мурда жок болчу, же болбосо өзгөрүлгөн. Ушундай адамдардын жашоосунан чоң таасирленген тил, маданиятты жана идеяны чагылдырган курал деп айтса болот.

Муну менен катар, адамдардын турмуш-тиричиликтерин чагылдырган тилдин ар кандай түрлөрү бар. Алар макал-лакаптар жана фразеологизмдер деп айтууга болот. Антропология жана этнология билимдерине ээ болгон адисттер ушул билим тармактары менен алектенбесе көп нерселер чыгышы мумкүн эмес. Ал эми жогоруда айткан себептер менен корей тилинин фразеологизмдери менен кыргыз тилинин фразеологизмдери бири-бирине кандай окшоштугу бар экенин таап чыгып, турмуштук жагынан байланыштарын жазайын.

1. Жүрөгү түшүү

• Эмнеге башка органдардан албай жүрөктү тандап алынгандыгы жөнүндө талаш кылсак туура болот. Жүрөк деген адамдын эң башкы органы деп саналат жана адамдын психологиялык жагынан махабат дегенин билдирет. Бул сөз Кореяда бир гана чочуп кеткен учурда колдонулат. Кыргызстанда да чочуп кеткен учурда колдонулат. "Жүрөгү ак / таза / муз / оту бар" сыяктуу адамдын мүнөзүн түшүндүргөн сөздөр да көбүнчө жүрөк менен колдонулат. Мындан сырткары дене органдан жасалган көптөгөн сөздөр маанай жөнүндө маани берет.

2. Бети калың / Бети жок

• Ушул сөз, кыргыз тилинде негизги урушуу маанисин билдирет. Бирок башкача айтканда адам менен мамиле кылганы, сылыкты билбеген адамдарга колдонулат. Кыргыз тилинде жана корей тилинде, тагыраак айтканда, азия тилдеринде болсо европа тилдеринде жок болгон сыйлоо сөзү. Сыйлоо сөз өнүктүргөн тилдерди карасак, уят мааниси менен тыгыз байланышкан ар кандай сөздөрдү көрө алабыз. Алардын бири бети калың же бети жок деген сөз. Азия тилдеринде адамзат катар, башкача айтканда адамдардын арасындагы мамилесине көңүл бурган көрсөткүч катары сыйлоо сөзү турат. Адам өзү жалгыз жашай албайт, башка адамдар менен чөйрө катары коомдо жашашат. Ошондуктан бири-бири менен сыйлашы керек жана уятты билиши керек деген маани тилге аркылуу көрсөтүлөт. Ушуга байланыштуу вербалдык эмес каражаттарда көрүнүп турат. Кыргыз тилинде сылыктык маанисин туюндуруучу 16 кыймылдык ымдоо-жаңсоо бар экен (Толгонай.Д, 2014,150).

3. Дүйнөдөн кайтуу

• Адам өлгөндө, көз жумганда колдонулган ушул сөз, кореяда колдонулган себеби динге тиешеси бар. Кореяда байыркы заманда элдер ишенип сактап келген дин буддизм болчу. Буддизмде адам өлгөндөн кийин ал тирүү кезинде кылган жакшы жактарына, жаман жактарына жараша айбандарга же кайра инсанга кайтат деген идеясынан чыккан сөз деп саналат. Ушуну менен бирге кишинин өлгөнү жөнүндө кабарды дароо билдирбестен, сөздүн маанисин жумшактап, каза болгон кишинин үй-бүлөсүнө сылык кабар беришкен. Ошондуктан, адам өлгөн эмес, дүйнөдөн кайткандан кийин кайра келет деген маанини да билдирет. Кыргызча да өлүүнү билдирген сөздөр ушул эле эмес, "кайтыш болду", "каза болду", "оо дүйнөгө сапар тартты", "тиги дүйнөгө кетти", "көз жумду" деген ар түрдүү сөздөр колдонулат. Ушуга байланыштуу адамдын өлгөнүнө өзгөчө мамиле жасап, өлгөн кишинин жашоосу

бул дүйнөдө бүтсө тиги дүйнөдө уланат дкп эсептелген. Ислам done дининде дагы адам өлгөндөн кийин Аллахка кайра кайтканы чагылдырган фразеологизм деп ойлойм. Бирок байыркы заманда кыргыз жана корей теңирчиликке ишенип, сыйлап жашап келген элдер. Азыркы замандын ой-пикирине жараша динге байланышып турат деп которуп алса, теңирчилик идеясына дагы тиешеси бар. Теңирчиликтин идеясына таянып айтсам, инсан деген жаратылыштан келип өлгөндөн кийин өз төрөлгөн жер, тагыраагы жаратылышка кайтат деген мааниси дагы бар деп айтса болот.

Жогоруда айтып берген фразеологизмдерден башка да аябай көп экен. Кыргыз тилинде студенттерге үчүн өздөштүрүүгө сунуш кылынган эң аз 1,200 фразеологизм бар экендиги белгилүү (Акунова А.Р.,2008,132). Алардын баары бири-бири менен салыштырылбайт. Бирок салыштырбаса да окшоштуктарды көп болушу мүмкүн. Мунун себеби, кайсы өлкөдө кандай маданияттын таасири менен жашаса, кандай тил менен колдонуп жашаса деле негизги фразеологизм деген бир жашоонун тамырынан чыгып маданият деген өзөгүнөн тарткан ар бир бутактардын бири деп ойлойм. Жыйынтыктап айтканда, бир элдердин фразеологизмин жана макал-лакаптарын караса анын жашоосун, маданиятын жана адамдардын сапаттарын, мүнөздөрүн көрө алабыз. Анан кийинки муундарга өз элинин үрп-адаттарын, каада-салттарын тарбиялоого таасирдүү роль ойнойт.

Адабияттар

1. *Акунова А.Р., Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы. -Б., 2008, 165 б.*
2. *Ahmet B. ERCILASUN, Türk Dili Tarihi, Ankara, 2004, 488 s.*
3. *Мухамед И., Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү, Карабалта, 2005.*
4. *Осмонова Ж., Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери. -Каракол, 2008, 283 б.*
5. *Толной Д., Кыргыз тилдериндеги сылыктык маанисинин туюндурулушу. -Б., 2014, 174 б.*
6. 김정위 *(Ким Д.В.),* 고려 이전의 배달 겨레와 중앙아시아간의 문화교류 *(Горё кезинден мурун Бедалгёре менен борбордук азиянын маданият мамилеси),* 문영교류연구, *2009, Vol.1, pp 35-88*
7. 김희아 *(Ким Х.А.),* 언어 속담의 유형과 의미 *(Макал-лакаптын типологиясы жана мааниси),* 청람어문교육, *1995, Vol.13, p 189*
8. 최창렬*(Чой Ч.Л.),* 어학 우리말 속담의 어원과 의미 *(Корейчедеги макал-лакаптын башаты жана мааниси),* 새국어교육, *1995, Vol.51, p 161*

УДК 81' 1

Р. М. Мукашева, *аспирант*
ФГБОУ ВО «Московский государственный
лингвистический университет»
Москва

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация: *Данная статья посвящена вопросу о перспективности развития политической лингвистики в Кыргызстане. В статье кратко описаны историческое развитие и актуальное состояние западной и российской политической лингвистики, освещаются основные направления исследований в данной области, а также рассматривается место гендерной лингвистики в изучении политического дискурса. В статье представлены основные векторы развития политической лингвистики применительно к национальному политическому дискурсу Кыргызстана.*

Ключевые слова: *политическая лингвистика, политический дискурс, гендерное варьирование, коммуникативное поведение, стратегии доминирования*

Аннотация: *Берилген макала Кыргызстанда саясий лингвистиканын өнүгүү келечеги тууралуу маселеге арналган. Макалада батыш жана россиялык саясий лингвистиканын тарыхый өнүгүүсү жана маанилүү абалы кыскача баяндалат, аталган тармактагы изилдөөлөрдүн негизги багыттары чагылдырылат, ошондой эле саясий дискурсту өздөштүрүүдөгү гендерлик лингвистиканын орду да каралат. Ушуну менен бирге эле макалада Кыргызстандагы улуттук саясий дискурска тиешелүү саясий лингвистиканын өнүгүүсүнүн негизги векторлору көрөтүлгөн.*

Түйүндүү сөздөр: *саясий лингвистика, саясий дискурс, гендерлик өçãөдүү, коммуникативдик жүрүм-турум, үñòөìäүêòүí түпкү максаттары.*

The article looks into the possible directions of development of political linguistics in Kyrgyzstan. In this connection the paper also aims to discuss the current state of Russian and Western political linguistics as well as the most important ways of research in this sphere. Besides, the significant role of linguistic genderology in the study of political discourse is outlined. The article gives consideration to the main vectors of development of political linguistics in relation to the national political discourse in Kyrgyzstan.

Key words: *political discourse, gender variation, communicative behavior, domination strategies.*

Актуальность статьи обусловлена повышенным интересом к проблемам политической лингвистики в целом, и в частности, недостаточной их изученностью в Кыргызстане. Несмотря на активное развитие многих лингвистических направлений в кыргызской науке, на успешные научные достижения кыргызских исследователей, на тесное научное сотрудничество с Россией, политическая лингвистика не обрела еще своего достойного места в исследованиях отечественных ученых. Политические процессы, политическое лидерство, участие женщин-политиков в политической и социальной жизни страны исследуются в Киргизии преимущественно в ракурсе политических, социологических и исторических наук.

Политическая активность в Кыргызстане высока, языковой материал для изучения политического дискурса является весьма обширным и разнообразным, и, на наш взгляд, именно данный факт делает разработку проблематики политической лингвистики весьма перспективным направлением исследований в Кыргызстане.

Политическая лингвистика является активно развивающимся направлением современного российского языкознания, которое носит междисциплинарный характер. Политическая лингвистика формируется на стыке различных дисциплин, таких как социолингвистика, лингвистика текста, когнитивная лингвистика и др. Многие современные «перспективные научные направления чаще возникают в зоне соприкосновения различных областей знаний» [6, с. 5].

Политическая лингвистика зародилась в начале XX века на Западе, в период Первой мировой войны. Первыми исследователями политической лингвистики являлись американский журналист, политический обозреватель У. Липпманн, американский социолог П. Лазарсфельд, американский политолог Г. Лассвел. На формирование и развитие данного научного направления большое влияние оказали работы английского

писателя Дж. Оруэлла и немецкого литературоведа В. Клемперера. Журналист У. Липпманн разработал методику применения контент-анализа при исследовании общественных представлений о политике, социолог П. Лазарсфельд занимался изучением пропаганды, Г. Лассвелл в своих научных работах доказывает взаимосвязь политического языка с политическим режимом. В дальнейшем исследовались политическая лексика, теоретические и практические аспекты политической аргументации, языковая манипуляция сознанием, ораторское мастерство политиков, политический символизм.

В настоящее время в российской политической лингвистике образовалась плеяда авторитетных исследователей (А.П. Чудинов, Э.В. Будаев, А.Н. Баранов, Е.И. Шейгал, В.Н. Базылев, В.И. Карасик, М.В. Гаврилова, Е.Г. Скребцова, П.Б. Паршин, О.Н. Паршина и другие), а также сформировались научные школы (Екатеринбургская, Санкт-Петербургская, Волгоградская, Воронежская, Краснодарская). В России, в дальнем и ближнем зарубежье проводятся конференции и семинары, посвященные политической лингвистике, увеличивается количество публикаций по данной тематике. Такой большой интерес к политической лингвистике и в России, и на Западе проявляется в связи с повышенным вниманием общества к политическим деятелям и происходящим в мире политическим процессам.

Ключевым понятием политической лингвистики является политический дискурс. Под политическим дискурсом понимаются любые речевые образования, относящиеся к сфере политики: «это актуальное использование языка в социально-политической сфере общения и шире – в публичной сфере общения» [2, с. 220]. Политический дискурс является одним из типов дискурса, как и поэтический, медицинский, научный, педагогический, юридический и другие дискурсы, зависящие от экстралингвистической области, в которой они функционируют.

Говоря о дискурсе, необходимо отметить, что термин «дискурс» является одним из сложных и одним из самых употребительных терминов. Дискурс остается до сих пор одним из важных направлений исследований, несмотря на тот факт, что дискурс является объектом теоретического изучения еще с 70-х годов XX века. Исследования в этом направлении проводились такими учеными, как Т. ван Дейк, М. Фуко, П. Серио, Ю. Хабермас, Л. Филлипс, М.В. Йоргансен, Н. Фэрклау, в российской лингвистической науке это такие исследователи, как Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, М.Л. Макаров, В.А. Звегинцев, В.З. Демьянков, В.И. Карасик, В.Е. Чернявская, В.В. Богданов и многие другие.

Результаты работ исследователей подтверждают, что термин «дискурс» остается спорным и многоаспектным, но, несмотря на многие расхождения в трактовки данного понятия, все ученые сходятся в том, что дискурс – это динамическое целенаправленное социально ориентированное речевое действие, рассматриваемое в связи с определяющими его экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными факторами с учетом когнитивных процессов участников коммуникации. Таким образом, дискурс является лингвосоциальным явлением, которое определяется конкретной ситуацией (реальным речевым событием), биологическим, в том числе и гендерным, социокультурным, прагматическим, психологическим и другими факторами.

Основной целью политического дискурса является завоевание и удержание власти. Политический дискурс выступает в «качестве инструмента политической власти (борьба за власть, овладение властью, ее сохранение, осуществление, стабилизация или перераспределение)» [7, с.48].

Политический дискурс подразделяется на жанры; их подробную классификацию предложила Е.И. Шейгал. По ее мнению, жанры можно дифференцировать следующим образом:

1) по параметру институциональности / официальности (разговоры о политике в семье, законы, указы);

2) по субъектно-адресатным отношениям (лозунг, призыв, декрет, плакат; петиции, обращения, листовки, наказы избирателей);

3) по вариантам политических социолектов;

4) по событийной локализации жанр может быть циклическим (выборы, инаугурация, съезд партии, церемония патриотического праздника, ежегодное выступление президента с посланием Федеральному собранию), календарным (встреча депутата с избирателями, парламентские слушания, визит политического деятеля) или спонтанным (митинг, политический скандал, референдум);

5) по степени центральности или маргинальности (парламентские дебаты, публичная речь политика, лозунг и голосование; заявления, речи, дебаты, переговоры, декреты, конституции, партийные программы, лозунги; интервью, анекдоты, аналитические статьи, мемуары, письма читателей, граффити, кари-катура);

6) по характеру ведущей интенции автор разграничивает:

– ритуальные / эпидейктические жанры (инаугурационная речь, юбилейная речь, традиционное радиообращение);

– ориентационные жанры (партийная программа, конституция, послание президента о положении в стране, отчетный доклад, указ, соглашение);

– агональные жанры (лозунг, рекламная речь, предвыборные дебаты, парламентские дебаты) [там же, с.305].

Каждый из этих жанров создается с учетом политических ситуаций, целевых установок, политических взглядов, личностных качеств политика, и, безусловно, имеет своей целью влиять на общество и манипулировать сознанием людей.

На протяжении всей истории развития политической лингвистики разрабатывались различные аспекты данного научного направления, которые соответствовали эпохе и духу своего времени. Исследовались проблемы языкового воздействия на общественное мнение, политическая лексика и фразеология, также развивались дискурсивные исследования, изучались теория и практика политической аргументации, а также применение политических метафор и символов.

В настоящее время лингвисты исследуют такие новые явления политической жизни, как дискурс терроризма, фундаменталистский дискурс, толерантность, политкорректность и т.д. [1].

В последние десятилетия особый интерес исследователей вызывает изучение гендерного фактора в политическом дискурсе. Безусловно, это связано с развитием феминистской лингвистики и активным участием современных женщин в политической деятельности. Несмотря на то, что политика остается мужской областью деятельности, все же она уже не является прерогативой мужчин. В мире появляется все больше женщин, которые имеют политический голос в решении многих мировых проблем, и чьи имена не менее известны, чем имена влиятельных мужчин-политиков. Самые яркие женщины-политики современности – это экс-президент Кыргызской Республики Роза Исаковна Отунбаева, которая является первой и единственной женщиной - президентом в Среднеазиатском регионе, Валентина Матвиенко – председатель Совета Федерации Федерального собрания Российской Федерации, лидер французской партии «Национальный фронт» и кандидат в президенты Франции на выборах 2017 года — Марин Ле Пен, Сеголен Руаяль — министр экологии, устойчивого развития и энергетики Франции (кандидат в президенты на выборах 2007 года), федеральный канцлер Германии — Ангела Меркель, премьер-министр Великобритании Тереза Мэй и многие другие.

Гендерные исследования занимают в российской и зарубежной лингвистике особое место, так как изучается все то, что переносит проблематику пола в сферу социальной жизни человека. Изучением проблемы гендера в лингвистике, а также в политической лингвистике, занимаются такие исследователи, как А.В. Кирилина, О.Л. Бессонова, О.А. Воронина, Е.И. Горошко, И.В. Зыкова, М.В. Томская, О.Л. Михалева, О.Н. Паршина, Е.С. Пронина, И.В. Талина, Е.В. Куницына и другие. Лингвистами изучается влияние гендерного фактора на политическую коммуникацию, воспроизводство гендерных стереотипов в политическом дискурсе, их применение в политических технологиях, а также гендерное варьирование в речи политиков, гендерная специфика их коммуникативного поведения и т. д.

Исследования зарубежных и российских ученых мужской и женской речи показывают, что под воздействием социальных, культурных факторов у мужчин и женщин вырабатываются разные мотивы поведения, разные стратегии и тактики общения. По наблюдениям Деборы Танен, речевое поведение мужчин нацелено на достижение цели, на доказательство превосходства, на завоевание более высокого статуса и сохранение независимости, женская же речь характеризуется неконфликтностью, уступчивостью и эмоциональностью [5].

Данные выводы показывают, что политика и политический дискурс считаются профессиональной областью мужчин: в политике требуются уверенность, жесткость, а иногда и агрессия, умение отстоять свою точку зрения, брать инициативу в свои руки. Считается, что мужчины, выступая публично, чувствуют себя уверенно, для завоевания статуса в иерархическом социальном порядке мужчинам необходимо доказывать свои знания и квалификацию, что возможно при демонстрации этих качеств перед большой аудиторией [там же].

Женщины же, обладая другими природными качествами, уступчивы, чаще идут на компромисс, стараются найти решение проблемы путем дипломатии и т. д. Иными словами, «женщина-политик имеет отличные от мужчины-политика психологические и поведенческие установки» [3, с.196].

Поэтому речь мужчины-политика отличается от речи женщины-политика, несмотря на то, что в настоящее время женщины перенимают мужские черты ведения дискурса. А.М. Нехорошева в своей статье «Особенности языковой личности политического лидера Германии Ангелы Меркель» отмечает, что А. Меркель является нейтральным типом женщины - политика — она сдержанна, холодный стратег, при публичных выступлениях и беседах отсутствует жестикуляция. Говоря о лексических единицах, автор статьи утверждает, что в выступлениях А. Меркель отсутствует эмоционально - экспрессивная лексика, она выражает мысли сложными предложениями (что соответствует речи мужчин) и старается не использовать прямые обращения, что доказывает формальность ее языка [4, с.148].

Исследования публичных выступлений политических деятелей, их предвыборных речей, парламентских дебатов, текстов политических интервью, политических блогов проводились преимущественно на материале русского, английского, немецкого и французского языков [Л.С. Полякова, К.А. Киянова, А.А. Джиоева, Е.С. Гриценко, А.Н. Дудецкая, Р.Л. Диасамидзе, М.С. Хламова]. Исследования политического дискурса на материале неиндоевропейских языков, в частности, на материале кыргызского языка, практически отсутствуют. Демократический строй развития кыргызского государства, политическая активность женщин страны предоставляет богатый материал для исследования речевого поведения политиков, причем особенный интерес вызывают его гендерные особенности.

Результаты исследования коммуникативного поведения политиков-мужчин и политиков-женщин на материале кыргызского языка привели нас к следующим выводам. Прежде всего, необходимо отметить, что не все результаты нашего исследования подтвердили наблюдения других лингвистов. Например, при исследовании речевого поведения мужчин и женщин в телевизионных дискуссиях мы обнаружили, что женщины говорили дольше, чем мужчины, перебивали оппонента чаще, чем мужчины, чаще, чем мужчины, не соглашались с мнением своего оппонента-мужчины, чаще критиковали мужчин, а также чаще, чем мужчины реагировали на критику.

Все эти выводы противоречат результатам исследований лингвистов-гендерологов, сделанных преимущественно на материале обиходной речи. Как отмечалось выше, эти исследования показали, что мужчины в коммуникации стремятся доминировать, что проявляется в более длительных высказываниях и частом перебивании собеседника для установления лидерства в коммуникации и контроля за ходом разговора. Преследуя все те же коммуникативные цели доминирования, мужчины чаще проявляют свое несогласие с собеседником, критикуют его, для того чтобы показать свою компетентность в той или иной об-

ласти. Таким образом, мы можем говорить о том, что в таком жанре кыргызского политического дискурса, как теледискуссия, женщины копируют мужскую модель речевого поведения, что дает им полную возможность высказать свое мнение и быть успешными и авторитетными в политической деятельности.

Результаты исследования коммуникативного поведения политических деятелей в жанре парламентских дебатов несколько отличаются от результатов изучения теледискуссий. Такие параметры, как длительность выступлений и частотность перебивания, вполне вписываются в сложившиеся представления о гендерных особенностях речевого поведения мужчин. В нашем материале в ходе парламентских дебатов мужчины говорили дольше и чаще перебивали своих оппонентов, что свидетельствует о желании контролировать ход беседы и удерживать лидерские позиции. Категоричность выражения своего мнения в этом жанре оказалась характерной для обоих полов, а критике мужчины чаще подвергались со стороны женщин. Однако в нашем исследовании мы выявили одно интересное явление, которое доказывает, что женщина-политик все же проявляет свои женские качества даже тогда, когда использует мужское речевое поведение. Даже высказывая свое мнение в достаточно категоричной манере, женщины старались смягчить свою речь, используя при этом хеджирование, целенаправленно ослабляющего иллокутивную силу высказывания, что не было характерно для выступлений политиков-мужчин.

Результаты исследования коммуникативного поведения кыргызских политиков на материале их публичных выступлений неоднородны, что может свидетельствовать о различных гендерных особенностях речевого поведения для разных культур. Политическая активность женщин страны дает богатый материал для изучения дискурса кыргызских женщин-политиков, что представляется интересным в аспекте изучения устного политического дискурса, который характеризуется неподготовленностью речи, спонтанностью реакций и эмоциональностью. Вышеизложенные факты, подтверждают перспективность изучения политического дискурса в Кыргызстане и влияния на него гендерного фактора. Безусловно, гендерное направление в изучении национального политического дискурса является не единственной областью, представляющей несомненный интерес для кыргызских лингвистов. Мы предполагаем, что изучение идиостилей различных кыргызских политичеких деятелей, исследования жанровых особенностей политических текстов, выявление типичных для политического дискурса коммуникативных стратегий и тактик, а также сопоставительное изучение политического дискурса на материале родственных и неродственных языков будут иметь значимую научную и практическую ценность для общего языкознания.

Литература

1. Будаев Э. В., Чудинов, А. П. Зарубежная политическая лингвистика. – М.: Наука; Флинта, 2008. - 352 с.

2. Забело Т.В. Стратегии политического дискурса и их проявление в речи // Вестник МГЛУ. Выпуск 1 (580).- М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2010 - 292 с.

3. Мурай Е.В. «Женщина - политик» как концепт англоязычного политического дискурса // Вестник МГЛУ, выпуск 573, 2009. - 239 с.

4. Нехорошева А.М. «Особенности языковой личности политического лидера Германии Ангелы Меркель» // Политическая лингвистика / Гл. ред. А.П. Чудинов; ФГБОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т» - Екатеринбург, 2012. Вып. 1 (39). - 268 с.

5. Таннен Д. Ты просто меня не понимаешь : Женщины и мужчины в диалоге/ пер. с англ. О. А. Васьковой / Гендер и язык / Моск. гос. лингвист. ун-т (МГЛУ); Лаборатория гендерных исследований. - М.: Языки славянской культуры, 2005. - 624 с.

6. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учебн.пособие. - М.: Флинта: Наука, 2006. - 256 с.

7. Шейгал Е.И. «Семиотика политического дискурса»: дис. … д-ра филол. наук. - М.: РГБ, 2005 — 431 с.

УДК: 811.512.161.

Акалын Режеп,
К.Карасаев атындагы БГУнун аспиранты,
e.mail:kerimtuzcu@hotmail.com

СӨЗ ЖАСОО УЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация: *Макалада түрк тилдериндеги жаңы сөздөрдү уюштуруу маселеси кеңири каралган. Кыргыз тилинде уңгунун негизинде жаңы сөз уюштуруу маселесине токтолгон. Бардык илимий көз караштар кыргыз тилинин тилдик бирдиктерин мисал келтирүү менен бекитилген.*

Түйүндүү сөздөр: *мүчө, сөз жасоо, тил илими, грамматика, морфология, лексикология.*

Аннотация: *В данной статье рассмотрены проблемы образования новых слов в кыргызском языке. Были выявлены основные особенности образования слов на основе корней в кыргызском языке. Все научные взгляды укреплены на примерах кыргызского языка.*

Ключевые слова: *окончание, словообразование, лингвистика, грамматика, морфология, лексикология.*

Кыргыз тилинин сөз жасоо маселеси тууралуу маалымат жогоруда атап өткөн түрколог окумуштуулардын эмгегинен кийин К.Тыныстановдун эң алгачкы окуу китептеринде берилет. Анда атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн жасоочу мүчөлөрдү берген. “Сөз мүчөлөрү жана курандылар” деген термин менен атап, окумуштуу алгачкы китептеринде бир топ кеңири изилдөө жыйынтыктарын берген. [7] Академик Б.Орузбаеванын пикири боюнча кыргыз тилинин актуалдуу проблемаларын изилдөөдө, б.а. морфологиясын, лексикологиясын изилдөөдө К.Тыныстановдун эмгегинин мааниси зор экендигин төмөнкүдөй белгилейт: “К.Тыныстановдун кыргыз тил илимин түптөөдө андагы айрым бир түшүнүктөр боюнча салымын төмөнкүдөй баалоого негиз бар. Мисалы, сөздү морфология же лексикологиялык объект катары кароодо мындан ары, сөзсүз, Касым Тыныстановдун эмгектерине кайрылып, анын көз караштарына бир кыйла толугураак токтолуу зарыл сыяктанат. Анткени, ушул убакка чейин “сөзгө” баа бергенде И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиевдердин эмгектерине таянып келгенбиз. Албетте алардын бул проблемага тиешелүү көз караштары, болгондо да Б.М.Юнусалиевдин уңгу сөздөрдүн пайда болуу, жасалуу ыкмаларына байланыштуу илимий-теориялык көз караштары тюркологияда дайыма кепке алынып, жогору бааланып келе жатат. Андай баага белгилүү окумуштуу талашсыз татыктуу. Ал эми К.Тыныстанов болсо өзүнүн алгачкы окуу китептеринде эле сөз, анын тыбыш, муун составына, жасалыш, өзгөрүш механизмдерине, ошого байланыштуу тилдик кубулуштардын өз ара ички байланыштары менен түшүндүрүлө турган касиеттерин баяндаган эң так, түшүнүктүү эрежелерди иштеп чыккан”. [7]

Ошентип окумуштуу, тилчи К.Тыныстанов репрессияланып кеткенден кийин кыргыз тил илиминин фонетикасы жана морфологиясы боюнча берилген илимий көз караштарына таянып кийинки окумуштуулар бир топ илимий эмгектер жарыялашкан.

И.А.Батмановдун “Грамматика киргизского языка” деген эмгеги 1940-жылы жарыкка чыккан. Анда окумуштуу кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө токтолуп, алардын маанисин, аткарган функциясын ачып берген [4].

Тил илими боюнча 1950-жылдары болуп өткөн илимий талкуулардан кийин тил илимине жаңы муун келип кошулган. Жаңы муундун келиши менен кыргыз тил илими жанданып, терең изилденип, тил ар башка тармактары ар тараптан изилдене баштаган. Кызыл профессор атанган Касым Тыныстанов негиз салып кеткен грамматикалык түшүнүктөр ар бири ар башка изилденип, ЖОЖдор үчүн атайын Морфология боюнча окуу куралдар иштелип чыга баштаган.

Кийинчерээк сөз проблемасы Б.Юнусалиевдин эмгегинде бир кыйла кеңири изилдөөгө алынган. Анда кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүшү анализденет [9].

Бул аталган эмгектерден соң сөз жасоо боюнча Ж.Шүкүров, Б.Ө.Орузбаева, С.Кудайбергенов [6] өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде, бир топ илимий эмгектерди жарыялашкан.

Басым жасап айтып кете турган эмгек Б.Орузбаеванын кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө арналган монографиясы. Бул эмгекте автор сөз жасоо проблемасы, сөз жасоо жолдору, каражаттары, аларга байланыштуу эрежелердин илимий негиздери жана себептери атайын монографиялык планда тереңдетилип иштелип чыккан.

Ал эми С.Кудайбергеновдун бир катар илимий эмгектери кыргыз тилинин морфологиясынын орчундуу проблемаларына арналган. Этиштердин жасалуу жолдорун талдоого алган негизги эмгегинде сөз жасоонун морфологиялык жолуна басым жасаган. Этиш сөз түркүмүн жасаган мүчөлөр тууралуу бир топ или-

мий пикирлерин берген. Бул эмгекте автор окумуштуу түрколог Э.В.Севортяндын илимий концепцияларын пайдаланган.

Жалпы жонунан бул окумуштуулар сөз жасоо проблемасын өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалуу жолдорун ачып беришкен. Бирок, кыргыз тилинде сөз жасоону өзүнчө тил илиминин бир бөлүмү катары көрсөткөн илимий изилдөө али колго алына элек. 60–90-жылдарда жарык көргөн эмгектердин бардыгында сөз жасоо морфологиянын тутумунда каралып келген. Алсак, 1964-жылы чыккан Кыргыз тилинин грамматикасында, С. Давлетов, С.Кудайбергенов тарабынан даярдалган "Азыркы кыргыз тили. Морфология" деген 1980-жылы чыккан эмгекте, 1980-жылы чыккан Кыргыз адабий тилинин грамматикасында сөз жасоо морфологиянын тутумунда каралган [5].

Кийинчерээк 90-жылдардын аяк ченинде жарык көргөн эмгектерден баштап сөз жасоо маселесине кызыгуу күчөп, аны тил илиминин өзүнчө салаасы катары изилдөөгө аракеттер башталган. Сөзүбүз кур болбош үчүн аларга кыскача токтоло кетсек.

1997-жылы чыккан И.Абдувалиев, Т.Садыков тарабынан даярдалып, жарык көргөн "Азыркы кыргыз тили. Морфология" деп аталган жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн жазылган окуу китепте сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары каралып, ага карата төмөнкүдөй аныктама берилген: "Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, ал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн түшүндүрөт. Демек, сөз жасоо – татаал жана туунду сөздөрдү өз ичине камтып турган тил ситемасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу өзүнчө бөлүмү" - дейт.

Окумуштуулар тилдин сөздүк курамындагы сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү экендигин баса белгилеп, андан ары сөз жасоо проблемасына тиешелүү бардык түшүнүктөр, бирдиктер камтылып кенен, так аныктамалар берилген. Алсак ал эмгекте сөз жасоо мааниси, негиз, тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз,туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, сөз жасоонун айкашуу ыкмасы, сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы, соз жасоонун фонетикалык ыкмасы, сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы каралган [2].

Кийинчерээк окумуштуу И.Абдувалиев өзүнүн "Кыргыз тилинин морфологиясы" деп аталган кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китебинде мындай дейт: "Сөз жасоо чынында эле лексикология менен морфологиянын экөөнө тең тиешеси бар илим. Анын лексикологияга жакындыгы тилдеги лексикалык байлыкты иликтейт. Сөздөрдүн кантип жасалып, кайдан келип каларын, лексиканын толукталуу мыйзамдарын ачып көрсөтөт.

Ал эми морфологияга жакындыгы сөздөрдүн жасалышында алардын тутумдук түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөткөндүгүндө жатат. Сөздүн морфологиялык жол менен жасалышында да, синтаксистик жол менен жасалышында да анын тутумдук түзүлүшү иликтенбей калбайт. Ошентип, сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү болсо да морфологиянын сөздүн тутуму деген бөлүмү менен ажырагыс биримдикте каралат. Анткени, ар кандай сөздүн жасалышында грамматикалык каражат катары эсептелген курандылар да, бири-бири менен биригип бир сөз болгон уңгулар да сөздүн тутумундагы мүчөлөр (морфемалар) болуп саналат.

Мына ушул жагдайлар бул окуу китепте сөз жасоону тил илиминин морфология бөлүмүнүн тутумунда карап чагылдырууга мүмкүнчүлүк берди", - деп түшүндүрөт автор [2]. Бул эмгекте автор сөз жасоо эки мааниде колдонула тургандыгын белгилеп, аныктама берген. Андан ары окумуштуу сөз жасоо маанисине, соз жасоо тибине, сөз жасоо жолдоруна токтолуп, сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолу тууралуу маалымат берет.

Дагы бир орчундуу эмгек 2009-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун окумуштуулары даярдаган "Азыркы кыргыз адабий тили" деп аталган фундаменталдуу эмгекте сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары мүнөздөлөт. Бул эмгекте да сөз жасоо мааниси, негиз, тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, сөз жасоонун айкашуу ыкмасы, сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы, сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы, сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы каралган жана ушул эмгекте биринчи жолу "сөз жасоо уясына" аныктама берилген. "Сөз жасоо системасын сыпаттоодогу дагы бир түшүнүк - сөз жасоо уясы. Ал тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, сөз жасоо тизмеги сыяктуу буга чейин каралган жана карала элек түшүнүктөрдү ичине камтып, сөз жасоо системасынын тилдеги татаал кубулуш экендигин тастыктайт. Демек, сөз жасоо уясы деп бир уңгудан тараган жана туундулук катыш катыш менен байланышкан туунду жана татаал сөздөрдүн сөз жасоо тизмегинин топтому аталат" [3]. Андан кийинки кыргыз тил илиминде өзгөчө белгилей кете турган эмгек тилчи окумуштуулар Т.Садыков, Б.Сагынбаева тарабынан даярдалган "Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери" деген студенттер үчүн атайын окуу куралы. Бул эмгекте авторлор жети бөлүмдөн турган план боюнча иштешкен. Бул китептин 5-бөлүмү толук бойдон Сөз жасоого арналып, анда негизги түшүнүктөрү, сөз жасоо мааниси, негиз жана анын түрлөрү, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору сыяктуу түшүнүктөргө теориялык анализ берилген. Биздин изилдөөбүздө бул эмгектин бир топ теориялык жыйынтыктары пайдаланылмакчы [8].

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерден улам сөз жасоо маселесине тиешелүү атайын илимий-изилдөө иши колго алынып, сөз жасоо, сөз жасоо мааниси, негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, **сөз жасоо уясы**, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жол-

дору, соз жасоонун айкашуу ыкмасы сыяктуу бир топ проблемаларды акыркы жылдары жарык көргөн жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы илимий изилдөөлөрдүн илимий концепияларына таянып, жаңы өңүттөн изилдеп чыгуу учурдун актуалдуу маселелеринен деп белгилемекчибиз.

Адабияттар

1. *Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Б., 2008.*
2. *Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Б.: "Айбек" фирмасы, 1997.*
3. *Азыркы кыргыз адабий тили. – Б., 2009.*
4. *Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. – Вып.2. Имена. – Казань, 1939. – 289 стр.; Вып. 3. Глагол и отглагольные имена. – Ф., 1940.*
5. *Кыргыз тилинин грамматикасы. - Ф., 1864., Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Ф., 1980., Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. - Ф., 1980.*
6. *Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. - Ф., 1958: Словообразование в киргизском языке. - Ф., 1964; Кыргыз тилиндеги жалпы элдик негиздери жөнүндө. - Ф., 1968; Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология), башка авторлор менен бирдикте. Азыркы кыргыз тилинин грамматикасы (фонетика жана морфология.) - Ф, 1980; Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. - Ф., 1966.*
7. *Орузбаева Б. Сөз курамы. – Б.: Мектеп, 2000.*
8. *Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. - Б., 2010.*
9. *Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ф., 1959.*

УДК 82:821.112.

Paizulaeva A. U.
KNU J. Balasagyn, Kyrgyzstan, Bishkek
apaizulaeva@gmail.com

UNTERRICHTSENTWURF ZUR BALLADE “DER HANDSCHUH” (1797) VON FRIEDRICH VON SCHILLER

Аннотация: *В статье изложены методы работы баллады немецкого писателя Фридриха Шиллера “Der Handschuh”. На основе статьи, студенты могут изучать историю Германии, ознакомится жанром баллады и писателя Ф. Шиллера. Для закрепления текста даны вопросы и задания. С помощью этого метода урока студенты могут углубленно понять образцы классической немецкой литературы.*

Ключевые слова: *Рыцарское поведение, госпожа и рыцарь, рисковать своей жизнью, жанр, средневековье, король, строфа, кульминационный момент, подразделяться, издевательства, унижение, ставить в неловкое положение.*

Аннотация: *Макалада немис жазуучусу Фридрих Шиллердин “Der Handschuh” балладасынын устундо иштоо ыкмасы берилет.Чыгарманын негизинде окуучулар Германиянын тарыхы, Шиллер жана баллада жанры менен таанышууга мумкунчулук алышат. Тексти тушунууго суроолор, тапшырмалар берилген. Бул сабак ыкмасынын жардамы менен окуучулардын немис адабиятынын классикалык улгулорун терен тушунууго жана билуусуно оболго тузот.*

Түйүндүү создор: *рыцардын журум-туруму, айымдар жана рыцарлар, жанр, орто кылым, падыша, строфа, кульминация, болукторго болуу, кемсинтуу, кордоо, ынгайсыз абалга калуу, оз омурун тобокелге салуу.*

Zusammenfassung: *Der vorgestellte Unterrichtsentwurf zu der Ballade “Der Handschuh” von Fr. Schiller leistet einen Beitrag zur Intensivierung der Analyse und Didaktik literarischer Texte im Deutsch -unterricht. Der Unterrichtsentwurf stellt ergänzendes Material zur Historie, zu Schiller, zu Gattung Ballade zur Verfügung. Der Unterricht fördert die Kompetenzen und Fachkenntnisse von Lehrenden im Bereich von Literatur-, Sprach – und Lesedidaktik.*

Schlüsselwörter: *Ritterlichkeit, Damen und Ritter, Gattung, Mittelalter, König, Strophe, Höhepunkt, sich gliedern, Verspottung, Demütigung, beschämen, sein Leben auf Spiel setzen.*

1. Lernziel

Eine deutsche Ballade kennenlernen und verstehen

Mit Hilfe eines spannenden Textes die Sprech- und Lesemotivation im Fremdsprachenunterricht wecken und fördern

1. Hinführung / Motivation

eventuell Bilder und Sachinformationen anbieten:

z.B. zur Biographie Schillers (1759-1805), zur Entstehungszeit (literaturgeschichtliche Epoche 'Weimarer Klassik', Balladenjahr...),

zur Stoffgeschichte: Schiller wurde zu seiner im Juni 1797 entstandenen Ballade durch eine französische Anekdote in den ,, Essays historiques sur Paris de Monsieur de Saint Foix“ angeregt...

zum Rittertum und zur ritterlichen Welt des Mittelalters

zur Gattung: Eine Ballade ist eine Erzählung in Gedichtform. Berichtet wird eine merkwürdige, oft konfliktreiche Begebenheit. Trotz der vershaften und strophischen Bindung zählt die Ballade zu den epischen Gattungen. Durch die gedrängte Handlung und die Dialogteile ist sie aber auch dem Dramatischen verwandt. (Wagenknecht S.193f.)

1. Arbeitsmittel / Medien

Balladentext

Bilder

Arbeitsblätter mit den Aufgaben und Lösungen

4. Lektüre: Eventuell mit verteilten Rollen lesen

5. Textanalyse und -interpretation

5.1. Klärung der inhaltlichen Aussagen

Textverständnis prüfen (Leu: Löwe)

Fragen klären und Sachinformationen zum Inhalt liefern:

In welcher Zeit spielt der Text? Thema: Ritterliche Welt des Mittelalters, König mit Gefolge, Damen und Ritter

Wie ist der Schauplatz? Löwengarten, Kampfspiel

Wer sind die Hauptpersonen? Delorges und Kunigunde

Wer ist Franz? König Franz I. von Frankreich (1515-1547)

Aufgabe 1: Gebt den Inhalt der Ballade wieder

5.2. Klärung der Form / Struktur

Aufbau: Wie ist die Ballade gegliedert? **Aufgabe 2**

Zur Gattung: Was sind die Kennzeichen dieser Ballade? **Aufgabe 9**

Wie ist die Sprache? Bilderreich bei der Beschreibung der Tiere, kurze Verse

Wie ist die Strophenform, der Reim...? Die Strophen sind uneinheitlich, aber sprachlich verbunden. Es gibt verschiedene Reimschemata (Schweif-, Kreuz- und Paarreim).

5.3. Klärung des Gehaltes

Wie ist der Text aufgebaut? Gibt es eine Spannungskurve? **Aufgabe 3**

Beurteile den Charakter der Hauptpersonen Delorges (Ritter) und Kunigunde (Dame) **Aufgabe 4**

Warum setzt Delorges sein Leben aufs Spiel? Warum bleibt ihm keine andere Wahl? **Aufgabe 5**

Wie ist das Ende der Ballade zu verstehen? Was bedeutet die Reaktion von Delorges am Ende der Ballade? **Aufgabe 6**

Bewerte den Schluss der 2 Textfassungen **Aufgabe 7**

Passt die Sprache zum Inhalt? **Aufgabe 8**

Friedrich von Schiller

schiller0.jpg	Friedrich Schiller (1759-1805) wurde in Marbach am Neckar im Herzogtum Württemberg geboren. Er studierte anfangs Jura, ab 1776 auf Geheiß des Herzogs Medizin. Er las, allem Zwang trotzend, heimlich die Werke Klopstocks, Lessings, Goethes, Shakespeares, Rousseaus u.a.und beschäftigte sich mit der Philosophie. Schiller verfasste sein geniales Erstlingsdrama 'Die Räuber' bereits 1782. Von einem Schreibverbot bedroht, verließ Schiller das Herzogtum Württemberg. Nach Stationen in Mannheim, Leipzig und Dresden kam Schiller 1789 als Professor für Philosophie und Geschichte an die Universität Jena (nahe Weimar). Hinderer S.230 Im Winter 1799 zog Schiller mit seiner Familie nach Weimar. Er wurde geadelt und
entfaltete in den folgenden Jahren ein umfangreiches dramatisches Schaffen. Seine Dramen Wallenstein, Maria Stuart, Wilhelm Tell wurden auf dem Weimarer Theater aufgeführt. [6:81]. Diese Werke seiner späteren Jahre sind gekennzeichnet durch ein stärkeres Hervortreten normativer humanistischer Ideale, die Vermittlung einer sittlichen Lehre und die Bevorzugung historischer Stoffe. Hinderer S. 233f. Entscheidend wurde im Juli 1794 eine Begegnung mit Goethe, die eine fruchtbare Zusammenarbeit einleitete und die Epoche der Weimarer Klassik begründete. Hinderer S.231 In dieser Zeit des Freundschaftsbundes mit Goethe erreichte Schiller den Höhepunkt seines lyrischen Schaffens. Im sogenannten Balladenjahr von 1797 führte er mit Werken wie "Der Taucher", "Der Handschuh", "Der Ring des Polykrates", „Die Kraniche des Ibykus", „Die Bürgschaft" die deutsche Ballade künstlerisch zu einem Höhepunkt, so dass die Texte in der Folgezeit zum Bildungsgut breiter Bevölkerungskreise in Deutschland wurden und bis heute zum Lektürekanon der Schulen gehören. Beutin S.195	

Das Rittertum im Mittelalter

Das Rittertum bildete im feudalen Mittelalter die adelige Oberschicht und war eingebettet in die höfische Gesellschaft mit ihren speziellen Normen und Sitten: Turniere, Minnedienst, sittliche Vervollkommnung durch Dienst am Nächsten Beutin S.24 Der Ritter war zunächst lediglich ein Krieger, ein gerüsteter Reiter, und war Teil des Heeres. Er gewinnt aber im Laufe des hohen Mittelalters zusehends an Bedeutung, übernimmt Aufgaben in der Reichsverwaltung und erfüllt wichtige Aufgaben zu Zeiten der Kreuzzüge. Mit zunehmender politischer Bedeutung entstand, zuerst in Frankreich und

dann auch in anderen Ländern, der „ritterliche Kodex“, d. h. Moralsätze, nach denen sich der Ritter zu benehmen hatte. Von ihm wurde Heldenmut und physische Kraft verlangt. Er sollte die Damen beschützen, den Glauben verteidigen, Poesie und Musik lieben, in allem Maß halten, treu, freigebig und höflich sein. So idealisierte das Rittertum seinen Stand. Die Wirklichkeit sah dagegen anders aus. [7:13]. Es gab räuberische Kriege, Gewalt, Ausbeutung und Unterdrückung. In der Literatur wird uns ein idealisiertes Bild der höfischen Kultur vermittelt.

„Der Handschuh“ (Friedrich von Schiller)

Diese Ballade entstand im berühmten Balladenjahr 1797, und zwar am 18. Und 19. Juni. Nach einer kleinen Textänderung erschien „Der Handschuh“ am 2. Oktober 1797 im „Musenalmanach für das Jahr 1798“, dem sogenannten „Balladenalmanach“.	
1 Vor seinem Löwengarten, Das Kampfspiel zu erwarten, Saß König Franz, Und um ihn die Großen der Krone Und rings auf hohem Balkone Die Damen in schönem Kranz. 2 Und wie er winkt mit dem Finger, Auf tut sich der weite Zwinger, Und hinein mit bedächtigem Schritt Ein Löwe tritt Und sieht sich stumm Rings um, Mit langem Gähnen, Und schüttelt die Mähnen Und streckt die Glieder Und legt sich nieder. 3 Und der König winkt wieder, Da öffnet sich behend Ein zweites Tor, Daraus rennt Mit wildem Sprunge Ein Tiger hervor. Wie der den Löwen erschaut, Brüllt er laut, Schlägt mit dem Schweif Einen furchtbaren Reif Und recket die Zunge, Und im Kreise scheu Umgeht er den Leu, Grimmig schnurrend, Darauf streckt er sich murrend Zur Seite nieder. 4 Und der König winkt wieder, Da speit das doppelt geöffnete Haus Zwei Leoparden auf einmal aus, Die stürzen mit mutiger Kampfbegier Auf das Tigertier; Das packt sie mit seinen grimmigen Tatzen, Und der Leu mit Gebrüll Richtet sich auf – da wird`s still, Und herum im Kreis, Von Mordsucht heiß, Lagern sich die greulichen Katzen.	5 Da fällt von des Altans Rand Ein Handschuh von schöner Hand Zwischen den Tiger und den Leun Mitten hinein 6 Und zu Ritter Delorges spottender Weis´ Wendet sich Fräulein Kunigund: „Herr Ritter, ist Eure Liebe so heiß Wie Ihr mir schwört zu jeder Stund, Ei, so hebt mir den Handschuh auf“. 7 Und der Ritter, in schnellem Lauf Steigt hinab in den furchtbarn Zwinger Mit festem Schritte, Und aus der Ungeheur Mitte Nimmt er den Handschuh mit keckem Finger. 8 Und mit Erstaunen und mit Grauen Sehen´s die Ritter und Edelfrauen, Und gelassen bringt er den Handschuh zurück. Da schallt ihm sein Lob aus jedem Munde; Aber mit zärtlichem Liebesblick- Er verheißt ihm sein nahes Glück- Empfängt ihn Fräulein Kunigunde. Und er wirft ihr den Handschuh ins Gesicht: „Den Dank, Dame, begehr ich nicht!“ Und verlässt sie zur selben Stunde. AKG10909.jpg

Zu den Arbeitsblättern siehe im Literaturverzeichnis: Heinrich, Stundenbilder

Arbeitsblatt: „Der Handschuh" (Friedrich von Schiller)		

C:\Users\admin\Desktop\media\image1.jpeg

Strophe I ___________________

Strophe II-IV _____________

Strophe V _____________

Strophe VI-VII _____________

Strophe VIII ____

3.Drei Höhenpunkte sind in dieser Ballade auszumachen. Finde sie heraus!
____

4.Charakterisiere Delorges und Kunigunde. Benutze dabei Adjektive. ____________________

5.Warum setzt Delorges sein Leben aufs Spiel? ____________________

6.Was macht Delorges mit seiner Reaktion deutlich? ____________________

7.Warum änderte Schiller seine ursprüngliche Version der Schlussverse "Und er wirft ihr den Handschuh ins Gesicht" am 17. Juli 1797 in "Und der Ritter, sich tief verbeugend, spricht" um?
____

8.Wodurch erzeugt Schiller eine sprachlich dichte Atmosphäre?
____

9. Was kennzeichnet den Text als Ballade
____

Lösungsblatt: "Der Handschuh" (Friedrich von Schiller)		

C:\Users\admin\AppData\Local\Temp\FineReader10\media\image2.jpeg

2. Die Ballade gliedert sich in fünf Teile:

- Strophe I Exposition: Ort, Situation, Personen mit historischem Hintergrund
- Strophe II-IV Beschreibung der Raubtiere mit ihrer Kraft, Wildheit und Grausamkeit
- Strophe V Handschuh fällt zwischen die Tiere
- Strophe VI-VII Verspottung durch Kunigunde "und Bestehen der Mutprobe
- Strophe VIII Aufkündigung des Minnedienstes

3. Drei Höhepunkte sind in dieser Ballade auszumachen. Finde sie heraus!

® Aufforderung Kunigundes ® mutige Tat von Delorges © Werfen des Handschuhs

4. Charakterisiere Delorges und Kunigunde! Benutze dabei Adjektive!

Kunigunde: schön (Str.1: in schönem Kranz, Str. 5: von schöner Hand), begehrt (Str.6: eure Lieb so heiß), leichtfertig, zynisch, spöttisch (Str. 6), kaltherzig

Delorges: furchtlos und mutig (Str.7: in schnellem Lauf, mit festem Schritt, keck), gelassen (Str.8) und entschlossen (Str.8: und verläßt sie zur selben Stunde)

5. Warum setzt Delorges sein Leben aufs Spiel?

Er hat nur die Wahl zwischen Demütigung oder Bewunderung (höfischer Ehrenkodex).
Er verhält sich ritterlich und erfüllt die Aufgabe (den Liebesbeweis), die die Dame ihm stellt.

6. Was macht Delorges mit seiner Reaktion deutlich?

Er beschämt Kunigunde, die seiner Minne unwürdig ist, denn sie hat ihn mutwillig (es geht nur um einen Handschuh!!) in Lebensgefahr gebracht. Aus ritterlicher Minne wird Verachtung. Auch die höfische Gesellschaft missbraucht Sinn und Wert der Ritterideale, indem sie die unmenschliche Forderung akzeptiert. Dieser Machtmissbrauch wird entlarvt und Delorges befreit sich von seiner Rolle als Diener der Dame.

7. Warum änderte Schiller seine ursprüngliche Version der Schlussverse „Und er wirft ihr den Handschuh ins Gesicht" am 17. Juli 1797 in „ Und der Ritter, sich tief verbeugend, spricht" um ?

Die heftige, unkonventionelle Reaktion von Ritter Delorges erregte in Weimar argen Anstoß. Eine Bemerkung Charlotte von Steins veranlasste Schiller zur Änderung.

8. Wodurch erzeugt Schiller eine sprachlich dichte Atmosphäre?

Häufige Verkürzung von Verszeilen in Str. 2+3, um die schnellen Bewegungen der Raubkatzen zu kennzeichnen, anaphorische Versanfänge (und) schaffen Verknüpfungen und verbinden das Geschehen zu einer flüssigen Einheit, ausmalende Beschreibung der gefährlichen Raubkatzen im Zwinger (Str. 2, 3, 4) unterstreicht deren Gefährlichkeit und steigert die Bedeutung der mutigen Tat des Ritters

Zäsuren und Lautmalerei („a"-Laute; Schweif/Reif; Tatzen/ Katzen; Kreis/heiß.)

9. Was kennzeichnet den Text als Ballade?

Der 'Handschuh' ist ein Erzählgedicht, das ein besonderes Ereignis erzählt. Es gibt narrative (Erzählbericht) und dramatische (Dialoge) Anteile. Fast alle Strophen erzählen das Geschehen, doch in den Strophen 6 und 8 (also beim Höhepunkt) finden sich Dialoge.

LITERATURVERZEICHNIS

1.Beutin, Wolfgang (Hg.), Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart, 6. Auflage,, Stuttgart/Weimar: Metzler, 2001

2.Fingerhut, Karl-Heinz und Margret Fingerhut. Deutschbuch. Literaturgeschichte. Cornelsen- Verlag, Berlin 2010, 6:81

3.Heinrich , Hans, Balladen und Gedichte: ausgearbeitete Stundenbilder mit Texten, Arbeitsblättern und Bildmaterial, 3.Aufl.- Donauwörth: Auer, 2009

4.Hinderer, Walter, Artikel 'Schiller' in: Literatur-Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache, hg. von Walther Killy, Bd. 10, S. 229-241, Gütersloh/München: Bertelsmann, 1991

5.Stößel M.D. Geschichte der deutschen Literatur. Moskau – Vysschaja Schkola – 1984 7:13

6. Wagenknecht, Christian, Artikel 'Ballade' in: Reallexikon zur deutschen Literaturwissenschaft, Bd 1, S.192-196, 3. Aufl. Berlin New York: de Gruyter, 1997

УДК: 811.512.161.

Акалын Режеп,
К.Карасаев атындагы БГУнун аспиранты
e.mail:kerimtuzcu@hotmail.com

СӨЗ ЖАСОО УЯСЫНЫН ТҮРК ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

***Аннотация**: Макалада түрк тилдериндеги жаңы сөздөрдү уюштуруу маселеси кеңири каралган. Советтер Союзунун доорундагы, ошондой эле Батыш илимпоздорунун эмгектери кеңири талдоого алынып, иликтөөгө алынган маселе боюнча ой-пикирлер толук камтылган. Бардык илимий көз караштар түрк тилинин тилдик бирдиктерин мисал келтирүү менен бекитилген.*

***Түйүндүү сөздөр:** морфология, тил илими, сөз жасоо, салыштырма грамматика, анализ.*

***Аннотация**: В данной статье рассмотрены проблемы образования новых слов в тюкрских языках. Были выявлены основные особенности образования слов на основе корней в турецком языке. Все научные взгляды укреплены на примерах турецкого языка.*

***Ключевые слова:** морфология, лингвистика, словообразование, сопоставительная грамматика, анализ.*

Азыркы түрк тилинде жогоруда белгилеп кеткендей, сөз жасоо маселеси XX кылымдын 30-жылдары эле колго алына баштаган. Түрк тил илиминдеги алгачкы изилдөөлөр сөз жасоо пероблемасын изилдөөдөн башталат деп да айтууга болот. Алгач түрк тилчи окумуштуулары сөз жасоо боюнча материал топтоодон жана системалаштыруудан, андан ары бүгүнкү күндө да абдан кызыктуу илимий иштердин жүргүзүлүшүнө түрткү болуп жаткан сөз жасоо жолдорун жана каражаттарын изилдөөнү колго алышкан. Туркиядагы тил илиминин өкүлдөрү башкалардан айырмаланып, сөз жасоонун проблемаларын терең изилдей турган илимий эмгектерди жазышкан. Түрк окумуштууларынын арасында сөздүн семантикасына болгон кызыгуу сөз жасоо маселесин терең изилдөөгө түрткү берген. [1]

“Түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонууга ийкем сөз жасоо системасы мүнөздүү. Анын өзүнчө себептери бар. Ириде ал түрк тилинин тарыхый жактан өнүгүшүнө байланыштуу, экинчиден, түрк коомчулугу менен түрк мамлекеттигин эчен кылымдан бери эле ар тараптан жана үзгүлтүксүз тейлеп келе жаткан тил да – түрк тили. Ошентсе да, Түркияда түрк тилинин сөз жасам системасы жиктелип, өзүнчө бир илимий багыт катары иликтенбей келет. Ушундан улам түрк окумуштуулары тарабынан даярдалган эмгектерде сөз жасоого байланыштуу малыматтар морфология менен чогуу берилип жүрөт .[2]

“Кыргыз жана түрк тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери” деген эмгекте Түрк тилинин сөз жасоо системасын кыргыз тилине салыштырып изилдөөдө төмөнкү үч булакка таянууга боло тургандыгы айтылат: академик А.Н.Кононовдун “Грамматика современного турецкого литературного языка” [3] деген эмгеги, Э.В.Севортяндын “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” (1962) жана “Именное словобразование в азербайджанском языке” (1966) деген азербайжан тилиндеги зат жана этиш сөздөрдүн жасалышына арналган илимий эмгектери [5].

Советтик мезгилде түрк тилдерин ар тараптан терең изилдөөлөргө алынган. Мындай эмгектенүүнүн натыйжасында түркологдордун көңүлүн буруп, кызыктырган көптөгөн тил маселелери пайда болгон. Алсак түрк тилдериндеги сөз жасоо проблемасы. Түрк тилдериндеги анын ичинде түрк тилинин дагы сөз жасоо жолдору жана ыкмалары абдан татаал жана колдонулуш аймагы бар. Аффиксация жолу алардын ичинен эң актуалдуусу болуп саналат.

Морфологиялык белгилери боюнча түрк тили аглютинативдүү тилдердин катарына кирет. Сөздүн морфологиялык составы боюнча уңгу жана мүчөдөн турат.

Түрк тилинде сөз жасоо жолдорунан морфологиялык жана синтаксистик жолу кеңири пайдаланылат. Түрк тилинде кыргыз тили сыяктуу эле куранды мүчөлөр кеңири пайдаланылат. Бирок кыргыз тилине караганда сөз жасоонун морфологиялык жолу б.а. уңгуга куранды мүчө улап жаңы сөз жасоо кыйла жогорку деңгээлде өнүккөн. Уңгуга куранды мүчө жалгоо аркылуу жаңы сөздөр жасалат, куранды көбүнчө төл сөздөргө жалганат.

Сөз жасоонун синтаксистик жолу да пайдаланылат. Мындай жол аркылуу мисалы атооч сөздөр менен этиш сөздөр биригип, татаал этиштер көп жасалат.

Түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде морфологиялык жол дагы, синтаксистик жол дагы кеңири пайдаланылат.

Сөз жасоо проблемасынын турк тилинде изилдениш абалын жана сөз жасоонун табиятын илик-

теген тилчи-окумуштуулардын кошкон салымын баалоодо түркиялык изилдөөчүлөрдүн эмгектерин атабай кетүү мүмкүн эмес. Тактап айтканда, бул проблема түрк лингвисттерин кызыктырган маселелердин бири деп айтсак жаңылышпайбыз. Алардын ичинен турк тилин атайын изилдеп, индоевропеистиканын көз карашынан жазылган Ж.Денинин жана Т.Бангуоглунун грамматикасы, сөздүн тутумуна жана жасалыш ыкмаларына арналган М.Ергин, Б.Аталай, О.Демиржан, А.Ержиласун, М.Хенгирмен жана башка көптөгөн авторлордун эмгектери илимий жактан дээрлик жогорку баага татыктуу. Совет окумуштууларынын ичинен академик А.Н.Кононовдун "Грамматика современного турецкого литературного языка" аттуу фундаменталдуу эмгеги илимий жактан өз наркын бүгүнкү күнгө чейин жоготпой келет.[3]

Т.Бангуолгунун ‘Türkçenın grameri’ (1995) деген эмгегинде сөз жасоо боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет: “Bir dilin kelime dağarcığı nasıl milli sermaye sayılıyorsa o dilde kelime yapımı da milli üretim sayılır. Zamanın getirdiği buluişlar, dinler, fikir akımları dilde yeni kavramları karşılamayı gerektidir. Tabii olarak her milli dil bu işi kendi yapısından kelimeler yaratarak başarmak eğilimindedir. Buna **kelime yaratmak** deriz.”

Жогоруда биз карап, анализге алган эмгектердин дээрлик бардыгында: илимий эмгек, диссертация, макалалардан көрсөтүлгөндөй сөз жасоо маселесин өзүнчө изилдеген эмгек аз эмес. Бирок буларда тилдин туунду сөз маселелери грамматиканын морфология бөлүмүнүн ичинде каралган. Кыргыз тилинде сөз жасоо проблемалары сөзсүз түрдө тилдин өзүнчө бөлүмү катарында изилдениши зарыл экендигин белгилеп кетүүгө болот.

Кийинкиде биз талдап, анализге алган илимий эмгектердеги сөз жасоо жана анын бирдиктерине, тактап айтсак сөз жасоо уясын сыпаттоого тиешелүү түшүнүктөр менен бирдиктерге токтолуп кетмекчибиз.

Адабияттар

1. *Ağakay, Mehmet Ali. Kelime Yapma Yolları, İstanbul, 1943; Atalay Besim. Türk Dilinde Ekler Ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul, 1942; Atalay Besim. Türkçede Kelime Yapma Yolları. İstanbul, 1946.*
2. *Бангуоглу, 1995; Гуленсой, 2000; Гунеш, 1977; Ергин, 1994; Хенгирмен, Стамбул,1995.*
3. *Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М.-Л., 1956.*
4. *Садыков Т., Сагыбаева Б., Кыргыз &түрк салыштырма грамматикасынын негиздери ,Бишкек: 2010.*
5. *Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. - М.: Изд-во вост. лит., 1962. 643 с., Севортян Э.В.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. - М.: Наука, 1966.*

УДК:811.512.1

***Жумалиев Ж.**, БГУнун профессору*

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ - ИТ ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕ БЕЛГИЛЕНГЕН КЫПЧАК УРУУЛАРЫНЫН ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КЫПЧАКСКИХ ПЛЕМЕН ОТМЕЧЕННЫЕ В “ДЕВОНУ ЛУГАТ-ИТ ТУРК ” МАХМУДА КАШГАРСКОГО

***Аннотация:** Макалада Махмуд Кашгари “ДЛТ”да белгилеп көрсөткөн кыпчак урууларынын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү түүрасында сөз болот.*

***Түйүндүү сөздөр:** Кыпчак, түрк, түрк уруулары, огуз, лексика, өзгөчөлүктөр.*

***Аннотация:** В статье рассмотрены лексико-семантические особенности языка кыпчакских тюркских племен,отмеченные в “ДЛТ” Махмуда Кашгарского.*

***Ключевые слова:** Кыпчак, тюрк, тюркские племена, огуз, лексика, особенности.*

Эмгегинде Махмуд Кашгари көптөгөн түрк уруулары жана алардын Румдан чыгышты көздөй жайгашкан орду тууралу, маселен,“Урумга баарынан жакын жайгашкан уруу “беченек”, андан кийин “кыпчак”, “өгүз”, “кыргыз чинге жакын турат” ж.б. сыяктуу маалыматтарды берген.“ДЛТ”дагы мына ошондой маалыматтарга жана башка тарыхый жазма булактардагы кабарларга таянуу менен, кыргыз элинин белгилүү тарыхчысы Ө.Караев Карахан каганатына атайын карта түзүп, кыпчактарды алардын түндүк-батыш тарабына, огуздардын түндүк кошунасы катары жайгаштырат. Караңыз картаны.

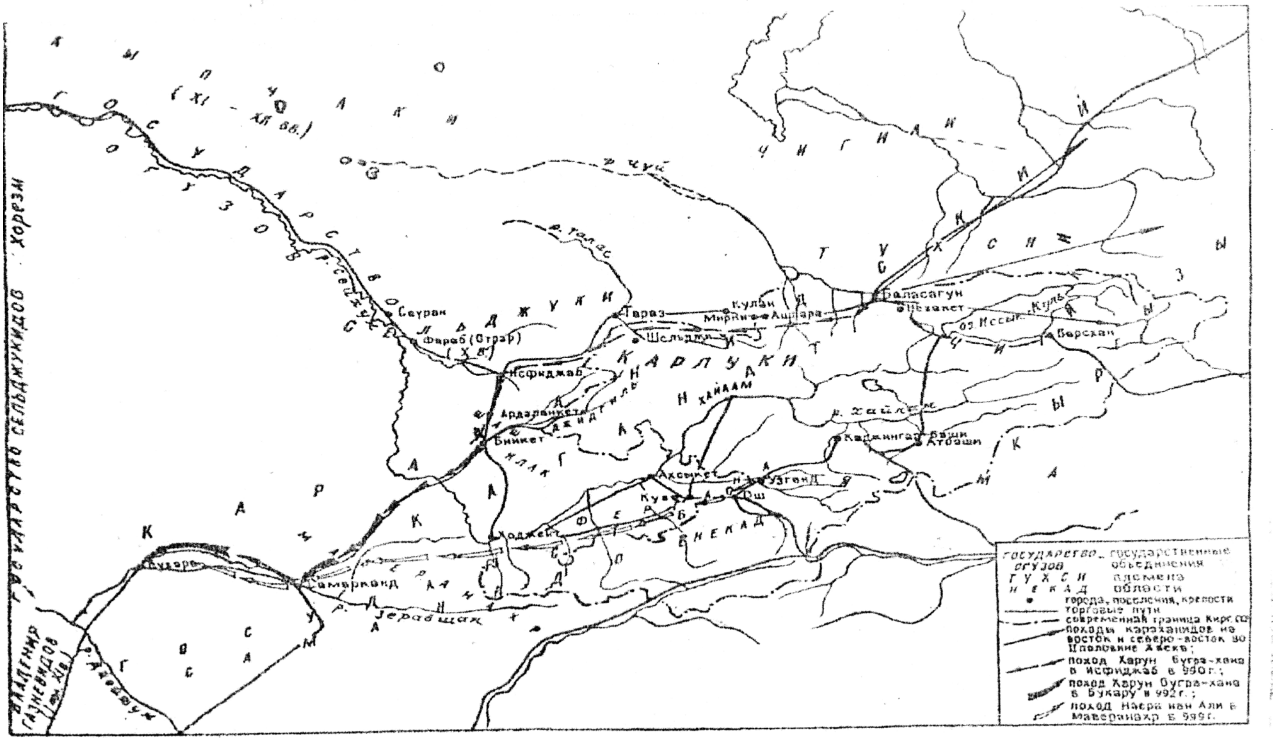

Ө.Караевдин ушул картасына караганда, кыпчактар азыркы Казакстандын аймагына жана анын батыш тарабына таралып, огуздар менен кошуна турган эл болуп чыгат. Булар, б.а., кыпчактар Махмуд жашаган доордо Н.А.Баскаковдун түрк тилдеринин өнүгүшүнө карата берген классификациясы боюнча Й тили болгон Кыпчак-огуз тобунан байыркы түрк доорунун(У-Х кк.) аягында кыпчак жана огуз тилдери болуп бөлүнүп чыгат. Орто түрк доорунда (Х-ХУ кк.) кыпчак тили, андан кыпчак-булгар, кыпчак-волга топтору ажырымдалат. Кыпчак-волга тобунан кыпчак-половец, кыпчак-ногой,половец тилдери пайда болот. Жаңы түрк доорунда (ХУ-Х1Х кк.) кыпчак-булгардан татар, башкыр тилдери; кыпчак-половецтен караим, кумык,карачай-балкар, крым-татар тилдери; кыпчак-ногойдон ногой, каракалпак, казак, өзбек тилинин диалектилери бөлүнүп чыгат (Караң. Н.А.Баскаковдун "Общая схема развития тюркских языков" деген таблицасын). Мына ошо таблицадагы классификация боюнча жогорудагы түрк тилдеринин баары азыркыдай өзүнчө майда тилдерге бөлүнө элек кыпчак деген чоң бир эл болгон. Мына ошол чоң эл үстүдө Махмуд Кашгари белгилегендей "Урумга жакын жайгашкан "беченектерден" кийинки аймактарда жашап турган. Азыркы учурда деле аталган аймактарда түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобунан чыккан кыпчак-ногой тобундагы казак, кара-калпак, ногой; кыпчак-половец же кыпчак-огуз тобундагы караим, карачай-балкар,кумык, крым татар,крымчак; кыпчак-булгар тобундагы татар, башкыр сыяктуу элдер жашашат. Аталган элдерден тышкары **кыпчак** деген ат түрк тилдеринин көбүнүн курамында,маселен, кыргыз тилинин ичкилик тобундагы бир уруу, өзбек тилиндеги кыпчак диалектилери, түркмөндөрдө, түрктөрдө (мамлюк-кыпчактар), Венгрияда катталган. Дегиңкиси, ушундай бөлүнүштөргө карап, Махмуд Кашгаринин "Сөздүгүндөгү" өзгөчөлөнгөн кыпчак сөздөрү кайсы тилдерде көбүрөөк сакталып калган деген суроо пайда болот. Албетте, мына ошол 1000 жылга жакын убакыт аралыгында кыпчак деген чоң бир эл ошо бойдон сакталып турбай, жогоркудай көптөгөн тилдерге ажырап кеткен жана "Сөздүктөгү" сөздөрдүн айрымдары кайсы бир тилде ошо доордогудай тыбыштык форманы жана маанини сактап келатса, айрымдарынын тыбыштык турпаты же семантикасы өзгөргөн же колдонуудан чыгып,ордун башка сөздөргө бошотуп да берүүсү да ыктымал. Ошондуктан, ал суроого бир макаланын чегинде жооп берүүгө мүмкүн эместигин эске алып, кыпчактардын "Сөздүктө" катталган лексикасын жана алардын маанилерин берүү менен гана чектелебиз.

Аба "аюу" ("алиф" басымдуу айтылат). Кыпчакча(371,187).

Аба "аюу"(1,187).

Азак "аяк,бут"(1,95).

Азыг "аюу" *(1,185).*

Алыг "ар бир нерсенин жаманы, жараксызы"(1,151).

Арук "арык, жүдөңкү"(1,153).

Бал –бал.Суварым, кыпчак жана огуз тилдеринде. Түрктөр аны *"ары йагы"* дешет... (3,235).

Бар - бирөөгө кайрылганда, *барың* – бир топ кишиге кайрылганда айтышат. Алар көптүк түрдүн *-лар* мүчөсүн түшүрүп, анын ордуна 3 тамгасын мурунчул ң тамгасы менен бирге чогуу айтуу менен жеке адамга кайрылышат. Бирөөгө урмат-сый иретинде сылык мамиледе сүйлөөдө алардын тилдеринде, бир адамга кайрылып жатышса да, көптүк түрдүн формасын колдонушат. Төмөнкү ырда келгендей: *авлак мени коймэңиз айык айип коймэңиз акар көзүм уш теңиз тегре йуре куш учар... (*2,77-78).

Бардам "бардым". Түрктөр *"бардым"* дешсе, огуздардын курамына киргендер *"бардам"* дешет (3,207). *Эскертүү:* Бу жерде огуздар, кыпчактар ж.б. урруулар жөнүндө жалпы сөз болуп жаткандыктан *"бардам"* дегенди кыпчактарга да мүнөздүү деп да карасак болчудай.

Башмак "башмак" (1, 659).

Бен "мен", түрктөрдө *мен.* Түрктөр *"мен бардым"* десе, алар *"бен бардым"* дешет (1,94). *Бититдачы, күзеттечи* "китеп жазууга буйрук берүүчү", "ат күзөтүүчү". Башкы формасы *күзетдечи* жеңилдетилген (2,513).

Бун "сорпо", түрктөрдө *мун (1,94).*

Евет "ооба"*(1,129).*

Елкин "мусапыр", түрктөрдө бул сөз *йелкин* деп айтылат (1,93).

Епмек "нан" (1,213).

Жинчу "бермет", түрктөрдө *йинчу (1,93).*

Жугду "чууда", түрктөрдө *йугду (1,93).*

Йавлак киши - мүнөзү жаман киши. *"йавлак"*-жаман, начар нерсе, огуз жана кыпчак тилдеринде... (3,67).

Йайгук "бээнин желини, эмчек үрпү.Кээ бири *"йазгук"* дешет, кыпчак тилинде (3,43).

Йалды – от жанды.Айтышат: *от йанды*"-от жанды.Дагы бир түрү л менен *"йалды",* кыпчак тилинде *(йанар, йанмак) (*3,99).

Йалңук –күң.Огуз, кыпчак жана сувар тилдеринде (3,573).

Йатты – ер йатты "эр жатты"*(йатур, йатмак) (*2,453).

Йатты –ол ат йатты "ал атты, же сокурду (ж.б) жетеледи (*йатар, йатмак).* Огуздар менен кыпчактар дайыма сөздүн башында й(дын) ордуна Ч менен айтышат: *"ол мени четти"* –ал мени (кууп) жетти, йетти деп й менен айтуунун ордуна. Түрктөр болсо: *"сувда йундум"*- сууда жуундум, алар болсо: *чундум* дешет. Бул эреже түрк жана түркмөндөрдө дайыма кезигет (2,507).

Йеңди –жеңди.Айтышат: *"ер аны йеңди"*-эр аны жеңди (бир нерседе). Огуз жана кыпчак тилдеринде *(йеңер, йеңмек).*

(к) йемек – түрктөрдүн бир уруусу. Алар кыпчактарга киришет. Биз билгенибизге караганда кыпчак – түрктөрү өздөрүн башка топко кошушат (3,47).

Йинчу "мончок, берметтин бир бүртүгү. Күндөрдү ушундан *"йинчу"* деп калышкан. Макалда мындай келет: *"үтлүг йинчу йерде калмас"* –көздүү мончок жерде калбас (жатпас) (кимдир бирөө келип аны алып кетет). Бойго жеткен кыз күйөөгө тийбей калбайт, бирөө келип ага сөзсүз үйлөнүп кетет деген мааниде.

Огуздар менен кыпчактар *"чинчу"* дешет, й тамгасын ч тамгасына ооштуруп.(3,48).

Йутты – ол йумуртганы йутты "ал жумуртканы жутту" огуз жана кыпчак тилдеринде (йутар, йутмак) (2,507).

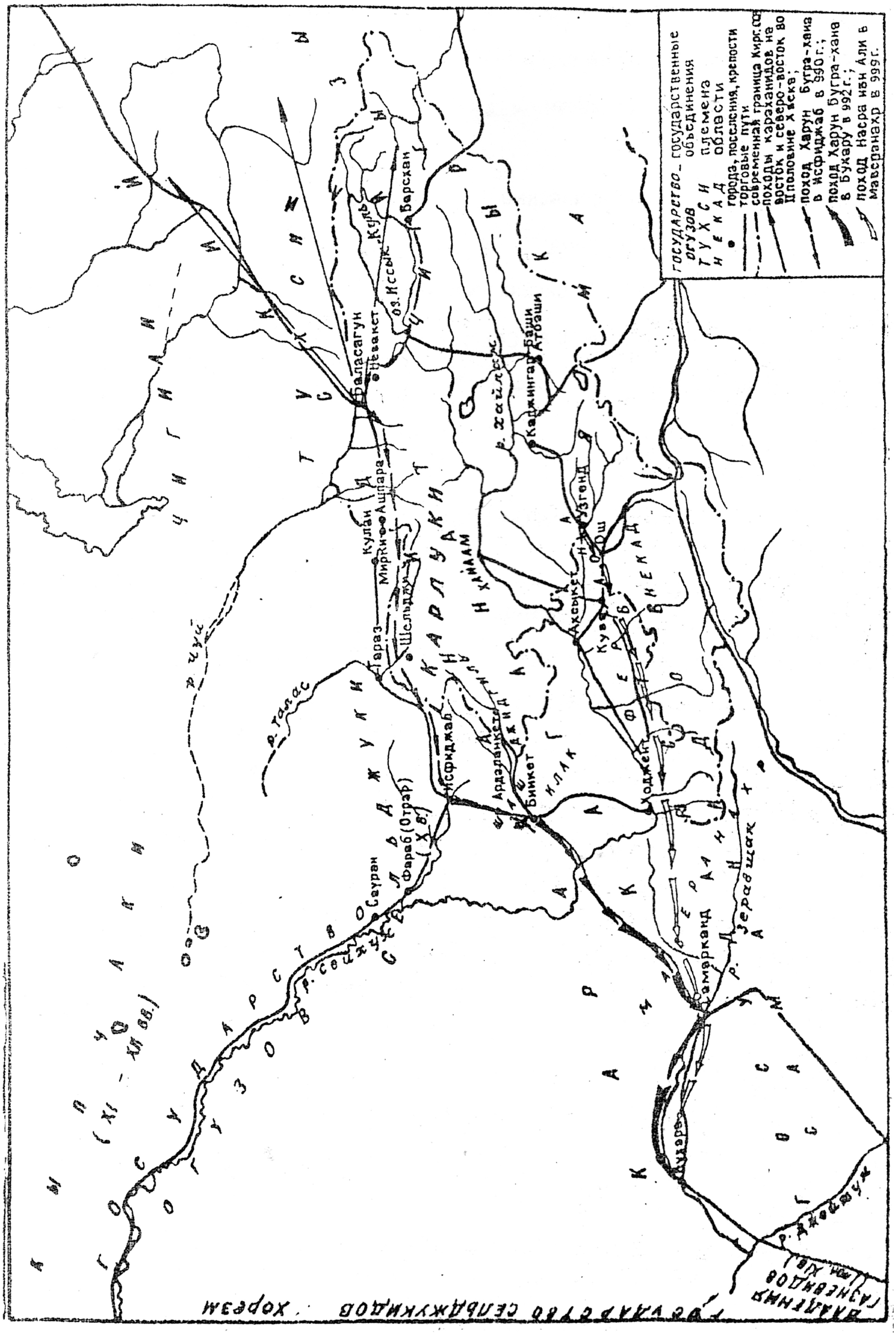

Караханид каганатынын картасы

(ш) йымшан –кыпчак жергесинде өсүүчү жапайы өсүмдүк (3,59).

Катланды – мөмө берди. Айтышат: *“йыгач катланды”*-дарак мөмө берди. Кыпчак, йамак жана уграк тилдеринде *(катланур, катланмак)*. Бул сөздүн мааниси жапайы өскөн бадал-талдардын мөмөсүнө байланыштуу, а үй бакчаларынын мөмөсүн *“йемишленди”* дешет (3,297). *Кайу* “хайу” сөзүнүн бир түрү х менен к алмашкан, огуздар менен кыпчактар х(ны) к(га) алмаштырышат. Алар: *“хызым”* –кызым. Түрктөр *“кызым”*. Алар: *“ханда ердиң”* – кайда жүрдүң?, түрктөр *“канда ердиң”* (3,333).

Казын “кайын журт”Кыпчактар болсо зай тамгасы менен айтышат *(1,703)*. *Кайың* “кайың”(!,95).*Кайын* “кайын журт”(1,95).

Кат –бактардын мөмөсү, чогултуу маанисинде... Йамак, кыпчак, кай, татар жана чумылдар аны дарактын мөмөсүнүн аты боюнча *“кат”* дешет (3,219).

Кату –шал болгон, же чолок болгон, кыпчак тилинде(3,334). Биздин оюбузча, бу жердеги *кату* деген сөз эфвемизм болушу мүмкүн.

Кеми –кеме, огуз, кыпчак тилдеринде (3,357).

Кемик–пахтадан саймаланып токулган (тигилген) кийим (халат). (Кыпчактар мындан жаан өтпөс, күн өтпөс жука чапан жасашат) (1,683).

Кенчек саңыр –Тараз шаарына жакын жайгашкан шаардын аты, кыпчактардын чек арасында (1,825).

Курд –тикенек, кыпчак тилинде (3,341).

Курмаан “саадак”. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Айтышат:*”кииш курмаан”*-кын (зоот) менен саадак.Бул сөз *куур маан* кур байлан!-деген сөздөн келип чыгат(1,767).

Курман “жаанын саадагы”, түрктөрдө *йасык.”упрак йасыкдын тозлог йа чыкар* – эски саадактан тозгон (чаң баскан) жаа чыгар...(3,29).

Күк – тамыр, уруу, тукум.Айтышат: *“күкүң ким”*-кайсы урууданcың? Огуз жана кыпчак тилдеринде (2,453).

Кырнак “күң кыз”.Йабаку, кай, жумул, йасмыл ,огуз, йамак жана кыпчак тилдеринде (1,813). *Кыфчак* –түрк уруусу (1,815).

Өкил “көп”. *өкил киши (1,169)*.

Өзле”өйле,түшмезгили” (1,233).

Пушак”ичи кысыла берүүчү”, түрктөрдө *пушган (1,299)*.

Син “сен”...(3,207).

Сулаак “көк боор”, кыпчак тилинде. Т тамгасы С тамгасы менен алмашылып келген, бул көрүнүш араб тилинде да кезигет (1,717).

Сусгак “суу (ж.б.) сузуп алуучу нерсе. Карлук, карлук-кыпчак жана бардык көчмөн элдердин тилинде (1,809).

Тава “төө”.Төөнү түрктөр *“тевей”* дешет, огуз жана мен эскерткендер (огуз, кыпчак ж.б.) *“тава”* дешет (3,207).

Тамак”алкым, тамак, кекиртек” , түрктөрдө *тамгак (1,99)*.

Темүр “темир, кылыч” (1,631).

Тозды “тойду”. *Карын тозды (1,95)*.

Томлуг –тоң. Айтышат: *“ер томлугка тозды”* – эр тоңго тоңду (*тозар, тозмак*).Кыпчак тилинде (3,277).

Тышыкты “тышка чыкты”.*Эр евдин тышыкты* – эр үйдөн тышка чыкты. Йагма, тухси, кыпчак, йабаку жана кээ бир түрмөндөр ушундай дешет. Түрктөрдүн көпчүлүгү: *“чыкты”* дешет *(тышыкар, тышыкмак)(*2,187).

(*нун).учан* –эки желкеми бар кеме. Кыпчакча (631,247).

Чики йи –бышык (тыгыз) тигилген, кошулган жер.Китептин башында эскертилгендей, ч тамгасы й тамгасына алмашылат, кыпчак жана башка тилдерде, *“чинчу”* –бермет, башкы формасы *“йинчу”*

Чувгаа “башчы, жетекчи”.Өгүз жана кыпчак тилдеринде. Макалда мындай деп келет: *“калын кулан чувгаасы болмас”* –үйүр кулан башчысыз (айгырсыз) болбос(1,73

Чумук “ала карга”, түрктөрдө *чумгук (1,99)*.

Чынчуу “бермет”. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Ч тамгасы Й тамгасы менен алмашып келиши мүмкүн (1,725).

Ылыг сув “жылуу суу”, түрктөрдө *йылыг сув (1,93)*.

Адабияттар

1. Ахметьянов Р.Г.О генеологической классификации кыпчакских тюркских языков. / В кн.: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР.Алма-Ата, 1976.

2. Баскаков А.Н. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е. -М., 1969.

3. ДТС – Древнетюркский словарь. -Л., 1969.

4. Караев О. // Историко географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари. СТ, 1972, №1.

5. Караев О. История караханидского каганата. -Ф.: Илим, 1983.

6. ТТС-Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргызча котормосу (Которгондор Т.Токоев, К.Кошмоков). -Б., 2011; 2012; 2013.

УДК: 811.512.1

***Б.Усмамбетов**, ф.и.к., доцент, БГУ*

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕГИ АЙРЫМ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРГӨ ЭТИМОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫЕ АРХАИЗМОВ В ТРУДЕ МУХМУД КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТҮРК»

***Аннотация**: Бул макалада орто түрк жазма эстеликтеринин бири болгон, азыркы түрк тилдеринин көөнөргүс байлыгы болгон Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегиндеги айрым сөздөрдүн фоно-морфологиялык, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү жана чыгыш теги каралат. Ал сөздөрдү аныктоо үчүн салыштырма жана тарыхый-салыштырма ыкма колдонулду. Илюстративдик материал катары көркөм чыгармалардын, фольклорлордун жана макал-лакаптардын материалдары пайдаланылды.*

***Түйүндүү сөздөр:** лексика-семантика, фоно-морфология, этимология, сөз жасоочу мүчөлөр, байыркы түрк тили, салыштырма - тарыхый анализ.*

***Аннотация:** В данной статье определяются лексико-семантические, фоно-морфологические особенности, этимология слов одного из письменных памятников среднетюркской эпохи, наследия современного тюркского народа «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари. Анализ слов построен на основе сопоставительного и сравнительно-исторического метода. В качестве иллюстративных материалов использованы фрагменты из литературных и фольклорных произведений, а также пословицы и поговорки.*

***Ключевые слова:** лексика-семантика, фоно-морфология, этимология, словообразовательные аффиксы, древнетюркский язык, сравнительно исторический анализ.*

***Abstract:** In this article determined by the lexical-semantic, phono-morphological characteristics, the etymology of the words of one of written records of modern Turkic people «Divan lugat at-tyurk» Mahmud Kashgar. The analysis is based on benchmarking and comparative-historical materials used excerpts from literary and cultural works, as well as proverbs and sayings.*

***Keywords:** semantic, phono-morphology, etimology, preformative affixes, old Turkic language, comporative– historical analysis.*

Түрк тилдүү элдердин тилин, ошол тилде сүйлөгөн элдердин тарыхы менен байланыштуу изилдөө түркологиядагы негизги маселелерден болуп саналат. Бул маселени чечүүдө түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы менен салыштырма-тарыхый сөздүгүнүн материалдарынын чоң мааниси бар.

Түрк тилдерин изилдөөнүн тарыхында байыркы мезгилден бери салыштырма-тарыхый ыкма да, жөнөкөй салыштырма-тарыхый ыкма да колдонулуп келген. Мына ошондой эмгектерге XI кылымда жазылган Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат ат-түрк" эмгеги кирет**.**

"Диванда" камтылган 8000ге жакын сөздөрдүн азыркы түрк тилдерине болгон катыштыгы маселеси көптөгөн түркологдорду түйшөлтүп келген. Бул маселе боюнча кыргыз тилчилеринин да көңүл чордонунда болуп, азыркы тапта көптөгөн илимий макалалар жана илимий эмгектер жарык көрө баштады. Мындай илимий иштердин жыйынтыктары кыргыз тили илими үчүн да, өзгөчө кыргыз тилинин тарыхы үчүн мааниси зор.

Ушул маселелерди эске алуу менен, илимий макалабызда кыргыз тилине салыштырмалуу "Дивандагы" айрым архаизмдешип кеткен сөздөрдүн чыгыш тегине жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурмакчыбыз.

Йаби –көрпөчө. Чыгыл тилинде [МК, ТТС, III, 39]. Кыргыз тилинде бир нерсени көрсөтпөө үчүн же ысыктан сууктан сактоо үчүн жаан –чачын тийбес үчүн же кооздук үчүн үстүн жаап коюуга арналган буюм, жапкыч: *жүк жабуу*, *түндүк жабуу*, *ат жабуу* (үртүк) деген түшүнүктөгү сөз айкаштарында кездешет. Түрк тилдериндеги материалдарга карасак, өзбек тилинде *епик, от епиги, жүн йабуу*, *бахмал, баркыт йабу*

болуп айтылат. Казак тилинде болсо кыргыз тилиндегидей *ат жабуу* формасында айтылат. Түркмөн тилинде болсо *хеже* жана *йабу* болуп эки түрдө колдонушат. Аталган сөздүн-*жап* уңгусу кыргыз тилинде 1. ”Каалганы, дарбазаны жана жалпы эле ачылып жабыла турган нерселерди жабык абалга келтирүү, ачык абалда калтырбай бекитүү”: *Айсулуу кайра келди, үйүн ачты, кирген соң үй эшигин кайра жапты* (Үмөталиев), 2. Кандайдыр бир нерселердин үстүнө каптай салуу, чүмкөө, каптоо”: *Камыш жапкан жаңы салган үйлөр бар* (Аалы). *Жабуу жапса жарашып, жаркыраган торпогум* (Тоголок Молдо). *Бак башын бубак жапкан самсааланып* (Бөкөнбаев), “Сый көрсөтүү, урматтоо иретинде чапан, кийим кийгизүү”: *Жолдошуң сайын бир-бирден күрөөкө соот жабайын* (“Манас”). 3. “Сүйлөө, сүртүү, шыбоо”: *Бутун жууп тазалап, кара дары жапты эми* (“Эр Табылды”), “Бир нерсенин бетине жабыштыруу, чаптоо (көбүнчө нан бышыруу, казанга, дандырга жабыштыруу) ”: *Ашык толдуу план деп, Апаппак нан жабалык* (Нуркамал). 4. “Жая берүү, каптай берүү, жайпай берүү, жайпай төгүлүү, каптай төгүлүү (көбүнчө суюктуктун куюлушу же төгүлүшүнө карата) ”: *Орто жерге келгенде суу аттын жалын жаба берди* (“Жаш Ленинчи”). 5. “Кандайдыр бир башталган ишти аяктоо, токтотуу”: *Директор акыркы сөзүн сүйлөп, жыйналышты жапты. Бакалчылар майда- чайда буюмдарын жыйнап дүкөндөрүн жапты* (Жантөшев). 6. “Жашыруу, билгизбөөгө аракет кылуу, чыгарбоо” *Бир жамандыгын миңдин жакшылыгы жабат* (“Жаш Ленинчи”); *Акыйкаттан көрсөтүү, Айбын жаппай жашырып* (“Жазгыч акындар”). 7. “Ордун толтуруу, кемчил же жетишпеген жагын толуктоо, ордун бастыруу”: Чыгымдалган каражаттарын түшкөн пайданын эсебинен ***жапты*** сыяктуу маанилерге ээ [КТТС,1969, 306].

Байыркы түрк тилдеринде ***йап*** 1. строитъ, делатъ: ***Еч там йапты***- мужчина возвел стену*;* ***йап*** 2. покрыватъ: ***Сү келди йер йапа гарар чар***- пришло войско, (лошади) роют снег, покрывая землю (снежной пылъю) жана “закрыватъ” ***Ерйгапуг йапты***- мужчина закрыл дверъ*;* ***Йап*** 3. прикладыватъ, приклеиватъ- ***ичлар өтмөк йапты***- женшина прилепила лепешку (к стенке тандыра) болуп кездешип, кыргыз тилинде маанилери сакталып калган. Ал эми башындагы тыбыштардын алмашып айтуусу боюнча Махмут Кашгари “Сөздөрдөгү айырмачылыктар бир нече тамгалардын ордуна башка тамгалар алмашып келишип, же болбосо кээ бир тамгалардын түшүп калышынан болот”. Мис. Огуздар менен кыпчактар менен “***йа***” тамгасы “алиф” тамгасына же “***жийм***” тамгасына алмаштырып айтышат”. Ошентип түрктөр “***йылыг сув***” десе алар болсо “***ылыг сув***” дешет-деп белгилейт [МК, ТТС, 1, 92]. Байыркы түрк тилинде сөз башындагы *ж* тыбышынын *й* тыбышына алмашкан сөздөр кеңири кездешет: ***йазым*** (жазым), ***йүгүн***(жүгөн), ***йап***(жап), ***йаптыг*** (жаптык), ***йугуркан*** (жууркан), ***йаыч***(жаа+уч), ***йанлык*** (жандык), ***йулор***(жолдор), ***йип*** “жип” ж.б. Жогоруда кеп кылынгандай, *жабуу* десек боз үйдүн жабуусун, атка тиешелүү жабууну элестетебиз. Ал эми түшүндүрмөсүндөгү *көрпөчө* сөзү кыргыз тилинде төмөнкүдөй эки мааниде колдонулат: 1. “Алдыга салынуучу ичке төшөк” жана 2. “Ээрдин үстүнө салып, басмайыл менен тартылуучу кичине төшөк”. Сөздүн уңгусу *көрпө* болуп, кыргыз тилинде “козунун, улактын тармал жүндүү териси” маанисинде да колдонулат. Ушундай көрпөчөнүн баштапкысы козу, улактын жүндүү терисинен жасалып, кийин ичине жүн, кебез салынган ар кандай кездемеден тышталган жерге салынуучу төшөктөр аталып калган. Көбүнчө тилибизде *төр көрпө// төр көрпөчө* же *жер көрпө// жер көрпөчө* болуп айтылат. Мындай *жууркан-төшөк* маанисине өтүшүн түндүк диалектиде кездештирүүгө болот: *Дарбаза ачылган кезде көрпө- төшөктөрдүн, кийиз- кийимдердин жайылуу турганы көрүндү* (Абдукаимов) [КТТС,1984, 577].

Кува – жүгөндүн аттын таноосуна кадалган кайыш бөлүкчөсү [МК,ТТС,III,361]. Байыркы түрк тилдеринде жогорудагы ***кува*** сөзүнүн ***куу // ку*** уңгусу көпчүлүк учурда териден жасалган буюм-тайымдарда кеңири кездешет. Бул уңгунун баштапкы мааниси өңдүк мааниде болушу ыктымал. Маселен, *күмүш* сөзү башка түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *кумуш* турпатында кездешет. Ушул сыяктуу орус эле тилиндеги *күмүштү* туюндурган *серебро* сөзү өңүнө карата *серый* сөзүнөн жасалгандыгы көрүнүп турат. Кыргыз тилинде *куу* сөзү “Ак, агыш (кээ бир айбандардын же сакалдын, чачтын ж.б. түсү жөнүндө) ” деген маанини берет. Мисалы*: Куу тайган. Куу инген. Куу мурут. Куу сакал* ж.б. Ошондой эле *куу* болуп өрдөк тукумуна кирүүчү көбүнчө ак түстөгү мойну узун жана кооз келген, сууда жашоочу келгин куш да аталат. Ушундан улам өсүмдүк болобу, башка нерсе болобу айтор, суусу жок кургап калган нерсенин өңдүк баары эле жагдайына карап, *куу* (кууруган, кургак, нымсыз Мис. *Куу карагай, Куу отун ж.б.*) болуп кездешкенин байкайбыз. Мисалы ушул *куу* сөзүнүн ушул мааниде*–ыр* мүчөсүнүн уланышы менен сын атоочтук маанини берет *куур* (Эскирген, каткан, кууруган (көбүнчө териден жасалган кийим жөнүндө). М.*: Куур тон, Куур шым* [КТТС,1969, 367]. Ошондой эле этиштик мааниге өткөн *куур* сөзү казанга, табакка ж.б. азыраак май салып, бирок суу куйбай картошканы, этти, балыкты ж.б. ысык өткөрүү, кызытуу аркылуу бышыруу; эгинди талкан кылышка, жөн жешке ж.б. даярдоо үчүн куру казанга от менен какшытуу, кызытуу маанисинде колдонулат. Ушундан куурдак (“Майга куурулган эт”) сөзү пайда болгон. *Куу* сөзү семантикалык өзгөрүш-жылышка учурап, сындык мааниден “катуу” маанисине өткөндө, ал өнүмдүү уңгу катары: *куура* “Солуп жана катып калуу” (өтмө маанисинде “Кыйналуу, кысталуу, кордук көрүү. Мис. *Бай-манаптын тушунда айдалып жүрүп куурадым* (Токтогул), *Куураган (куу+ра+ган)* “Өспөй калган өсүмдүк”; *куурай (>куу+р+ай)* “Жетилгенде, куурганда сөңгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу өсүмдүктүн жалпы аты”; *куургуч (>куу+р+гыч*), “Эгин ж.б. кууруш үчүн колдонулуучу башына тоголоктоп кийиз байлаган таякча”; *куурдак (>куу+р+дак)* “Майга куурулган эт”; *куурма//куурма чай* “унду майга кууруп, ага сүт, суу, суу жана кайнатылган чай кошуп даярдалган суюк тамак”; *куурмач* “Куурулган дан, майга куурулуп тамакка кошулган катык (эт, пияз ж.б.) ” ж.б. сөздөрдүн курамында кездешет. Ушул ушундан иштетилген тери, андан жасалган буюм-тайымдар да аталган. Маселен, *куурчак (>куу+р+чак):* “Адамга көбүнчө балага окшоштурулуп жасалган буюмдардын оюнчугу”. Куурчактын баштапкысы териден жасалгандыгы анык болду. Мындан тышкары, *кур* “Булгаарыдан, кайыштан жана сызма сыяктуу башка материалдардан, узун жазы белди бууш, байлаш үчүн жасалган буюм, белге курчала турган нер-

се”, *куур (>куу+ыр*) “Эскирген, каткан, куудураган тон, шым” сөздөрүнүн өзөгүн *куу* сөзү түзөт. Ошондой эле *курактын (>куу+р+ык*) баштапкы мааниси теринин кесиндилерин бириктирип жасалган буюмду туюндурган болсо, азыркы мезгилде ар кандай кездеменин өөн, кесинди, кыйыктар жана алардын бириктирилген үй буюму маанисинде колдонулат. *Куржун (куу+р+жын*) (арта салынып жүрүүгө ылайыкталып жасалган ортосу бириктирилген эки көздүү баштык) да баштапкысы териден жасалгандыгы белгилүү. *Куртка (>куу+р+т+-ка*) “Көйнөктүн сыртынан кийүүчү эркектердин кыска кийими” Махмуд Кашгариде этиштик мааниде ***йа курдук*** – ал жаа тартты [МК,ТТС,ІІ,103] болуп кездешет. Бул жерде териден ичке тилинип алынган жаанын жиби болушу толук ыктымал. Ошондой эле “Диванда” өнүмдүү уңгу катары көптөгөн сөздөр да кездешет: *кува (куу(в)+а)*- жүгөндүн аттын таноосуна кадалган кайыш бөлүкчөсү [МК,ТТС,ІІІ,361], *кук (куу+ык)* – басмайыл. Мис. ***азар кукленди***- басмайыл тартылды. ***–ленди*** мүчөсү улануу менен этиштик мааниге өткөн. Ушул сыяктуу *боолонду* сөзү жасалат (***боо>баг*** “боо”). ***Курдук*** сөзү ***–лык*** мүчөсүнүн улануусу менен этиштик мааниге өткөн, ***кугуш (куу+гыш***) жаныбарлардын ийленген, же ийленбеген териси [МК,ТТС,І,643]. Бул сөз теринин өңүнө карата *куу* болуп баштапкы маанисин берет. ***Кугуш (куу+г+ыш)*** – жаанын огун түздөөчү курал [МК,ТТС,І,643], мындан биз окту түзөөчү курал териден жасалгандыктан, ушундайча аталышы ыктымал деген пикирге келсек болот. Ошондой эле бут кийим маанисинде “***ол кугышкы йаглатты***” - Ал бут кийимин ж.б. майлады [МК,ТТС,Іı,571], бул жерде да бут кийим териден жасалгандыктан *кугуш* аталышы мүмкүн***. Курмаан (куу+р+маан***) – саадак. Өгүз, кыпчак тилдеринде төмөнкүчө айтышат: “***Киши курмаан*** – кын (зоот) менен саадак. Бул жерде *куу* сын атоочунан жаралган ***кур*** сөзү ***курман*** сөзүнүн негизги составдык бөлүгү болуп эсептелет. ***Курман (куу+р+ман)*** – кын (кылычтын кыны, бычактын кыны) [МК,ТТС,І,767] (Териден жасалган кын десек жаңылышпайбыз). ***Ич кур(куу+ыр)*** – белге таккан кур, белдемчи [МК,ТТС,І,573]***. Куршаг (кур+-шаг***) - кур, белдемчи [МК,ТТС,І,801]. ***Куршаг***- чатыр, боз үйдүн ортосунан айландырып байлачуу жүндүү аркан, аны дагы “***ев куршагы***”- үйдүн белдемчиси деп коюшат [МК,ТТС,І,801]. Бул сөздүн алгачкысы териден тасма кылынып, боз үйдүн ортосунан байлангандыктан, ***куршаг*** болуп аталып, кийинчерээк жүндүү аркан маанисине ээ болгон, ***куб (-куу+ыб)*** кумура [МК,ТТС,І,287]. Жогорудагы мисалдарды келтирүү менен сын атоочтук мааниден заттык мааниге өткөндүгүн көрүүгө болот. Ал эми байыркы мезгилде *кайыш* менен *кур* синонимдик негизде колдонулган.

Жыйынтыгында, жогорудагы сөздөр азыркы кыргыз тилинде архаизм аталган болсо, ал сөздөрдүн уңгулары азыркы тилибизде активдүү колдонулары анык.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.– Ф.: Мектеп,1969.– 778 б.

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: - Ф.: Мектеп, 1984.– 624 б.

3. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-т. [текст]/Махмуд

4. Кашгари /Кыргыз тилине котор.:Т. Токоев,К.Кошмоков.– Бишкек,2011-906 б.

5. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү.2-т. [текст]/Махмуд Кашгари / Кыргыз тилине котор.: Т. Токоев,К. Кошмоков.– Бишкек,2012.– 591б.

6. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 3-т. [текст]/Махмуд Кашгари /Кыргыз тилине котор.: Т. Токоев, К. Кошмоков.– Б., 2013.– 678 б.

7. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [текст] / К. Сейдакматов.– Ф.: Илим,1988.– 332 б.

УДК:655.3.026

Г.К.Шакенбаева,
ф.и.к., доц. БГУ

УЗЧУЛУККА БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨРДҮН КЕЛИП ЧЫГЫШ ТАРЫХЫНАН

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЛОВ СВЯЗОННЫЕ С МАСТЕРСТВОМ ВЫШИВАНИЕ

Аннотация: *Бул макалада кол өнөрчүлүктүн тармактарынын бири болгон узчулукка байланыштуу бычмачы терминин теги жөнүндө сөз болот.*

Түйүндүү сөздөр: *бычмачы, сөз, жазуу, саймачы, узчулук, көркөм өнөр, сөз теги.*

Аннотация: *Одним из направлений художественного народного промысла является мастерство рукоделия. В этой статье рассматриваются вопросы, связанные с историей происхождения термина "закройщица".*

Ключевые слова: *закройщица, слово, письмо, вышивальщица, мастерство вышивание, художственный промысл, происхождение слова (этимология).*

In this article will be considered one of the term of art craft connected with needlewoman, cutter.

Key words: *cutter, word, letter, embroideress, needlewoman, art craft, origin of the word.*

Кыргыз эли байыртадан эле көркөм өнөргө шыктуу экендигин элдик оозеки чыгармачылыктын түрлөрүнөн байкайбыз. Океандай чалкыган улуу эпостордон тартып, кадыресе макал-лакап, лирикалык ырларга чейин кол өнөрчүлүк даңазаланып келген. Биздин байыркы ата-бабаларыбыз жашоо-турмушунун ар кандай жагдайларына тиешелүү түшүнүктүюмдарды, дүйнөнү таанып билүүгө карата болгон көз карашын, ата-салтын, ырым-жырымын, кол өнөрчүлүгүн дал ушул оозеки чыгармаларына чөгөрүп, келечек муундар үчүн ата мурасы багытында калтырган окшобойбу. Ага мисалды "Манас" үчилтигин баракгаган эле жерден табууга болот. Маселен, айтылуу ак тандай Саякбай Каралаевдин айтуусунда ак олпок:

"Жакасы алтын жеги жез,
Жез бадана торгой көз.
Кыш бадана торгой көз,
Келеме жака кер күрмө,
Керишке тийсе ок өтпөс,
Найзанын учу тешпеген,
Нар кескен огу кеспеген", - деп

сүрөттөлөт . Мына ушул саптардан байыркы кыргыз кыз-келиндерибиздин узчу, саймачы, тикмечи, бычмачы экендиги даана эле байкалып турат. Алар үчүн кийимдин көркөмдүгү, кооздугу, эр азаматтын жаш курагына ылайыктуулугу гана эмес, жоокерчилик ар кандай катаал шарттарына туруштук бере ала тургандыгы да эске алынат. Мындай кийимди жасап жаткан уздардан өтө кылдаттык, усталык талап кылынган. Ал үчүн устат ийне-жип, керектүү материалдан сырткары кийимдин түрлөрүнө жараша аны тигүүнүн, жасоонун ар түркүн технологиясын, сырларын жакшы билүүгө тийиш эле. Дагы бир жолу эпоско кайрылып көрөлүчү:

Көмүрүнө чыдабай
Көп токойлор кыйылган,
Көрүгүнө чыдабай
Көп букалар союлган
Сугатына чыдабай
Көп булактар соолгон,-деп

айтылат. Мындагы саптарда улуу уста Бөлөкбай бир эле кылычты жасоо үчүн канча көмүр жагып, көөрүк үчүн жүздөгөн буканын терисин керектеп, курчтугун, өткүрлүгүн чыңдоо үчүн кыйла булактын суусун зарптагандыгы айтылууда. Ырас, мында апыртма бар деңизчи. Апыртуу, ашыра мактоо көркөм чыгарманын бири экендигин моюнга алуу менен негизги ой кол өнөрчүлүктүн не бир сырларын, ыкмаларын даңазалоо, эл-журтка жеткирүү болуп жаткандыгын да эскерте кеткенибиз оң. Дал ошол түмөн түйшүктү аркалаган уздардан, устаттардын кажыбас эмгегинен жаралган буюм гана максатына жетери белгилүү. Анча болду "Манас"эпосунан дагы бир мисал:

"Ташка чапса май кескен,
Чөлжү чапса өрт кеткен,
Шилтегенде Манасың,
Душманыңардан баш кеткен,"- деп

сүрөттөлөт ачалбарс эпосто. Бул жерде курал жогорку устаттыкта жасалды деңизчи. Бирок, ал жеке ту-

рушунда эч мааниге ээ эмес. Качан Манас Аколпокту кийип, Аккуласын минип, Сырнайзасын каруугa алып, Ачалбарсын колуна алып, Айбалтасын белине кыстарып, жаасын далыга асынып майданга чыкканда гана Манастын чыныгы баатырдык келбети көз алдыга тартылат, даана түшөт. Демек, жогоруда биз айтып жаткан устат-уздардын жасаган буюмдары, куралдары жоокерчилик мезгилиндеги эр азаматтардын баатырдыгын камсыз кылуучу негизги шарттардын бири. Жалпылап айтканда кол өнөрчүлүк адамдын жашоотиричилигинин тигил же бул муктаждыгынан улам пайда болгон турмуштук көрүнүш.

Эмне үчүн биз саймачылык, бычмачылык жөнүндө сөз кылардан мурун "Манас" эпосуна кайрыла калдык? Анын себеби-бул . Улуу эпосто баса да, кыйыр да түрдө айтылып жактандай кол өнөрчүлүктүн башаты адамзат пендеси менен жашташ, эң байыркы. Мындан үч жарым миллион жыл мурун адам айбанаттан ажырап, бутуна тургандан тартып, бошой түшкөн эки колу менен кол өнөрчүлүктүн терини, жыгачты, темирди иштетүү менен кошо оймочулук, саймачылык, бычмачылык, тикмечилик өңдүү ж.б. салалаары пайда болгон. Аларга байланыштуу буюм–теримдердин, иш процесстеринин аталыштары жаралат. Демек, кол өнөрчүлүккө байланыштуу баштапкы терминдердин маани-мазмунун чечмелөөдө сөзсүз түрдө ошол байыркы учурдагы тарыхый шартка көз чаптырышыбыз керек. Андан башка учурда баштапкы терминдин төркүн-төсүн ачык, так чече албайбыз.

Мына ушул багытта биздин азыркы сөз кыла турганыбыз *пис//бис* деген аталыштар. Деги эле бул сөздүн тегин чечмелерден мурда кыскача мындай бир экскурс.

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча бардык нерсе динге байланышкан. Башкасын койгондо да Библияда кудайдын оозунда алгач сөз пайда болгон деп айтылат. Бул-чынында эле диний түшүнүк Байыркы адамдар үчүн сөздүн пайда болушу, угуучунун мээсинде конкреттүү кубулуштай туюлуп, мындай нерсе бир гана кудайга тиешелүү деп эсептешкендери ырас. Ал эми жазуунун келип чыгышы андан бетер. Бул тууралуу И.Е. Гельб мындай дейт: "Представления о божественном происхождении письма засвидетельствованы повсеместно, как в древности, так и в наше время, как среди цивилизованных, так и примитивных народов. Оно связано главным образом с широкораспространенной верой в магическую силу письма. Повсюду, как на Востоке, как и на Западе, введение письма приписывается божеству. У Вавилонян письмо изобрел бог Набу. Египтяне верили, что изобретателем письма был бог Тот. По исламской традиции сам бог был создателем слова и письма и передал их через пророка Мухаммеда. Скандинавская сага приписывает изобретение рун, главному богу Одину и.т.д. [1.35-б.] Мындай тизмени узарта берсе түгөнө турган эмес. Андан калса "жазуу" берсе түгөнө турган эмес. Андан калса "жазуу" деген түшүнүктү туюндурган *пис-бис* терминин төркүнүн *пис* " "тычковое орудие" , андан письмо "жазуу" келип чыкаан деп түшүндүрүшкөн . Сөздүн өзүнүн түп башаты, *пис*, андан орустардагы "письмо", европадагы "птих"түшүнүктөрү келип чыкканын "болжолдоп" окумуштуу, Дж.Клосон мындай дейт: "Невежественные тюрки не могли сами не то, что создать систему письменных знаков, но даже скопировать согдийский алфавит, приспособить его под нужды своего языка". [2. 67-б.]. Бул өтө эле ашыра чапкан ой жүгүртүү. Дж.Клосондун оюнун жайылыш экендигин В.А.Истрин, В.А.Лившиц убагында баса көрсөтүшсө да, али ушул күнгө дейре сөз менен жазуунун чыгышын – индоевропа багытына бурушкан окумуштуулар чекеден табылат. Ошентсе да кол өнөрчүлүккө, анын ичиндеги сайуу, бычуу жазууга, байланышкан сөздөргө уютку болгон *пис//бис* деген сөздүн жаралыш башаттарына кайрылып көрөлү.

Тарыхтын түп башатында элдер топ-топ болуп, үңкүрлөрдө жашашкан. Жашоонун негизи эки багытта: биринчиси-мергенчилик, экинчиси-табигаттын даярдап берген жер-жемишин терүү (собирательство) багытында жүргөн. Ошондогу эл мергенчиликке, аң-улоого чыгардан мурун атайын жөрөлгөлөрдү (ритуал) жасашкан. Ал мындайча: атайын тегиз жерге айлананы чийип, анын ортосуна жаныбардын сүрөтү, балким ал элик, бугу эчки, теке, кулжа жана башкадыр, айтор аңчылык кылына турган сүрөт тартылган соң, алар айлананы тегерене чуркашып, ар бири колундагы учтуу курал менен аны сайышкан. Эгерде ошол курал айланып ортосундагы кийиктин сүрөтүнө сайылса, анда алар, "бүгүн биздин жолубуз болот"-деген ниетте өзүлөрүн-өзүлөрү ынандырып, мергенчиликке аттанып кетишкен сыяктуу. Кокус учтуу курал сүрөткө тийбесе же сайылбаса, анда "жолубуз болбойт"-деген пикирде эч жакка барышкан эмес. Ырас, бул-байыркы шаманизмдин, диний түшүнүктүн алгачкы белгиси деңизчи. Бирок, бизди кызыктырганы ошол куралдын *пис//бис* деп аталышы. Ал азыркы түшүнүк боюнча найза же, учу учталган, болгондо да "саюу" деген түшүнүктү туюндура турган куралдын аталышы. Орусча "тычковое орудие". Бул курал алгач жогортон төмөн карай тике саюуну гана туюнткан. Кымбаттуу окурманым, кулагыңызга күмүш сырга, куралдын ушул алгачкы жогортон төмөн карай саюу, тилүү, жаруу касиети жадыңызда кармап турсаңыз дегеним, сөз лексикалык маанайда улам маанисин өзгөртүп, башка түскө, кошумча боёкко ээ болгону менен түп башаттагы функциясын күнү бүгүнкүгө дейре жоготпоптур. Мисалы, кымыздын суусундук катары жетилүүсүндөгү бышуу процесси. Анда колдонулган бишкек< (быш+-кек этиштен атооч жасоочу мүчө же отглагольный аффикс) бээнин сүтүн жогортон төмөн карай сайып, жарып, кирчү курал эмеспи. Мен муну сөздүн азыркы кыябына карай айта койдум, ага сөздүк кийинки ыңгайында да токтолобуз. Ошентип, байыркы адамдар жогорку куралды убакыттын өтүшү менен эки багытта колдонушкан. Биринчиси-ритуалдык шамандардын сүрөттү сайышы маанайында. Жер үстүндө чийилген сүрөт дайыма эле формасын сактап тура бербейт экен. Шамал болот, мал-жан тебелейт дегендей. Аны кыйла мезгилдерге дейре сактап калуу үчүн, байыркы көчмөндөр сүрөттү таш бетине чийишкен. Андагы колдонулган куралды да *пис//бис* деп аташкан. Тил илиминде мындай көрүнүштөр кыйла. Салыштыралы : орто кылымда адамдар жазуу үчүн куштун канатын (перо) колдонушкан. Ал жазуу үчүн өтө ыңгайсыз эле. Куштун канатынын учундагы сыя эки-үч тамганы ашып кетсе бир сөздү жазууга гана жараган. Кийин жазуу процессин тездетүү жана жеңилдетүү макса-

тында сыяны тулку боюна көбүрөөк кармап турууга жарамдуу бөйрөктүү же курсактуу темир уяны ойлоп чыгарышкан да аны мурунку калыбында куштун канаты менен "перо" деп аташкан. Ошол сыяктуу таш бетине чийүүдөгү курал мурункудай эле *пис//бис* аталган. Экинчиси –дыйканчылыктын алгачкы учурунда үрөндү дал ошол курал аркылуу жерди тике сайып эгишкен. Эки учурда тең сөздүн мааниси бир-жогортон төмөн карай саюу. Ал эми саюу болгон жерде алгач жогортон төмөн карай тилүү, жаруу, кийинки учурда жыруу, чийүү, кесүү туюму келип чыгары айтпаса да түшүнүктүү.

Таш бетине чөгөрүлүп тартылган алгачкы сүрөт тил илими боюнча пиктография деп аталары белгилүү. Кыргыз жергесиндеги Саймалуу-Таш, Чолпон-Ата, Кетмен-Төбө, Кочкор, Баткен өрөөнүндөгү пиктографиялык сүрөттөрдүн тартылышы чийүү, жыруу, тилүү ыкмасы менен пайда болгон. *Пис//бис* мурун "тике саюуну" түшүндүрсө, эми таш бетин "тилүү, жыруу, чийүү" түшүнүгүнө ээ болуп, андан писик//бисик, пичик//бичик, питик//битик, "жазуу" мааниси өнүп чыкты.

Түрк тилинин табиятына ылайык бул сөз наречиелерде жогоркудай ар түрдүү айтыла берген. Анын тыбыштык түзүлүшүнө карай ар башка сөз дегенге болбос. Бул –бир эле сөздүн тектеш тилдердеги варианттары. Анын үстүнө уңгунун (*пис//бис*) башталышындагы п/б акырындагы с//ч, ш//т тыбыштарынын бири-бирине өтүүсү закон ченемдүү. Салыштыралы: пияз-бияз-мияз. Түрк тилинин фонетикасына ылайык тыбыштар бир орундан, бир ыктан жасалса, алар бири-бирине өтө берет (чередование).

Ошентип питик//битик "жазуу" дегенге кийин кошумча маани жүктөлүп "китеп" дегенди да түшүндүргөн. Бизге чейинки окумуштуулар пис//бис/пич//бич сөзүнүн баштапкы мааниси "саюу, жаруу, тилүү, кесүү, чийүү" экендигине көңүл бурушпай аны "жазуу" деген мааниден тагыраак айтканда, В.В.Радлов, С.С.Васильев, С.Е.Малов сыяктуу окумуштуулар пис//бис/пич//бич жазуу сөзүн кытайдын пи "кисть, кисточка (для писания тушью) сөзүнөн алып чыгышат. Ага белгилүү түрколог Э.В. Севортян өзүнүн эмгегинде "небезупречна, так как в тюркских источниках не зарегистрировано существительные тип пи"-деп каршы чыккан. [3. 306-б.] Ушуга удалаш ойду Г.Дерфер минтип сунуш кылат; "... излишними предпринимавшимся попытки сравнить тюрксое битиг и битик с санскритским pifaka, pidaka "документ".[4.27-б.] Бул–туура сунуш. Индоевропа тилинде битик сөзүнүн аты тургай жыты жок. Эгер бар болсо, тил илиминин ийне-жибине дейре казышкан илимпоздорунун бири аны эмдигиче таап чыкмак. Андан көрө түрк тилдеринен ооп барып, бул сөз ал тилдердин фонетикалык өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай угумда айтылып калган деш чындыкка алда канча жакындай туюлат. Ага мындай бир мисал. Биздин эрага чейинки биринчи миң жылдыктын акыры ченинде Римде "птих" сөзү пайда болот. Ал жылмаланган тактайга жазуу үчүн колдонула турган таякчаны түшүндүргөн. Аны жипке бирден, экиден, үчтөн байлап алып жүрүшкөн. Ошондон кийин Римде du-ptich, tri-ptich аттуу чакан китепчелер (записная книжка) пайда болот. Айрыкча tri-ptich китепчесинин пайда болушу адабият, сүрөт искусствосунда көбүрөөк колдонулуп, триптих аттуу жанрдын жаралышына өбөлгө түзгөн. Деген менен ушул сөздөрдүн башатында пис//бис-пич//бич- пит//бит-питик//битик турган. Жогору жакта биз индоирандыктардагы pifaka, pidaka сөздөрүн түрктөрдүн питик//битик сөзүнүн пайда болушуна негиз болгон деген айрым туура эмес ойлор тууралуу сөз кылган элек. Чынында ал сөз алгач түрк элинде пайда болуп, андан соң индоирандыктарга "жазуу", кийин жазуудан чыккан иш кагаздарынын маанисине өтөт. Караңыз: питик "письмо, книга" , pitica//pidak "грамота, документ"[5.27-б.] Ошондой эле Индоевропа тилдеринде саюу, жаруу тилүү, жыруу, чийүү түшүнүгүн да фонетикалык жагынан таптакыр башка сөздөр менен беришет: копни, коли, режь ж.б. пич//бич угумундагы сөз такыр башкача, ага да көңүл бөлөлү:

di ломать, дробить, давить.

И.е.: др.-инд.pis-ta "размолотить", авеста pisant растаптывающий, литовск. pis-ti "обмалачивать", латинск. pis-no "раздавливаю", ст.славянск. pbx-ati "совет (кандайдыр, бир нерсени койнуна же көңүлгө салуу, катуу-Ш.Г.) [6.332-б.].

Карт: bic "крошить",др.груз "крохи",па- bic "крошка (хлеба)",сван. bick "разломать" драв:тамил. Pic-ai "разминать пальцами, лущить зерно",малая pisitu "шелуха фруктов",кота. Pick "сжимать, щипать", тулу pisiki "сжимать, месить".[7.12-б.]

Жогорку мисалдардан көрүнүп тургандай эле тилдик башка ири топтордо түрктөрдүн саюу, жаруу, тилүү, чийүү, кесүү, бышуу түшүнүгүн бере турган пис//бис түп уңгусу жок экен. Бул тууралуу көрүнүктүү компоративист, ностратикалык уюткуну изилдеген Иллич-Свитыч да сөз кылбайт. Жыйынтыктап айтканда пис//бис сөзү туунду маанилери менен түрк тилинин кыртышында гана өнүгүп, кийин элдердин бирибири менен болгон саясий, экономикалык, маданий байланыштардан улам калган чөйрөгө тараган десе болот. Анча болду орус тилиндеги "письмо" жөнүндө бир-эки ооз сөз. Биздин эранын нары-бери жагында түрк эли орустар гана эмес, байыркы Византия, Балкан, Карпат, ал турмак Рим, Греция, Франция, Испания жерине чейин улуу көчтүн жүрүшүн археологиялык, антропологиялык, лингвистикалык тармактардан сырткары генетиктер да далилдеп чыгышпадыбы. Демек, биз айтып жаткан сөз ошол учурда, балким андан кийин "жазуу, сызуу, китеп" андан "документ, грамота" формасында өткөн болуу керек. Анткени, письмо орус тилинде дал ушуну түшүндүрөт. Эгерде кептин чынын айтсак, аны биз-түрк тилинин адистери ушинтип айтып жатабыз. Ал эми славистгер "письмо" сөзүнүн келип чыгышын башкача карашат. Көрүнүктүү лексиколог М.Фасмерди барактап көрөлү:

Письмо множ. письма, укр. письмо, беларусь пiсьмо, болг.писмо, серб.-хорв. писмо, славен.pismo чеш.-сла.pismo, пол.pismo, ст.слав.писмя. От писать обычно сближают с лит. piesimas, -"рисования, мазия"[.8.224-б.].

Болгон түшүндүрмө ушул. Ал түрмөк "письмо" менен "пёстрый " сөзүнүн маанисин, түбүн бир карайт. Ошондогу ой боюнча "пятно" "делать пятно" мазать "рисовать" "писать" багытындагы семантикалык өнүгүү келип чыгат окшобойбу. Бул деги эле акылга сыйбаган иш. Андан көрө түрктөрдүн "тилүү, жыруу, чийүү" түшүнүгүн берген пис//бис термини чындыкка

алда канча жакын. Жазуунун пайда болушун, келип чыгышын окуган адам алгач кайыңдын кабыгын, андан соң ташты, кийин кагаздын бетин чийүүдөн, тилүүдөн улам жазуу чыккандыгын баамдайт.

Түрк тилдеринед пис//бис сөзүнүн мааниси бир нече багытта өнүккөн. Карап көрөлү:

1. пис//бис "тычковое орудие" . Жерге үрөн себүү үчүн жогортон төмөн саюу. Ритуал катары тартылган сүрөттү саюу. Ушул саюу мааниси таш бетине сүрөт тартуу үчүн жыруу, тилүү, чийүү түшүнүгү ээ болот да, андан жазуу, китеп аталышы келип чыгат.

2. Талданып жаткан сөз варианттары пиш//биш. Түрк тилинин эрежесине ылайык ал пыш//быш, мыш//быш ж.б. өзгөрүшү мүмкүн. Бардыгынын тең мааниси бир. Бирок, пыш//быш –туунду көрүнүш, караңыз: пис//бис > пыш//быш . Мааниси-жаруу, тилүү, сайуу. Кыргыз тилинде "кымызды быш, казанга салган өпкөнү быш", же кимдир бирөөгө жини келсе "бычак менен бышып алармын"-деп айтышат. Мында да тилүү, жаруу түшүнүгү бар. Кымызды кыймылга келтирип турган бишкек сүттү тилип, жарып кирет эмеспи. ошондон улам быш+уу=бышуу; биш+кек=бишкек аталышы келип чыккан.

3. пыч//быч. Бул сөз деле жогоркулардын бир түрү, бирок туунду. Мааниси-кес. Баштапкы учурда бир нерсени бөлүү, жаруу, ажыратуу маанисинде колдонулса, кийин ал "максатка ылайыктуу жүргүзүлгөн иш процессин" туюндурган. Мисалы, айтылуу келин Каныкей каңдагайдын терисин бычып жаткан учурда аны жөн гана тилип таштабастан, келечекте кийиле турган кийимдин "жакасы, жеңи, өңүрү, этеги, каптaлы, кашаты, багелеги сыяктуу элементтерге ылайыктап кесүү, тилүү туюму" мааниси пайда болот. Мындай процесстик ишти өздөштүргөн адамды "уз" же бычмачы деп аташкан. Бул аталышта сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы чоң роль ойногон. Караңыз: быч+уу (этиштен атооч жасоочу мүчө. Салыштыралы: оку+уу, жаз+уу, чий+үү, ж.б.); быч+ма (этиштен атооч жасоочу мүчө, салышт: кеч+ме, бас+ма, сүз+мө ж.б.); быч-ма+чы (атоочтон атооч жасоочу кесиптик маанайдагы мүчө, салыштыралы: сайма+чы, уй+чу, кой+чу, түймө+чү ж.б.).

4. пыч//быч –"кесүү, оруу, чабуу", пыч//быч уңгусуна атооч түркүмүн жасоочу –ан мүчөсү улануу аркылуу "пычан" сөзү пайда болот. Оруп-жыюуга жетилип калган чөптү туюндуруучу бул сөз бүгүнкү күндө кыргыз тилинин түштүк диалектисинде, ошондой эле өзбек, түркмөн, азербайжан, кумык, гагауз өңдүүтилдерде пычан//бышан, пишен//бишен ж.б. варианттарда колдонула берет.

Ошентип, биз "бычмачы" деген сөздүн төркүн-төшүн таржымалдоодо тил тарыхына көңүл буруу менен байыркы түрк тайпасы, канатташ жашаган коңшу элдердин маданиятына таасир бергендигин баамдадык. Бул тууралу белгилүү түрколог. А.М.Щербак : "Тюркские народы вправе гордится высоким уровнем развития культуры в стиль отдаленное время, обретения специфических форм государственности и связанных с ними самобытных институтов, ощутимым вкладе в развитие мировой цивилизации". [9.56-б.] Түрк элинин маданиятына берилген бул жогорку баага ыраазы болуу менен макаланы аяктасам.

Адабияттар

1.Гельб И.Е. Опыт изучения письма (Основы грамматологии). –М., Аспект Пресс, 1982.- 110 стр.

2. Клоссон Дж. Происхождение тюркского «рунического» письма / Пер. с англ. .Д. и Е.А. Васильевых -М.,1971. - 135 стр.

3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркского языка (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б») АН СССР. Ин-т языкознания. — М.: Наука, 1978. — 349 стр.

4.Дёрфер Г. О языке гуннов /Пер. с нем. В.Г. Гузева. –М.,1973, N1, 50 стр.

5. Левшин В.А. О происхождении древнетюркского рунического письма.- Санкт-Петербург., 1978. -93 стр.

6. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения Ностратических языков. Сравнительный словарь. – М., Наука, 1971. – 412 стр.

7. Сулейменов О. Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и писменностей. – Алматы, 2002. 30 стр.

8. Фасмер М.Этимологический словарь русского языка.- Т., 111.- М., 1972. 797 стр.

9. Щербак А.М.Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрок. Спб., Наука, 2001.- 147 стр.

УДК. 811.512.156:811.512.1

Доржу Чургуй-оол Михайлович
Тувинский институт гуманитарных и прикладных
социально-экономических исследований,
к.ф.н. ведущий научный сотрудник сектора монголоведения,
Россия, Республика Тыва, г.Кызыл
E-mail dorzhubey@mail.ru

ОБ ИСКОННЫХ ОСНОВАХ ТЕРМИНА БИЖИК ~ БИЧИК «ПИСЬМО, ПИСЬМЕННОСТЬ» В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ

ABOUT ANCESTRAL BASICS THE TERM BIZHIK ~ BICHIK "LETTER WRITING" IN THE TUVA LANGUAGE

***Аннотация**: Есть термины в тувинском языке принятые считать заимствованиями. Однако корневую основу отдельных, наиболее известных из них, составляют слова, достоверно раскрывающие истинное ее происхождение. Отмечены они в древнетюркских источниках.*

***Ключевые слова:** основные признаки заимствований, достоверные источники, исконные основы терминов.*

There are terms in the Tuva language adopted considered borrowings. However, the root basis for individual, the most famous of them, make up words, reliably revealing its true origin. They are marked in the ancient sources.

***Summary:** the basic signs of borrowing, reliable sources, original framework terms.*

По мнению исследователей, первая волна тюркизации аборигенных племен, проживавших на территории Тувы (конец 1-го тыс. до н. э.), была связана с *гуннами (хунну)*, значительно более поздние волны – с *уйгурами* (середина VIII в.) и древними *кыргызами* (IX в.). Позднее на территорию Тувы переселились отдельные монгольские племена (XIII-XIV вв.), которые были постепенно ассимилированы местным населением. [1,17] Существует мнение, согласно которой источник появления части слов, имеющих сходное звучание и значение в тюркских и монгольских языках, в настоящее время неизвестен и едва ли может быть точно установлен. [2,21-22] Кроме того, методами собственно фонетического анализа также невозможно определить, являются ли слова заимствованными из тюркских языков в монгольские и наоборот. [3,17; 4,30] Что касается тувинского языка, по рассматриваемому вопросу он стоит несколько особняком среди тюркских языков, так как существующие факты свидетельствуют о достаточно древних и интенсивных контактах предков тувинцев с монголоязычными группами и племенами. Контакты предков тувинцев с монголоязычным населением существовали и до XIII в., и результаты этих контактов можно выявить и в лексике тувинского языка. [5,103]

При определении заимствований, исследователи, зачастую, выделяют следующие основные признаки: совпадение (в идеале - полное) фонетической оболочки и семантики рассматриваемого слова в монгольском и тувинском языках. И, в этой связи, рассмотрим этимологию слова *bi`žік,* в тувинском языке имеющего значения: 1) письмо; 2) письменность; 3) письменное обращение; 4) записка. Тюркологи убеждены, что тув. *bi`žік* - монголизм, мотивируя тем, что слово по всем параметрам совпадает с монг. *bičig,* кроме того по количеству монголизмов тувинский язык занимает одно из ведущих мест в тюркской семье языков, и в нем отсутствует термин *bitik* - «письмо», являющийся, в свою очередь, китайским заимствованием.

Слово *«бичхэ»* (в найхинском диалекте) и *«битхэ»* (в бикинском и кур-урмийском диалектах) в нанайском языке является заимствованным. В маньчжурском языке *«битхэ»* означает: письмена, письменность, сочинение, книга. В письменно-монгольском *«bičig»,* заимствовано из тюркских языков, означает: письмо, письменность, бумага, удостоверение, сочинение, книга. В монгольском языке *«бичи»* означает писать, *«бичиг»* – письмо, письменность. В бурятском языке *«бэшэ»* означает писать; *«бэшэг»* – письмо, письменность. В эвенкийском языке *«бит΄ик, бичик»*, заимствовано из монгольского языка, означает письмо, документ. В солонском языке *«битиг, битэг»* означает письмо, надпись. В негидальском языке *«битэхэ»* (нэпский говор южного наречия) означает письмо, *«битэхэлэ»* – писать. В орочском языке *«битхэ»* – письмо, письменность, грамота, бумага, документ. В ульчском языке *«битхэ»* – письмо, книга; *«битхэлэ»* – писать. В орокском языке *«бичихэ»* – письмо, книга, паспорт. Как видим, фактически во все тунгусо-маньчжурские и монгольские языки слово, означающее письменность, вошло из древнетюркских

языков. Результаты исследований достоверно указывают о том, что монгольский язык испытал сильное влияние от тюркских языков, так как в нем имеются термины, являющиеся исконными тюркизмами, попавшими в древние времена. В этой связи, в качестве примера приведем этимологию ключевого термина *бижик* `письмо`, бытующего в современном тувинском и монгольском языках.

При определении заимствований, исследователи, зачастую, выделяют следующие основные признаки: совпадение (в идеале - полное) фонетической оболочки и семантики рассматриваемого слова. Термин *bi`žiк* в тувинском языке имеет значения: 1) письмо; 2) письменность; 3) письменное обращение; 4) записка. Тюркологи убеждены, что тув. *bi`žiк* - монголизм, мотивируя тем, что слово по всем параметрам совпадает с монг. *bičig*. Кроме того, убеждены в том, что по количеству монголизмов тувинский язык занимает одно из ведущих мест в тюркской семье языков, и в нем отсутствует термин *bitik* - «письмо», являющийся, в свою очередь, китайским заимствованием.

Слова со значениями «письмо», «письменность» в тюрко-монгольских языках выглядят следующим образом: бур. *bešeg* - «письмо, письменность»; др.-тюрк. *bitig* - «надпись», «книга», «грамота»; алт. *bičig,* хак. *pǐčǐk* , хак. (саг.) *mǐčǐk* - «книга», «грамота», «письмо» (<монг.); сиб.-тат. *bötök* - «надпись»; ср.-монг. *bičik*, даг. *biteg,* калм. *bičg*, монг. *bičig* - «письмо», «грамота». [6,28]

Понятие «письмо», «письменность» у предков тюркоязычных народов, по-видимому, появляется примерно в VI-VIII вв. в связи с созданием орхоно-енисейского рунического письма. В рунических памятниках в значении «письмо» зафиксировано слово *bitik*, которое, по мнению исследователей, является китайским заимствованием [7,54-93] *biti* (от кит. *bi, pir <pjet* - «кисть для письма») - «вырезать надпись»; «писать» > тюрк. *biti- ~ piti- ~ biči-* - «писать» + *-k* (аффикс, образующий результат действия) > *bitik ~ bičik* - «книга». [8,45] К китаизмам в тюркских языках относятся термины, относящиеся к различным тематическим группам, в том числе слова *bitik ~ bičik* - «книга». [9,54] Кроме того, в др.-уйг. *bitig:* 1) книга; 2) процесс письма; *bitig taš* - «камень с надписью»; *bitigči* - «писец». [10,103]

Слово *bitiк* почти во всех тюркских языках имеет одинаковую фонетическую оболочку и единую семантику**:** тат., башк., ног., каз., к.-калп, кумык., к.-балк., кар., кирг., узб., гаг., аз., тур., к.-тат., туркм., уйг. *bitiк* «письмо». Данное слово есть в тунгусо-маньчжурских и монгольских языках. Ср. ма. *bitȟä* - «письменность», «сочинение», «книга», нан. *bitčȟä* - «письмо», «письменность», «грамотность», «книга», ульч. *bitȟä* - «письмо», «книга», эвенк. *bitiк, bičiк* - «письмо», «документ», п.-мо *bičig* - «письмо», «письменность», «бумага», «документ», монг. *bičiȟ* - «писать», *bičig* - «письмо», «письменность». В монгольских диалектах внутренней Монголии *bičig:* 1) письмо; 2)запись, записка; *bičiȟ* - «писать»; *bičääč* - «писарь». [11,122] Наблюдаемая картина развития семантики слова *bitiк* в разных языках от первичного, наиболее общего значения «письмо» к всё более конкретным значениям, различным для каждого языка, объясняется, по-видимому, тем, что языки, как и сами носители их, развивались самостоятельно в разные периоды истории.

О древности понятий «чертить», «писать» могут свидетельствовать следующие факты: например, изначально производилось нанесение зарубок, начертание знаков, выскабливание или вырубание знаков и букв на твердых предметах с целью сохранения слова или текста и увековечения сведений об авторе.[12,8] К таким формам письменности, безусловно, относится древнетувинский вариант рунического письма, появление которого в Верховьях Енисея датируется примерно VIII в. Процесс его формирования, по-видимому, происходил стихийно, так как не были выработаны единые правила оформления букв и знаков, что нередко отражалось на качестве и стройности выбитых рунических знаков на каменных стелах. По-видимому, основную важность представляла передача содержания текста. После завершения эпитафии, ставилась, в качестве отметки, родовая тамга, т.е. специальный знак –печать.

В сохранившихся рунических памятниках на территории Тувы и Хакасско-Минусинской котловины отмечены следующие слова, связанные с понятиями «письмо», «писать»:

1. гл. *biti-* - в 4 строке ***Е-42*** (Бай-Булун I) из Центральной Тувы: *bitidim* «написал (я)».

2. сущ. *bitigči «писарь»* встречается в 7 строке памятника ***Е-32*** (Уйбат III) из Хакасии. [13,161]

Памятники рунического письма Горного Алтая относятся к наименее изученным в лингвистическом плане, и по сей день вызывают оживленные дискуссии среди ученых. В 2012 г. коллективом авторов: Л.Н. Тыбыковой, И.А. Невской и М. Эрдал был выпущен «Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая». Представляет интерес в данном издании расшифровка слова *bičig (или bitig)* в памятнике *Калбак-Таш XXI (А-42),* который был открыт В.Д. Кубаревым в 1987 г. Приведем варианты прочтения сочетания слов, отмеченного знаками в строке № 1 памятника. [14,86] Впервые текст памятника был расшифрован Д.Д. Васильевым. Строка текста, где отмечено интересующее нас слово, в его прочтении выглядит следующим образом: *igü* ***bičig*** *ili*…(Страна **надписей** …). Прочтение И.Л. Кызласова: *igü* ***b(e)z(ä)g****(ä)li*… (С момента как **резец**…). [15,130] Расшифровка Л.Н. Тыбыковой, И.А. Невской и М. Эрдал: *(ä)šgü* ***b(ä)z(ä)g****(ä)li* (для **вырезания** коз …). В целом, получаются следующие варианты расшифровки слова близкие к понятию «писать» в предполагаемое время: 1**.** ***bičig*** (надпись); 2. ***b(e)z(ä)g*** (резец); 3. ***b(ä) z(ä)g*** (вырезание). Несмотря на разночтения, все же ближайшие значения его сводятся к понятиям **«надпись», «резать», «резец»** и т.д.

Приведем расшифровку слова, имеющего значения «писать» из другого памятника Калбак-Таш XIII (А-46): . Данное слово в тексте № 2 в прочтении Д.Д. Васильева звучит так: ***bičidim -*** *«(я) написал».* Прочтение И.Л. Кызласова: ***b(i)t(i)d(i)m*** *«(я) написал».* Прочтение Л.Н. Тыбыковой, И.А. Невской и М. Эрдал: ***b(i)t(i)d(i)m*** *«(я) написал».* [14,90] Представляет интерес то, что в «Каталоге…» рунический знак в латинской транслитерации отмечен как [č] (См. стр. 29). Не очень понятно, почему И.Л. Кызласов и авто-

ры издания данный буквенный знак трактуют как [**t**]? Ведь Д.Д. Васильев расшифровал её правильно как [č].

Л.Р. Кызласов, признавая явным монголизмом слово *bičig,* отмеченное в тексте **Е-37/2** из Хакасии, считает, что использование енисейского варианта рунического алфавита не территории Хакасии и Тувы продолжалось и в XIII-XV вв. [См.16]

Говоря о древнем тюркском влиянии на монгольские языки в ранние эпохи, А.В. Дыбо справедливо полагает, что «тюркские слова *biti-* - «писать» и *bitig* - «письмо», видимо, заимствовались в прамонгольское состояние, судя по переходу **ti* > **či*: ср.-монг. *biči-* - «писать», *bičik* - «письмо», «книга» SH, *bičeči* - «писец» HY, *biči-* - «писать», *bičik* - «письмо»...». [17,187]

Характерно то, что слово *bičik* на монгольской основе не этимологизируется. Возьмем слово *кесег* - «часть», «кусок», «обрезок», которое очень распространено в монгольских языках. На монгольской почве происхождение данного слова также необъяснимо. Данное слово есть во многих тюркских языках, в том числе и тувинском. Этимология его такова: гл. ***кес-*** - «резать», «отрезать» + аффикс ***-к,*** который распространен в тюркских языках.[18,56-57] Очевидно, слово заимствовано целиком. По-видимому, причиной появления тюркизма ***bičik*** в монгольском языке послужило заимствование вертикальной письменности и понятия «писать» монголами у древних уйгуров в XIII в. Свидетельством того, что слово ***bičik*** заимствовано в монгольский язык служит древнетюркская основа слова глагол ***bič-*** и аффикс отглагольных имен ***–ik.***

На материалах тувинского языка, относящегося к уйгуро-тюкюйской подгруппе уйгуро-огузской группы тюркских языков, примерная этимология слова такова**:** основа слова - глагол ***биш- ~ быш-*** «вырезать» + ***(и)к*** (отглагольное имя). Тув. глагол ***биш-~ быш- ~***: 1) резать острым предметом; 2) делать выкройку при рукоделии + аффикс ***(и)к***. Примеры**:** ***кез-*** «резать» + ***-ек*** «часть чего-либо»; ***чар-*** «разбивать» + ***ык*** «отколотая или разбитая часть (чего-либо); ***чор-*** «уходить» + ***-ук*** «поездка»*;* ***хөр-*** «продувать»+***-үк*** «кузнечный горн». Гл. ***биш-*** является производной формой от общетюркского глагола ***биш-*** в значении «резать». Примеры: ***біч-, быч-:*** 1) резать; 2) кроить; 3) кроить, жать; ***бічак -*** «нож»; ***бічки -*** «пила». ***Bi-*** «лезвие» ; ***біч-*** «срезать». [10,97-98] Примеры слов с глаголом ***биш-*** в тувинском языке**:** ***бижек*** < ***биш- + -ек*** «нож»; ***быжыг <*** ***быш-+ -ыг*** «крепкий, крепление»; ***быштак*** < ***быш- + -так*** «сыр приготовленный специальным отжимом»*;* ***быш- + кы*** «деревянное приспособление для разбалтывания кислого молока»*,* ***быжар-*** < ***быш- + -ар-*** «возделывать определенную форму, делать макет». Похожую структуру имеет и слово ***čečäk*** «цветок», являющийся тюркским заимствованием в монгольском языке. В памятниках отмечена форма ***čečäk -*** «цветок», «соцветие». [10,143] Словообразовательная модель её следующая: ***čeč-*** «цвести», «зеленеть» + ***- äk*** (отглагольное имя). [19,176]

Слово ***bi`žik*** в древнетувинском диалекте изначально, по-видимому, имело значение «надпись, которая вырезана или выкроена на камне при помощи острого предмета». В тувинском героическом эпосе, датируемом IX-XIII вв., есть сюжеты, где герой выбивает на скале письменный текст, адресованный близкому человеку. А такие слова и выражения как ***bi`žik*** - «послание, письмо» глагол ***bi`žiir (bi`ži-)*** «писать», постоянно встречаются в эпических произведениях и органически участвуют в сюжетных построениях.

Никаких достоверных данных о бытовании в Центральной Азии рунического письма позднее X в., по-видимому, все же нет. Вполне возможно, что к концу X в. оно было полностью вытеснено уйгурским курсивом. По мнению И.Л.Кызласова, лишь на верховьях Енисея, куда не проникло уйгурское письмо, возможно, руника ещё была в употреблении и в XII в. Вместе с тем, известный к настоящему времени фонд текстов памятников древнетюркской письменности в целом не введён в полном своём объёме в научный оборот и отсутствует возможность рассмотрения всех памятников как взаимосвязанного собрания автохтонных письменных источников. [20,40-47]

С усилением с XVII в. влияния письменного монгольского языка на тувинский язык и началом официального делопроизводства в Туве на основе старомонгольского вертикального письма, происходит расширение семантики слова ***бижик*** в тувинском языке уже за счет монголизма ***бичик.*** Появляются такие новые значения слова как ***бижик*** - «официальное письмо», «записка», «послание», «документ», ***бижээчи*** - «писарь», «делопроизводитель», ***бижимел*** - «письменный» и другие.

Что касается исконных терминов, обозначающих понятия «письмо», «чтение», то они в языке предков тувинцев, видимо, существовали с древности. Подтверждением тому является использование ими рунической письменности (абсолютное большинство письменных памятников найдены на территории Тувы). Кроме того, основу этнического состава тувинцев составили древние тюрки ***(тугю), уйгуры и кыргызы*** – народы, обладавшие письменной традицией.

В целом, под влиянием длительных исторических этноязыковых контактов предков тувинцев с монголоязычными группами и племенами, отдельные термины в тувинском языке, сохраняя свою корневую основу, расширили свои значения под влиянием старомонгольского вертикального письма. Это можем увидеть на примере исконного термина ***bi`žik*** в тувинском языке.

Литература

1.Черемисина М.И., Тазранова А.Р.. Языки коренных народов Сибири.(Труды гуманитарного факультета НГУ). Новосибирск. 2006.

2.Кононов А.Н.. Тюркская филология в СССР. 1917-1967 гг. -М.,1968 – Сс. 21-22

3.Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке. «Записки ВО ИРАО», т. XX (Отд. оттиск), -СПб, 1911.

4. Санжеев Г.Д. К вопросу о тюркских заимствованиях в монгольских языках. «Лингвистический сборник». -Ташкент,1971.

5.Татаринцев Б.И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. -Кызыл,1976.

6.Щербак А.М. Тюрко-монгольские языковые контакты в истории монгольских языков. СПб. – Наука, 2005.

7.Шервашидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики: заимствованный фонд. // Вопросы языкознания. 1989,№2.

8. Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. -М.,1951.

9. Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках / В сб. «Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday» - Istanbul, 1987.

10. Древнетюркский словарь. Л.-Наука,1969.

11. Тодаева Б.Х. Язык монголов внутренней Монголии. Материалы и словарь. М. – Наука,1981.

12. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. М. Изд.- Восточная литература, 1963.

13. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. -М.: Наука, 1997.

14.Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. Горно-Алтайск, 2012.

15.Кызласов И.Л. Памятники рунической письменности Горного Алтая. Часть1. Горно-Алтайск,2002.

16.Кызласов Л.Р. Когда исчезла енисейская руническая письменность южносибирских тюрков. // Вестник Московского университета. Сер. 8. История,1992, №6.

17.Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. -М.,2007.

18. Radloff W. Die Alttürk. Inschriften der Mongolei // Neue Folge. St.-P.: 1897.

19. Дмитриева Л.В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках. – Исследования в области этимологии алтайских языков. -Л.: Наука,1979.

20.Васильев Д.Д. Новые находки древнетюркских надписей в Туве. // Наследие народов Центральной Азии и сопредельных территорий: изучение, сохранение и использование. Часть I. - Кызыл: «Аныяк», 2009.

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

Карымшакова А.Т.,
доцент БГУ

ТЕГИ СЫН АТООЧ, САН АТООЧКО ТИЕШЕЛҮҮ БОЛГОН ФУНКЦИОНАЛДЫК БӨЛҮКЧӨЛӨР

***Аннотация**: Бул макалада сын атооч жана сан атоочтон келип чыккан жалгыз, жеке, жалаң, бир бөлүкчөлөрү жөнүндө сөз болот. Түрк тилдеринин грамматикаларында булардын ар бири алда качан эле функционалдык бөлүкчө катары кабылданып келсе, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин грамматикаларында жалаң сөзүнөн башкасы бөлүкчө катары эсепке алынбай келет. Ошондуктан кыргыз тилинин факты-материалдарынын неизинде бул тилдик бирдиктердин ар биринин бөлүкчөлүк касиет-милдети жана семантикасы жөнүндө сөз жүрмөкчү.*

***Түйүндүү сөздөр:** жалгыз, жеке, жалаң, бир бөлүкчөлөрү; сын атооч, сан атооч, функционалдык бөлүкчөлөр, бөлүкчөнүн мааниси.*

***Аннотация:** В данной статье речь пойдет о таких частицах, как жалгыз, жеке, жалаң, бир, произошедшие от имен прилагательных и числительных. В грамматиках различных тюркских языков каждое из вышеперечисленных слов с давних времен признается как функциональная частица, тогда как в грамматике кыргызского языка эти слова до сих пор абсолютно не считаются частицами, кроме слова жалаң. Учитывая это обстоятельство, в статье на основе фактических материалов кыргызского языка представлены функции этих единиц в качестве функциональных частиц, а также описана их семантика.*

***Ключевые слова:** частицы жалгыз, жеке, жалаң, бир; имя существительное, имя числительное, функциональные частицы, семантика частиц.*

***Abstract:** This article describes the particles jalgyz, jeke, jalang, bir, originated from the adjectives and numerals. The grammars of different Turkic languages recognized each of the above-listed word as a functional particle since the ancient times, whereas the grammar of the Kyrgyz language does consider them as functional particles, except the word jalang. Thus, based on the actual materials of the Kyrgyz language, the article presents the functions of these linguistic units as functional particles, as well as it describes their semantics.*

***Key words:** particles jalgyz, jeke, jalang, bir; noun, numeral, functional particles, semantics of particles.*

Кыргыз тилинде чыгыш теги боюнча сын атоочтон пайда болгон бөлүкчөлөргө **жалаң, жалгыз, жеке** деген синонимдеш сөздөрдү, сан атоочтон жаралган бөлүкчөгө жалгыз гана бир сөзүн ыйгарууга болот. Бул сөздөрдүн ичинен **жалаң** сөзү гана кыргыз тил илиминде өткөн кылымдын 60-жылдарынан бери өзүнүн баштапкы сын атоочтук маанисинен тышкары кызматчылык (бөлүкчөлүк) мааниде колдонулары кыргыз тилинин грамматикаларында белгиленип келсе (КТГ, 1964, 351-366; Давлетов, Кудайбергенов, 1980, 223-227 ж.б.), **жалгыз, жеке** жана **бир** сөздөрүндө ушундай эле кызматчылык (бөлүкчөлүк) маанилер болушу мүмкүн экени көз жаздымда калып келет. Антип айтып жатканыбыздын себеби көпчүлүк түрк тилдеринде мындан бир кылымга жакын мезгилде эле **жалгыз, бир** айрым түрк тилдеринде **жеке** сөздөрүнүн негизги толук лексикалык маанисинен тышкары кызматчылык, тактап айтканда, бөлүкчөлүк маанилери бар экени ал тилдердин факты-материалдарынын негизинде белгиленип келет. Ал эмес «Древнетюркский словарда» (-Л., 1969) **жалгыз** сөзүнүн нукура сын атоочтук маанисинен тышкары бөлүкчөлүк мааниси орун алары байыркы жазма эстеликтердин мисалында белгиленген. Эң кызыгы, бул сөз жазма эстеликтерде он түрдүү тыбыштык турпаттарда кезигери да маалым болду. Алар: **йалаңуз, йалыңуз, йалыңус, йалңуз, йалңус, йалнуз, йалнус, йаңуз, йалгуз, жалгуз** (ДТС, 1969, 227, 229). Мына ушул он түрдүү тыбыштык варианттардын ичинен ДТСте үчөө бөлүкчөлүк милдет да аткара алат деп тастыкталган. Алар: **йалаңуз, йалңус, йаңуз**. Ал эми калганы баштапкы өзүнүн сын атоочтук милдетинде колдонуларын ушул эле эмгектен көрүүгө болот.

Жалгыз сөзүнүн байыркы түрк жазма эстеликтеридеги кызматчылык милдети жөнүндө өз учурунда белгилүү түрколог С.Е. Малов да белгилеп өткөн. Ал **jalnus** тыбыштык турпаттагы сөздү көрсөтүп, “один, только” деген семантиканы туюнтарын билдирет (Малов, 1951, 384). Г.Айдаров болсо байыркы орхон жазуусунун тилин изилдеп жатып, **йалнус**– «один, только лишь» деген маанидеги чектегич бөлүкчө экенин белгилейт (Айдаров, 1971, 237).

Бөлүкчөлүк мааниде **жалгыз** сөзү бир катар түрк тилинде орун алган. Маселен, азербайжан тилинде **јалныз** турпатында кезигип, чектегич бөлүкчө катары (Кулиева, 1980, 118), ошондой эле баса белгилегич (орус.: исключительно-выделительная) бөлүкчө катары сыпатталат (ГАзЯ, 1971, 181-182). Бул бөлүкчөнүн кийинки мааниси аркылуу нерсе, көрүнүш, белги, сапат баса белгиленип, өзгөчөлөнүп көрсөтүлүшү мүмкүн экени, сүйлөм контекстине жараша анын кээде чектөө мааниси, кээде күчөтүү мааниси басымдуу болушу мүмкүн экени айрым эмгектерде белгиленет. (Караңыз: ГАзЯ, 1971, 181-182). Маселен: Јалныз карвансарай ағзында ғалмағал вар иди. Только у ворот караван сарая был переполох. Бул сүйдөмдө чектегич маани басымдуу болгону айтылат (Ошондо).

Өзбек тилинде болсо аталган сөз **ёлгиз** формасында өткөн кылымдын 50-жылдарында эле ажыраткыч жана чектегич бөлүкчөлөр разряддарында берилип келген (ХЗЎ, 1967, 490-494). Кийинчерээк бул тилде бөлүкчөлөр О.Базаров тарабынан өз алдынча кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири катарында атайын илимий иликтөөгө алынат. Ал **ёлгиз** сөзү кызматчылык мааниде келгенде кандайдыр бир деңгээлде өзүнүн баштапкы сын атоочтук маанисин сактап, сүйлөм контекстинде чектегич бөлүкчөлүк мааниде келиши мүмкүндүгүн төмөнкүдөй сүйлөм менен бышыктайт: Ёлгиз мен эмас редакциядаги хамма ёшлар бу тўгрида пичинг килишарди. В этом сделали упрек не только я, но и вся молодежь редакции (Базаров, 1982, 156).

Бул бөлүкчө түркмөн тилинде **ялныз** тыбыштык турпатында орун алган. Аталган тилде мунун **еке** (кырг.: **жеке** -А.К.) деген синоними бар экени белгиленип, сүйлөмдө баса белгилөө жана чектөө маанилерин туюнтары айтылат (СГРТЯ, 1964, 270-279). Негизинен **жалгыз** бөлүкчөсүнүн түрк тилдеринде чектегич мааниси басымдуу экени айтылып келсе, Н.А.Баскаков каракалпак тилиндеги **джалгыз** тыбыштык турпаттагы бөлүкчөдөн күчөтүү маанисин көрөт. Бул маани **гана** бөлүкчөсү менен айкашып келгенде даана байкаларын белгилейт (Баскаков, 1952, 477-478).

Жалгыз бөлүкчөсүндө жана анын **жалаң, жеке** синонимдеринде чектегич мааниден сырткары күчөткүч маани да көп учурда байкалып тургандыктан, бул сөздөрдө басымдуу болгон негизги маани кайсы болду экен деген адилет суроо туулат. Аны тактоо үчүн бул сөздөрдүн ар биринин сөздүктөгү семантикасына назар салалы. Котормо сөздүктө **жалгыз, жалаң** сөздөрүнүн экиден мааниси берилген: **жалгыз** – единственный, одинокий (КРСл, 1965, 221), **жалаң** – только, исключительно (Ошондо, 220). Мындай шартта окумуштуу К.Е.Майтинскаянын бул маселе боюнча оюн туура деп эсептөөгө болот. Ал фин-угор тилдериндеги чектегич бөлүкчөлөрдүн генезисин изилдеп жатып, мындай деген: "Путь образования слов-источников подобной семантики вполне логичен, поскольку они сами по себе выражают подходящие значения: ограниченность в количестве (у слов со значениями "один", "единственный") или ограниченность в наличии чего-либо, например, растительности (у слов со значениями "пустой", "голый") (Майтинская, 1982, 124).

Кыргыз тилиндеги факты-материалдарды анализдей келгенде деле **жалгыз, жалаң, жеке** бөлүкчөлөрүнүн көпчүлүк сүйлөм контекстериндеги басымдуу мааниси чектегич маани экенин байкоого болот. Бирок кээде контекстке жараша кошумча маани иретинде күчөтүү, баса белгилөө сыяктуу семантикалар да бир эле мезгилде коштолуп жүргөнүн көрүүгө болот. Бул бөлүкчөлөрдүн чектегич маанисинин чын эле басымдуу экенин алар катышкан сүйлөмдөрдү орусчага которгон учурда да билүүгө болот. Себеби алар көбүнчө **только, только лишь** деген орус тилиндеги чектөө маанисиндеги бөлүкчөлөр менен которулат.

Кыргыз тилинде бул функционалдык бөлүкчөлөр төмөнкүдөй кошумча маанилерди туюнтуу максатында колдонулат: 1) Атооч сөздөргө (зат атооч, сын атооч, ат атоочторго) карата препозицияда орун алуу менен, сүйлөмгө чектегич маани менен катар күчөтүү маанисин тартуулайт. (Орусча айтканда, ограничительно-усилительные оттенки – А.К.). Мындай учурда жекелик сандагы да, көптүк сандагы да атооч сөздөр менен айкалыша берет: Элдин баары болбосо, **жалгыз** сенин колуңдан эчтеме келбейт (Т.А.). ...Багдагүлүмдү мына минтип бейиттен оолак ай-талаага **жалгыз** өзүм коюп отурам! (Т.А.). **Жеке** сен деп жүрүп мен ушул абалга кабылдым (оозеки кептен). Мындай маселеде **жеке** биздин компетенциябыз жетишсиздик кылат ("КМ"). ...адам баласынын турмушу **жалаң** алдоодон, калп айтуудан... турабы? (Т.А.). ...Эмне үчүн бардыгын **жалаң** мектептен, **жалаң** мугалимдерден талап кылабыз. Таасын тарбия **жалаң** мектептин милдетиби? ("КМ"). Кетсин үйдө баатыр, жоодо жоктор, жолун тоспогула, **жалаң** туруктуулар калып, катарыңар буралган темирдей чыйралат (Т.К.). Бул ишке баары киришүү керек, **жалгыз** жаштардын эмгеги аздык кылат ("КМ".). Бул бөлүкчөлөр кээде сүйлөмдө **гана, эле**чектегич бөлүкчөлөрү менен да айкалыша келип колдонулат. Мындай учурда сүйлөм контекстиндеги чектегич маани мурдагыдан да күчөтүлөт: Бул сөздү эл жапырт колдоду. **Жалгыз гана** Айтынай Сулайманова өтө кыжалат болгондой эрдин тиштенип кызара түштү (Ч.А.). Бул дүйнөдө менин жек көргөнүм, менин элдешпес душманым **жалгыз гана** оору... (Т.А.). А балким мен тартып жүргөн азап **жалаң ган**а ичтеги чыр эмес экенин Асел билсе, жооп талап кылып көгөрөт беле?... (Ч.А.). Чындыкты айтуу укугун **жалаң эле** өзүбүзгө энчилеп албообуз керек ("КМ"). Азыр **жалгыз эле** бир инсандын кызыкчылыгы деп карап отуруу туура эмес (Б.У.).

Айрым сүйлөмдөрдө бул бөлүкчөлөрдүн арасынан сөздөр, сөз айкаштары да орун алып калышы толук ыктымал. Мындай учурда да сүйлөмгө чектөө мааниси менен катар күчөтүү мааниси кошумчаланат: Баарында тең тыгылыш: метро, автобустар, троллейбустар, трамвайлар. **Жалаң** Москвада **гана** эмес, бардык башка жерлерде да ("КМ"). **Жалгыз** Нүзүп өзү **гана** такыр унута албады, көксөдү, күттү (Т.К.).

Демек, **жалгыз, жалаң, жеке** бөлүкчөлөрү сүйлөмдө кандай формадагы сөздөр менен, тактап айтканда, жекелик сандагы же көптүк сандагы сөздөр менен, же башка бөлүкчөлөр менен жанаша келип колдонулабы, ар бир учурда чектегич маанинин басымдуу болуп турганын баамдоого болот. Бирок бул сүйлөмдөрдөн кандайдыр бир деңгээлде, Н.А.Баскаков сыяктуу бараандуу окумуштуулар белгилегендей, күчөтүү маанисин да туюуга болот. Бөлүкчөлөрдөгү ушу сыяктуу өзгөчөлүктөр негизинен алардын табия-

ты менен тыгыз байланыштуу экенин өз мезгилинде түрколог-окумуштуу А.Т.Кайдаров да белгилеген (Кайдаров, 1968, 247-256). Эми **бир** функционалдык бөлүкчөсүнө токтолсок. Бул бөлүкчөнүн **жалаң, жалгыз, жеке**синонимдеш бөлүкчөлөрү менен семантикалык жактан жакындыкты түзгөн чектегич мааниси да бар болгондуктан, ошондой эле кээ бир сүйлөм контекстинде жогорку бөлүкчөлөрдү толук алмаштырууга да жөндөмдүүлүгүнөн улам салыштыруу иретинде бул тилдик элемент жөнүндө да сөз кылмакчыбыз. Мындан тышкары **бир** сөзүнүн бөлүкчөлүк мааниси кыргыз грамматикаларында бүгүнкү күнгө чейин белгиленбей келиши да, бул тилдик элемент жөнүндө сөз кылууга түрткү берди.

Түркологияда **бир** сөзү бөлүкчөлүк милдетте азербайжан тилинде кеңири изилденгенин байкоого болот. Анын негизги себеби өткөн кылымдын 50-жылдарынан тартып эле бул сөз бөлүкчөлүк кызмат аткарары тууралуу ошол мезгилдеги бөлүкчөлөргө арналган илимий иликтөөдө кабар берилет (Абдуллаев, 1958, 37-44). Андан кийин Р.И.Кулиева тарабынан бөлүкчөлөр атайын илимий анализге алынып, натыйжада башка бөлүкчөлөр менен катар, **бир** бөлүкчөсүнүн да ар түрдүү семантикалары аныкталган. Аталган тилде бул бөлүкчө сүйлөм контекстине жараша жек көрүү, таң калуу, каалоо, өтүнүч, бир нерсени баса белгилөө сыяктуу милдеттерди аткарары белгиленет (Кулиева, 1980, 120).

Бөлүкчөлүк милдетте **бир** сөзү өзбек тилинде да кезигет. Сүйлөм контекстине жараша ар түрдүү маани туюнтууга жөндөмдүүлүгү бул тилде анын ар кандай аталыштарын жараткан. Ошентип, өзбек тилиндеги бөлүкчөлөрдү илимий анализге алган окумуштуу О. Базаров **бир** сөзүнөн белгисиздикти туюнткан бөлүкчө-сан атооч (орус.: частица-числительное неизвестности), чектегич бөлүкчө-сан атооч (орус.: частица-числительное ограничения), кыймылдын бир ирет кайталанышын билдирген бөлүкчө-тактооч (орус.: частица-наречие однократности действия) сыяктуу маанилерди көрө алган (Базаров, 1982, 156-158).

Мындан тышкары Н.К.Дмитриев, С.А.Соколов сыяктуу түркологдор да **бир** сөзүндө бөлүкчөлүк түрдүү маанилердин бар экенин байкашкан (Дмитриев, 1961, 31; Соколов, 1971, 286-289).

Кыргыз тилинде болсо **бир** сөзүнүн бөлүкчөлүк милдети биз тарабынан (Карымшакова, 1998, 118-120) атайын илимий-изилдөөбүздө аныкталып көрсөтүлгөнү менен, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз грамматикаларына ал киргизилбей келет. Бирок өз мезгилинде сан атоочторду изилдеп жатып Н.Чечейбаева, **бир** сөзү баштапкы нукура сан атоочтук милдетинен тышкары өзүнүн алдындагы сөздү күчөтүп көрсөтүү, аны башка сөздөрдөн бөлүп көрсөтүү жөндөмдүүлүгү бар экенин байкап, төмөндөгүдөй мисалдарды келтирген: Ал ушундай **бир** кызык киши (“КМ”). Айран ичпесе да, тек ушул отуруштун өзү Маматка **бир** сонун көрүнөт (К.К.). Бөкөндүн **бир** ишенгени, Чотурум өзүнсүң (Т.С.). (Чечейбаева, 1978, 41). Ошондой болсо да ал мындай өзгөчөлүк кызматчы сөздөргө мүнөздүү экенин аныктап-тактап көрсөтө алган эмес. Ошондуктан ал бул мисалдардан **бир** сөзүнүн мааниси десемантизациялануунун натыйжасында сан атоочтон функционалдык бөлүкчөлөр разрядына өткөнүн белгилей алган эмес.

Кыргыз тилинде **бир** сан атоочу бөлүкчөлүк милдетте келгенде негизинен күчөтүү, күмөн маанисин туюнтуу үчүн колдонулат. Карапайым оозеки кепке мүнөздүү сүйлөмдөрдө анын чектегич мааниси да кеңири орун алат. Бул бөлүкчөнүн күчөтүү мааниси ал сын атооч жана этиш сөздөр менен айкалышып келген учурда даана байкалат: Караса **бир** укмуш! Балык кейпиндеги жылаңач аял (Ч.А.). ... ал дайыма жаркырап көз кубантып турууга жаралган **бир** көркөм жан эле (Т.К.). Ашым **бир** таң болду, **бир** уялды, күлөйүн деди күлкүсү окшобой койду (Т.К.). Сенин дегеле **бир** кабагың ачылабы, жарыктык?! (оозеки кептен).

Бул бөлүкчө зат атооч, сан атооч сөздөрдүн алдында орун алуу менен аларга күмөн, божомол, белгисиздик маанилерин тартуулайт. Мындай маани өзгөчө карапайым оозеки кепте даана байкалат. Ошондой эле көркөм чыгармаларда каармандын кебинде да орун алат: Кыйын болсо **бир** он күндүк суук калды (оозеки кептен). Малчылар тоодон **бир** жети күн, он күн аралыгында жакага кайтып калышат (оозеки кептен). Ошол учурда бизди кандай күч бийлеп, жүрөгүбүздө кандай асыл сезимдер ачылганын айта албайм – укмуштуу **бир** сүйүнүч, жан эриткен мээрим, эреркеген ый баарыбызды тең алып учту (Ч.А.). Мен ким элем? Каңгып жүргөн **бир** шопур (Ч.А.). –Айланайын, баатыр, асте кыл .. -деп, сакалы белине түшкөн **бир** кары адам келип, Нүзүптүн тизгинине жабышты (Т.К.).

Жогорудагы айрым сүйлөмдөрдөн байкалып тургандай, **бир** сөзү функционалдык бөлүкчөлөрдүн катарында болгондуктан, анын бөлүкчөлүк маанисинен тышкары баштапкы сан атоочтук мааниси да кээде туюлуп турат.

Бир бөлүкчөсү сүйлөмгө кооздук, көркөмдүк жаратуучу эмоция-экспрессия тартуулоо үчүн стилдик максатта да колдонулат. Натыйжада каармандын айтайын деген оюу уккулуктуу, жагымдуу, жеткиликтүү мүнөзгөээ болот: Берки күчүгүм, Жайнак болсо өтө **бир** шайыр, ачык-айрым жигит болуп өстү (Ч.А.). Кудай ай, Темике түгөнгүрдүн колу ушундай **бир** жумшак экен... (Т.К.). Жеңишбек. И – и, тиги ... атам болуп бристанга барсак, эл э-эң эле **бир** көп экен... (Б.Ж.). Абдан **бир** ажайып сулуулукту кыргыз жеринен гана кезиктире аласың (оозеки кептен). Бул сүйлөмдөрдөн **бир** сөзүнүн бөлүкчөлүк маанисинин басымдуу болуп, сан атоочтук маанисинин жокко чыгып калганын көрүүгө болот. Демек, функционалдык милдетте келген бир бөлүкчөсүнүн семантикасында сүйлөм контекстине жараша бирде бөлүкчөлүк маани менен катар сан атоочтук маани чогуу жүрсө (тээ баштапкы сүйлөмдөргө назар салыңыз), бирде бөлүкчөлүк маани гана басымдуу болуп, сан атоочтук маани жоголгонун да байкоого болот (жогорудагы сүйлөмдөрдү караңыз). Мындай өзгөчөлүк кызматчы сөз түркүмдөрүнүн баарына эле мүнөздүү көнүнүш деп эсептөөгө болот. Себеби алар негизинен ушундай жолдорду басып өтүү менен, биротоло кызматчы сөздөрдүн катарын толуктайт. Сейрек болсо да **бир** бөлүкчөсү сан атоочтордун арасынан орун алып, тиешелүү болгон сөзүнө күчөтүү, баса белгилөө маанисин кийирет: Апа, миң **бир** эки апа десем да, кадырыңа жетер белем... (Ч.А.). Бул сүйлөмдө жогорку маанилерден тышкары көп ирет деген түшүнүктү туюнтуу үчүн да **бир** сөзү колдонулду.

Бир бөлүкчөсү кепке чектөө маанисин кийирүү үчүн да колдонулат. Мындай учурда ал көбүнчө **гана** чектегич бөлүкчөсү менен жанаша келип, **жалаң, жалгыз, жеке** бөлүкчөлөрүнүн бирине (кээде баарына) синонимдик катышта колдонулуп калат: Менин бул жашоодогу **бир гана** (**жалгыз гана, жеке гана**) тилегим – эл-журтумдун аманчылыгы ("Тамчы газ.). Кыйынчылык **бир гана** (**жалаң гана, жеке гана, жалгыз гана**) биздин башыбызга түшкөн мүшкүл иш эмес (оозеки кептен). Өмүрүмдөгү бактылуу учурлар **бир гана** (**жалгыз гана, жалаң гана, жеке гана**) сени менен өтсө деп тилеп келгем ("Тамчы" газ.). Элдин баары жапырт колдобосо, **бир** (**жалгыз, жеке**) сенин аракетиңден көп деле майнап чыкпайт (оозеки кептен). Мындан тышкары **бир** бөлүкчөсү айрым учурда ыр саптарындагы рифманы толтуруу максатында да колдонулат: Айчүрөк: Сынап **бир** (а) сынап көп айтса, баатыр, Сыртыңды салып (ой) каласың (Ж.Б.). Шылтоолоп элди кырбасын. Күнөөкөр болсун **бир** башым (А.Т.). Мындай өзгөчөлүк **эми** функционалдык бөлүкчөсүнө да мүнөздүү: Манастын кыйын экенин Байкап эми билди **эми**. Сөз айтпастан абакең Мыйыгынан күлдү **эми** ("Манас").

Адабияттар:

1. Абдуллаев Э.З. Муасир Азәрбајчан дилиндәки әдатлар һаггында. –Азәрбајчан мәктәби. -1958, № 1, 37-44-б.

2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. –Алма-Ата: Наука, 1971.

3. Базаров О. Частицы в узбекском языке: Дис. ... канд. филол.наук. –М., 1967.

4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. Кн. II, ч. 1. –М.: Изд-во АН СССР, 1952.

5. ГАзЯ – Грамматика азербайджанского языка. –Баку: ЭЛМ, 1971.

6. Давлетов С. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. –Ф.: Мектеп, 1980.

7. Дмитриев Н.К. Детали простого предложения. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. –М., 1961, с. 31.

8. ДТС –Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969

9. Кайдаров А.Т. Частицы как стилистическое средство выражения экспрессивно-эмоциональных оттенков речи в уйгурском литературном языке. / В кн.: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. –Ашхабад, 1968, с. 247-256.

10. Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. –Б.: Мектеп, 1998, с. 118-124.

11. КРСл –Киргизско-русский словарь. / Сост. К.К.Юдахин. –М.: Советская энциклопедия, 1965.

12. КТГ – Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. / Ред. Орузбаева Б.Ө., Кудайбергенов С. –Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1964.

13. Кулиева Р.И. Частицы в современном азербайджанском языке: Дис. ... канд.филол.наук. –Баку, 1980.

14. Майтинская К.А. Служебные слова в финно-угорских языках. –М.: Наука, 1982.

15. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1951.

16. СГРТЯ – Сравнительная грамматика русского и туркменского языков: Фонетика и морфология. Ч.1. / Под ред. Н.А. Баскакова. –Ашхабад: Туркменское изд-во, 1964.

17. Соколов С.А. Функционально-семантический анализ слова bir и его производных в турецком языке. // Тюркская лексикология и лексикография. –М., 1971.

18. ХЗЎ - Хозирги замон ўзбек тили: лексикология, фонетика, графика, орфография, морфология. –Тошкент, 1967

19. Чечейбаева Н. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. –Ф.: Илим, 1978.

УДК 811.512.2.1

Искендерова С., *фил. илим. доктору, профессор*
Садыралиева Г.Э., *фил. илим. кандидаты*
К.Карасаев атн. БГУ

МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА «АДЕП» КОНЦЕПТИСИНИН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВОСПИТАННОСТЬ» В ПОСЛОВИЦАХ В СЛОВАРЕ М.КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТЮРК»

Аннотация*: Бул макалада түрк элдеринин улуу инсаны Махмуд Кашкаринин «Дивану Лугати-т түрк» сөздүгүнүн ичиндеги макал-лакаптардагы «адеп» концептиси талдоого алынат.*

Түйүндүү сөздөр: *адеп, макал, лакап, концепт, фрейм, слот,*

Аннотация: *В статье рассматривается концепт «воспитанность» в пословицах и поговорках которые встречаются в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат –ит тюрк»*

Ключевые слова: *вежливость, пословица, поговорка, концепт, фрейм, слот.*

Элдин чоң байлыгы – тил! Сөздө миңдеген жылдарды кучагына алган адамзаттык идеялардын жана тажрыйбалардын сан жетис байлыгы камтылган. Ошону менен бирге дүйнө элдеринин бардыгында ошол чексиз ойлор, идеялар улуттун көрөңгөсү болгон макал-лакаптардын тереңинде сакталып, тилде өзүнчө бир жашоо мыйзамы катары жашап келет.

Бул макалада түрк элдеринин улуу инсаны Махмуд Кашкаринин «Дивану Лугати-т түрк» сөздүгүнүн ичиндеги макал-лакаптардагы «адеп» концептиси талдоого алынат.

Концепт – адамдын акыл-эстик, руханий же материалдык чөйрөсүнө тиешелүү болгон түшүнүктөрдүн сөздүк белгисинин мазмундук жагы. Ошону менен бирге бул *түшүнүк* элдин жашоо-турмушунда тарыхый уңгуга ээ болуп, социалдык жана субъективдик мааниге өтүп, коомдук тажрыйбасында калыптанып, өзүнө жакын башка түшүнүктөр менен айкашып, карама-каршы коюлат.

Концепт когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүгү болуп саналат. Концепттин изилденин аспектилерине жана методдоруна жараша, концептуалдык маанинин репрезентациялык ыкмасы боюнча ар кандай изилдөө багыттары түзүлгөн:

Логикалык багытта – концепт бардык түшүнүктөргө тиешелүү болгон тилдин логикалык бирдиги каралат;

Когнитивдик багытта - концептуализациянын жана категоризациянын негизги маселелери, концепттин табияты жана структурасы, концепттин типтери, билимди берүүнүн ыкмалары каралат;

Когнитивдик –дискурстук багытта түшүнүктөр когнитивдик-дискурстук ыкмада каралып, тексттик деңгээлде изилөөгө алынат. Албетте дискурс текст менен чектелбейт, коммуникациянын социалдык контекстин, кептин кабылданышы сыяктуу маселелери иликтөөгө алынат;

Лингвомаданияттык багытта концепт өзүнүн ичинен эки багытка бөлүнөт: биринчисинде, концепт – адамдын менталдык дүйнөсүндөгү негизги орунду ээлесе, экинчисинде, концепти туюндуруучу каражат болуп тил саналат. Лингвомданияттык концепттин тилдик экспликациясынын формасын лексемалар, фразеологзимдер, макал-лакаптар, афоризмдер түзөт [3]

Макал-лакаптар бир эле доордун жемиши болбостон, элдин тарых менен тыгыз байланышып, элдин философиясын, адеп-ахлагын, психологиясын, дүйнө таанымын чагылдырып турат.

Макал-лакаптардын көпчүлүгү адамдын адеп-ахлактык табиятына, башкача айтканда, жакшылык, жамандык, боорукерлик, намыс, уят сыяктуу түшүнүктөргө багытталган. Алардын бардыгы курч, акыл ойду камтып, адам жашоосун жөнгө салуучу мыйзам катары эл арасында жашап келет.

Жашоодогу бакыт түшүнүгү дайыма адамдын алган тарбиясына жан дүйнөсүнүн тазалыгына жараша кабылданат, ошону менен бирге намыс, адилеттүүлүк менен жашаган адам гана бактылуу боло алат. Мына ушундай ойлорду далилдөө максатында, түрк элдеринин энциклопедиясы болгон Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» сөздүгүндөгү «адеп» концептисин талдоого алабыз.

Бул сөздүк жөнүндө автор өзү, Махмуд Кашагари, мындай деп айтканы бар: «Мен бул китепти алфавиттик тартипте түзүп, аны макалдар, рифмалык сүйлөмдөр, лакаптар, ырлар жана башка чыгармалардын алынган үзүндүлөр менен коздодум. Мен

кыйын нерсени жеңилдеттим, түшүнүксүз нерсени түшүндүрдүм, көп жыл бою эмгектендим. Сөздүккө окурмандарга түрк элдеринин билими жөнүндө кабар берүү үчүн ар кандай ырларды киргиздим, алар бактылуу жана бактысыз күндөрү колдонгон макалдарды киргиздим» [1].

Адеп – тартип, ызаат, сылыктык, сыпайылык, уят деген түшүнүктөрдү камтып турат: *Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшош. Адеп көркү – адеп*. Кыргыз тилинде адепке байланышкан бир катар макалдарды кезиктирүүгө болот.

Сөздүктөн алынган макалдардагы адеп концептисин үч фрейм (фрейм- адам аң сезиминде сакталган түшүнүктөрдү уюштуруу ыкмасы) менен түшүндүрүүгө болот: «Адептүүлүктүн жакшы жактары», «Адептүүлүктүн жаман жактары», « Адептүү болууга үндөө»;

Адептүүлүктүн жакшы жактары: *Бош нерсенин ээси болбойт: Бирден-бирден миң болор, тама-там көл болор; Бир карга менен кыш келбес; Эр кишинин сөзү бир, ээрдин көгү үч; Мунайбаган эр шумкар тутар, шашпаган эр түйгүн тартар*.

Адам жашоодо жакшы нерсеге, жакшы атка ээ болуш үчүн бир катар иштерди аткарып гана жете алат. Ошондуктан өмүр бою башкаларга да терс таасирин тийгизбеген иштер менен алек болушу керек экендиги жогорку макалдарда таасын айтылат. Көбүнчө, кыргыздын «Сабырдын түбү сары алтын» деген макалы менен үндөшкөн маани-маңызды байкоого болот.

Адептүүлүктүн жаман жактары: *Адам текеберленсе, азабын тартаар; Адепсизден кут чертилет Жалкоолук: Эрикчээлге эшик – арт; Эрикчээлдин башы кандуу*.

Өзүн коомдо сылык алып жүрүү менен катар, эмгекчил болууга үндөгөн бул макалдарда адепсиздиктин жаман жактарын да ачык көрсөтө алат.

Адептүү болууга үндөө: *Адептүүлүктүн башы тил; Бөрү кошунасын жебейт; Адам уулу өлөт, бирок жакшы аты калат; Өзгөнүкүн өзүмдүкү деп санаба; Алптар менен алышпа, бектер менен чалышпа; Өгүз болор музоо кезинде белгилүү;*

Жогорудагы макалдарда адептүүлүктүн негизги белгиси катарында тил каралат. Адептүү тил адамдын жалпы тарбиясы, билими жөнүндө кабар берет, ошондуктан пикир алышууда алды менен сылык сүйлөө абзел. Ошону менен бирге макалдарда башка адамдарды сыйлап, өзүмчүл болбоого үндөгөн маани-маңыз жатат.

Эмгекчилдик: *Жаз кыйналган – кыш кубанат; Тикпей өнбөс, тилебей болбос; Жашында мээнет кылган, Карыганда сүйүнөөр; Тегирменде туулган чычкан, Күндүн күркүрөгөнүнөн коркпойт; Эмгек текке кетпес*. Бул макалдардан көрүнүп тургандай, жакшы жашоонун белгиси – эмгекчилдик. Эмгекчилдикти *эмгек, мээнет, жумуш* сыяктуу сөздөр аркылуу туюндуруп, анын аткарылышы жаз, кыш күз мезгилдери менен байланыштырат.

Билимдүүлүк: Бакыт белгиси – билим; Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө билимге байланышкан сөздөр өтө арбын. Билимди –бакыттын белгиси кылып көрсөткөн бул макал абдан таамай айтылган. Жыйынтыгында жашоодо билим бакыттын ассоциациясын түзөт.

Коомдо бул макалдарда берилген адептүүлүк белгилери адам баласын дайыма ойлондуруп, мамлекеттик деңгээлде да атайын иш-аракеттер жүргүзүлүп келет. Буга далил катары, Кыргыз Республикасында быйылкы жыл, 2017-жыл, «Ыйман, адеп жана маданият» жылы деп жарыяланды. Атайын программалар иштелип чыгып, бир катар иш-чаралар өткөрүлүп жатат.

Ошентип, кыргыздын улуттук бейнесинде жүрүм-турум эрежелери, жакшы манералар адамдын адептүүлүгүнөн кабар берет. Социумдун жашоосуну маданияттык параметрин жөнгө салган Баалулуктардын жыйындысы анын дүйнө таанымында чагылдырылат. Кандай гана маданият болбосун, өзүнүн конкреттүү тарыхы боюнча, кандайдыр бир өзөктүн тегерегинде маданияттын тиби жана чындыкты руханий-практикалык жактан кабылдоосу пайда болот. Кыргыз маданиятына мүнөздүү болгон көрүнүштөрдүн бири - адептүүлүктүн бирден бир бир категориясы болгон улууларды урматтоо, ата-энени сыйлоо сыяктуу эрежелер улуттун баалуулугун түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда лингвомаданияттык аспектиде талдоого алынган Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү макал-лакаптардын бардыгы кыргыз элинде кеңири тараган макал-лакаптарына дал келет. Ошондой эле маданияттын өзөгүн түзгөн адептүүлүккө байланышкан макал-лакаптар чоң философиялык, психологиялык ойлорду камтып, кылымдар бою элдин кебинде сакталып келет.

Адабияттар:

1. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү - Дивану Лугат ит-түрк: I том / Которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков; баш сөздү жазган А.Акматалиев. - Б.: Avrasyapress, 2011.

2.Махмут Кашкари Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). / Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. - Б.: Бийиктик, 2013. -512 б.

3. Колесов, В.В. Язык и ментальность. -СПб., 2004. 235 с.

УДК:398.5(575.2)(04)

Ж.О. Өмүралиева,
КРУИАнын кенже илимий кызматкери

"МАНАС" ЭПОСУНДА АТА-БАЛА МАМИЛЕСИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ. ГУМАНДУУЛУК *(С.Орозбаков,С.Каралаев,М.Мусулманкуловдордун варианттарынын негизинде)*

***Аннотация**: "Манас" эпосу кыргыз элинин руханий улуу дөөлөттөрүнүн эң ирдүүсү. Эпостун мазмунунда канча муун өтсө да өзүнүн актуалдуулугун жоготпос, ары дидактикалык, философиялык мааниси терең идеялар айтылып, кучагына көптөгөн проблемалуу темаларды камтып турат. Анын ичинде үй-бүлөдөгү ата менен баланын ортосундагы социалдык баскычка көтөрүлгөн карама-каршылыктуу мамилелер фольклор таануучу, этнограф жалпы эле адабият таануучуларды кызыктырган маселелердин бири. Бул илимий баяндама ушул теманын үстүндө иштелмекчи.*

***Түйүндүү сөздөр:** ата-бала касташуу мотиви, гумандуулук, адамкерчилик, кечиримдүүлүк, таалим-тарбия маселеси.*

***Аннотация:** Всемирно известный героический эпос «Манас» является вершиной и самым объемным произведением великого духовного наследия кыргызского народа. Дошедший через века до наших дней эпос не потерял своей актуальности и ныне, его глубокие дидактические, философские идеи включают в себя многие проблемные темы. В их числе и доведенные до социального уровня взаимоотношения отцов и детей, которые представляют собой отдельную тему для глубокого изучения как исследователями фольклора и этнографии, так и литературоведами. Данное научное исследование посвящено вышеуказанной теме.*

***Ключевый слова:** мотив противостояния отцов и детей, гуманность, человечность, прощение, вопросы воспитания и нравственности*

***ANNOTATION:** The world famous heroic epos "Manas" is the peak and the most volume work of great spiritual inheritance of Kyrgyz people. The epos which has reached in centuries to our days hasn't lost its actuality and now its deep didactic, philosophical ideas include many problematic topics. Among them the relationships of fathers and sons which have reached social level representing a special theme to be studied deeply by folklore researchers and ethnographies as well as by literary critics. This scientific research is dedicated to the above mentioned topic.*

***KEY WORDS:** Conflict motive between fathers and sons, humanism, humanity, forgiveness, problems of education and ethics.*

Түрк дүйнөсү тарыхы тереңде жаткан байыркы эл катары өзүнүн көчмөн маданияты, өзгөчө ритуалдык түшүнүктөргө бай салт-санаасы, үрп-адаты, оозеки мол чыгармачылык казынасы, кооз жаратылышы менен дүйнө элдерин жана окумуштууларды кызыктырып келет. Мунун бирден-бир себеби жер жүзүндөгү башка улуттардан айырмаланып түрк элдеринде элдик оозеки чыгармачылыктын бийик деңгээлде өнүккөнү жана бүгүнкү күндө өчпөй сакталып келе жатканы. Бирин бири басып алып турган согуштук оор мезгилдеги кыргыз менен башка түрк элдеринин эриш-аркак жашоосун эпикалык көркөм чагылдырган "Манас" эпосу оозеки өнүккөн чыгармачылыктын эң ирдүүсү болуп саналат. "Манасты" улуу окумуштуулар Радлов, Ч.Валихановдордон бери карай бизге чейин В.М.Жирмунский, М.О.Ауэзов, Р.Кыдырбаева, С.Мусаев, Р.Сарыпбеков, Э.Абдылдаев, К.Кырбашев ж.б. бир нече чет элдик окумуштуулар түрдүү багтытта изилдеп келе жатышса да эпостун чети оюлбай дале болсо океан сымал мелтиреп түпкүрүндө укмуштуу сырды катып жаткандай туюлат. Жээгине улам жакындап тереңине умтулган сайын жаңы ачылыштарга, жаңы идея-темаларга туш боло бергени менен изилдөөчүлөрдү өзүнүн сырдуу мейкинине арбап келет.

"Манас" эпосу руханий улуу дөөлөттөрдүн алдыңкы сабында жүргөнү, албетте анын мазмунундагы канча муун өтсө да өзүнүн актуалдуулугун жоготпос, ары дидактикалык, философиялык мааниси терең эркиндик, көз карандысыздык, абийир, ар-намыс, гумандуулук, тартип, эмгекчилдик, улууну урматтоо, Ата мекенди сүйүү, ата журт үчүн жанын берүү сыяктуу патриоттук идеяларга чулганып, кучагына көптөгөн проблемалуу темаларды камтып тургандыгы менен түшүндүрүлөт. "Манас" эпосунда негизи эле баатырдык эпостордо үй-бүлөдөгү ата менен баланын ортосундагы өйдө-ылдый, карама-каршылыктуу мамилелер фольклор таануучу, этнограф жалпы эле адабият таануучуларды кызыктырган темалардын бири.

Үй-бүлөнүн мамлекеттин өсүп-өнүгүшүндө аткарган кызматы эбегейсиз. Ал – мамлекеттин келечеги, анын өнүгүшүнө таасир эткен эң алгачкы факторлордун бири. Мамлекет акыл-эси толук, тарбиясы мыкты, ыйман-ынсап, жакшы менен жаманды ылгай билген адамдардын жетегинде гана куралат, калыбына келет жана өнүгөт. Ал эми мындай адамдарды тарбиялоо үй-бүлө куруучулардын мойнуна жүктөлөт. Үй-бүлөдө, айрыкча түрк элдеринин жашоо маданиятында атанын орду өзгөчө. Атадан мурда тамакты ооз тийбе, атанын кийимдерин өйдө илүү, тебелебөө, баш кийимин ыйык сактоо, атанын сөзүн кунт коюп угуу жана аны эки кылбай аткаруу, атаңа акарат келтирбе, атанын сөзү ок болот деген сыяктуу улуу сөздөр айтылып, эне, балага ушундай тарбия берип келген. Баланы тарбиялап коомго татыктуу алып чыгуу үй-бүлөдө эне менен атанын ыйык парзы. Ата-эне балага айткан сөзү менен эле эмес, жүрүш-турушу, ар бир жасаган иши менен да үлгү болушу шарт. Үй-бүлөдө адамкерчилик, кечиримдүүлүк, сый-урмат мамилелеринин калыптанышы коомдогу гумандуулук маселесинин чечилишине себеп болот.

"Манас" эпосу баш болгон жалпы эле түрк-монгол баатырдык эпосторунда согуштук, баатырдык темалар менен бирге эле үй-бүлөлүк: эне-бала, ата-бала, эрди-катын мамилелери да эпостун негизги идеясынын жүзөгө ашышына түрткү болгон маанилүү себептердин бири. Баатырдык кенже эпостордун алдыңкы сабында турган "Курманбек" эпосунун "Бардык варианттарында тең баатырдык тема алдыңкы катарга чыгып, оң каармандын баатырдык күрөшүндө, кайрат менен сансыз душманга жалгыз аттанып, эл эркиндигин, өз ар-намысын душмандан коргоп калуу үчүн башын өлүмгө байлашында эпостун негизги идеясы, эл идеалы жүзөгө ашат. Ал эми үй-бүлөлүк тема баатырдык мотивди толуктап, оң каармандын образынын ар тараптуу терең ачылышына көмөкчү" болорун фольклорист Б.Кебекова белгилеген [3.13]. Мисалы, Сагынбай Орозбаковдун вариантында Каныкей менен Чубактын ортосунда бузукулук бар деген ушак-айыңга ишенип, Манас аялы Каныкейге таарынып алты ай үйүнө барбай коёт. Ошентсе да Каныкейдин баатырга тете жар экени "коркутуп" келбей жүргөн Манастын аты Ак куланы бапестеп багып, таптап, кырк чорого кийим камдап, Манастын согушка аттанар камын көрүп жүргөнүнөн көрүнөт. Манастын корс мүнөзүнө, одоно кылык-жоруктарына чыдап, сыртынан билгизбей ичинен тынып, көтөрүмдүүлүгү, сабырдуулугу, берилгендиги менен күйөөсүнө жасаган мамилеси, колунан көөрү төгүлгөн ишмерлиги, амалкөйлүгү менен Манастын согушта душмандарын жеңип, ийгиликке жетишүүсүнө чоң түрткү болуп келген.

Баатырдык эпостордогу үй-бүлөлүк темада актуалдуу мотив – ата менен баланын ортосундагы карама-каршылыктуу мамилелердин чыгыш себептери, өнүгүшү, жыйынтыгы. "Манас" эпосунда Жакып менен Манастын, Соорондук (Азиз хан) менен Алмамбеттин ортосунда карама-каршылыктуу мамилени көрөбүз. Бул мотив "Курманбек" эпосунда да өтө курч деңгээлде сүрөттөлгөн. "Тейитбектин Курманбекке ат бербей коюшу ата-баланын ортосундагы майда-барат турмуштук таарыныч эмес, социалдык тепкичке көтөрүлгөн орчундуу карама-каршылык" катары белгиленип, мында атасы баласын тикелей өлүмгө түрткөнү, Курманбек баатырдын айласыз куруганы чагылдырылат [3.15]. Ал эми "Манаста" ата-бала карама-каршылыгынын маселелери түйүндөлсө да кайра чечилип, атадан артык чыккан балдары, атасынын ар кандай ыкмаларды колдонуп бөгөгөн жолдорун акыл, айла-амал, керек болсо согуш менен жеңип чыгышат. Буга Алмамбеттин тагдыры күбө. Алмамбеттин образындагы ата-бала кас-ташуу мотивин ачып берүүдө белгилүү манастаануучу Р.Сарыпбековдун эмгектери баа жеткис.

"Манас" эпосунунун алп айтуучусу С.Каралаевдин вариантында жашынан баатыр чыккан Манасты байлык, ар кандай мал-мүлк кызыктырбайт. Ал малдын көзүн карап, бирөөнүн коюн багып, мал эсебин санап отургусу келбейт. Бул жагынан алганда атасы Жакып экөөнүн дүнүйөгө, жашоого болгон көз караштары таптакыр карама-каршы. Жакып байлыккка кызыгат, ал малын көбөйтүп, мал эсебин карап курсант болуп, бай атанып көнүп калган жана мал-мүлкүнүн азайышы ал үчүн жашоодогу эң коркунучтуу нерсе. Жакыптын малын коруп, байлыкка көз каранды болуп калышынын да себеби бар. Ал хандын тукуму, дайыма бардар жашоодо жашап, жокчулук дегенди көрбөй чоңойгон. Алооке келип Ала-Тоону астын-үстүн түшүрүп андагы тынч жаткан элдин бир бөлүгүн Каңгайга, бир бөлүгүн эренге, бирөөсүн тереңге түшүрө айдаганда Жакып да биртике эли, саналуу малы менен Алтайга барып конот. Жокчулуктун азабын тартат. Ошентсе да тырышып жүрүп, калмактарда иштеп, эмгекчилдиги менен калмак ханына жагып, анын кызын катындыкка алат. Өз эмгеги, адал аракети менен жүрүп эсеп жеткис мал күтөт, байыйт, элин тойгузат. Байлыктан көзү каткан Жакыптын картайганда көргөн баласы Манас, атасынын эптеп жыйган-тергенин чачып, күндө сарамжалсыз малын союп жеп жатса Жакып эмес, кайсы гана ата болбосун жаны кашайбай койбойт. Кортукту өлтүрүп, калмак-кыргыз эптеп эл болгондо кайрадан душман таап, атасынын козусун козудай, жылкысын жылкыдай ээн-эркин союп жеп жатканына Жакыптын ачуусу келет. Атанын кашыктап тапканын баласы чөмүчтөп чачып жатса акыл эси толук ар бир адам кайдыгер мамиле жасап коё алмак эмес. Бул жагынан алганда Жакыпты түшүнүүгө болор эле. Ал эми Манас атасындай дүнүйөкор болгусу келбейт, ал үчүн оокат жыйноо, байлык күтүү сыяктуу жашоодогу майда-барат түшүнүктөр менен алпурушкандан көрө жаш болсо да Манасты элдин келечек тагдыры, көз карандысыздык, Ата мекенибиз кайда деген чоң суроолор түйшөлтөт. Көлөмүнө жараша жүрөгү "чоң" Манас, баатыр атанып, мурун өйдө карап сөз айта албаган кыргыздын калмактардан

өчүн алып, чоң урушуп, чоң ичип-жеп, чоң-чоң максаткыялдар менен жүргөн Манастын кылык-жоругу атасы Жакыптын кыжырын келтирип, өз баласына болгон кара ниет ойлорунун чыгышына түрткү болот. Ушундай эле окуя "Курманбек" эпосунда да кездешет. Душманды басып алып, ай сайын салык салып, атасынын сөзүн укпай өз алдынча иш жүргүзгөн Курманбекке атасы Тейитбектин ачууланганын фольклорист Б.Кебекова мындайча чечмелейт: "Курманбектин жогоркудай кыймыл-аракети тескери бааланбайт. Калмак сыяктуу күчтүү душман босогондо турганда бейкапар жатып алуу эр жигиттин иши эмес. Согуштун иши – согуш. Кырчылдашкан кармашууда адам өмүрү кылыч мизинде турат. Кан төгүүлөрдүн, чабылып-чачылуунун болушу мыйзамдуу көрүнүш. Ал эми жеңилген тараптан алым алуу, салык жыйноо өз доорунда демейдегидей эле иштерден болуп эсептелген"[3.14].

"Манас" эпосунун варианттарынын ичинен С.Каралаевдин вариантында Жакып менен Манастын ортосунда карама-каршылыктуу мамиле эң курч деңгээлде, агрессивдүү маанайда сүрөттөлөт. Манас жаңыдан эр жетип, жанына жигит топтоп, калмактарды кырып, атасы Жакыптын малын каалашынча союп жеген мезгилден тарта башталган Жакыптын ачуусу күчөп отуруп, Ала-Тоого көчүп келип Манаска ат тандоодогу эпизоддо, Каныкейге үйлөнөөрдө калың бербей, Манас өлгөндөн кийин да токтобой небереси Семетейге кара ниеттик кылып, небересине уу берип өлтүрүүнү ойлогондо Жакыптын кара ниеттеги өөрчүп отуруп эң жогорку кульминациялык чегине жетет. Болбосо Манас Жакыптын зар какшап, кудайга жалынып жүрүп көргөн баласы эмес беле. Каралаевдин вариантындагы бир дагы эпизоддо Жакыптын ата катары балага болгон аталык мээримин көрө албайбыз. Жакыптын мүнөзү корс, ачуулу, айтканынан кайтпаган, мээримсиз, дүнүйөкор, мал-мүлк үчүн өз баласын өлтүрүүдөн чегинбеген зулум катары чагылдырылган. Каралаевдин вариантында көңүлдүн борбору негизги каарман Манаска гана бурулуп, башка каармандар мисалы Жакыптын ата катары образы реалдуу ачылган эмес. Эпосто Жакып Манастын билинбеген ички душманы катары бир жактуу гана терс мүнөздө көрсөтүлүп калган. "Жакыптын өтө күчтүү жан экендиги байкалып турат. Аны "терс каарман" деген үчүн эле ал алсыз, мүңкүрөп калган бир пенде дешке болбойт. Тетирисинче, Жакып кубаттуу, ички жаалы кайнап турган, өзүнүн тутунган жагдайын көкбөрүчө жулдуруп жиберип, аңкайып оозун ачып туруп калчу жаран эмес. Күч-кубаты ашыпташып, ыргыштап да, ыңгайга кээде көнүп да турат" [2.193]. Изилдөөчүнүн бул пикири ар бир манасчынын вариантынын эмес, эпостун жалпы салттуу мазмунун негизинде айтылган. Ал эми биз ар бир манасчынын вариантында айтылган сюжеттин негизинде салыштырыу жүргүзүп, Жакып менен Манастын ортосундагы ата-уул мамилесин ачып берүү максатын койдук. Ал үчүн Жакыптын образына да кайрылууга туура келет. Дегенибиз, С.Каралевдин вариантында Жакыптын ата деген атка татырлык, баласы Манаска кылган бир дагы жакшы, жылуу мамилесин көрө албайбыз.

Ал эми дагы бир алп манасчы Сагынбай Орозбаковдун вариантында Каралаевге салыштырмалуу Жакыптын образындагы оң, терс мүнөздөр кырдаалга жараша бир кыйла тең салмактуу баяндалат. Малын чачып, тапкан олжосун карапайым калкка тең бөлүп берген Манастын кылыгына жини келсе да Манаска Аккуланы ыйгарууда, ага жар тандап берүүдө Жакып, ата катары өзүнүн милдетин жакшы билет. Ал, Манастын "Катын алып бербейсиң" деген таарынычын олуттуу кабыл алып, баласынын алдындагы аталык өз милдетинен кутулуу үчүн жер кыдырып, эл аралап жүрүп Каныкейди жактырып, калыңын төлөп Манасты үйлөндүрөт. Жакыптын көп кыздын ичинен Каныкейди тандаганы анын сынчылык, кыраакылык, келечекти көрө билгендик мүнөзүн ачып көрсөтөт жана Манаска болгон ак ниетин, мээримин, баланын жаркын келечеги үчүн кам көргөндүгүн сезүүгө жол ачат. Жакып Манастын ар бир кылган ишине мурдун согуп кийлигише бербейт, ылайыктуу жерде өз кеңешин берет, бирок кара ниеттенип бузукулук иштерди жасабайт. Жакып кантип социалдык абалды жакшыртышты, башка эл-уруулар, босогодогу кылт этсең эле басып ала турган душмандар менен тил табышышты мыкты билет. Адамдар менен мамиле түзгөндү, маселени өз пайдасына чечүүнү эң жакшы өздөштүргөн. Ушундай сапаттарынан улам ал калмак менен эл болуп, алардан да өтө байып "Бай Жакып" деген кадыр баркка жеткен. Жакыптын дагы бир артык сапаты айтылган сөзгө бекемдиги, көрөгөчтүгү С.Орозбаковдун вариантында Манас төрөлгөндөгү эпизоддо даана байкалат.

«Эй, нени айтасың Акбалта,
Жанчыгымда бар эле
Сары алтындан бир калта,
Санап сага берейин
Жайытта малдан бир канча.
«Сүйүнчү» – дейсиң, жакшы кеп,
Сүйүнгөн менен бай Жакып,
Чының айтсаң болбойбу
Дүнүйөңдөн какшы – деп.
Эй ботом,
Өлөңдүү жерге өрт койгон
Бир өткүр бала десеңчи,
Өз журтума чуу салчуу
Жеткир бала десеңчи!
Кара ссуга кан куйган
Бир канкорду тууган белем да,
Калайыкка чаң салган. [7.128]

"Эгер малга кароолук, сараңдык мүнөздөрү болбосо, Жакып көрөгөчтүгү менен даанышман адамга айланмак" деген Б.Исаковдун Жакыптын образына берген жүйөөлүү чечмелөөсү менен жыйынтык чыгарса болот. [2.178] Орозбаковдун вариантында ата бала мамилеси ыңгайына жараша ар кимиси өз ордун билген, тарбиялык мааниси зор, реалдуу чагылдырылган.

Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондунда сакталып турган кырктан ашуун манасчылардын айтуусундагы варианттардын ичинен эң ирдүүсү деп эсептелген Молдобасан Мусулманкуловдун айтуусунда Жакып менен Манастын ортосундагы ата-бала мамилеси жогорудагы манасчыларга салыштырмалуу өзгөчө берилген. Мында Жакып камкор, баласаак, мээримдүү ата. Манастын балалыгындагы тентектигине, мал-мүлктү чачкан ысырапкорчулугуна ачууланганы менен Манастын согушка аттанса амандыгын тилеп, батасын берип, ийгилик каалап,

келер жолун күтүп кабатырланат. Душманын жеңип келсе малын союп, карапайым калктын батасын алып түлөө өткөрөт. Мисалы, Манас баш болгон жаш балдар оттугун бербей койгон чалдын куйкасын тилип жолго салышат. Чалдын өчүн алганы келген топ калмакка Манасты ээрчитип үйүнө кетип бараткан Жакып туш болуп калат. Жакып калмактан таяк жеп жатып да кылчактап Манасты карайт, "мени урса мейли, баламды уруп коюшпаса экен" деп тынчсызданат.

Уруп жүрөт Жакыпты,
Жаш карысы жабылып,
Көпчүлүктөн токмок жеп,
Бай Жакып артын карады,
"Жаш балам кантер экен" – деп,
Бай Жакып ичтен санады.
Куруп калган бай Жакып,
Манасты карап кылчактап,
"Уруп коёр бекен" – деп,

Көзүнүн жашы бурчактап. [6;инв.№65]. Албетте, ата болгон соң баланын одоно же туура эмес кылган иштерине капа болот, жини келет, бирок Жакып дүнүйөкор болсо да, мал-мүлкүнөн ажырап калса да ал уулуна кара санабайт. Урушуп, кейип, жаны ачыганы менен Манаска кара ниеттик кылбайт, баласын жамандыкка кыйбайт.

Атанын кокуй наалат деп,
Сулуу келин, сулуу кыз,
Кордукка башы калат деп,
Курган Жакып кайгырып,
Качып кетпей бир жакка,
Кайта келип кайрылып. [6;инв.№65]

Жогорудагыдай саптар Жакыптын образындагы баласына кандай болгон шартта да кыйбастыгын, үйбүлөдө урушуп, кекээрденсе да сырткы душмандын алдында бирдиктүү, ынтымакты сактай билген акылмандыгын айкындап турат, эң негизгиси М.Мусулманкуловдун айтуусунда Жакыптын урушуп айткан сөзүндө да аталык мээрим сезилип турат.

Көрүнүп тургандай "Манас" эпосунун ар бир вариантында ата-бала мамилеси ар түрдүүчө чагылдырылган. Ал эми эпостун жалпы салттык эпизоддордун мазмунунан алып карасак Жакыптын образында оң сапаттарга караганда терс сапаттары үстөмдүк кылат. Атасынын сараң, ичи тар, көрө албас, сапаттарынан улам айкөл, кечиримдүү, баатыр Манастын, Жакыптан төрөлгөнү да күмөн туудурбай койбойт. Манастын атасы Жакып менен адамдык мүнөз-сапаттарынын окшошпой, кайчы жаралып калышынын себебин эки жол менен чечмелөөгө болот. Биринчиси: мисалы, Алмамбет жана Айчүрөк С.Каралаевдин вариантында periden, кайыптан жаралган бала экени айтылат. М.Мусулманкуловдун айтуусундагы "Курманбек" эпосунун негизги каарманы Курманбек, Тейитбектин өз уулу эмес, энеси токойдо сейилдеп жүрүп кийик баланы эмгизип жаткан жеринен таап келет. Ал эми К.Акиевдин айтуусунда Курманбектин энеси перинин кызы болгону айтылат. Демек Курманбек periden жаралган бала экенинде шек жок. Ушундай эпикалык мотив бардык түрк-монгол эпосторунда, мисалы, Чыңгызхандын кайыптан төрөлгөндүгү жөнүндөгү уламышта көрүнөт. Бул, мифтик ой-жүгүртүүгө негизделген архаикалык мотив. Манас да ушундай сыйкырлуу, ааламдык бийик күчтөн тактап айтканда кайыптан жаралганбы деген пикирди пайда кылат. Экинчиси, эпостун баштапкы саптарына көңүл бурсак Жакыптын жети атасы түгөл кан экени айтылат. Жакыптын атасы Каракан өлгөнгө чейин жана андан мурда да кыргыздар жашаган аймакка эч бир душмандын буту басып кире алган эмес. Жакыптын тукуму таза, ал хандын тукуму анын генинде баатырдык касиет бар. Демек ата-тагинен Жакыпка буйрубаган гендик касиет-сапаттар эки кишиники биригип Манаска өткөн деген ойду жаратат. Кыргыздын аң-сезиминде, ой-туюмунда эл башкарган жетекчинин тектүү жерден чыгышы, ата-теги, тукуму, уругу белгилүү, эл алдында кадыр-баркы бар, эл ишеничин актаган адам болушу зарыл деп табылган. Никесиз төрөлгөн баланы кыргыздарда "тексиз, арам сийдик" деп кордошкон. Ушундай зарылдыктан улам эпостун башкы каарманы Манастын ата-тегинин "түп атасы түгөл кан, түбүнөн кыдыр даарыган" деп айтылышы бекеринен эмес.

Негизинен Жакып канчалык адилетсиз, кара ниет, арам ойлуу болгону менен Манастын айкөлдүгү, марттыгы, баатырдыгы, элдик инсан болгону атасынын бардык туура эмес иш-аракттерин жаап, жашырып тургандай элес калтырат. Манастын майда-барат турмуштук маселелерге назар салбаган мүнөзү, кечиримдүүлүгү, кек сактабагандыгы, улууну урматтай билген адамкерчилиги атасы экөөнүн ортосундагы ар кандай карама-каршылыкты жумшартып, маселенин оңой чечилишине алып келген. "Манастан" ала турган гумандуулук идеясы мына ушул жерде жатат.

Дүйнө адабиятына кеңири таанылган жазуучу Ч.Айтматов да өзүнүн чыгармачылык көрөңгүсүн элдик оозеки чыгармачылыктан алганын, чоң энесинин жомоктору менен мол чыгармачылык азык топтогонун айткан. "Мне хватает тех сказок, которые мне в детстве рассказала бабушка. Я слушал сказки с утро до ночи: тогда ведь не было ни телевизора, ни приёмника. А потом она просила меня пересказать сказку ей" [1.67]. Баланы тарбиялоодо жомоктордун жалпы эле элдик оозеки чыгармалардын аткарган миссиясы жогору экени шексиз. Жазуучуну дүйнөгө дагы бир жолу тааныткан "Кылым карытар бир күн" романындагы дүйнөлүк терминге айланган маңкурт түшүнүгүн автор "Манас" эпосунун сюжетинен алганын сыймыктануу менен жазат. Айтматов кыргыз жана орус жаштарына мындай деген өзүнүн улуулук керээзин калтырып кеткен: "Молодому поколению киргизов нужно читать эпос "Манас", а русским перечитывать Пушкина!". Жазуучу төгүн жерден "Манаска" басым жасоону сунуш кылып жаткан жок. Анткени "Манаста" бийик гумандуулук жатат!

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Вселенная сотворена любовью. -Б.: "Арип Пресс" 2016.

2. Исаков Б., Чоюнбаев О. Айкөл Манастын калыптанышы. -Б., 2009.

3. Курманбек. Эл адабияты сериясы 5-том. -Б.: "Авразия Пресс", 2015.

4. Каралаев С. "Манас" баатырдык эпосу. -Б.

5. Манас энциклопедиясы 1-том. -Б., 1995.

6. Мусулманкулов М. "Манас" эпосу. Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фонду. Инв. № 65.

7. Орозбаков С. "Манас" баатырдык эпосу, 6-том. -Б., 2010.

УДК 82/820(575.2)

А.Т. Аламанова,
К.Карасаев атындагы БГУнун аспиранты

АСАНБЕК СТАМОВДУН “ХАН ТЕЙИШ” ТАРЫХЫЙ РОМАНЫНДА ФОЛЬКЛОРДУК-МИФОЛОГИЯЛЫК МОТИВДИН БЕРИЛИШИ

Аннотация. *Берилген макалада Асанбек Стамовдун (2009-ж.) XVI-XVII кылымдагы, жунгар-ойрот баскынчыларынын заманында кыргыз журтчулугу башынан өткөргөн турмушун чагылдырган “Хан Тейиш” тарыхый романында, эпостук фольклордук-мифологиялык мотивдердин берилишинин көркөм функциясы каралат.*

Түйүндүү сөздөр: *Кыргыз тарыхый роман, фольклордук мотив, миф, сыйкырчылык, элдик оозеки чыгармачылык.*

This article describes the artistic function to interpret epic folk and mythological motives reflecting what the Kyrgyz people experienced during invasion of the Dzungar-Oirat invaders in the 16-17th centuries in the historic novel “Khan Teyish” by Asanbek Stamov (2009).

Keywords: *Kyrgyz historic novel, folk motive, myth, magic, oral folk art.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается художественная функция передачи эпических фольклорных–мифологических мотивов, отражающих пережитое кыргызским народом в историческом романе «Хан Тейиш» Асанбека Стамова (2009)в XVI-XVII веках во времена нашествия джунгар-ойратских захватчиков .*

Ключевые слова: *Кыргызский исторический роман, фольклорный мотив, миф, волшебство, устное народное творчество.*

Эгемендик жылдарынан күнү бүгүн үзгүлтүксүз колго алынап, туш-тарабынан изилдөөлөргө алынып келе жаткан кыргыз элинин көркөм оозеки чыгармачылыгы, дагы да болсо илимий изилдөөгө алууну талап кылат, себеби фольклор бир гана кыргыз жазма адабиятынын башаты болуп калбастан ал заманбап күндүн чыгармаларында да тынымсыз, популярдуулугун жоготпой колдонулуп келүүдө. Алардын ичинен өзгөчө кыргыз тарыхый романдарында чемсиз ордуларын таап, чыгарманын тарыхыйлуулук табитин ачып келет. Профессор С.Искендерова “Элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын негизги башаттарынан гана болуп калбастан, анын кийинки өнүгүшүндө да түгөнгүс казынасы катары кызмат кылып келүүдө. XX кылымдын экинчи жарымында дүйнөнүн өлкөлөрүнүн адабияттарында мифологиялык кайрылуулардын басымдуулугу байкалган. А.Стамов да бул көрүнүштөн четтеп калган жок” [1:114-б.] -деп белгилеген. Чындыгында “Хан Тейиш” тарыхый романында колдонулган фольклордук-мифалогиялык мотивтер, каармандардын образдарын ачууда көркөм чагылышы, чыгарманын тарыхый сюжетин кенен жана терең ачып бере алган. Маселен кайсыл гана фольклордук-эпостук чыгармаларды албайлы баардыгында тең, салт боюнча баатырдын өзүнө тете тулпары болгон, бул өңдүү романдагы Эр Эшимдин образы анын минген аты кайыптан туулган касиетүү мал Шарпкула менен толукталып тургандай “...алдына тарта бергенде эр Эшим күмүш үзөңгүгө буту жетип-жетпей илбирсче ыкчамдык менен ээрге шарт секирип минди да, атып жөнөдү. Жигеринде кылайган айып жок, мүчө башы төп келише, кыл табына келген тулпар эле Шарпкула... Байгазы сынчы маашырлана тулпардан көзүн албай тиктейт. Сом туягы менен тоо таштарды былчырата тепсей, даңгыл жерлерди тарсылдата уруп, кээде жумшак бетегеге төрт туягы тийип-тийбей кайып өтүп, Шарпкула безип баратат. Күнү-түнү чапса чаалыкпаган, айлап жүрсө азбаган, ач-тогуна кайыл боло арыбаган касиети күч тулпар эле Шарпкула. Элик баш, как элес, эки кулагы шамдай типтик, эки көзү капкара, бышкан алчадай мөлтүрөгөн, мойну ичке, куйрук жалы жибектей кулпунса кээде кундуздай төгүлгөн, түгү күмүштөй жалтырап, курсагы ныпым жок, чаткаягы чамгарактай деп айтаарлык, соорусу жайык, сүмбө бел, көкүрөк көөдөнү керилген, жылкы тукумунда сейрек учуроочу өзүнчө асыл мал эле Шарпкула. Ал эрлер минчү күлүктөрдүн бирине да окшобогон Аккуладай сүрү бар... Сынчы Байгазы Шарпкуланы бекеринен узата тиктеп турган жок. Анын эч бир жеринен өөн тапкыс кылып, өзү таптаган. Кыямат кыядан мүдүрүлгүс кылып сындан өткөргөн” [2:30-31-б.]-деп сындоодо баяндалса, экинчи жагынан кайыптан туулган касиеттүү мал Шарпкула тулпардын келип чыгышын, тулпардын энеси кара бээнин жанында “...келте куйрук, эшек жал, марал өңдүү сур неме жүрөт. Темгил-темгил чаары бар. Мен

көрбөгөн сонун мал. Сыягы кумдан келген куланбы же асмандан түшкөн бууданбы" [2:51-52-б.]-деп автор мифологиялык жандыктын кайдан-жайдан пайда болуп калышын айтат, мына ошол эки жандыктын ортосунда сайкашка тулпар Шарпкула жаралган деген. Бул чыгармада А.Стамов фольклордук-мифологиялык мотивдин негизинде бир гана кайыптан туулган касиетүү мал, "баатырдын" сайкашка тулпарын чагылдырбастан, муну менен катар тарыхтан, санжырадан алынган чиеленген фактыларды ордуларына коюуу максатында, кайып аял Шарапаттын пайда болуусун да сайкашка тулпар Шарпкула менен айкалыштырганы төмөнкүчө баяндалат. Эр Эшим жортуулдан кайткан жолдо кара бээ минген абышкага жолугат, ал минген бээ Шарпкуланын энеси болот. Абышка, калың аскер жортуулга аттанган маалда кара бээсин минип жөнөгөнүн, кошуундан артта калып, жолдо кайып аял Шарапатка жолугуп ага үйлөнүп, андан балалуу болгонун, бирок анын кишиге көрүнбөгөн касиети бар экенин, азыр эле баласын өңөрүп, Эшимдин алдынан чаап өткөнүн айтат. "Ушул эпизоддо романдын композициясында маанилүү роль ойногон, эл-жерге кызмат өтөө эр-азаматтын парзы деген идеяны аркалаган касиеттүү аялзаты, шарттуу каарман кайып-аялдын образы пайда болот" [3:213-214-б.]. Эр Эшим менен абышка жолуккан күнү, түн ичинде кайып-аял Шарапат абышкасына келип, аны менен сүйлөшөт, Эр Эшим уйку аралаш кыялында, демин тартпай тыңшоодо, бөтөн бирөөнү көргөндө дароо окурана белги берчү Шарпкула тулпар дым чыгарбай калганына таң калат, демек тулпар кайып-аялды жакшы тааныйт, антейин десе тулпар өсүп чоңойгону көз алдында болду. Табышмактуу аял менен абышканын сүйлөшүүлөрүнөн улам, аялдын аты Шарапат эгизиндей түгөйү Кесепет менен курдаш экендиги айтылып, Кесепет адамга жамандык алып келээрин, чындыгында Кесепетке туш болмоюнча адам баласы Шарапаттын кадырын билбейт деп автор философиялык ой-толгоосун кошуп, мындан сырткары элдин келечеги жөнүндө да учкай кеп козгойт. Кайып-аял Шарапаттын сөзү менен Эшим ханга жогору баа берип, "…эр Эшимдин тарыхын кыргыз санжырасы жомок кылат. Эр Эшимдин атын Шарпкула чыгарат. Ал кайыптан туулган касиетүү мал. Анын энеси кара бээ экөөңөр тагдырлаш элеңер. Мен ошон үчүн сага баш байлагам. Атасы кайып кара бээнин тукуму да чөлдө калды."-деп, фольклордук баатырдык эпостордо кездешүүчү сюжет Эр Эшимдин тагдырын тулпары Шарпкула менен байланыштырат. "…малым жаныма, жаным арыма садага"-деген Эр Эшимдин сөзүн "Эшим хандын эски сөзү" деген лакап менен эл оозунда сакталып калаарын, автор кайып-аял Шарапаттын сөзү аркылуу "ар-намысын жоготпогон адам тукуму гана эл болот" [2:81-82-83-б.]-деп толуктаган. Демек Эр Эшимдин образын толук ачып берүү үчүн, эл тынчтыгын колдогон эр азаматтардын ар-намысына уюган "мекен-эненин" символу катары фольклордук-мифологиялык кайып-эне Шарапаттын образы "…кези келсе адаммын. Болбосо буудай эрип, нурдай жанып, чөлдөгү сөксөөлдөй куурап, кайрадан көгөрүп, карга айланып, жамгыр болуп жүрө берем… Чаңкаганда келип суу ичсең – ошол менмин, үшүгөндө коломтодо от көзөп жылынсаң – ал дагы менмин" [2:82-б.]-деген. Тарыхый романдагы фольклордук-мифологиялык мотивдин табиятын, өз ара ички өзгөчөлүктөрүн, тарыхый тагдырларынын тереңдигин ачып изилдөөдө, А.Садыков да "…көркөм шарттуулукту, фантастиканы чыгарманын сюжетине ширетип, каармандардын образын ачуу үчүн адабий ыкма катары пайдаланат. Мунун өзү романды бир түрдүүлүктөн (монотондуулуктан) бир аз куткарып, ага жандуулук, таасирдүүлүк берет. Алсак, Кайып-эненин образы башкы каармандардын тагдырынын мерчемдүү учурларында пайда болуп, сюжеттин андан аркы өнүгүшүнө жакшы көмөк берет. Ал эми фантастикалуулук тууралуу айта турган болсок, күн жайлоо, же дарымдар элдин аң-сезиминде байыртадан бери жашап келген мифтик түшүнүктөр, башкача айтканда алардын ошол фантастикалык формада болсо да, дүйнө таанымы" [3:209-б.] –деп белгилеген.

А.Стамов тарыхый романда фольклордук-мифологиялык мотивдерди бир гана каармандардын образын ачууда гана колдонбостон, ал "Манас" эпосунда кездешүүчү айрым мифологиялык көрүнүштөрдөн турган эпизоддорду пайдалангандыгын да жолуктурууга болот. Мисалы романдын үчүнчү бөлүмүндө калмак селге кабылган Хан Тейиштин урушу Каркыранын башындагы Кегендин этегинде сүрөттөлөт. Жылганын алкым чениндеги дөңсөөдө, туу көтөргөн топтун жанында, жан сакчыларынын курчоосунда турган хан Тейиш көктү карап: "Теңир жалгайгөр"-деп бата кылат да, кылкылдай жылып келаткан калмак колдон көзүн албайт. Тейиш хан калмактын көп колуна каршы бүт кошунду салбай, аларды сактап калуу аракетинде, кошундун көбүн буйгаларга, буктурмаларга катып, эки миңче колду Алакчындын коштоосунда согушка салат. Кооптонгон калмак башчысы Галдан Бошокту аламанга үч миң кол жиберип, эки тарап тең арбашып жаткан ажыдаар сыяктуу аңдышып карап жай жылып келишет. Бир атым жаанын огу жетчүдөй жерге келгенде Алакчындын колу аттан түшүп, чылбырын курларына илип, жөө өнүп келет, аңдышкан эки тараптын чыдамы кете түшкөндө калмактар ат койот. Калмактар жаа огуна илинип калганын сезген Алакчын "Жаа тарткыла"- деп буйруду. Жөө жоокерлер аябай мээлеп жаа огун учурушту, катардагы атчандар жалпы окко учуп, аттары кишенеп туш-тушка качты, кыргыздардын мөндүрдөй жааган аткан огу сая кеткен жок. Ала качкан аттар кишенеп, калмак тарап будуң-чаң боло түшкөндө кыргыз жоокерлери каршы чабуул коюп, кырчылдашуу токтобой, калмактын мизи кайтып, артка сүрүлүп баштаганын сезген Галдан кошумча эки миң кол жиберет. Ушу кезде кыргыз тараптагы буйгадан, көзгө атар мергенчилерден турган, көмөкчү жети жүздөй жоокер чаап чыгып, эки капталдан жаа огун учурушат. Түш оой калмактардын беш миң колу майтарылат. Курсагы ачкан кыргыз жоокерлери калтадагы топоз курутунан соруп, байлана жүрүшкөн чакан куржундагы нак куйруктан эңкейе берип аттарына сугунткан болушат. Согушуп жүрүп "ат жалында тамактанган" жоокерлер да, аттар да кайрадан тирилгендей жаалданды. Согуш күүгүм ченде араң токтоп, көп чыгымга учураган калмактар өз кошундарын көздөй чегинип кетишкен. Тоо бетиндеги жалындаган оттор басылбай эртеңки согушка кам көрүлдү. Эртеси таң эрте башталган майдан кеч бешим ченде майтарылып, эки тараптын тең чарчаган жоокерлери менен

тарашты, хан Тейиш жайчы кара Качыны өзүнө чакырып: "Дарымчым, эми өнөрүңдү көрсөт"-деп буйруду. "Качы дарымчы кара ташын койнунан алып, аны сууга малган соң, көпкө дейре асманды тиктей дуба окуп бүткөндө асманда капилеттен кара булут пайда болуп, кан теңиринин чокусу менен күн жүрүш жактагы тоолор көрүнбөй күн күркүрөп, адегенде кара жамгыр куюп кирди да, калмактар чогулган кошундун үстүнө бармактай мөндүрлөр ура баштап, кар жаап, калмактар тоңуп жатканда, кыргыз жактагы бөксө тоолордун үстүндө жылдыздар бажырайып, айлана-тегеректен сансыз от көрүндү" [2:420-421-422-423-424-б.]. Автор уруш майданынын ар бир моментин детальдаштырып көрсөтүп, окурмандын элесинде сакталып калгыдай көркөм сүрөттөөгө жетишкен, ошол эле учурда "ат жалында тамактанган"- деген сөздүн колдонулушу да бекеринен эместир, муну менен бирге автор, илгертен ата-бабада айтылып келе жаткан "Ат жалында казан асып"-деген лакаптын келип чыгыш, түбү катары көрсөткүсү келген. Мындан сырткары тарыхый чыгармада келтирилген жайчы кара Качынын мифологиялык иш-аракети, фольклордук-эпостук чыгармадан улам алынгандыгын байкоого болот. С.Каралаевдин варианты боюнча "Манас" эпосундагы "Аштын шаан-шөкөтү" бөлүмүндө "...Карап турсаң көпчүлүк, Кара курттан мол болду. Көкөтөйдүн өлгөнү, Көп адамга той болду..."-деп, ашка келген көпчүлүк, ат чабышка даярдык көрүшөт "...Чубурганы чычкандай, Ат чубатып болуптур. Талапкер атты санаса, Эки миңге толуптур. Аны көрүп эр Манас: "...Торпокко жетпес чобурун. Байгесине Көкөмдүн, Баары агытып обурун. Буудандын жолун бурат го, Айдоо бербей көпчүлүк, Бул элди кудай урат го. Баланы ноот кылат го. Туюктап алып жол бербей, Тулпардын баарын кырат го." Алмамбетке кеп айтат: "Аябай күндү жайлагын, Алмамбет баатыр!-деп айтат. "...Аябай күндү жайлай көр, Каркыра бою бийик өр, Катыра суук айдай көр. Ат семизи кымпыйсын, Сыртына тартып зыңкыйсын. Этинен калган аттар бар, Арыктын баары дыңкыйсын!" Ал сөздү айтып ийгени – Алмамбет жайга киргени. Калмакча дуба жат окуп, Баарыбыздан бат окуп. Тегерете терс окуп, Кытайча дуба нече окуп, Сурданып Алмаң калганы, Сууга жай таш салганы. Ачып көздү жумганча. Аттарды суутуп тынганча, Жаканын баары жамгырлап, Мөндүр түштү дабырлап. Бөксөнүн баары мөндүрлөп, Туурадан туман дүркүрөп, Кабыландан түнөрүп, Кызыл мунар күркүрөп, Астынкы калган аязга, Ат менен адам зиркиреп" [4:64-65-б.]. Баатырдык эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрлары синтездешип өз ордуларын тапкан өңдүү "Хан Тейиш" тарыхый романы да макал-лакап, сүйүү, дин ырлары, жөө жомок, уламыштарды өз ичине камтып, алардын ичинен мифологиялык окуялары басымдуу түрдө берилиши, айрым тарыхый романдардан өзгөчөлөнтөт. Манастаануу илиминде "Сюжет и образы приобрели обобщающий, во многом гиперболический и даже фантастический характер. В них своеобразно отразилась история. Фольклор, особенно эпический, героический, постоянно и неотступно сопутствовал истории. Поэтому фольклор объясняет историю, а история фольклор" [5:35-б.] "В нем изобилуют подробные, мастерски описанные батальные сцены, эпизоды социально-бытовые с сохранением древнейших мифологических пластов эпоса" [5:43-б.]-деген өңдүү аныктамалар А.Стамовдун чыгармасына да кандайдыр бир өлчөмдө тиешеси бардай көрүнөт.

Жогоруда келтирилген негиздерге ылайык фольклордук-мифологиялык оозеки көркөм сөз өнөрү, профессионал жазма адабият чөйрөсүндө өз ара трансформацияланып акыл-эстин түпкүрүндөгү дүйнө менен жуурулушуп, окурмандын элесинде бир бүтүн элементти жаратууга жетишкендигин байкоого болот. Мындай себептерден улам кыргыз тарыхый романында мифтик, сыйкырчылык, кубулуу, дарым айтуу, диндик элементтер, ырым-жырым ритуалдары өңдүү кыймыл-аракеттердин кеңири берилиши илимий изилдөөнү дагы да болсо тереңдетүүгө талап коёт.

Адабияттар

1. *Искендерова С. Фольклордук поэтика жана жазма адабият (Илимий макалалардын жыйнагы). -Б., 2015. 274-б.*
2. *Сатамов А. "Хан Тейиш" тарыхый роман. - Б., 2009. 808-б.*
3. *Садыков А. Кыргыз залкарлары. 6-том. -Б., 2012. 304-б.*
4. *Каралаев С. «Манас». - Ф.,1958. 318-б.*
5. *Болджурова И.С., Шерстюк И.А. Краткая история Манасоведения -Б., 1998.72-б.*
6. *Акматалиевдин жалпы ред. астында Кыргыз адабиятынын тарыхы: "Манас" жана манасчылар. 2-том. -Б., 2004. 616-б.*
7. *Нарынбаева Н. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары.- Б., 2011. 239-б.*

УДК: 821.512.154

Урматбек Нурсейит уулу
Кыргыз-Түрк "Манас" университетинин
Түркология бөлүмүнүн магистиранты.
Email: bek_urmat@mail.ru

ОЛЖОБАЙ ШАКИРДИН "КУЮН ДООР" РОМАНЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация: *1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш кыргыз элинин аң-сезимине кара так калтырган негизги окуялардын бири. Ошол себептүү кандуу көтөрүлүштүн кыргыз адабиятында чагылдырылышы ар дайым мезгил талабы болуп келген. Өткөн кылымдын 20–30-жылдарынан баштап акын-жазуучулардын көңүл чордонунан орун тапкан "Үркүн" темасы азыркы учурда дагы өз популярдуулугун жогото элек.*
Түйүндүү сөздөр: *үркүн, көтөрүлүш, сүрөттөө, адабият.*
Аннотация: *Народно-освободительное восстание 1916 года является одним из самых важных событий, оставивших черный след в сознании кыргызского народа. Поэтому отражение этого кровавого события в кыргызской литературе всегда было актуальным. Тема "Уркун", начавшая с 20-30-х годов прошлого столетия обращать на себя внимание поэтов и писателей, и по сей день не теряет свою популярность.*
Ключевые слова: *уркун, восстания, описание, литература.*
Annotation: *The Kyrgyz national-liberation revolution of 1916 has been one of the darkest spots in Kyrgyz history. Ever since this bloody upheaval the need for literary enlightenment of those times has always been awaited in Kyrgyz literature. Beginnning from the 20-30ss of the last century the topic of 'Urkun' never lost its popularity among poets and novelists.*
Keywords: *urkun, insurrection, description, literature.*

Кыргыз элинин тарыхында эстен кеткис кара тамгалар менен жазылып, орду толгус трагедияга айланган улуттук боштондук көтөрүлүш маселесин изилдөө кыргыз адабиятында 20-30-жылдардан тартып эле колго алына баштаган. Жазма адабиятыбыздын жаралуу доору так ушул жылдарга туш келет. Совет бийлигинин өкүмү сүрүп турган мезгилде кандуу кармашты ар тараптан изилдеп, чыгарма жаратууга бардык калемгерлердин күчү жете берген эмес. Анткени чийинден чыксаң кашайта турчу система бар эле. Ошентсе дагы алгачкы саамалык болуп Касымалы Баялиновдун "Ажар", Мукай Элебаевдин "Узак жол" повесттери жарык көрдү. Ошону менен катар эле Совет доору кулаганга чейин Айткулу Убукеев, Аалы Токомбаев, Эрнис Турсуновдордун чыгармалары жаралды. Кыргыз эли эгемендүүлүккө жеткенден кийин кыргыз коому акын-жазуучулардан 1916-жылдагы үркүн темасына жаңыча көз караашты, тарыхый окуялардын ар тарптан ачылуусун күтүштү. Бирок, дээрлик он жылдай аралыкта колго алаарлык жакшы чыгарма жарала койгон жок. 2000-жылдардан кийин гана Төлөгөн Касымбековдун "Баскын" (2000) жана "Кыргын" (2004) романдары удаалаш жарык көрдү. Андан кийин Жумакадыр Эгембердиевдин "Канат хан" (2006), Арслан Койчиевдин "Мисмилдирик" (2009), Калканбай Ашымбаевдин "Азат көчү" романдары окурмандардын колуна жетти. Жүрөктүн үшүн алган боштондук көтөрүлүшкө арналган чыгармалардын акыркылары болуп Олжобай Шакирдин "Куюн Доор" романы менен Темирбек Жолдубаевдин "Актоко" повесттери эсептелет. Негизги сөз учурдагы кыргыз адабиятында жаралган мыкты, салмактуу чыгармалардын бири Олжобай Шакирдин "Куюн доор" романы жөнүндө болмокчу.

"Үшкүрүк", "Өзүм менен өзүм" аттуу поэтикалык жыйнактардын; повесть, аңгемелерден турган "Эски тегирмендин орду" жыйнагынын жана ошондой эле "Күмүш сырга", "Алтын сырга" аталышындагы дүйнө ойчулдарынын афоризмдер жыйнагын кыргызчалаган, акын-жана жазуучу Олжобай Шакир "Куюн доор" романын 2014–2016 -жылдар аралыгында жазып бүтүргөн. Бул Олжобай Шакирдин алгачкы эпикалык жанрдагы бараандуу эмгеги. Тарыхый роман бир кылымдай аралыгында жаралган башка роман жанрындагы чыгармалардан кыйла өзгөчөлөнүп турат. Аты атап тургандай эле бир доорду, тактап айтсак казак баштыгы Кененсарынын башы алынышынан тартып, улуу атамекендик согуш жылдарына чейин баяндалган. Кыргыз-казак мамилесинин солгундашынын себептери, ак падыша заманындагы кара тактар, кандуу кармаш, коммунизмдин доору, басмачыга айланган большевиктер, казактын кайың саап, кыргыз элине оошу, атамекендик согуш тууралуу окуяларды тизмектеп сүрөттөгөн. Романдагы эң негизки өзгөчөлүк ушунда. Ошондой эле эки элдин ортосундагы курулган

диалогдор көңүлдү өзүнө бурдурбай койбойт. Арийне, дүйнө адабиятынын тажрыйбасында диалогдор көп учурда тигил же бул элдердин тили менен берилген мисалдар толтура. Анткени бул ыкма чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырып, окурманга эң ыңанымдуу табигыйлыгы менен кызыгууну арттырат. Ошондон улам автор дүйнө адабиятынын классикалык ошол өрнөгүн колдонууга аракет кылып, каармандардын өз ара баарлашууларын казакча жана орусча берген. Бул маалыматты автор өзү дагы тастыктайт.

Адатта үркүн темасына арналган көркөм чыгармалардагы эң негизги каармандар тарыхый каармандар болуп келген. Мисал катары улуттук боштондук көтөрүлүш маселесин чагылдырууда көп колдонулган образдар катары Канат ханды, Шабдан баатырды, Байтик баатырды атасак болот. Окуялардын өнүгүшү, түйүндөрүнүн чечилиши дал ушул каармандардын кыймыл-аракетине жараша түзүлгөн. Олжобай Шакир бул салттуу көрүнүштөн баш тарткан. Ал эл башкарып, туу көтөргөн бай-манаптардан эмес, коомдун алдыңкы катмарындагы, балтага сап боло турчу чыныгы жөнөкөй каармандарды тандаган. Романдагы эң негизки каармандар ата, бала Токтогул менен Каңдыбай. Ушу эки образ аркылуу бүтүндөй бир доорду баштан аяк баяндаган. Токтогул тарыхый булактарда жок болгону менен урпактарынын арасында уламыш болуп айтылып жүргөнүн автор өз кулагы менен уккан. Казактардын султаны Тезек төрөнүн кызматын кылып, жүз башы аталган. Кийин төрөнүн көзү өткөндө Атбашы өрөөнүнө кайтып келген. Ал эми Каңдыбай Кыргыз ССР энциклопедиясына Атбашыдагы биринчи токойчу катары кирген. Азыркы учурда Чеч-Дөбөдөн жогору кеткен токойду Каңдыбайдын токою деп аташат. Автор ушул далилденген маалыматтар менен романдын өзөгүн түзгөн. Токтогул кыргыздын тың чыкма азаматтарынын бири катары сүрөттөлөт. Жигитке таандык өнөрлөрдөн куру кол эмес. Мергенчи, даанышман, эр жүрөк. Боронбай бий барымтага алган эки инисин куткаруу үчүн казак төрөсү Тезектен жардам сурап барып инилерин куткарып алган. Ыраазылычыгы катары ага кызмат өтөгөн. Салыгы кыйнаган Кокон бийлигине каршы туруп, алардын жазасын берген. Тезек төрө тарыхый маалыматтарда 19-кылымдын, 40-жылдарында улуу жүз казактарынын албан тайпасына бийлигин жүргүзгөн [1,186]. Орус чиновниктери Чүй боорундагы жерлерди ченетип баштаган мезгилде Тезек төрө сыяктуу султандардын көмөгү менен жер чалгындоо саясатын жүргүзүп келишкени тарыхый булактарда маалым. Ошол себептүү романда Шабдан экөөнүн ортосунда айдар тикмей мамилеси чагылдырылган. Тезек төрө бир гана Шабданга эмес Байтик баатырга да ушудай мамиледе болгонун Төлөгөн Касымбековдун "Баскын" романынан да байкасак болот. Ал жерде, султан Бекешти өлтүрдүң деп, куну үчүн: "- Мына кайран Бекеш караламан беле, ал кадырлы султан эди, анын куну султан наркындай айтылат энди, - деди Тезек, - үч жүз жылкы, алты күң, экиси али энеси өппөгөн сулуу кыз болсун!"- деп, догурунат [2,51]. Жер маселесинен улам кыргыз менен казак башчыларынын ортосунда кайчы пикир, карама-каршы мамиле болгону белгилүү. Автор ушул окуяны да көз жаздымда калтырган эмес. Баласы Каңдыбайды салдатка жиберген учурда Тезек төрө каза болуп, өз жерине кайтууга мажбур болгон. Алгач Шабданга келип, салык жыйноо кызматын аркалаган. Романда Каңдыбай салдаттан кайтып келатып, өчөшкөн казактардын колуна туткун түшөт. Ушул окуя боюнча анын урпактарынын оозунан да угууга болот. Урпактары азыркы учурда Атбашы районунун, Акталаа айылында турушат. Туткундан кутулуп, качып келеткан Каңдыбайга жолдон дербиш жардам берет. Бул романга бир чети көркөмдүүлүгүн арттыруу үчүн, бир чети көчмөн элдин символу катары автор тарабынан кошумчаланган. Тактап айтканда өздүк фантазиясы десек туура болот. Ал Каңдыбайды узатып жатып келечекте боло турчу ишти төмөнкүдөй баяндап өтөт: "Кыл курт жоо дамамат ичтен кемирет, уулум. Акыры булар жамы журтка түмөн кыргын салар. Бытыранды майда калкка эзели жаасы жумшарбайт бул калктын. А эл жакшылары оруска күнкор болор шыйпаңдап, - деп асмандагы жылдыздарга тигилген Үсөйүн өз ишенимин бербеди" [3,100]. Демек, бул окуялар аркылуу эл башына кыргын сала турчу кыямат күн жакындап келе жатканын баамдасак болот. Каңдыбай кылыч шилтеп, найза сунуп, жигит курап, душманга каршы турчу каарман эмес. Ал илимге умтулган, дыйканчылыкты өздөштүрүүнү каалаган образ. Калктын калың катмары көрө элек дыйканчылыкты өздөштүрүп, токой тиккен иштерман адам.

Автор башка жазуучулардан айырмаланып кан төгүүнү башкачараак өңүттөн сүрөттөгөн. Ар түрдүү сюжеттер аркылуу чагылдырбаса дагы ал окуяларга азыраак орун бөлгөн, бирок жеткиликтүү болгонун айта кетсек болот. Бул тууралуу автор төмөнкүдөй пикирин билдирген: "Дүнүнөн анализ берип, аны көркөм чыгарманын деңгээлине көтөрүп чыгуу маселеси да тобокелдин иши эмес. Мына, эми эми тарыхый булактарга колубуз жетер учур келди, себеби кытай булактарынан дагы далай үрөй учурар фактылар табылышы мүмкүн". Жер ченөө ишине тоскоолдук кылып келген кыргыздарга орустар маал-маалы менен жазасын берип келген. Аларга каршы туруу үчүн топтолгон кыргыздар биринчиден болуп чоң кан төгүүнү баштаган. Мөкүш баштаган кыргыз жигиттеринин кыргыны төмөнкүдөй баяндалат: "Орус оторчуларынын үстөмчүлдүгүнөн жаны ачып келген кара кыргыз тукуму кыштак ичиндеги тарсылдаган мылтык үнүнөн жалтанаар эмес. Ар-ар жерде үйлөр, сарайлар өрттөнүп кымгуут түшкөн кыштакта катындар бир жагынан чырылдар, чочконун торопойлору бир жагынан чыңырып, "карс-курс" урушта кан жайылды туштуштан. Жансоога тиленген орусту аяган киши болбоду. Арыда орустун наристе баласын койдой мууздап, "Биздин бооз катындардын курсагын жарган оруска убал жок" дегени бар. Үйлөрдү түтүнмө түтүн сапырып, тебелеп, буюм-тайымын ташынып кетип аткан кыргыз бар; орустун кыз-келинин мончосунан чаңыртып басып алып зордуктап аткан кыргыз бар; мужуктардын жарагын тартып алып, жалбарса болбой өзүн ит аткандай атып атканы бар; биринин ат арабасын ээлеп, үй эмеректерин жүктөнүп кетип атканы бар..." [3,191]. Жогоруда баяндалгандай эле биринчи кыргынды кыргыздар баштаган.

Орустун куралдуу каршылыгына туруштук бере албаган кыргыз эли Кытайга качууга аргасыз болду. Жогору айткандай эле автор элдин Кытайга качуудагы аракеттерин өтө эле аз сүрөттөгөн. Бул тууралуу автор,

"Куюн доор" романынын бет ачаарында төмөнкүдөй пикирин билдирген: "Куюн доор" менин өмүр бою жаза турган чыгармам. Себеби ак падыша менен большевиктер заманындагы катаал тарыхты жазууга узак жылдар керек. А мен акыркы үч-төрт жылдан бери жалаң адабиятка бир беткей багыт алган күндөн тарта туруктуу финансылык булагым жоктугунан улам буга чейинки жазылган бөлүгүн бир томдук кылып чыгарып, куру дегенде китептен түшкөн киреше менен тирлик кылып турууну чечтим. Себеби бул китеп чаң басып бурчта жатаар деңгээлдеги чыгармалардан эместигине толук көзүм жетти. Китепти эрте чыгарууга ашыкканымдын андан да маанилүү себеби – учурдагы геосаясый кырдаалды көрүп атпайбызбы: мен ошону чыгарманын контекстинде туюнтканга аракет кылдым."

Чыгармалардагы окуялар бир тараптуу чагылдырылып калган деген пикирден алыспыз. Себеби кыргыздардын кемчилиги да көрүнүп турат. Кытайга качып, бөтөн элге кор болуп, ал гана эмес өз элинен, жатындаш тууганын чыккынчы чыгып азапты тарткан кыргызды, 1877 жана 1879-жылдары качып келген дуңгандар менен салыштырган. Күндүзү кымыз, түнү кыз деп ат ойнотуп дуулдаган кыргыздын караан күн башына түшкөндө ар-намысын унутуп, жан сактоо үчүн уурулук канында бар сыяктанып, колу туткак болуп чыгат деп эч ким күтпөсө керек. Автор: "Мээнетчил дунган жерден баш көтөрбөй, сормо саздак жерлердин камышын кыйып, үстүнө алачык тикеледи. Кытайдан төшөнчүсүз качып келген кургурдар камыштын кабыгын сыйрып, алдыларына олпок-олпок төшөндү. Өз ырыскысын кыргыздын босогосун сагаалаткан тилемчиликтен издебей, кара жерден издеди. Токмокко каттаганы шилекейин агызып, дуңгандын лагманы менен мантысын сатып жеп тамшанды. Эмнеге дуңгандын колунан келген мээнет биздин колубуздан келбейт деген кыргыз чыккан жок" [3,240]- деп жүрөгүн толгоп алат. Бул кыргызды кемсинтүү эмес, тек гана бакыйган чындыкты элге жеткирүү болгон десек туура болор.

Совет бийлиги толук орногондон кийин элди отурукташтыруу маселеси кабыргасынан коюлган. Жалпы калкты бир кыштакка чогултуп отурукташтыруу мезгилинде "эл каттоо" деген элдин үшүн алган маселе чыккан. Сабатсыз калыктын ошондогу абалын автор мындайча сүрөттөгөн. " – Паспурт алдыңбы? – Кайдан алмак элем, кайсы жылы, кайсы мезгилде туулгандыгымды ата-энем билбесе, же өзүм билбесем... – Ээ, ал оңой эле, - дейт паспуртту элден мурда алган бирөөсү тигилерге эрдемсип – жайлоого көчүп атканда же көчүп келгенде туулганмын десең эле паспурт жазып беришет. – Мен деле ошентип айткам, жазып алышкан. Бүгүн алам го эмнеси болсо да. Бирок атам айтат: "Чоң кар жаап, биз Аксайга жаңыдан көчүп барган жылы туулгансың" – деп. Апам айтат: "Жо көчүп келген жылы туулгансың. Баланы тууган мен билемби же сен билесиңби?" – деп [3,356]. Бул маселе бир гана айылда же өрөөндө катталбастан, жалпы кыргыз журтундагы абал ушундай болгон. Андан сырткары актип болуп жүрүп кесилип кеткен же сельсовет болуп жүрүп түрмөгө кетип кайтпай калган адамдар болгон. Совет доорунун катаал мыйзамы сельсовет, актив аттуулардын далайын шорлоткон тагдырларын Турдаакун аттуу каарман аркылуу чагылдырууга аракет кылган. Турдаакун алгач эл менен үркүп, Кытайга барып кыйынчылыкты башынан өткөрүп келет. Отурукташтыруу башталганда актив катары көптөгөн адамдардын убалына калып, канчалаганын сүргүнгө айдатып, байкуш жетимдин көш жайын аябай акыркы нанына чейин тартып алган күндөрү болгон. Акыры бир күн арына келип, сүргүнгө айдала турчу адамдардын тизмеси сакталган канторона өрттөп, катын баласын ээрчитип тоо таянып, андан ары Кытай тарапка ашып кетет. Мындай тагдырлар көптөгөн кыргыздардын башына түшкөн.

Жыйынтыктай турган болсок Олжобай Шакир бул романы аркылуу кыргыздын башын кара булуттай каптаган кыйын кырдаалды кагаз бетине түшүрүп, окурмандарына адабий белек катары тартуулай алган. Бир кылымдай аралыкты камтыган чыгарма кыргыз элинин бүтүндөй жашоосун, тагдырын кайрадан көз алдыбызга чагылдырууда

Адабияттар

1. Нысанбаев Ә. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1998. VIII том. - 670-б.

2. Касымбеков Т. Баскын. – Б., 2000. - 263-б.

3. Олжобай Шакир. Куюн доор. – Б., 2016. - 453-б.

4. Гүлзада Станалиева. 1916-жыл кыргыз прозасында. – Б., 2016. -226-б.

УДК 82/820(575.2)

А.Т. Аламанова
К.Карасаев атындагы БГУнун аспиранты

ЖАПАРКУЛ ТОКТОНАЛИЕВДИН “ХАН ОРМОН” ТАРЫХЫЙ РОМАНЫНДА ФОЛЬКЛОРДУК МОТИВДЕРДИН ОРУН АЛЫШЫ

Аннотация. *Берилген макалада Жапаркул Токтоналиевдин 19-кылымда Кокон хандыгы, Цинь империясы жана Орус падышачылыгынын кысымына, Ормон хан башында турган кыргыздардын көз карандысыздыгын сактоого жасаган кыймылын чагылдырган “Хан Ормон” (2005-ж.) тарыхый романындагы Калыгулдун насааттары жана дидактикалык чыгармалар концепциясынын орун алышы каралат.*

Түйүндүү сөздөр: *Кыргыз тарыхый роман, дидактикалык чыгарма, Калыгул, фольклордук мотив, уламыш, үрп-адат, каада-салт.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается расположение наставлений Калыгула и концепции дидактических произведений в историческом романе «Хан Ормон» (2005 г.) Жапаркула Токтоналиева , отражающий действия направленные против притеснений Кокандского ханства, Циньской империи и Царской России и сохранения независимости кыргызов в 19 веке во главе с Ормон ханом.*

Ключевые слова: *Кыргызский исторический роман, дидактические произведения, Калыгул, фольклорный мотив, предание, обычай, обряд.*

This article describes placing of Kalygula's teachings and concepts of didactic works in the historical novel "Khan Ormon" (2005) by Zhaparkul Toktonalieva, reflecting actions against the harassment of the Kokand Khanate, the Qing Dynasty, and Tsarist Russia and preservation of Kyrgyz independence in the 19th century led by Khan Ormon.

Keywords: *Kyrgyz historic novel, concepts of didactic, Kalygul, folk motive, legend, custom, ritual.*

Кыргыз фольклорун таануу менен бирге, биз кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, байыртадан калыптанып келген маданияты менен таанышабыз, ошол ата-бабалар оозеки түрдө аздектеп сактап келген маданиятыбыздын түпкүрүн таанып бай туруп алдыга умтулуу караңгылыкта жол издөөгө барабар. Ылдамдык менен жаңыланган коомдо “түбү бекем эл” гана сакталып калаары закон ченемдүү көрүнүш, мындай заманбап доордун – жаштарына “фольклор” тууралуу маалымат берүүдө эң жөнөкөй методдордун бири бул адабий көркөм чыгармаларда фольклордук жанрларды көркөм чагылдырып берүү. Мына ушундай чыгармалардын катарында кыргыз тарыхый романдары да популярдуулугун эч жоготпой, доордун кайсыл гана учуру болбосун, агымына жараша, эскирбестен улам жаңы күч алып окурмандардын жан дүйнөсүнөн табылгыс түнөк таап келүүдө.

Кыргыз фольклору кыргыз маданиятын чагылдыруудан сырткары анын турмуштук – тарбиялык мааниси жагынан өтө терең келгендиктен, аны чыгармада баяндоо өтө чоң кылдаттыкты талап кылаары шексиз, мындай профессионалдуулукту Ж.Токтоналиев “Хан Ормон” тарыхый романында жеткиликтүү бере алган. Тарыхый роман жараткан чыгармачыл инсан көпчүлүк учурда “фольклордук мотивтерди” колдонуп, анын натыйжасында архивтик материалдарга көркөм адабий түр кошуп, берейин деген ойун толук чыгылдырууга жетишет. Автор романдын сюжеттик образын ачууда архивдик материалдардан сырткары өткөн доордун белгилүү болгон, алгачкы кыргыз сөз усталарынын бири нускоочу, ойчул акын Калыгулдун фольклордук мурастарына жана дидактикалык чыгармалар жыйнагына кайрылган. Негизинен “санат, насыят ырлары лирикалык жанрдын башка түрлөрүнө караганда философиялык ой жүгүртүүлөрү менен айрымаланат, мында нускалык (дидактика) үгүт, үлгү ойлор күчтүү жана кеңири берилет”,[1:214-б.] мындай философиялык ой жүгүртүүнүн өзөгүн Калыгул олуянын чыгармаларынан кеңири кездештирүүгө болот. Тарых барактары эскерткендей хан Ормондун доорунда Калыгулдун коомдогу ээлеген орду, аткарган кызматы жөнүндө эл арасында калыстыгы, көрөгөч олуялыгы менен атагы чыгып өзгөчө кадыр-баркка ээ болгон. Эл ичинде “Кат алышып барышчу, Оруска кабар салышчу, Элчилери бар экен, Ушунун баарын эптеген Калыгулдун кеби экен”-деген уламыш-аңыздарга таянсак тарыхчы Б.Солтоноев “Калыгул Ормон кандын жардамчысы болгон”-десе, А.Акматалиев мындагы “жардамчы”-деген сөздү уруу башчысынын калк башкаруу ишине түздөн-түз көмөк көрсөткөн, кандайдыр мансаптык милдетти аткарган маанисинде эмес, акылчысы, орчундуу мааниге ээ иштерде кеңеш берген адам маңызында колдонсо керек” [4:160-б.]-деп түшүндүрмө берген. Чындыгында “Ка-

лыгул атайын көлөмдүү чыгарма аракетин көрбөстөн, өз сөздөрүн эл арасында акыл-насаат, кеңеш берүү максатында, ыгы келген учурларда гана, макал-лакап, учкул сөз, чулу ой камтыган сүйлөмдөр, куплет, же чакан ыр түрмөгү – масел түрүндө үзүндү-үзүндү формасында айткандыктан...” [4:39-б.] аларды Ж.Токтоналиевдин тарыхый романында да кыска үзүндү-үзүндү түрүндө кездештиребиз. Чыгармада Калыгул олуя – Кокон ордосунда Нарбото бийден калган нарк бузулуп, кичүү энеси, Омор хандын токолу менен сына кылган Мадали хандын абийири төгүлүп, Бухар эмири Насрулла шариат жолунан чыккан бузуку Мадали ханды кудай атынан жазалайм деп Коконду чапканга азирленип турган кезин Боронбай бийге кеп салып, “Ханды Кудай урарда, Каада унутуп мас болот. Кылган иши пас болот. Абийири төгүлүп, Калкы менен кас болот”, -деген экен ойлуу бараткан Калыгул, мындай масел сөздөр мындан бир жарым кылым мурда айтылган кеп болгон болсо да, алардын мааниси жагынан биздин заманыбыздын кай бир учурларына да туура келген сыңар.

Романдын “Хан көтөрүү” бөлүмүндө: “Жакшы болсоң, жердей бол, Баарын чыдап көтөргөн. Таза болсоң суудай бол, Баарын жууп кетирген. Ырыс алды ынтымак, Ынтымагын болбосо, Алдыңдан таяр алтын так” [2:98-б.] -деп берилген, Калыгулдун куплет ырлары– учкул сөздөр, акылман ойлор, фразеологиялык афоризмдер, макал-лакаптар менен азыктанып көлөмдүү формаларды жаратат да “...лексикалык мааниси жагынан бири-бирине табигый жактан айкалышып, элдик философияны алып жүрөт” [1:214.]. Автор бул өңдүү фольклордук мотивдеги мааниге ээ болгон насилдин негизинде, эл башкарган эрендер чыдамкай, ички-сырткы дүйнөсү төп келишкен таза, эл ынтымагын чыңдаган эр-азаматтардан болушун чыгарманын негизинде дагы бир ирет баса белгилеп, өткөн доордо болобу, заманбап учурда болобу Калыгулдун насили үлгү катары актуалдуулугун жоготпой келгендигин көрсөтөт. Мындан сырткары Калыгулдун өмүр жолу Ормон хандын дооруна дал келгендиги, Ж.Токтоналиевдин жараткан романына – тарыхыйлык принцибин берүүдө аз да болсо өз салымын кошуп, өтө чоң роль ойногондугун чыгарманын жүрүшүндө байкоого болот.

Калыгулдун насилдери фольклордук мотивде болгон күндө да, чыгармачылыгынын маани-маңызында “коомдук аң-сезим, элдин турмушу, анын социалдык-саясий, экономикалык абалы, моралдык-этикалык түшүнүктөрү жөнүндөгү системалуу ойлор” [3:39-б.] мүнөздүү келип, аны акылман көрөгөч олуя катары таанытып, доордун алмашуусу менен күчүнө кирип иш-жүзүндө тастыкталып жаткандай ой калтырат. Тарыхый романда Калыгулдун насили “Жылдан жылга замана, Кыйын болот ошондо. Эсеп кылып мал алган, Тыйын чыгат ошондо. Андан кийин билимдүү, Адам чыгат деп уктум. Түрдүү-түрдүү акылдуу, Аяр чыгат деп уктум. Калайыкты бийлеген, Аял чыгат деп уктум... Минген атын карасаң, Жорго болот деп уктум. От араба дилгирем, Жол кыскарат ошондо. Этек-жеңи чолоюп, Тон кыскарат ошондо. Атасынын сөзүнө, Бала кулак көп салбайт... Ошол жакшы биз жаман, Кийин келет бир заман. Биз жашаган тар заман, Кийин келер зар заман. Кыйкырыгы бел ашпай, Үн кыскарган бир заман. Кылса жумуш бүтпөгөн, Күн кыскарган бир заман...” [2:59-60-б.]-деп берилиши, хан Ормондун заманында айтылгандыгына карабастан, мында бүгүнкү элдин кулк-мүнөзүндөгү жакшы-жаман касиеттери, жүрүм-турум сыяктуу моралдык-этикалык проблемалары чагылдырылгандыгын даана байкоого болот. Чындыгында ар бир доор адабият чыгармаларына өзүнүн позициясынан туруп баа берет анда “социалдык-экономикалык формациялар бирин экинчиси алмаштырып отурган сайын, анын идеологиясы да алмашып, өзгөрүп, көркөм мураска болгон мамиле да, аларды интерпретациялоо, түшүндүрмө берүү иши да доордун саясий-идеологиялык, социалдык-маданий алкагында жүргүзүлөт” [3:42-б.].

Мындан сырткары, тарыхый романдагы фольклордук мотив көркөмдүк кыймылы жагынан, жөнөкөй жана түшүнүктүү келип, ар бир окурмандын аң-сезимине жеткиликтүү жооп берген, себеби чыгарманын ар бир берилген эпизодторунда каармандардын берейин деген ойу дидактикалык чыгармалар менен шөкөтөлүп көркөм баяндалган. Чыгармадагы “Көңүл кушун издөө”, “Ар кимдин өз ырыскысы бар” аттуу бөлүмүндө казактын улуу жузүндөгү айтылуу Мендибайдын кызы Уулбала “бел куда” күйөөсү Сарсен султандын уулун чанып, эркек кийимин кийип, кыргыздын мыктысына тием деп качып чыкандыгы баяндалат. Ал кызды аң улоодон келатып, ашуу түбүнөн жолуктурган Алыбек, үйүнө алып келет. Чыгарма, андан ары Кулжалуу төргө түнөй ууга чыгып, таң саарында кийик оттомдо Чубатуудан кийик атып олжолуу болушкан беш-алты атчан коктунун оозундагы айылга жакындап келгендигин айтат. “Ат адамдын канаты” демекчи, бул жерде автор кыргыз ичинде төбөсү көрүнүп баатыр аталып калган Ормондун образын берүүдө, бирин-бири толукталып турган, анын минген атынын өзгөчө сулуулугун фольклордук терминдер менен сүрөттөлүшү, төп келишкендей байкалат “Зээри бийик, соорусу жайык, чаткаягы кенен, жалдуу чоң тору ат минген кең далылуу, олбурлуу киши обочо бастырууда, башында кара кыймалуу ак калпак. Боз пиязы чепкенинин арткы этеги чоң торунун соорусун жаба, өңүр этектери тизе алдына камтылган, асынганы шыйрактуу мылтык. Төшүн жаба жайкалган кара сакалы, сыпаа серпилген узун муруту, дөңүрөөк кырдач мурун, жаактуу кара сур жүзүнө төп келе бул зор кишинин турпатына өзгөчө сур берип тургансыйт. Ат тизгинин тыкан кармай, оң билегине булдурсун камчынын бүлдүргөсүн иле, эч кимге үн катпай өзгөчө ойлуу баратат” [2:45-б.]. Айылга жакындаганда Алыбек Ормонго жандай бастырып, үйүнө кайрылып кымыз ичип суусундарын кандырып кетүүсүн өтүнөт. Атчандар Алыбектин тогуз канат ак үйүнүн жанына түшүшүп, аттары кермеге байланган соң үй-ээсинин коштоосунда өргөгө киришет. Үй ичи салттагыдай жасалгаланып, төрдөгү килем жабылган такта үстүнө үч кертим жүк жыйылып, үстүнө ак жаздыктар коюлган. Ак жоолугун оңдой салына, кара кемсел жашыл көйнөгүнүн этеги көйкөлгөн Алыбектин аялы ордунан тура төргө көлдөлөң салды... Дасторкон жайлып кымыз, куурдак тартылат, ошол жерден Ормон менен казак кызы Уулбала бирин-бири көрүп, жактырышып калышат. Ормон аттанаарда Алыбектен кызды ага аялдыкка берүүсүн суранат, ал эми көрүндүгүнө, сүйүнчүсүнө каалаганыңды ал дейт. Тарыхый романда

автор тарыхый окуялардын доорун гана көрсөтүп тим болбостон, тарыхый инсандардын портрети аркылуу анын психологиясын, көз карашын, жүрүм-турумун кошо чагылдырган. Мындан сырткары Ормондун айланасында болуп жаткан кыймыл-аракеттердин натыйжасында жалпы элдин ошол мезгилдеги жашоо турмушун, оокат-тиричилигин, жада калса калктын каада-салтын, үрп-адатын чагылдырууда да историзим принциптери так сакталып, кыргыз фольклордук мотивдерди профессионалдуулук менен колдонгон.

Жашоо башатына жаңыдан кадам шилтеген он алты жаштагы Уулбала ата-эненин эркинен мойноп чыгып, казак-кыргыз ичинде илгертен болуп көрбөгөн жоругу менен күйөө издеп качып чыккан жосунун жазуучу "Кызыл кызыл кыялар, Кыргый талга уялар. Акыр заман болоордо, Такыясын колго алып, Кыз күйөөсүн кубалар" [2:46-б.]-деп, Калыгулдун маселине тууралап, кыз баланын тартынбай күйөө издеп чыгышы, кандай учур болсо да тарбиялык жактан туура эмес жоосун экендигин белгилеген. Бирок ошол эле учурда тарыхый инсан Ормон баатырдын хандык беделине шек келтирбес үчүн "Аял затынан чыккан көй кашка го."-деп, Уулбаланы аялуу арзуусуна төп келген-бийик адамгерчиликти издеп тапты деген. "Коомдун прогресси жана элдин психологиялык менталитетинин эвалюциясы кайсы элдин болбосун традицияларына өзгөрүүлөрдү, жаңылануулары алып келет" [1:109-б.]. Бирок буга карбастан Ж.Токтоналиев, фольклордук мотивдин негизинде тарыхыбызда жазылып, күнү бүгүн эл арсында аткарылып, сакталып келген каада-салтыбыздын бири "үйлөнүү" шартын, баштапкы калыбында көркөм сүрөттөөгө жетишкендигин төмөнкү саптардан улам көрө алабыз. "Атайы көтөрүлгөн аземдүү ак өргөнүн эпчи капшытына тартылган ак көшөгөдө бүркөнчүктүү шөкүлөчөн, көк макмал кемсели боюна кынала, кош этек ак көйнөгү сыңар тизесин жаба көйкөлүп, колукту отурат. Жанында көптү көрүп тиш каккан кадырман жеңе кыздын беш-бештен эки жагына өрүлгөн кара чачтарын сылай эркелете" [2:47-б.]. Өргөгө Ормон кирип келиндин "бет ачары" деп чөнтөгүнөн бир тай туяк жамбыны жеңесине карматат да, жан чөнтөгүнөн бир ууч күмүш теңге алып чыгып, Уулбаланын шөкүлөсүнүн төбөсүнөн ылдый чачып жиберип, бүркөнчүктү серпе сала, кыздын чырайына маашырлана жылмайды... кыз-келиндер өз ара күмүш тыйындарды терип, эшиктен "Кыз ойготоор" күүсү угулуп көңүлдү терметти. Дасторкон жайылып дүрдүйүм даам коюлду, ошондо Ормон Улбалага: "-Кандай дейсиз, үй ээси, казактын "Айдын" көлүнөн учкан ак куу "Ысык-Көлгө" эмес башка көлгө консо, мындай насип татат белеңиз, асмандагы тоодак менен өрдөктү атайын сизге арнап аттырып келдик,-деди, астыртан назар сала. Уулбала ыраазылыгын билдирип, Алла Таала буйруган ырыскыны ар ким кайда болсо да даам татаарын айтат. Буга ормое караган Ормонго Уулбала "конок койдон жоош" эп көрсөңүз эртегиден бир икая айтып берейин деп жумшартат.

"Аракет кылсаң – береке" демекчи бул жерде автор окуянын ичинен жомок айтууга шарт түзүп, эмгекти сүйгөн ар бир адам, кандай гана жашоо шартына туш келбесин кыйынчылыктарды жеңе билет десе, экинчи жагынан ар бир пенде жаралган учурга чейин эле, алдын ала буйруп жазып койгон тагдыры, ырыскысы бар деп, адамдык акыл эстен жогору турган кыймылдаткыч күчтүн бар экендигине окурманды дагы бир ирет ынандыргысы келет. Окуяда бир Падыша өзүнүн көлдүү, суу бүркүп чачыратмалуу чарбагында, көрөр көз кичүү аялы менен дүйүм даам татып, көңүл кушун таптай бактылуу отурганда, падыша асманда учуп бараткан өрдөктөрдү көрүп, жигиттерине – өрдөктөр кайда консо да атып келип падыша айымга кебеб жасап келүүсүн буйрат. Адис мергендер өрдөктөрдү атып, кебеб жасап келип, падыша айымдын алдына коюшат. Мындай сөөлөткө курсант болгон падышанын көөмөйүнө адамдык манчыркоо толуп, аялына "кандай дейсиң, сен менин аялым болгон үчүн асманда учуп бараткан канаттуунун кебабын татып отурасың"-дейт. Анда аялы падышанын аялы болгондугуна бактылуулугун айтып, бирок ар ким маңдайына бүткөн ырыскысын кайда болсо да татаарын айтат, мындай жоопту күтпөгөн падыша намысы кайнап, кекерлүү үн менен андай болсо ырыскыңды өзүң таап же деп, аялына талак берет. Падыша сарайынан чыккан Салима айым шаардын көчөлөрүн арта, акыл калчап сабырлуу кетип баратты. Тар көчөлөрдүн биринде, сынып жерде жаткан эски эшиктин алдында бети-баштары жуулбаган, чачтары өскөн эки бала ойноп отурат. Аларга жакын келип ысымдарын сурап, Сеит азанкечтин балдары экендигин билет. Балдардан үйүнө кирип бешим намазын окуп алууну суранат, короосу жыйналбаган, эски тамга кирсе, чачы саксайып жоолугунан чыккан, кийими кир аял жыртык төшөк үстүндө отурат. Саламдашып, намаз окуп алууга уркусат алат. Намаз акырында, аялдын берген уруксаты үчүн үйүн жыйнап берет, бейтааныш аялдын илбериңки аракетинен үйдүн ичи жарык болуп, кеңейе түшкөнсүгөнүн байкаган үй ээси, Салимага күндө келип иштеп берүүсүн сурaнганда, Салима айым аялдын үйдө калып кызматын жасап берүүгө макул болот. Аял, күйөөсү таң азанда эшегин минип мечиттин жанынан өткөндүгү үчүн "Сеит азанкеч" деген лакап атка конгонун айтып, ал токойдон отун терип базарга соодалап акчасына ун алып келерин айтат. Салима айым аялды балдары менен кошо жуунтуп, казан-аягын иреттеген соң аялдын жанына отуруп, өзү башка шаардан келгенин, бул шаарда иши бүткөнчө болорун айтып түшүндүрөт. Күн бата баштаган учурда көк эшегин минген Сеит азанкеч үйүнө кайтып келип, көргөн окуяга айраң-таң калат. Ошентип күндөр өтүп эмгек менен алп урушкан Салима айым күн бою жаны тынбайт. Үй ээлеринин, балдарынын кийим-кечелери жуулуп-жамалып бойлору тыңдалып, көңүлдөрү көтөрүлө жардамдашып, алдыдан жакшылык күтүп жашоого өтүшөт. Алынган унду сарамжал тамак жасап, ашканын чогултуп, дандырга нан жаап балдарды базарга чыгарып соода жүргүзүүгө үйрөтүп, оокатты тирдей баштайт. Жыйылган каражатка керектүү каздемелерди алып, келишимдүү сайма буюмдарды жасап базарга чыгып соодалашат. Үй-бүлөө жапа тырмак колунан келгенин иштеп, ынтымактуу жашоо өкүм сүрөт. Көп өтпөй киреше көбөйүп, жаңы курулган кенен үйгө киришти. Сеит азанкеч качырларга, төөлөргө жүк арта кербен куруп Багдадтан Мисирге, Шамга өтүп кадырлуу чоң соодагер болот. Байлыгы, мартабасы артып "Сеит мырза" атка конуп, анын аты падыша сарайында да оозго алына баштайт. Салима айым

Сеит байды, падышага жиберип шаардын четиндеги кооз жайдан жер бөлдүрүп алат да, чыгаан усталарды жалдап эки-үч жыл ичинде падышанын көлдүү чарбагына куюп койгондой окшош ажайып жайды салдырып бүтөт да падышаны мейманга чакыртат. Сеит байдын мейман сарайында, чабагында падышаны күтүү камылгасы көрүлөт, үй ээсинин коштоосунда имаратка кирген падышанын ичи тарый түшөт "Бул уятсыз соодагер мени менен атаандашууга өткөн экен да. Коё тур, мунун баарын өзүнө буздурамын. Жазасын колуна беремин"-деп ичинен кекенет да, Сеит байдан сураштырып, бул жайларды эжеси тейлеп курдурганын угат. Падыша дасторкондон даам татып отуруп "Атаа, көрчү тагдырдын кыйчалыштыгын, ушунун эжесиндей аялга үйлөнбөгөнүмдү карачы, андай болгондо мартабам мындан да жогору болмок экен"-деген ойго чөмүлөт. Аңгыча падыша серүүнгө чыгууну сунуш этип, Сеит бай, падыша менен чарбактуу көлүн бойлоп, фонтанга жакын чарпаяга отурушат, алдына өрдөктүн этинен жасалган кебаб коюлат аны ооз тийген падыша "...Мындан беш жыл илгери талак эткен аялым эсиме түштү, ошондон бери мындай кебаб жей элек элем"-деп оозун жыйнагыча, жарашыктуу кийими менен Салима айым таазим этип чыгат. Эч кимге ордунан туруп көрбөгөн падыша тура калып Салима айымды жанына отургузат. Ортодо эч нерсе болуп өтпөгөндөй жылуу мамиле менен Салима айым "-Кебабдан алыңыз, асмандагы өрдөктүн этинен жасалды. Сизге Алла Таала буюрган насип-ырыскыңыз"-дегенде, падыша "-Айым, бул сенин ырыскың. Мен сени менен ырыскылаш болуп отурганыма курсантмын. Мен пенделик менен текеберленген экемин. Орунсуз капа эткеним үчүн сенден да, Алла Тааладан да кечирим сураймын."-деген экен [2:48-49-50-51-52-б.].

Жогоруда келтирилген негиздерге ылайык Калыгулдун насааттары хан Ормондун тарыхый тагдырына айкалышы жана автор тарабынан фольклордук мотивдеги чыгармаларды кенен колдонушу, чыгарманын маанисин ачып көркөм чагылдырган. Жалпысынан алганда фольклордук мотив, чыгармага тарыхый баалуулук берип, көркөм сүрөттөөдө боёк кошуп, дидактикалык чыгармалар топтому образдарды ачууда табылгыс функция аткарат. Демек фольклордук мотивтерди кыргыз тарыхый романдар контексинде илимий-изилдөө дагы да болсо актуалдуулугун табат.

Адабияттар

1. *А.Акматалиевдин жалпы ред. астында Кыргыз адабиятынын тарыхы 1-том.-Б., 2004. 684-б.*
2. *Токтоналиев Ж. "Хан Ормон" тарыхый роман 1-китеп.- Б., 2005. 596-б.*
3. *Турдугулов А. Кыргыз классикасы.- Б., 2005. 368-б.*
4. *Мусаев С., Акматалиев А. Акылман Калыгул.- Б., 2000. 272-б.*

AKYÜZ Murat
Öğretim görevlisi, Doktor
Nile University Of Nigeria
Email: akyuz.murat@gmail.com

TUHFETÜ'L-ÂHBÂB FÎ TEZKİRETİ'L-ÂSHÂB'IN BASILMIŞ NÜSHALARI VE BU NÜSHALAR ARASINDAKİ FARKLAR

ÖZET. *Kârî Rahmetullah Vâzih'in hiç şüphesiz en meşhur eseri "Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb" adlı şair tezkiresidir. 1871 yılında yazılmış olan bu tezkirenin bilinen onbeş adet el yazma nüshası çeşitli kütüphanelerde korunmaktadır. Bu eser 1914 ve 1977 yıllarında olmak üzere iki sefer basılmıştır. Ancak bu baskılar arasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bu çalışmamızda her iki baskı arasındaki farklılıklar ele alınacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Kârî Rahmetullah Vâzih, Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb, Selimbek Selimi, Asgar Canfedâ*

Рахматулло Возех Кары «Тухфат ал—ахбоб» чыгармасында өзүнүн өмүр баянын жазган. 1871-жылы жазылган бул чыгарманын он беш даана (экземпляр) кол жазмасы ар түрдүү китепканаларда сакталып турат. Аталган эмгек 1914-жылы жана 1977-жылы эки жолу басмадан жарык көргөн. Ошондой болсо дагы бул басылмалардын ортосунда бир катар айырмачылыктар бар. Бул макалада чыгарманын эки нускасынын (вариантынын) ортосундагы өзгөчөлүктөр талданган.

Ачкыч сөздөр: *Рахматулло Возех Кары, Тухфат ал—ахбоб, Селимбек Селими, Асгар Жанфеда.*

Возех Кори Рахматулло написал свое автобиографическое произведение «Тухфат ал—ахбоб» в 1871 году. Рукописи (15 экземпляров) данной работы хранятся в различных библиотеках. В 1914—1977 годах два раза издавалось данное произведение. Тем не менее в вариантах имеются различия. В данной статье анализируются некоторые особенности между двумя вариантами данной работы.

Ключевые слова: *Рахматулло Кори Возех, Тухфат ал—ахбоб, Селимбек Селими, Асгар Жанфеда.*

Rahmatullo Kori Vozeh wrote his biographical work Tuhfat al-ahbob in 1871. Fifteen variants of manuscripts of this work are kept in different libraries. This work was published twice in 1914-1977. Howevere there are some differences in these variants. This paper analyzes the distinction between these two variants of the work.

Key words: *Rahmatullo Kori Vozeh, Tuhfat al-ahbob, Selimbek Selimi, Asgar Janfeda.*

GİRİŞ

Kârî Rahmetullah Vâzih'in hiç şüphesiz en meşhur eseri "*Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*" adlı şair tezkiresidir. 1871 yılında yazılmış olan bu tezkire (Enûşe tezkirenin yazıldığı tarihi 1282H. (1865 m.), Ma'ânî ise 1288 H., Canfedâ ise 1871 yılı olarak verir. Her ne kadar Kârî Rahmetullah Vâzih tezkiteyi ne zaman yazdığını belirtmemiş olsa da tezkirede geçen "Elhamdulillah ki bu yüz yirmi iki (122) yıl içinde ki Turan zemininin gelini ki Mangıtiyye padişahlarının kontrolü altına girmiştir.(الحمدلله درین مدت در زمین توران تکلمم سورع ، هک لاسود و تسیب ودص کی عقد تصرف سلاطین منغتیه درآمده)" ifadesi eserin 1871 yılında yazıldığını göstermekte ve Enûşe'nin vermiş olduğu 1865 tarihinin yanlış olduğunu ortaya çıkarmaktadır.), Orta Asya coğrafyasında yazılan tezkireler arasında en önemlilerden birisidir. Bu tezkire "*Tezkire-i Kârî Rahmetullah Vâzih*" olarak da bilinmektedir. [Enûşe, 277-28]

Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb, XIX. ve XX. yüzyıl Orta Asya (Buhârâ Hanlığı ve Özbekistan) edebiyatının en önemli kişilerinden birisi olan Sadreddîn A'ynî Semerkandî *"Numûne-i Edebiyat-ı Tacik"* adlı meşhur kitabının kayak eseri olmuş tam 43 şair için bu kitaptan faydalanmıştır. [Ma'ânî, 1983:102]

Sadreddîn A'ynî Semerkandî bu tezkire için: "Kârî Rahmetullah, Fars edebiyatında, kendi zamanının en itibarlılarındandır, Arap edebiyatında ve Mâverâü'n-nehir'de çağdaşları arasında öne çıkmakta olup, aynı zamanda, matematik ve tıp alanında da söz sahibidir." Demektedir. [Enûşe, 957],.

Ahmed Gûlçîn Ma'ânî ise bu konuda: "Tefsir, hadis, tarih ve insanların duygularının ve hallerinin tercümanlığında uzmandır." [Ma'ânî, 103] Demektedir.

Şâh Abdullah Bedehşî: "Buhârâ'nın kıymetli şair ve bilinen bir edibi olan Vâzih'in, *Tuhfetü'l-Âbhâb* adlı eseri, iyi bilinen tezkirelerden birisidir ki bu kitapta Fars dilinde eser vermiş olan geçmişteki ve günümüzdeki edip ve fazılların hallerini şerh etmekte olup, inkılâptan önce taş baskı yöntemi ile Taşkent'te basılmıştır. Halen geçerliliğini korumaktadır."[Ma'ânî, 102] Demiştir.

Tuhfetü'l-Âbhâb Fî Tezkireti'l-Âshâb'ı 1914 (1332 hicri) yılında Taşkent'te taş baskı olarak yayımlayan Mîrzâ Selîm Bek Selîmî ise bu tezkirenin önemi hakkında söyle demektedir: "1332 (1914 miladi) yılında Şehr-i Sebz valisi Mîr İnak beni davet etti. Orada bu kitabın çok ünlü olduğunu gördüm. Diğer tezkirelerinden daha güzel olup bir eksikliği yoktur." [Canfedâ, iii]

Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb'ın bilinen 15 nüshası, dünyada çeşitli enstitülerde bulunmaktadır. Bunlardan 10 nüsha, Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Doğu El yazmaları Bölümü Kütüphanesi'nde, 2 tanesi St. Petersburg El yazma Eserler Bölümü'nde ve 3 tanesi Tacikistan Cumhuriyeti Doğu Bilimleri Akademisi El yazması Eserler Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir.[Canfedâ, iv]

Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb birisi taş baskı olmak üzere günümüze kadar iki sefer basılmıştır. Basılan nu nüshaların özellikleri aşağıdaki gibidir.

I. Mîrzâ Selîm Bek Selîmî tarafından yayınlanan 1914 Taşkent baskısı: *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*, Şehr-i Sebz valisinin isteği ve Mîrzâ Selîm Bek Selîmî'te taş baskı (litografya) tekniği ile Taşkent'te Litografya Gulam Hasan Arifcanova matbaasında 1332H. (1914) yılında basılmıştır.

Tezkireyi yayına hazırlayıp bastıran Muhammed Rahîm oğlu Mîrzâ Selîm Bek Selîmî (Anak), (Selîmi) Buhârâlı olup 1850-1930 yılları arasında yaşamış olan Tacik şairi, edebiyatçısı ve tarihçisidir. Onun ataları Ora-tepe'dendir. 'da eğitim görmüş, daha sonra Buhârâ Hanı Emîr Muzaffer'in (1860-1886) hizmetinde bulunmuştur. Emîr Abdulehad Han (1886-1911) döneminde bir kaç vilayetin valisi olarak görev yapmıştır. Emîr Âlim Han (1911-1920) zamanında Buhârâ Hanlığı'nda Dışişleri Bakanlığı Vergi Mesulü olarak çalışmıştır. Cedidçiler hareketi ortaya çıktıktan sonra Çahâr Cûy bölgesinin hâkimi olmuştur. Ömrünün son yıllarında, Buhârâ Hanlığı'nın yıkılmasıyla beraber işinden uzaklaştırılmış ve hapse atılmıştır.

Selîm Bek Selîmî devlet görevlerinde bulunmasının yanında kitaplar telif etmiş ve Arapça şiirler yazmıştır. Selîmî, kendi çağında yaşamış ve yetişmiş olan Â'ynî, Mehdi, Munazzam ve Fıtrat gibi 86 (*Mecmua-yı Selîmî*'de Enûşe 78 şair olduğunu bildirmektedir.(Enûşe,510) Ancak bizzat yapmış olduğumuz tespite göre Mecmua-yı Selîmî'de 86 şair yer almaktadır. Eserde geçen şairlerin listesi bölüm 1.4.2'de verildiğinden dolayı buraya yazılmamıştır.) Buhârâlı şair ve ediplerin hayatını ve şiirlerini Mecmûa-yı Selîmi, *Kesire-i Râkım* adlı tarih kitabıyla birlikte Kârî Rahmetullah Vâzih'in *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb* adlı eserine ilave edip düzenleyerek (Bu eser *Târîh-i Kesire* adı ile Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb'ın Selîm Bek Selîmî tarafından yapılan baskısında derkenar (sayfa kenarı) olarak basılmıştır.) 1914 yılında basımını gerçekleşmiştir. *Selîmî Tarihi* adı altında Buhârâ ve Orta Asya'nın tarihini anlatan bir eser de kaleme almıştır. Bunların dışında, *Târîh-i Mütekaddimin ve Müteahhirin* (Öncekilerin ve Sonrakilerin Tarihi) adlı eseri de yazmıştır. Bu eserinde, İran'ın eski dönemlerini ve Cengiz Han'dan (603 - 624 H.) Buhârâ'nın hükümdarı Emîr Âlim Han'a (911 - 920 H.) kadar olan dönemdeki Orta Asya, Rusya ve Osmanlı tarihini anlatmaya gayret etmiştir. Bu eser, Hicri 1333/Miladi 1914 yılında Selîmî'nin *Keşkül-ü Selîmî* adlı eseriyle birlikte Taşkent şehrinde basılmıştır. *Keşkül-ü Selîmî* adlı eseri, genel tarih ve edebi niteliği taşıyan bir eser olarak bilinmektedir. *Târîh-i Mütekaddimin ve Müteahhirin* adlı eseri Muhammed Ekber Âşık'in çalışmasıyla Rıza Mâil Hirevî'nin *Yadnâme*'sinde *Berg-i Bîbergi* adıyla Tahran'da 1999 yılında basılmıştır. Başka bir eseri ise *Keşkulcik* olup tıp konularını içermekte olup Taşkent ve Tahran 1896 (1914) yılında neşredilmiştir. [Enûşe,510]

Mîrzâ Selîm Bek Selîmî, taş baskıya eklediği önsözde: "Ondan sonra, bilgin ve arifler, cevher görüşlü tenkitçiler, onların huzurunda arz olsun ki bin üç yüz otuz iki (1332- miladi 1914) yılı ki, bu satırların yazarı ve bu tezkireyi kaleme alan, Şehr-i Sebz valisi Mîr İnak'ı hürmetle ziyaret edince, dediler ki:

"*Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*" kitabı ki Kârî Rahmetullah Vâzih (Buhârî) tezkiresi olarak bu vilayette meşhurdur. Hakikaten hem makul ve rağbet edilen bir kitaptır ve tezkireler arasında, dikkat çekici ve sevimlidir, fakat birebir nüshaları bulunmaz. Bunun için isteyenler bulamadıklarından şikâyetçi ve kaygılıdırlar. İstediler ki, eğer bu kitap basılacaksa, onda tertip edilmiş olan bölümler tekrar düzenlensin. Ondan sonra da öncelikle kimler günümüze kadar Buhârâ ve bu vilayetin etrafını etkilemişlerse onlar da eklensin. Hem karar verdiler ki, "*Târîh-i Kesire*", yedi yüz otuz altı (736) senesinden ki -Emîr Timur Köreganî'nin doğum yılıdır-, ta tarihi bin elli dört (1054- 1644 miladi) Âhûnd Kösençî namıyla meşhur olan Mevlânâ Yûsuf Karabaği'nin vefat tarihine kadar kayıt edilsin. Bu arada geçmiş olan, nazım ve nesir beyan eden şahlar, vezirler, edipler, bilginler ve fazıllar ve müelliflerin hepsi kitaba girsin. Buhârâ ve Şehr-i Sebz şairlerinin şiirleri de kitaba ek olarak konularak, kitabın sonuna getirilsin ve en sonunda Emaret-penâh'ın şiirleri -ki bendelerinin işlerini yapıp, fesad havasını aldıktan sonra, zaman zaman çeşit çeşit yollarla, dopdolu tab'i sözleri mevzun tabîa'tından zuhur ederdi ve bunlardan bazıları, defterlerde ve varaklarda (kâğıtlarda) dağınık haldeydi- kitabın yapraklarını süslesin."

Bu sayfaların yazarı, bu hizmeti ganimetlerin cümlesinden saymış, bu hizmete başlamayı ganimet bilmiş, İnşallah-ı Teâla bu faydalarla dolu ve baştan sona, ibretli sayfaları kitabın sonuna kadar yazmıştır. İhtimam mührüyle yetiştirirsem Vallahu'l-Mevfiku'l-Muin." Diyerek kitabı neden bastırdığını anlatmıştır.

Bütün bu sözlere rağmen burada dikkat çeken husus, Mîrzâ Selîm Bek Selîmî'nin elinde bulunan ve baskısı yapılan nüshanın bazı bölümlerinin tahrif edilmiş ve yanlış olmasıdır. Ayrıca bu nüshada, eserin diğer el yazmalarında bulunan bazı şairler bulunmamaktadır.[Enûşe, 2001, s. 277] El yazması diğer nüshalar ile bu nüsha arasındaki farklılıklar aşağıdaki gibidir:

i. Mîrzâ Selîm Bek Selîmî, kitabın başında kendisine ait bir mukaddime koymuştur.(Vâzih,1914;1)

ii. Bu taş baskıda tezkirenin kenarlarında der kenar olarak Mîr Seyyid Serîf Râkım Semerkandî'nin kitabı *Târîh-i Kesire* (Bu kitap *Târîh-i Râkım* adıyla 2001 yılında Tahran'da basılmıştır. Semerkandî Mîr Seyyid Şerif Râkım, Târîh-i Râkım, Bünyad-ı Mevkufat-ı Dr. Mahmud Afşar, Tahran, 2001) adıyla yazılmış, tezkireden sonra ise *Mecmûa-yı Selîmî* adı altında Buhârâ ve çevresinde yaşamış olan 84 şairin (*Mecmua-yı Selîmî*'de Enûşe 78 şair olduğunu bildirmektedir. [Enûşe, 510] Ancak bizzat yapmış olduğumuz sayıma göre *Mecmua-yı Selîmî*'de 84 şair yer almaktadır. şiirlerine yer vermiştir.[Vâzih,1914 s. 292]

iii. Şairler arasında Emlah, Mollâ Kurbân Fıtrat, A'bdî, Mecnûn ve Mesîhâ adlı altı şairle ilgili yerleri Selîmî kendisi yeniden düzenlemiştir.[Canfedâ, iii]

iv. Tezkirenin diğer el yazması nüshalarında bulunan on üç adet şair, Selîmî'in 1914 baskısında yer almamak-

tadır. Bizim yapmış olduğumuz araştırmaya göre bu şairler; Fâzıl, Fertût, Mecnûn, Muztarib, Müzmir, Menseb, Nâtık, Nusret, Nisârî, Nazmî, Vezîr, Haran, Hemdem'dir. [Enûşe, 2001:277'de verilmiş olan eksik şairler listesinde Fertût ve Mecnûn yoktur.]

v. Vâzih hakkındaki bölümü kısaltmış, şiir ve beyit sayısını azaltmıştır. Âteşî, Âdâ, Ekber, Kânî hakkındaki bölümleri ise tahrif etmiştir. Yapmış olduğumuz çalışmalar neticesinde tespit ettiğimiz diğer farklılık ve eksiklikler ise aşağıdaki gibidir:

1. Kelime bazındaki farklılıklar: Bu baskıda el yazması nüshalara göre oldukça fazla sayıda ve yerde kelimeler atlanmış, yer değiştirmiş, farklı kelimeler kullanılmış veya yeni kelimeler eklenmiştir. Aşağıdaki tabloda fikir vermesi açısından birer örnek gösterilmiş olup, yüzlerce farklılık karşılaştırmalı metinde görülebilir.

Tablo 2.01.
1914 ve 1977 Nüshaları Arasında Kelime Düzeyindeki Farklar

No:	**Farklılıkların Şekli**	**E Nüshası (1914)**	**F Nüshası (1977)**	**F Nüshası (1977) Sayfa No:**
1	Kelime düşmesi	-	توقای	14b
2	Kelime eklenmesi	تحصیل حتم نموده، ختم کرده	تحصیل حتم نموده	37a
3	Kelimelerin yer değiştirmesi	حسبی و نسبی	نسبی و حسبی	14a
4	Farklı kelime kullanılması	مغفور	مزبور	38b
5	Kelimenin değiştirilmesi	شریفش	شریف	45b

ii. Cümle bazındaki farklıklar: Gerek şairler hakkında bilgi verilen yerlerde gerekse şiirlerde bazı yerler çıkarılmış veya yeni cümleler eklenmiştir. Bazı şiirlerde ise beyitlerin yerleri değiştirilmiş, bazı beyitler ise hiç yazılmamıştır. Örnekler:

Tablo 2.02.
1914 ve 1977 Nüshaları Arasında Cümle Düzeyindeki Farklar

No:	**Farklılıkların Şekli**	**E Nüshası (1914)**	**F Nüshası (1977)**	**F Nüshası (1977) Sayfa No:**
1	Cümleden kelime grubu düşmesi	حل ابیات مغلقه نیز سلیقه مند	در فن و تواریخ و معمآ و حل ابیات مغلقه نیز سلیقه مند	47b
2	Cümlenin veya beytin düşmesi	Bu beyit yoktur.	سر بزی مغزی با مدارهوا برداشتم موج زن صد تیغ آفت در کمین شد خون حباب	47b
3	Cümle veya beyit eklenmesi	فائقا فکر تماشای مرا، ساخت آئینه و گلپوشم کرد	Bu beyit yoktur.	65a
4	Farklı cümle kullanılması	الحال به قضای یکی از تومان بخارای شریف منصوب بوده	بتدریس طلبه علوم مشغول است	47b
5	Cümleye kelime grubu eklenmesi	بعد از تحصیل علوم متداوله و ضبط قواعد فروع و اصول معقول و منقول در فن موسیقی و جزئیات و لطائف و نکات و غیره ها نیز سلیقهٔ کامل به همرسانیده	بعد از تحصیل علوم متداوله در فن موسیقی نیز سلیقهٔ کامل به همرسانیده	60a

Cümle veya beyitlerin yer değiştirmesine örnek ise 1977 baskısı sayfa [64a] yer alan:

چار تکبیر بزن زانکه به بازار جهان بایع و مشتری سود و زیان اینهمه نیست .
گه نهان عشوۀ چشم تو نگردد پیدا فتنه انگیزیِ پیدا و نهان اینهمه نیست.

Beyti 1914 baskısında:

گه نهان عشوۀ چشم تو نگردد پیدا فتنه انگیزیِ پیدا و نهان اینهمه نیست.
چار تکبیر بزن زانکه به بازار جهان بایع و مشتری سود و زیان اینهمه نیست.

Şeklinde beyitler yer değiştirilerek yazılmış, bir çok şiirde benzer değişiklikler yapılmıştır.

iii. Diğer el yazması nüshalarda ve 1977 baskısı [73a][73b][74a] sayfalarından bulunan Kânî'ya ait üç adet fıkra (hikâye), 1977 baskısı [82a] sayfada bulunan Mîrek'e ait bir hatıra, yine aynı baskı [61b] Uzlet (Mollâ Uzletullah Hoca Belhî)'nin Afganistan'daki hayatına ait olan bilgiler Mîrzâ Selîm Bek Selîmî'nin taş baskısında yer almamaktadır.

iv. Mîrzâ Selîm Bek Selîmî ile Asğar Canfedâ'nın basmış oldukları nüshalar bizzat tarafımızdan karşılaştırılmış ve 4000'den fazla farklılık ve değişiklik tespit edilmiştir. Bunların yüzlercesi kabul edilebilir seviye olana kelime düzeyinde olsa bile paragraf, beyit ve cümle farklılıklarının bu kadar çok olması, 1914 baskısında kasıt olmasa bile ciddi bir özensizliğin olduğunu göstermektedir.

Bütün bu eksiklik, yanlışlık ve tahrifatlar eserin tarafımızdan düzenlenen karşılaştırmalı metninde açıkça göze çarpmaktadır.

II. Asğar Canfedâ Tarafından Tenkitli ve Karşılaştırmalı Metin Olarak Yayınlanan 1977 Duşanbe Baskısı: Asğar Canfedâ tezkire hakkında Sadreddîn A'ynî Semerkandî'den sonra ilk ve en önemli çalışmayı yapmış olan akademisyendir.[Akilova, 2013]

Asğar Canfedâ tezkireyi yayınlamadan önce tenkitli metin hazırlamak amacıyla öncelikle *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*'ın el yazması nüshalarına ulaşmaya çalışmış ve on beş adet el yazması nüsha tespit etmiştir. Çalışmamızda bu el yazması nüshaların özellikleri daha önce tezkirenin el yazma nüshalarının özellikleri bölümünde ayrıntılı olarak verilmiştir.

Asğar Canfedâ, *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*'ın tenkitli metnini hazırlarken elde ettiği en iyi beş nüshayı esas alarak karşılaştırmış ve orijinal metni elde etmeye çalışmıştır. Bu nüshalardan üç tanesi, Tacikistan Cumhuriyeti Doğu Bilimleri Akademisi El yazması Eserler Enstitüsü'nde 1237, 483 ve 587 kayıt numaraları, iki tanesi ise St. Petersbug Doğu El yazmaları Enstitüsü'nde c-49 ve c-1914 kayıt numaraları ile korunan nüshalardır. Asğar Canfedâ'ın kitabında; Nüsha 1237: "و" , Nüsha 483: "فـلا", Nüsha 587: "ب", Nüsha c-49: "ج", Nüsha c-1914: "د" ile gösterilmiştir.

Asğar Canfedâ hazırlamış olduğu tenkitli metinde "و" ile göstermiş olduğu 1237 numaralı nüshayı referans metin olarak kabul etmiş, diğer dört nüshayı ise yardımcı metin olarak kullanmıştır. Burada 1237 numaralı nüshanın yazılma yılını ve diğer özelliklerini göz önünde bulundurmuştur. İçinde 1237 numaralı kopyanın da bulunduğu üç nüshanın başında şairlerin listesi bulunmaktadır. Ancak şair listesinde 145 adet şair adı bulunurken, metin içinde tanıtılan şair sayısı 148 adet olarak tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle üç şairin adı listeye girmemiştir.[Candefa, xiii]

Bu çalışmalar sırasında elimizde olan nüshalar, el yazması olan nüshalar arasında birçok farklılıkların, hataların ve eksikliklerin olduğunu gözler önüne sermiştir. Bütün bunlar Taşkent'te bulunan 4285, 3719, 2336/1, 1470, 854/1, 2309, 852/1 ve 60 numaralı nüshalarda rahatlıkla görülebilir. Örnek olarak, bizzat 4385 numaralı el yazmasının üçüncü sayfasında nüshanın kâtibi olan Mîrzâ Abdulhafız İbni Mîrzâ Abdulazîz; "هکنیا نارظم زا دیما .دش هدمن تباتک تلغ رایسب دیامن فوع ددرگ روظنم طلغ ای وهس", "Çok hata yapılmıştır. Nazar edenlerin, görülen hata ve yanlışları affetmeleri ümid edilir." demektedir. [Canfedâ, 1977; xii]

Taşkent'te bulunan nüshalar arasında büyük farklılıkların olmaması adeta hepsinin aynı kitaptan kopya edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu nüshalar arasında şairlerin sayısı aynı olmadığı gibi şairlerin nüshalar içindeki sıralaması da aynı değildir. Örnek olarak, mükemmel metinde tezkirede "Âdâ" ile başlarken, 02304/1 numaralı nüshada birinci şair Efkar'dır. Yine bu nüshalar arasında şairlerin eserleri ve örnek olarak verilen şiirler arasında da farklılıklar vardır. [Canfedâ, xii-xiii] Bu noktada Mîrzâ Selîm Bek Selîmî'nin taş baskı nüshasını eleştirmiş ve çalışmalarına dâhil etmemiştir. [Canfedâ, iii-iv] Asğar Canfedâ karşılaştırmalı metni hazırlarken aşağıdaki noktalara dikkat ettiğini belirtmektedir:

i. El yazması nüshalar, kullanılan kelimelerle ilgili bir çok hata içermektedir. Nüshalar arasındaki kelime ve cümle farklılıkları dipnot olarak kayıt altına alınmıştır.

ii. Bazı bölümlerde yazılmamış olan bazı kelimeler veya şairler ve diğer yardımcı bilgiler metne ilave edilerek ve parantez içinde gösterilmiştir.

iii. Şairlerin isimlerini metne göre biraz daha büyük yazılmıştır. İsim, yer adları indeks olarak düzenlenip metnin sonuna eklenmiştir.

iv. Kârî Rahmetullah Vâzih ve tezkiresi hakkında uzunca bir mukaddime yazmış ve burada müellif ve eser hakkında çok değerli bilgilere yer vermiştir.[Canfedâ, xiv-xv]

SONUÇ

Kârî Rahmetullah Vâzih'in hiç şüphesiz en meşhur eseri "*Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*" adlı şair tezkiresidir. 1871 yılında yazılmış olan bu tezkirenin bilinen onbeş adet el yazma nüshası çeşitli kütüphanelerde korunmaktadır. Bu eser 1914 yılında Mîrzâ Selîm Bek Selîmî ve 1977 yılında ise Asğar Canfedâ tarafından iki defa basılmıştır. Bu çalışmamızda Mîrzâ Selîm Bek Selîmî ile Asğar Canfedâ'nın basmış oldukları nüshalar bizzat tarafımızdan karşılaştırılmıştır. Buba göre:

Şairler arasında Emlah, Mollâ Kurbân Fıtrat, A'bdî, Mecnûn ve Mesîhâ adlı altı şairle ilgili yerleri Selîmî kendisi yeniden düzenlemiştir.[Canfedâ, iii]

Tezkirenin diğer el yazması nüshalarında bulunan on üç adet şair, Selîmî'in 1914 baskısında yer almamaktadır. Bizim yapmış olduğumuz araştırmaya göre bu şairler; Fâzıl, Fertût, Mecnûn, Muztarib, Müzmir, Menseb, Nâtık, Nusret, Nisârî, Nazmî, Vezîr, Haran, Hemdem'dir. [Enûşe, 2001:277'de verilmiş olan eksik şairler listesinde Fertût ve Mecnûn yoktur.]

Her işi baskı arasında 4000'den fazla farklılık ve değişiklik tespit edilmiştir. Bunların yüzlercesi kabul edilebilir seviye olan kelime düzeyinde olsa bile paragraf, beyit ve cümle farklılıklarının bu kadar çok olması, 1914 baskısında kasıt olmasa bile ciddi bir özensizliğin olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

1. Akilova Sanaat, "Шахсият Ва Х.Унари Корй Рахматуллохи Возех А3 Назари Садри Зиё (Дар Асоси Маводи «Тазкори Ашъор»)", Tacikistan Devlet Ün. Dergisi, Duşanbe, 2013

2. Akilova Sanaat,«Тухфат Ал-Ахбаб» («Подарок Друзей») Возеха И Традиции Составления Антологий В Таджикской Литературе Второй Половины XIX - Начала XX Веков, Tacikistan Devlet Ün., Duşanbe, 2015

3. Â'ynî Sadreddin, Yaddaşthа (Kısm I-II), Neşriyat-ı Devleti Tacikistan, İstalinabad, 1958 Babacan İsrafil, "Sebk-i Hindî Şiirinde Yeni-Orijinal Yapı ve Terkipler", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 3 s. 29-46, İstanbul, 2009

4. Vazih Kârî Rahmetullah (Buhârî), Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb (Yayına hazırlayan Asğar Canfedâ), Akademi-yi Ulum-u R.S.S. Tacikistan İntişarat-ı Şarksinasi, Duşanbe, 1977

5. Vazih Kârî Rahmetullah (Buhârî), Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb (Yayına hazırlayan: Mirza Selîmbek Selîmî), Litografya Gulam Hasan Arifcanova, Taşkent, 1914

УДК: 821.512.154.

Сола Пак, *Кыргыз-Түрк*
“Манас” университетинин магистранты

КОРЕЯДАГЫ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ

Аннотация: *Бул макалада Кореядагы Чыңгыз Айтматовго байланыштуу макалалар, диссертациялар, маалыматтарын китепке карата бөлүп, алардын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.*

Түйүндүү сөздөр: *Чыңгыз Айтматов, макалалар, диссертациялар, китеп, Корея.*

Аннотация: *В данной статье сортированы по книгам диссертации, статьи, справочники написанные в Корее о Чингизе Айтматове а также их особенности.*

Ключевые слова: *Чингиз Айтматов, статья, диссертация, информация, книга, Корея*

Annotation: *this article represents the Chingiz Aitmatov’s thesis, article and informations in Korea according to Chingiz Aitmatov’books(publication) and indicate the feature*

Key words: *Chingiz Aitmatov, article, thesis, informations, book, Korea*

Адабият биздин маданият жашообузга чоң таасир берип жатат. Коомдо жашаган адамдар театр, спектакль, кино, китеп аркылуу маданият менен байланышта болот. Кореяда Кыргызстандын адабияты көп таралган эмес. Ал эми Корея Чыңгыз Айтматов менен өзгөчө мамилени түзүп жатат. Кореяда Чыңгыз Айтматовдун китептери, киносу, макалалары бар болсо дагы, азыр азайып бара жатат. Ушул себептен Чыңгыз Айтматовдун башка чыгармаларын билдирип, кыргыз маданияты менен адабиятын корей элине тааныштырыш керек.

Чыңгыз Айтматов дүйнөдөгү эң атактуу автордун бири болуп эсептелет. Чыңгыз Айтматов 1928-жылы Кара-Буура районундагы Шекер айылында туулган. Кыргызстандын эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов кыргыз жана орус тилдеринде көп чыгармаларды жазып, жарыялаган. Буга байланыштуу ар түрдүү сыйлыктар менен сыйлангандан кийин 2008-жылында дүйнөдөн кайтты. Чыңгыз Айтматов Кыргыз жарандардын жашоосу, табияты, салты, адамдардын сүйүүсү, достугу, эркиндиги, кыйынчылыктары, идеялары жөнүндө жазган. Ошондуктан Чыңгыз Айтматовдун китептерин окуганда Кыргызстан жөнүндө маалымат ала алабыз.

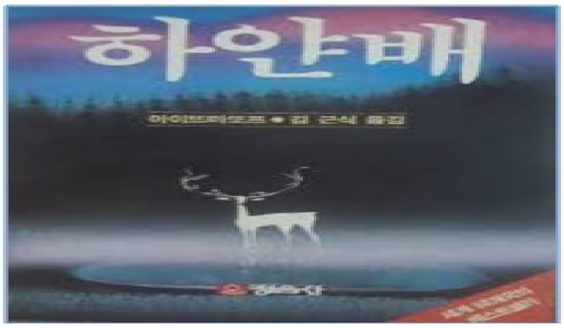	
1-сүрөт – Ким Гынсик (김근식) которуп чыгарган Ак кеме китеби	**2-сүрөт – Юн Хуумён (윤후명) жазган Ак кеме китеби**

Кореяда Чыңгыз Айтматов дүйнөдөгү атактуу автор деп билинген. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары корей тилине дагы которулуп сатылып жатат. Ушуну менен бирге, корея изилдөөчүлөрү Чыңгыз Айтматов жөнүндө макалалар жана диссертацияларды жазып чыгышкан. Азыр Кореяда Чыңгыз Айтматов тууралуу китептер, кино, макалалар, диссертацияларды билдирип жатышат.

Кореяда корей тилине которулган Чыңгыз Айтматовдун китептери аз эмес. Биринчиден, 1983-жылында биринчи жолу “Ак кеме” китеби корей тилине Ким Гынсик (김근식) деген бир жазуучу которуп чыккан. Экинчи жолу 1991-жылында жана үчүнү жолу 1998-жылында кайра басмаканадан чыккан. Бирок азыр кореяда Ким Гынсик (김근식) жазган “Ак кеме” китеби сатылбай жатат. Интернеттен электрондук китеп катары гана окуй алышат. Кореянын башка бир жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун “Ак кеме” чыгармасын окуп өзүнүн “Ак кеме” китебин жазып чыккан. Ал жазуучунун аты Юн Хуумён (윤후명). Юн Хуумён

1995-жылында өзү жазган “Ак кеме” китебинде Чың-- гыз Айтматовдун чыгармаларын жазып, борбордук-азиянын маданияты жөнүндө да жазган.

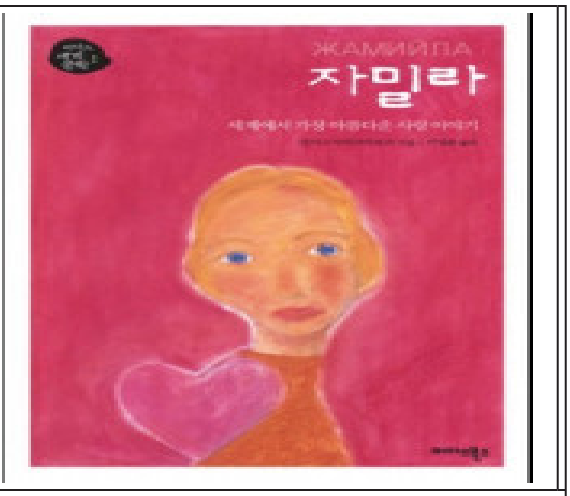

3-сүрөт – Ли Янджун (이양준) которуп чыгарган
Жамийла китеби

Экинчиден, “Жамийла” китеби дагы Корей тилине о ячыккан. Жазуучунун аты Ли Янджун (이양준). Ал о т2003-жылында которуп чыгарган. Чыңгыз Айтматов - ү qчыгармаларынын ичинде “Жамийланы” корей эли- пүгнин эң жакшы көргөн китеби болуп эсептелет. Бул китеп азыр Кореяда сатылбай жатат. “Жамийла” киносу корей тилине которулуп Кореяда көрсөтүлгөн. 1994-жылында чыккан “Жамийла” киносу Германия жана Англияда тартылган. Орус режиссёр кино тартып, Америкалык актёр тартылган. Мындан башка, корея илимпоздорунун арасынан Яң Минджоң (양민종) Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” чыгармасы тууралуу макала жарыялаган. 2002-жылы Яң Минджоң (양민종) “1930-жылы советтик кыргыз кыздар эркиндик адабиятынын каада-салты жана Жамийла (1930 년대 소비에트 키르기즈 여성해방 문학의 전통과 자밀라)” макаласында “Жамийла“ чыгармасындагы кыргыз кыздардын эркиндиги жөнүндө изилдеп жазган.

Үчүнчүдөн, “Кылым карытар бир күн” китеп корей тилине которулуп биринчи жолу 1990-жылы жарык көргөн. Андан кийин кайра 2000-жылында жаңы китеп чыккан. “Кылым карытар бир күн” китебин Хуаң Босок (황보석) деген жазуучу которгон. “Кылым карытар бир күн “ китеби азыр Кореяда сатылып жатат. “Кылым карытар бир күн” китебин окугандар мааниси бир аз кыйын китеп деп айтышат.

4-сүрөт – Хуаң Босок (황보석) которгон
Кылым карытар бир күн китеби

5-сүрөт – Каң Бангу(강완구) которгон
Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт

Төртүнчүдөн, “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт” китеби 2003-жылында Каң Бангу (강완구) деген жазуучу корей тилине которуп чыгарган. Кореяда бул китепти билип алгандар биринчи ала дөбөт деген эмне деп сурашат. Андан кийин китепти окуп түшүнө алышат.

Кореяда Чыңгыз Айтматов жөнүндө жазылган макалалар жана диссертациялар аз эмес. Корея окумуштууларынан 김원한 (Ким Вонхан) “아이뜨마또프 작품에서의 이슬람 문화 (Айтматовдун чыгармасындагы ислам маданияты)” темасындагы макаланы жазган. Бул макалада “Жамийла”, “Ак кеме”, “Кылым карытар бир күн”чыгармасындагы ислам маданиятын кантип көрсөтүлгөндүгү жазылган. Мындан тышкары, 1992-жылы Гуон Чолгун (권철근) “Чыңгыз Айтматов менен Валентин Григорьевич Распутиндин эки башка жолу (친기스 아이트마토프와 발렌틴 라스푸틴의 두 갈래 길)” аттуу макаланы жазган. Бул макалада эки жазуучунун чыгармаларынын арасындагы окшоштуктарды, айырмачылыктарды иликтеп изилдеген. 1991-жылы Пак Мирён (박미령) “Чыңгыз Айтматовдун Кылым карытар бир күн жөнүндө изилдөө (칭기즈 아이트마토프의 백년보다 긴 하루에 대한 연구)” темасындагы диссертациялык ишин жазган.

Кыргызстандын залкар жазуучуларынын бири болгон Чыңгыз Айтматов көп сыйлыктарды алган жана дүйнөдө адабият тармагында чоң салым кошкон. Кореяда дагы Чыңгыз Айтматовдун чыгармала-

ры көп жарыяланган. Китептерди көп окугандарга чоң таасир берип жатат. Себеби, Чыңгыз Айтматовдун китептеринде тарбия, каада-салт, коом, рух, достук, турмуш, кайгы-кубаныч, дин, маданият, сүйүү жана башка маалыматтар бар. Тилекке каршы, азыр Кореяда Чыңгыз Айтматовдун китептеринин көбү сатылбай жатат. Диссертация жана макала жазып изилдеген изилдөөчүлөрдүн саны азайып келе жатат. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары аркылуу окуучулар билим, маданият, жашоо, тарбия жана башкаларды таанып үйрөнө алат. Ошондуктан Чыңгыз Айтматов жөнүндө мурдатан дагы кеңири жарыялап таратыш керек. Азыр кореяда изилдөөчүлөр борбордук азияга кызыгып, конференция же фестивалды уюштуруп жатышат. Алардын аракети менен келечекте дагы Чыңгыз Айтматовдун китептери дагы которулуп чыгарылыш мүмкүн. Корея менен Кыргызстандын арасында Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары адабият көпүрө болуп жакындоого умтулууда. Дүйнөнүн илимий турмушунда өчпөс из калтырган Чыңгыз Айтматов кийинки ар бир муун үчүн жол көрсөткүч катары эсте сакташ керек.

Адабияттар

1. 양민종*(Яң Минджоң), 1930*년대 소비에트 키르기즈 여성해방 문학의 전통과 자밀라*(1930-жылы советтик кыргыз кыздар эркиндик адабиятынын каада-салты жана Жамийла),* 한국러시아문학회*, 2002, 29 б.*
2. 권철근*(Гуон Чолгун),* 친기스 아이트마토프와 발렌틴 라스푸틴의 두 갈래 길*(Чыңгыз Айтматов менен Валентин Григорьевич Распутиндин эки башка жолу),* 러시아연구 *Vol.2, 1992, 25 б*
3. 박미령*(Пак Мирёң),* 칭기즈 아이트마토프의 백년보다 긴 하루에 대한 연구*(Чыңгыз Айтматовдун Кылым карытар бир күн жөнүндө изилдөө),* 한국외국어대학교*, 1991.*
4. 김원한*(Ким Вонхан),* 아이뜨마또프 작품에서의 이슬람 문화*(Айтматовдун чыгармасындагы ислам маданияты),* 한국노어노문학회지, 제19권 제3호, *2007, 483-500 б.*
5. *Chyngyz Aitmatov and Kyrgyz literature (Chyngyz Aitmatov zhana kyrgyz adabiyaty)-Bishkek: 2012.*
6. *Chyngyz Aitmatov and the current literary process (Chyngyz Aitmatov zhana azyrky adabiy protsess)-Bishkek: 2013.*

AKYÜZ Murat
Öğretim görevlisi, Doktor
Nile University Of Nigeria
Email: akyuz.murat@gmail.com

ORTA ASYA'DA FARSÇA OLARAK YAZILMIŞ OLAN YEREL VE ÖZEL ŞAİR TEZKİRELERİ

ÖZET

Şairler hakkında bilgi verilen ve şiirlerinden örnekler sunulan tezkireler Arap, Fars ve Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Şair tezkirelerini kendi içinde "Genel Tezkireler", "Özel Tezkireler", "Yerel Tezkireler" vb. olarak gruplandırmak mümkündür. Bu çalışmamızda Orta Asya'da yazılmış olan yerel ve özel şair tezkireleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Şair tezkiresi, özdel tezkire, genel tezkire, yerel tezkire*

Аннотация: *Автобиографические романы играют значительную роль в изучении творчества поэтов в персидской, тюркской и арабской литературе. Автобиографические романы могут быть классифицированы следующим образом: «общие автобиографические произведения», «личные автобиографические произведения», «местные автобиографические произведения». В данной статье анализируются среднеазиатские автобиографические произведения местного и личного характера.*

Ключевые слова: *Биография поэта, общие автобиографические произведения, личные автобиографические произведения, местные автобиографические произведения*

Autobiographical works play a great role in the study of poets' works in Arabic, Persian and Turkic literature. The autobiographical novels can grouped into 'personal autobigraphies', 'local autobiographies' and 'general autobiographies'. This paper studies Central Asian personal autobigraphical and local autobiographical works.

Key words: *a biography of a poet, personal autobigraphies', local autobiographies, general autobiographies.*

Аннотация: *Араб, фарсы жана түрк адабиятында автобиографиялык чыгармалар акындардын чыгармачылыгын изилдөөдө чоң орду бар. Мындай эмгектерди "жалпы автобиографиялык чыгармалар", "жергиликтүү автобиографиялык чыгармалар", "жеке автобиографиялык чыгармалар" деп бөлүүгө болот. Бул макалада Борбордук Азиядагы автобиографиялык чыгармалар талдоого алынган.*

Түйүндүү сөздөр: *акындын өмүр баяны, жеке автобиографиялык чыгармалар, жалпы автобиографиялык чыгармалар, жергиликтүү автобиографиялык чыгармалар.*

Şairler hakkında bilgi verilen ve şiirlerinden örnekler sunulan tezkireler Arap, Fars ve Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Şairler tezkireleri; *"Tabakâtü'ş-Şu'ara", Tabakâ-i Şu'ara", "Tezkiretü'ş-Şu'ara", "Tezkire-i Şu'ara", "Mecmûatü'ş-Şu'ara", "Mecmûa-i Şu'ara", "Heft iklim"* vb. isimlerle karşımıza çıkmaktadır.

Şair tezkirelerini kendi içinde "Genel Tezkireler" ve "Özel Tezkireler" olarak iki grupta ele almak mümkündür.

Müellifler, "Genel Tezkirelerde" kendi döneminden önceki ve kendi dönemindeki şairlerin biyografik bilgilerine verir, şairlerin kişiliği, hayatı ve eserleri hakkında değerlendirmeler yapar ve bazen de onları ve şiirlerini tenkit eder, daha sonra ise şiirlerinden örnekler sunar.

Müellif açısından önemli görülen bir kısım özel şairlerin hayatlarını ve eserlerini ele alan eserlere ise "Özel Tezkireler" adı verilmektedir. Özel tezkireleri bir kaç grup olarak değerlendirmek mümkündür.

i. Yerel (Mahalli) Tezkireler: Belli bir bölgenin şairlerini konu edinen tezkirelerdir. Abdulkerîm Fazlî Nemengânî tarafından manzum bir tezkire olarak 1821 (1236 h.) yılında yazılmış olan *Mecmûatü'ş-Şu'ara (Mecmûa-i Şairân veya Mecmûa-i Ömer Han)*; Törekul Zihnî ve Sadreddîn Sâdîzâde tarafından yazılmış olan ve Semerkand ve yakınlarından 196 adet şair ve eserleri hakkında bilgi veren *Sühanverân-ı Saykal-ı rûy-i Zemin* yerel tezkirelere örnek olarak verilebilir.

ii. Belli bir sosyal gruba mensup şairler hakkında yazılan özel tezkireler: Bu tür tezkireler bir kısım ariflerden, vezirlerden ve sultanlar, tarikat mensupları hakkında yazılmış olan tezkirelerdir. Esrâr Dede tarafından yazılmış olan *Tezkire-i Şuara-yı Mevlevîyye* bu tür tezkirelere örnek olarak verilebilir.

iii. Şiir türlerine göre düzenlenmiş olan özel tezkireler: Ebû Tamâm'ın *Hamasesi*, *Mesnevîleri* gibi bir şiir türüne ihtisas edilmiş tezkireler bu grupta incelenir.

iv. Konulu Tezkireler: Müellif tarafından belli bir konu hakkında yazılmış şiirler hakkında düzenenlenmiş olan tezkirelerdir. Mollâ Abdu'n-Nebî Fahruz-Zamânî'nin Sakî-Nâmelere ve onların okuyucularına tahsis ettiği *"Tezkire-i Meyhâne"*, Mîrzâ Miskîn'in İsfahanlı şairlerin içki şiirlerini konu aldığı tezkiresi türün örneğidir.

v. Tabakât tezkireleri: Bunlardan başka bir de özel tezkireler içinde değerlendirilen ve şair olan kimselerin hayatlarını ve şiirlerini konu edinen "Tabakât Tezkireleri" vardır. [Ma'ânî 1928:3-4] Bunun için Feridüddîn Attar'ın *"Evliyalar Tezkiresi"* örnek verilebilir. [Attar, 2007]

Şairler hakkında verilen bilgiler yönüyle tezkireler, biyografik tezkireler ile antolojik tezkireler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

i. Biyografik tezkireler: Biyografik tezkirelerde ele alınan kişilerin mahlasları, asıl adları, baba adları ve soyları, doğum yerleri ve tarihleri, eğitim durumları, kabiliyet ve hünerleri, yazmış oldukları eserleri ve yapmış oldukları seyahatleri, himayesinde veya yakınında oldukları devlet adamları, hayatta veya vefat edip etmedikleri, vefat edenlerin vefat tarihleri ve mezar yerleri vb. bilgiler verilmektedir. Bu tür bilgiler verildikten sonra şairlerin şiirlerinden örnekler sunulmaktadır.

ii. Antoloji türündeki tezkireler: Antoloji türündeki tezkirelerde genellikle şair hakkındaki bilgiler oldukça sınırlı olmakta olup bazı tezkirelerde sadece şairin mahlası verilmektedir. Bu tür tezkirelerde şairlerin hayatları ve kişilik özellikleri yerine şiirleri öne çıkarılmaktadır. Antoloji türündeki tezkirelerde ise şairlerin biyografik özelliklerine genelde yer verilmemekte veya çok az bilgi sunulmaktadır. Bu tür tezkirelerde verilen şiir örnekleri biyografi türündeki tezkirelere göre daha fazla ve uzun olmaktadır.[Çetindağ, 18]

Bu çalışmamızda Orta Asya coğrafyasında Farsça olarak yazılmış olan mahalli, özel ve evliya tezkireleri ele alınmıştır.

ORTA ASYA'DA FARSÇA OLARAK YAZILMIŞ OLAN YEREL (MAHALLİ) ŞAİR TEZKİRELERİ

1. Mecmûatü'ş-Şu'ara (Mecmûa-i Şairân veya Mecmûa-i Ömer Han): Abdulkerîm Fazlî Nemengânî tarafından manzum bir tezkire olarak 1821 (1236 h.) yılında yazılmıştır. Bu tezkire Hokand Hanı Ömer Han ile çağdaş olan yetmiş beş Hokandlı şair hakkında bilgi vermektedir. Eser iki bölümden oluşmakta olup 1902 yılında Taşkent'te basılmıştır. [Kûtî, 2001]

2. Nevâdir-i Ziyâiye: Sadr-i Ziyâ mahlaslı Mîrzâ Muhammed Şerîf Sadr-i Ziyâ Bin 1866 (1283 h.) - 1932(1351) yılları arasında yaşamış olan Abdüşşükûr'un diğer bir eseridir. Kitap üç bölümden oluşmakta olup, her bölüm birkaç kısımdan meydana gelmektedir. Her kısım ise şakalar ve eğlenceli hikâyeler, övgü ve yergiler, güzel sözler, şairlerin soru ve cevaplardan ve *Tezkiretü'l-Hameka*'dan (Tezkiretü'l-Hameka: Ahmaklardan bahseden eserler, ahmakları konu edinen tezkire) oluşmaktadır. *Tezkiretü'l-Hameka*, Buhârâlı şairlerin hata, yanlışlık ve kusurlarından bahsetmektedir. Bu kitap Mîrzâ Şükûrzâde tarafından 1998 (1377 h.) yılında Tahran'da yayınlanmıştır. [Kûtî, 2001]

3. La'l-i Bedehşân: Mîr Yâr Beg Han Bedehşî tarafından 1913 (1331 h.) yılında kaleme alınmıştır. Tamamlanmamış bir eser olup Bedehşânlı şairlerden ve eserlerinden bahsetmektedir. Bu kitabın el yazması nüshası Ahmed Gûlçîn Ma'ânî'nin özel kütüphanesinde bulunmaktadır. [Kûtî, 2001]

4. Bahâr-ı Bedehşân: Abdulkerîm Han Hüseynî Bedehşî tarafından 1916 (1334 h.) yılında Bedehşânlı şair ve yazarlar ile onların eserleri hakkında yazılmıştır. Eserin el yazma nüshası Afganistan Bedehşân vilayetinin merkezi olan Feyzâbâd şehrinde Abdulkerîm Han Hüseynî Bedehşî'nin yanında bulunmaktadır. [Kûtî, 2001]

5. Sühanverân-ı Saykal-ı Rûy-i Zemin: Törekul Zihnî ve Sadreddîn Sâdîzâde tarafından yazılmış olan eser Semerkand ve yakınlarından 196 adet şair ve eserleri hakkında bilgi vermektedir. Eserde Semerkand dışından olup, Semerkand'da yaşayan ve eğitim gören şairlere de yer verilmiştir. Bu tezkire Bolşevik İhtilali'nden sonra, Semerkand'da yaşayan edipler hakkında bilgi veren ilk tezkire olup 1973 yılında Duşanbe'de Kiril harfleriyle basılmıştır. [Kûtî, 2001]

6. Bahâr-ı Kâbul: Seyfullah Saîdov tarafından yazılmış olup 23 adet Afganistanlı şair ve şiirlerini konu edinmektedir. Bu eser 1977 yılında Duşanbe'de yayınlanmıştır. [Kûtî, 2001]

7. Bahâr-ı Hisâr: Fethullah A'zîz tarafından yazılmış olup, Tacik edebiyatçıların eserlerinden örnekler içermektedir. Bu kitap 1991 yılında Duşanbe'de basılmıştır. [Kûtî, 2001]

8. İcaz-ı Hüner: Tacikistanlı dört tane edebiyatçının biyografilerini ve eserlerini ele alan bu kitap Duşanbe Yazarlar Birliği tarafından 1992 yılında yayınlanmıştır. [Kûtî, 2001]

9. Ez Târîh-i Edebiyat-ı Tacik Der Bedehşân: Kiril harfleri ile yazılmış olan bu kitap Emîr Bek Habîbov tarafından kaleme alınmıştır. Eserde XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Bedehşânlı şairler ve şiirleri ele alınmıştır. Bu tezkire 1981 yılında Duşanbe'de basılmıştır. [Kûtî, 2001]

10. Mecmûa-yı Selîmî: Mîrzâ Selîm Bek Selîmî tarafından yazılmıştır. Müellif kendi çağında yaşamış ve yetişmiş olan 86 adet (*Mecmua-yı Selîmî*'de Hasan Enûşe 78 şair olduğunu bildirmektedir.(Enûşe,510) Ancak bizzat yapmış olduğumuz tespite göre *Mecmua-yı Selîmî*'de 86 şair yer almaktadır.) Buhârâ ve Şehr-i Sebzli şair ve edibin hayatını ve şiirlerini Mecmûa-i Selîmî ve Kesire-i Râkım adlı tarih kitabıyla birlikte *Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb*'a "Târîh-i Kesire" olarak ilave ederek hazırlamış ve eserin 1914 yılında basımı gerçekleşmiştir. Eserde; A'cîz, Sîret, İbret, A'zîz, Şâhin, Kâmil, Racî, Haşmet, Sâmimî, Emîn, Tevfik, Hamîdî, Muztarib, Gülşenî, Sakıb, Emlah, Sahbâ, Kudsî, Nâdir, Fıtrat, Daî, Muhlis, Hecrî, Efzel, Tahsin, Ziyâ, Mecnûn, Sâmimî, Tuğral, Sindî, Âsım, Mesrur, Mahrem, Keramî, İnayet, Mesîhâ, Mûnis, Sarraf, Necat, Mîrzâ, Sâmî, A'bdî, Tâcir, Mehrî, Lütfî, Hayâ, Kanî, Sâmî, Fasîhî, Evzah, Sirac, Âşık, Anber, Hayret, Muntazam, Hamdî, Fıtrat, Aczî, Müstagnî, Aynî, Râkım, Muhterem, İsa, Lütfî, Münîr, Evvab, Vahac, Hafî, Hamîd, Bakî, Tâlib, Remzî, Kanî, Mursî, Şâhid, Hatî, Yûsuf, Sudur, Hasan, Nazmî, Gülşenî, Nurs, Cünûnî, Mesrurî, Cürmî, Selîmî adlı şairlerin şiirlerinden örnekler verilmektedir. Bu eserde Selîmî mahlaslı şair ise müellifin kendisidir. (Akyüz, 2015)

ORTA ASYA'DA FARSÇA OLARAK YAZILMIŞ OLAN ÖZEL TEZKİRELER

Belli bir sosyal gruba mensup şairler hakkında yazılan tezkirelere "Özel tezkireler" adı verilmektedir. Bu tür tezkireler bir kısım arifler, vezirler ve sultanlar, tarikat mensupları, hattatlar vb. hakkında yazılmış olan tezkirelerdir. Orta Asya'da yazılmış olan özel tezkireler hakkındaki bilgiler aşağıda verilmiştir.

1. Der Zikr-i Mezarât-ı Buhârâ (Târîh-i Mollâzâde): Ahmed Bin Mahmûd tarafından yazılmış olup, müellif Mûînü'l-Fukara olarak meşhurdur. Buhârâ Şehrinin şairlerini

ve mutasavvıflarını ele alan eser XV. yüzyılda kaleme alınmış olup iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölümde Buhârâ şehrinde vefat etmiş olan önemli kişilerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise mezarları Buhârâ çevresinde olan büyük kişileri ele alınmakdır. Bu eser ilk defa *"Zemine-i Târîh-i Buhârâ-yi Nurşâhî"* adıyla 1904 (1322 h.) yılında yayınlanmış olup, 1951 (1329 H.ş.) yılında ise Ahmed Gûlçîn Ma'ânî tarafından Tahran'da *"Der Zikr-i Mezarât-ı Buhârâ"* adıyla tekrar basılmıştır. Bu kitabın el yazma nüshası Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Doğu El yazmaları Bölümü Kütüphanesi'nde ve 2001/1 kayıt numarası ile korunmaktadır. Ayrıca aynı yerde *Fukaraiye/Zikr-i Mezarat-ı Buhârâ* ismiyle kayıtlı bulunan ve yazarı bilinmeyen bir kitabın da bu eserin el yazma nüshası olması ihtimal dâhilindedir. [Kûtî, 2001]

2. Der Zikr-i Mezarât-ı Semerkand: Müellifi bilinmemektedir. Mezarları Semerkand'da olan evliyalar ve büyük kişiler hakkında bilgi veren eser 1826 (1242 h.) yılında yazılmıştır. El yazması tek nüshası Tacikistan Cumhuriyeti Doğu Bilimleri Akademisi El yazması Eserler Enstitüsü'nde 709/1 kayıt numarası ile bulunmaktadır. [Kûtî, 2001]

3. Kandiyye: Mezarları Semerkand'da bulunan önemli kişiler hakkında bilgi vermektedir. *Kandiyye*, Abdulcelil Semerkandî tarafından yazılmış olup müellifin Hocası Ömer Bin Muhammed Naki'nin kitabının özetidir. [Kûtî, 2001]

4. Semuriye:*Risâle-i Semuriye* Ebû Tâhir Hoca Semerkandî tarafından 1835 (1251 h.) yılında yazılmıştır. *Kandiyye ve Semuriye* İ'rac Avşar (Afşar) tarafından bir cilt halinde düzenlenerek 1978 (1361 H.ş.) yılında Tahran'da yayınlanmıştır. [Kûtî, 2001]

5. Risâle-i Büzürgân-ı Semerkand: Yazarı belli olmayan eserde mezarı Semerkand'da olan evliya ve tarikat şeyhleri ele alınmış olup 1842 (1258 h.) yılında yazılmıştır. Bu kitabın el yazma nüshası Özbekistan Cumhuriyeti Ebû Reyhân El Biruni Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde ve 4384 kayıt numarası ile korunmaktadır. [Kûtî, 2001]

6. Zikr-i Çend Nefer Ûlemâ-i Devr-i Ahir: 1866 (1283 h.)- 1932 (1351 h.) yılları arasında yaşamış olan Sadr-i Ziyâ mahlaslı Mîrzâ Muhammed Şerîf Sadr-i Ziyâ Bin Abdüşşükûr tarafından Buhârâlı bazı âlimleri hakkında hicviye şeklinde bilgiler vermektedir. Bu kitabın el yazma nüshası Tacikistan Cumhuriyeti Doğu Bilimleri Akademisi El yazması Eserler Enstitüsü'nde 230/5 kayıt numarası ile bulunmaktadır. [Kûtî, 2001]

7. Esmhâ-yi Büzürgân-ı Buhârâyı Şerîf: Yazar belli olmayan bu eser Buhârâ'nın 149 ünlü mezarından ve Buhârâ yakınlarındaki 22 önemli mezar yerinden bahsetmektedir. Eser çok daha önceki zamanlarda yazılmaya başlamış ancak 1900 yılında tamamlanmıştır. Bu kitabın el yazma nüshası Tacikistan Cumhuriyeti Doğu Bilimleri Akademisi El yazması Eserler Enstitüsü'nde 1223/21 kayıt numarası ile korunmaktadır. [Kûtî, 2001]

SONUÇ

Orta Asya genel tezkireler alanında olduğu kadar yerel ve özel şair tezkirelerinin kaleme alındığı oldukça münbit bir coğrafyadır. Bu bölgede on adet yerel ve yedi adet özel şair tezkiresi yazılmıştır. Bu tezkirler yazıldıkları dönemin şair ve edebiyatçıları hakkında bilgi verdiği gibi, dönemin sosyal, kültürel ve politik yaşamına hakkında da paha biçilmez bilgier barındırmaktadır. Bu çalışmamızda söz konusu tezkireler hakkındaki bilgiler derlenerek araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Akyüz Murat, "Kârî Rahmetullah Vâzih'in Tuhfetü'l-Âhbâb Fî Tezkireti'l-Âshâb Adlı Tezkire-i Şu'arası'nın Tercümesi ve Tahlili (Giriş, İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin)", Fatih Ün SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015

2. Attar Feridüddin, Evliyalar Tezkiresi. (Çev. S. Uludağ), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007

3. Çetindağ Yusuf, Şiir ve Tenkit -Türk, İran ve Arap Tezkirelerinde-, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010

4. Ma'ânî Ahmad Gülçin, Târîh-i Tezkireha-yî Fârsî, Kitabhane-yi Senayi, Tahran, 1984

5. Kûtî Sepideh, "Tezkire Nevisi Der Asya-yi Miane", An Encyclopedia Of Persian Literature (Yayınlayan Hasan Enuşe), Sazman Çap ve İntişarat, Tahran, 2001

УДК: 821.512.161.

Мустафа Пекгөз,
КТМУ, Түркология, Түрк тили.
e.mail:mustafapekgoz1@gmail.com
Kyrgyz-Turkish MU,Turkology.
e.mail:mustafapekgoz1@gmail.com

MEVKÛFÂTÎ MUHAMMED EFENDİ'NİN TERCÜME-İ SADRÜ'Ş-ŞERÎ'A ADLI ESERİ

Аннотация. *Бул изилдөө, Тержумейи Садруссерия аттуу чыгарманын Сулаймания китепканасынын Аясофя бөлүгүндө 1052 номурунда сакталып турган 2 томдук 222б бет – 252б барактарынын үстүндө аткарылган. Чыгарма Осмон Түркчөсү учурунда туура келип, Мевкуаты Мухаммет Ефенди тарабынан жазылган. Бул иш төрт бөлүктөн турат: изилдөө, метин, дизин, тыпкыбасым. Кириш бөлүгүндө, жазуучу жана чыгарма жөнүндө маалымат орун алган. Имла жана Тил өзгөчөлүктөрү да бул бөлүмдө берилген. Метин бөлүгүндө, чыгарманын транскрипсиялуу тексти жана анын кыска варианты орун алган.*

Түйүндүү сөздөр: *Мухаммет Ефенди Мевкуаты, Тержумейи Садруссерия, фикх, Осмон Туркчөсү.*

This study has been made on the leaves numbered 222b-252b of the second tome, registered on number 1052 in the department of Ayasofia of the Süleymaniye library, of the work called 'Tercume-i Sadru's- Seria'. This work, which is of the period Ottoman Turkish, was written by Mevkufati Mohammed Efendi.

This study consists of the four chapters: investigation, text, directory and facsimile. İn the part of the introduction, there is some information about the text and its author. Spelling and language features also has been given in this part. İn the part of the text, there is a transcriptional text of the part given above of the work.

Keywords: *Mohammed Efendi Mevkufâtî, Tercüme-i Sadru's Seri'a, fiqh, Ottoman Turkish.*

Bu çalışma, Tercüme-i Sadru's-serî'a adlı eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nin Ayasofya Bölümü'nde 1052 numarada kayıtlı bulunan 2.cildinin 222b-252b varakları üzerine yapılmıştır. Eser, Osmanlı Türkçesi dönemine ait olup Mevkufâtî Muhammed Efendi tarafından yazılmıştır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır: İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım. Giriş bölümünde, yazar ve eser hakkında bilgiler yer almaktadır. İmlâ ve dil özellikleri de yine bu bölümde verilmiştir. Metin bölümünde, eserin transkripsiyonlu metin ve özeti bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Muhammed Efendi Mevkufâtî, Tercüme-i Sadru'ş Şeri'a, fıkıh, Osmanlı Türkçesi.*

MÜELLİF

Hayatı

Adı, gerek eserleriyle ilgili gerekse kendisinden söz edilen çalışmalarda çoğunlukla Mehmed [1] olarak okunagelmiştir. Nadiren Muhammed olarak okunmuştur. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı ise Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin transkripsiyonlu metninde Mehemmed [2] olarak okuyup günümüz Türkçesiyle yaptıkları neşrinde Mehmed'e [3] dönüştürmüşlerdir.

Biz ise hem çalıştığımız nüshada hem de onun birinci cildi olduğunu düşündüğümüz Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya bölümünde 1053 demirbaş numarasıyla kayıtlı nüshada mütercimin adı nüshaların 1a sayfalarındaki tanıtım yazıları dışında hiç geçmediği için diğer nüshalara başvurduk. Onlar da daima şeddeli olan ikinci mim harfi dışında çoğunlukla harekesiz olduğu için yazılıştan yola çıkarak Muhammed ve Mehmed şekillerinden birini kesin olarak kabul etmek mümkün görünmemektedir. Ancak bir nüshada 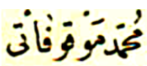 şeklinde yazıldığını [4] bir nüshada da 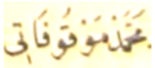 şeklinde yazıldığını [5] tespit ettik. Bu durumda Mehmed şekli yazılışa aykırı olduğu ve Mehemmed şeklini tercih etmek için de yeterli veri olmadığından, yazılışın telaffuzu ne derece yansıttığını

bilmemekle birlikte metinlere bağlı kalarak Muhammed şeklini tercih ettik.

Eserleri

Mevkûfâtî Muhammed Efendi'ye ait olduğu tespit edilen eserler şunlardır: *Tercüme-i Mültekâ, Tercüme-i Telhîsü'l-Câmi'i'l-Kebîr, Tarih-i Mevkûfâtî, Tercüme-i Sadrü'ş-Şerîa.*

Tercüme-i Mültekâ:

İbrahim b. Muhammed el-Halebî (ö. H.956/M.1549) tarafından Hanefî fıkhı üzerine yazılan *Mülteka'l-Ebhur adlı eserin tercümesidir. Mevkûfâtî Muhammed Efendi'nin bu eseri, adına nispetle Mevkûfât olarak da adlandırılmaktadır.*

Mülteka'l-Ebhur, Hanefî mezhebi tarihinde "mütûn-ı erbaa" adı verilen Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî'nin el-Muḫtâr, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Kenzü'd-Deḳâiḳ, Sadrüşşerîa el-Evvel'in Viḳayetü'r-Rivâye fî Mesâ'ili'l-Hidâye ve Muzafferüddin İbnü's-Sâ'atî'nin Mecma'u'l-Baḥreyn adlı dört temel metnin içerdiği meselelerin neredeyse tamamını içermektedir. Mevkûfâtî'nin yaşadığı XVII. yüzyılda Mültekâ'nın hem saraydaki eğitim kurumlarına hem İstanbul ve taşra medreselerinin müfredatına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. [6]

Tercüme-i Telhîsü'l-Câmi'i'l-Kebîr

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. H. 189 / 805) el-Câmi'u'l-Kebîr adlı eseri, Hanefî mezhebi tarihinde Zâhirü'r-Rivâye diye bilinen külliyatı oluşturan altı eserden biridir. Muhammed b. Abbâd b. Melek el-Hıllâtî, bu eserin Ahmed b. Ebü'l-Müeyyed en-Nesefî tarafından yazılan manzum halini ihtisar etmiştir. Mevkûfâtî Muhammed Efendi de Hıllâtî'nin muhtasarının bir kısmını Türkçeye çevirerek şerhetmiştir. **[7]**

Tarih-i Mevkûfâtî

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde 1751 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Tāriḫ-i Mevḳūfāt" terkibiyle yapılmış süslü bir temellük kaydı bulunmaktadır.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. 1b – 16b/17 arasındaki "Sābıḳa resü'l-küttāb olan Mevḳūfāt Muḥammed Efendinin güftār-ı belāġat şi'ārıdır" [8] *başlıklı birinci bölümde Kırım Hanı III. Mehmed Giray ve kardeşi Şahin Giray'ın Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri isyan hareketleri ve Mansuroğulları'ndan Kantemir Mirza'nın bu isyan* sürecindeki rolünden bahsedilmektedir.

TERCÜME-İ SADRÜ'Ş-ŞERÎ'A

Makalemizin ana mevzuunu teşkil eden Sadrü'ş-Şerî'a es-Sânî 'Ubeydullâh b. Mes'ûd'un Şerhu'l-Vikâye adlı eserinin Mevkûfâtî Muhammed Efendi tarafından yapılan tercümesidir. [9] Mevkûfâtî'nin M.1655 yılında öldüğü kesin olduğuna göre tercümenin XVII. yüzyılda yapıldığı açıktır. Ancak çok araştırmamıza rağmen tercümenin tam olarak ne zaman yapıldığı tespit edilememiştir. Eserin ses ve dil özellikleri üzerine yaptığımız incelemeden eserin XVII. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen ağırlıklı olarak Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıdığını ve Osmanlı Türkçesine geçiş dönemini temsil ettiği sonucuna ulaştık.

Tam adı *Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye* olan *el-Vikâye, Sadrü'ş-Şerî'a es-Sânî'nin dedesi (annesinin babası) Burhânü'ş-Şerî'a Mahmûd b. Sadrü'ş-Şerî'a el-Evvel tarafından kendisinin ezberlemesi için yazılmıştır. Burhâneddin el-Merginânî'nin (ö. H.593/M.1197) el-Hidâye adlı eserinden seçmelerle telif edilen el-Vikâye, Hanefî mezhebinde "mütûn-ı erbaa" diye bilinen dört temel eserden biridir.* [10]

Sadrü'ş-Şerî'a, önce en-Nukâye (Muhtasarü'l-Vikâye olarak da bilinir.) adıyla ihtisar ettiği bu eseri oğlu Mahmud'un isteği üzerine şerhetmeye başlamış, ancak onun vefatından sonra Safer 743'te (Temmuz 1342) tamamlayabilmiştir. [11] Bugüne kadar pek çok kişi tarafından şerh edilen el-Vikâye'nin en meşhur şerhi, Sadrü'ş-Şerî'a tarafından yazılan Şerhu'l-Vikâye'dir. Öyle ki Kâtib Çelebi Keşfü'z-Zunûn'da el-Vikâye'nin şerhlerini tanıttığı kısımda, sıra Sadrü'ş-Şerî'a'ya gelince çok ünlü olduğu için onun şerhini tanıtmayı gereksiz gördüğünü ve bu zatın sıfatının şerhine baskın geldiğini belirtir. Bu nedenle Sadrü'ş-Şerî'a dendiğinde Şerhu'l-Vikâye anlaşılır. Kâtip Çelebi, bunun gibi müellifin adının eserin önüne geçtiği durumları izah etmek için de birkaç kere Sadrü'ş-Şerî'a'yı örnek gösterir: Uklîdis fî Usûli'l-Hendeseti ve'l-Hisâb adlı eserin adının neden böyle olduğunu açıklarken Öklid'in bu ilim dalında kitap ortaya koyan birilim adamının adı olduğunu, ancak Sadrü'ş-Şerî'a'da olduğu gibi ilim adamının adının çok meşhur olduğu için uğraştığı ilim dalının adı haline geldiğini belirtir. El-Çağmîniyy adlı eserin adını izah ederken yine bunun müellifin sıfatı olduğunu, Sadrü'ş-Şerî'a'da olduğu gibi eserin adının yerini aldığını belirtir.

Nüshaları

Araştırmalarımız neticesinde Süleymaniye Kütüphanesi'nde Tercüme-i Sadrü'ş-Şerî'a'ya ait yedi nüsha tespit edilmiştir. Katalogdan Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kütüphanesi'nde 987 demirbaş numarasıyla kayıtlı biri 295, diğeri 344 varaklık iki nüsha daha tespit edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshaları, Reşid Efendi bölümünde 234 demirbaş numarasıyla kayıtlı Şerhu'l-Vikâye ve birbirleriyle karşılaştırarak yapılan inceleme sonucunda nüshalar arasında içerik ve üslup bakımından farklar olduğunu görülmüştür.

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Ünlülerin Yazılışı

Bütünüyle harekeli olan metnimizde ünlüler bazen sadece hareke, bazen de harekeyle birlikte elif (ا) vâv (و) ye (ى) harfleri de kullanılarak gösterilmiştir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere aynı kelimenin yazımında bile iki gösterme biçiminin de kullanılması ünlülerin gösterilişinde belirli bir kurala uyulmadığını göstermektedir.

Metnimizde a ünlüsü için üstün işareti (َ), üstünlü elif (اَ , ا), medli elif (آ) ve üstünlü he (هَ) kuralsız olarak kullanılmıştır. alı ḳomaḳ(اَليقُومَقْ), aşaġı(اَشَغِى), andan (اَنْدَنْ), anda (آندَه), az (آزْ), ay (آىْ)

Ünsüzlerin Yazılışı

Bu bölümde Türkçe olan veya kökeni hakkında kesin bilgiye sahip olmadığımız kelimelerdeki ünsüzlerin yazımı incelenmiştir. Türkçe olmayan kelimelerdeki ünsüzlerin yazımında onların özgün yazımına riayet edilmiş olduğundan sadece özgün yazımlarına aykırı yazılan ya da başka bir ünsüze dönüşen ünsüzler yeri geldikçe belirtilecektir.

çekmek (چَكْمَكْ), çıḳup (چقُوپْ) içün (اِيچُنْ), geçen (كَچَنْ) göre (كُورَه), gözi (كُوزِي), yigirmi (يِكِرْمِى), virdügi

Terkiplerin Yazılışı

Terkipler genel olarak esre (ِ) ile belirtilmekle birlikte birkaç örnekte esreli hemze (ءِ), bir örnekte esreli ye (ى) ile belirtilmiştir:

Esre (ِ) İle Belirtilenler: 'örf-i nāsa (عُرْفِنَاسَه), taḥt-ı nikāḥında (تَحْتِنِكَاحِنْدَه) māl-ı müteḳavvim (مَالِمُتَقَوِّمْ), bedel-i kitābetden (بَدَلِكِتَابَتْدَنْ), cins-i menfa'atı (جِنْسِمَنْفَعَتِى)

Esreli ye (ى) İle Belirtilenler: ibtidā-yı hilālinden (اِبْتِدَاىِهِلَالِنْدَنْ)

DİL ÖZELLİKLERİ

Ses Bilgisi

Türk dilinin en tartışmalı konularından biri olan i~e değişimi açısından metnimizde belirli bir tercih yoktur. Eskiden beri bu değişimin gerçekleştiği kelimelerden metnimizde geçenlerden bazılarının ilk hecesi *e, bazılarınınki i olarak okunacak şekilde harekelenmiştir. Bazı kelimelerin de metnimizde her iki şekli de kullanılmıştır.*

i ile yazılan örnekler şunlardır: *gicele*-231a/06, *yimek* 240b/08, *itdim* 238b/15, *imdi* 224a/01 , *nice* 246b/15, *virilür 251*a/16, ***e ile yazılan örnekler şunlardır***: *geyesi* 244b/01, *nesne* 228a/11, *geydirmek* 244b/01, **Hem *i* hem *e ile yazılan örnekler şunlardır***: *deyüp* 229a/15, *didügi* 224a/16, *dediydi* 226a/01, *dinildügi* 232a/08, *yi* 240b/06, *yedüginde* 246b/05, *yire* 222b/05,

Ünlü Uyumu

Kalınlık – İncelik Uyumu

Kelimeleri meydan getiren seslerden ünlü olanların tamamının kalın veya ince olmasının yanı sıra eklerin kelimenin son ünlüsüne uyarak kalınlaşması veya incelmesine kalınlık – incelik uyumu denir. Türkçede eskiden beri tam olarak bulunan bu uyum, metnimizde *iken* ve aitlik eki *–ki dışında etkisini tam olarak göstermekdir: doyurmakdır*227a/16, *dimegile* 248a/07, *eylemekdir* 238a/08, *etmeg*243a/17, *itmegile* 237b/11, bulundugıçün235a/14, *Yoḫsa*225a/10,

Düzlük – Yuvarlaklık Uyumu

Eski Türkçede bazı kelimelerde düz olan ünlülerin Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlaklaşması, bu dönemin ayırt edici özelliklerindendir. Ancak metnimizde bazı kelime ve eklerdeki yuvarlak ünlülerin düzleşmeye başladığı görülmektedir. Tam bir düzlük – yuvarlaklık uyumundan söz etmek yine de pek mümkün görünmemektedir. Aynı kelime veya ekin bile hem düz hem yuvarlak ünlülü şeklinin düzlük – yuvarlaklık uyumunun dışında kullanılması metnimizin Eski Anadolu Türkçesiyle Osmanlı Türkçesi arasındaki geçiş dönemini temsil eden metinlerden olduğunu göstermektedir. Bazı eklerin de sadece düz ünlülü şekillerinin kullanıldığı görülmektedir

SÖZ VARLIĞI

Dizinde yer alan toplam 812 madde başı sözcüğün köken bakımından ait olduğu dillere göre dağılımı şöyledir: Arapça : 545 (%67), Türkçe : 236 (%29), Farsça : 30 (%4), Yunanca : 1 (%0).

Türk dilinin en tartışmalı mevzularından biri olan i~e değişimi açısından metnimizde belirli bir tercih yoktur. Eskiden beri bu değişimin gerçekleştiği kelimelerden metnimizde geçenlerden bazılarının ilk hecesi *e, bazılarınınki i olarak okunacak şekilde harekelenmiştir. Bazı kelimelerin de metnimizde her iki şekli de kullanılmıştır. "i" ile yazılanlara örnek olarak gicele*-231a/06, *yimek* 240b/08, *itdim* 238b/15, *imdi* 224a/01, "e" ile yazılanlara ise *geyesi* 244b/01, *nesne* 228a/11, *geydirmek* 244b/01 örnekleri verilebilir.

Kelimeleri meydan getiren seslerden ünlü olanların tamamının kalın veya ince olmasının yanı sıra eklerin kelimenin son ünlüsüne uyarak kalınlaşması veya incelmesine kalınlık – incelik uyumu denir. Türkçede eskiden beri tam olarak bulunan bu uyum, metnimizde *iken* ve aitlik eki *–ki dışında etkisini tam olarak göstermekdir. doyurmakdır*227a/16, *dimegile* 248a/07, *eylemekdir* 238a/08, *etmeg*243a/17, *itmegile* 237b/11, bulundugıçün235a/14, *Yoḫsa225a/10, Kalın – incelik uyumuna tabi olmayan bazı kullanımlar da mevcuttur: ḳazuġı*236b/03, *ḳıtında* 235a/13, *ṣoñraki* 236a/02

Sonuç:

Eski Türkçede bazı kelimelerde düz olan ünlülerin Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlaklaşması, bu dönemin ayırt edici özelliklerindendir. Ancak metnimizde bazı kelime ve eklerdeki yuvarlak ünlülerin düzleşmeye başladığı görülmektedir. Tam bir düzlük – yuvarlaklık uyumundan söz etmek yine de pek mümkün görünmemektedir. Aynı kelime veya ekin bile hem düz hem yuvarlak ünlülü şeklinin düzlük – yuvarlaklık uyumunun dışında kullanılması metnimizin Eski Anadolu Türkçesiyle Osmanlı Türkçesi arasındaki geçiş dönemini temsil eden metinlerden olduğunu göstermektedir. Bazı eklerin de sadece düz ünlülü şekillerinin kullanıldığı görülmektedir.

Eserin dikkat çeken diğer bir hususiyeti ise dilinin sade ve anlaşılır olmasıdır. Halbuki bu dönemin dili Farsça ve Arapça tesirinde kaldığından oldukça ağırdır. Eser, nesih yazı türünde ve harekeli olarak yazılmıştır. 17. yüzyıl Türkçesi ile yazılan eser, bu dönemin imla özelliklerini taşımaktadır. Eser Eski Anadolu Türkçesi döneminden Yeni Türkçe dönemine geçiş ürünü olduğundan birçok kelimede ekleşmenin tamamlanmadığı dikkat çekmektedir.

KAYNAKLAR:

1. Mustafa Nâ'imâ Efendi, Târih-i Na'îmâ, hzl. Mehmet İpşirli, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 956, 957, 997 vd.

2. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, EvliyâÇelebi Seyahatnâmesi (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini), hzl. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, III. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 6, 156, 164,

3. Evliyâ Çelebi, Günümüz Türkçesiyle EvliyâÇelebi Seyahatnâmesi, hzl. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. III, 1. kitap, Yapı Kredi Yayınları, II. baskı, İstanbul 2010, s. 350, 356, 371 vd.

4. Muhammed Efendi Mevkûfâtî, Tercüme-i Sadru'ş-Şeria, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, Nr. 1051

5. Mevkûfâtî Muhammed Efendi, Vikayetü'r-Rivaye fi Mesaili'l-Hidaye Tercümesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Bölümü, Nr. 1417.

6. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", Türkiye Diyanet Vakfıİslam Ansiklopedisi, C. XXXI, s. 549-552.

7. Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmiu'l-Kebîr", Türkiye Diyanet Vakfıİslam Ansiklopedisi, C. VII, s. 109-110.

8. Mevkûfâtî Mehmed Efendi, Tarih-i Mevkûfâtî, İstanbul Üniversitesi Nadir Eseler Kütühanesi, Nr. 1751, s. 1b.

9. Muhammed Efendi Mevkûfâtî, Tercüme-i Sadru'ş-Şeria, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, Nr. 1053

10. Cengiz, Kallek, "el-Hidâye" Türkiye Diyanet Vakfıİslam Ansiklopedisi, C. XVII, s. 473

11. Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", Türkiye Diyanet Vakfıİslam Ansiklopedisi, C. XXXV, s. 429

УДК 303.446.2.398.91

Асанова Н.Т.,
И.Раззаков ат. КМТУнун
окутуучусу,
e-mail: asanova.nurzat@list.ru

ЗАМАН КӨЙГӨЙҮН ЧАГЫЛДЫРГАН АДАБИЙ ПАРОДИЯЛАР

Аннотация: *Аталган макалада учурдун, мезгилдин курч маселелерин таамай талдап, аныктоо менен сатиранын тилинде публицистикалык көркөм философиялык өзгөчө ыкмада жазылып жаткан пародиялык тексттер каралат.*

Түйүндүү сөздөр: *кер какшык, шакабачыл, сатириктик өнөр, кайчы пикирлер, гумжардам.*

Аннотация: *В упомянутой статье рассматриваются пародийные тексты, метко анализирующие острые вопросы нашего времени и создаваемые в публицистическо-художественно-философском специальном ключе на языке определений и сатиры.*

Ключевые слова: *издёвка, насмешник, сатирическое ремесло, диаметрально-противоположные мнения, гуманитарная помощь.*

Annotation: *The mentioned article reviews mock texts that neatly analyze the burning issues of our time and written in a journalistic, artistic and philosophical manner in the language of definitions and satire.*

Key words: *mockery, mocker, a satirical craft, diametrically opposite opinions, humanitarian aid.*

Илимпоз, акын, математик жана ири масштабдагы философ Омар Хайямдын адабий мурастары өзүнүн терең мазмуну, тарбиялык мааниси аркылуу адамзатка дамамат пайда тийгизип келүүдө. Ыр архитектоникасы төрт саптан (рубаи) түзүлүп, ошол төрт сапка адам коомунда кездешчү социалдык, моралдык-этикалык, философиялык маселелерди материалисттик көз караштан туруп илимий негизде чечмелеген ойлорун сыйдыра алган жана абдан жөнөкөй элдик мотивде жазылгандыктан дүйнөлүк руханий байлыкка айланды. Омар Хайям ушунчалык улуу кеменгер болсо да, жайдак тиричилик турмуш кечирген дервиштин күнүн көргөн адам болгон. Ошол улуу таланттын ыр берметтериндеги философиялык ойлору азыркы учурда да элге кызмат кылып келет. Омар Хайямдын рубаилерин бүгүнкү XXI

кылымдагы кыргыз элинин жашоо образына үндөштүрүп пародияларды жазган Ашымалы Сыдыковдун чыгармачылыгына күбө болуп отурабыз. А.Сыдыков кесиби тарыхчы, өмүр бою тартип сакчы болуп эмгектенип келип, ардактуу эс алууга чыккан, адабий чөйрөгө аралашып, анын казанында кызуу кайнабаса да, жүрөгүнүн түпкүрүндө көркөм сөзгө болгон ынтызарлык жигиттик куарактан тарта ойгонгон экен. Колубузга А.Сыдыковдун 2014-жылы чыккан «Пародия» аттуу пародиялык жыйнагы тийди. Жыйнактагы пародиялардын 80%ы Омар Хайямдын рубаилерине арналган. Экинчи бөлүмүндө А.Осмоновго, Б.Сарногоевге, Т.Кожомбердиевге, Ж.Мамытовго, Ж.Садыковго О.Сооронову, Т.Самудиновго, Ж.Абдылдаевге, Н.Алымбековго ж.б. жазылган пародиялардан турат. Омар Хайямга арналган саптарда адам менен коомдун ортосундагы келишпестиктер, теңсиздик, адилетсиздик сыяктуу темаларды камтыган пародиялык колдонмолор чыйрак жазылган. Буга кесиптик чөйрөсүнүн да таасири тийгени байкалат. Мисалы:

Дүйнөдө калыстык жок, болсо кайда,
Ар дайым көз каранды кедей байга.
«Төрөм» деп ийилүүгө туура келет,
Өзүңдөн канча төмөн адамдара.
Омор Хайям

Оокаттуу, дардаңдаган аким, бийиң,
Өзүнүн акылсызын сезбей бүгүн.
Өкүмүн «акылманга» айтып турса,
Өлүмгө тете болоор, сен түшүнгүн.
А.Сыдыков [1. 119-бет]

А.Сыдыковдун Омар Хайямга арналган пародиялары коомдо болуп жаткан терс көрүнүштөрдү ашкерелөө максатын көздөгөн, актуалдуу темаларды козгогон олуттуу ойлор ортого салынып комментарийленген. Омар Хаямдын түбөлүк көркөм кенчке айланган рубаилери кайсы гана коомдун көйгөйлөрүн чагылдырылбасын, уютку болуп бере турган керемет касиетке ээ. Бул жагынан алганда пародисттин пародиялык колдонмолору өз максатына жеткен.

Мидин менен Райкандын салттуу көчүн улап кыргыз адабиятында солгун тартып бараткан сатира жанрында белсенип иштеп, өзүнүн кайталангыс чыйыр жолун салып кеткен Сатыбалды Кадыровдун пародисттик чыгармачылыгы тууралуу ой бөлүшүүгө ыңгайлуу учур келди. Сатыбалды Кадыровдун сатиралык чыгармалары абдан сабаттуу, ар бир ой корутундусун

туюндурууда сатиранын тилине ылайык метафоралуу кыйытмалоого барып, окурмандын көңүл черин жазып күлдүрүп да, ошол эле маалда терең ойго салып коюууга жөндөмдүү. «Кайчы» (1988), «Шляпа» (1982), «Сарымсак саптар» (1991), «Тикенек» (1979) аттуу сатиралык жыйнактардын ичинен пародияларына токтоло өтсөк. С.Жигитовдун «Бир акын бар» деген ырынан цитата алып, төмөндөгүдөй интерпретацияланган пародия жазган.

Бир акын жашайт биздин шаардагы,
бир үйдө заңгыраган каалгалуу.
Өзүнө өмүр бою малай кылган,
бар анын лирикалык каарманы.

Салижан Жигитов

Шык, талант көрөңгөнүн учкуну да жок, кара күчкө салып «ынтыгып» ыр жазып жүргөн «жалган» акынды жердигинен көрөгөч, шакабачыл С.Жигитов «малайлыкта жүргөн лирикалык каармандын» жардамында шылдыңга алып, анын бүткүл ой жүгүртүү жөндөмүн, тутунган позициясын, келечек кыял-максатын, кечээгиси менен эртеңкисин поэтикалык сергектик, сатиралык өткүрлүк менен дасмиялап берген. С.Жигитовдун башка ырларындай эле бул ырдан да кулагыбыз түрдүү добуш чалып, көз алдыбыздан түрдүү түстөр өтүп, көкүрөк аңтарган көп түрдүү сезимибизди козгоп өтөт. Пародист С.Кадыров пародияда башкы каарман кылып акын С.Жигитовдун өзүн алат да, анын «лирикалык каарманы» кылып «Жолборс» деген итин алат. «Жолборс» акын С.Жигитовдун «Ит атаар жана башкалар» деген аттагы икаянын каарманы, Пародияда:

Шаарымда жашайт акын пейли кенен,
Кабат үй-турак жайы, чайы белен.
Жүргөнүн көрүп калам лирикалык
каарманы – Жолборс деген ити менен.
Үзбөстөн сулп эт таштап күндө накта,
бакса да ит көңүлү айыл жакта.
...А, акын жашырбастан ыйман-сырын,
итине арнайт күндө икая, ырын.
...Айылда көлдөлөңдөп оюн салган,
жер кепе – өжүрөнүн жытын алган –
байкуш итке, акынга азгырылган,
лирикалык каарман болуу – кандай азап, кандай жаман! [2.112-бет]

Бул пародия да С.Жигитовдун «Бир акын бар» ыр саптарына контрасталып мыкты жазылган. Ырдын өзүндөй эле көп түрдүү ассоцациаларды чакырып, көңүлүндү ололотуп жиберет. Бул пародиянын тулкусуна жан киргизип турган башкы өзөк – С.Жигитовдун чыгармачылык ой жүгүртүүсүнүн чексиздиги, жашоого болгон оптимисттик көз карашы, бийик интеллекти, поэтикалык дүйнөсүнүн кеңдиги тууралуу кеп таштоо болгон. Пародист ошол ойлорун акынды өз каармандарынын айланасында пародисттик маанайда символдоштуруп берген. С.Кадыровдун сатириктик өнөрүн баамга алган кыргыз тамсилин изилдөөчү, илимпоз К.Исаков [3.173-бет] күн тартибиндеги актуалдуу, саясий маселелерди сүрөттөөгө умтулбастан, түбөлүктүү маселелер – адам мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы көлөкөлүү жактарын көп жазышынан улам сатиранын классикалык үлгүлөрүнө жакындаган талант катары караган.

2011-жылы оппозициялык маанайдагы жергиликтүү гезиттерден элеттин карапайым бир калемгери Таалайбек Ормоновдун заман көйгөйүн чагылдырууга жасаган жакшы аракеттерин көрүп жүрөбүз. Убагында абдан кызуу талкуулардын чордонуна айланган, бүгүн да балдар сүймөнчүк менен окуган Т.Кожомбердиевдин «Көлчүктөгү ай», А.Токомбаевдин «Үч чындык» ырларынын мотивине, стилине, ыкмасына салып, маданий, экономикалык эркиндикке, туруктуулукка жете албай кыйынчылыкта, кедейчиликте турмуш кечирип келе жаткан жаңы замандагы кыргыздардын кулк-мүнөзүн, тиричилигин чагылдырган пародиялык ырларын карап көрсөк: Мындай көрүнүштөр күн санап көбөйүп көнүмүшкө айланып бара жатат.

«Көлчүктөгү ай»

Айдай болгон сулуу кыз,
Арак ичип алыптыр.
Көп ичкенби, сыягы,
Көлчүккө уктап калыптыр.
Көлчүктөгү ай дешип,
Көргөн элдер таң калды» [4.],

деген саптар менен болочокто эне болчу кыздын арактын «көлчүгүндө» калышын күйдүргү юмор, шылдыңдуу ирония менен ашкерелеп жатса, бир чети абдан көрсөтмөлүү берилген шылдың башкаларга эң сонун сабак болоору айкын.

Түрдүү кайчы пикирлер, парадоксалдуу ой жоруулар коомчулукта күн санап өсүүдө. Балким коом талаш-тартыштан өнүгөт демекчи, мыйзам ченемдүү көрүнүш болорун көкүрөк туйбай, куру кабатырланып жаткандырбыз. Кандай болгон күндө да демократиянын сабактары кыргыз коомчулугун түп тамырына дейре өзгөртүп, түрдүү идеологияга туш кылып, мүргүтүп жаза бастырып, бир тобун турмуштан бутун тайдырып, жакырчылыктан улам кайгыга салып койсо, бир чети келечекте жакшы күндөн үмүт кылып бел байлатып койду.

Адабияттар

1.Сыдыков А. Пародиялар. -Кара – Балта, 2014. 119-бет

2.Кадыров С. Шляпа – Ф., 1982. 112-бет

3.Исаков К. Тамсил кудурети. Монография. –Б.: «Айат», 2009. 260-б.

4. //Кыргыз Руху 2011, №22

УДК. 808.1(575.2)(04)

Кулбаракова З.А.
Кыргыз-Түрк Манас университетинин аспиранты
ilim217@gmail.com

«МААДАЙ КАРА» ЭПОСУНДАГЫ КАНАТТУУЛАР КУЛЬТУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Аннотация: *«Маадай Кара» эпосундагы канаттуулар культу тектеш түрк элдеринин эпосторуна салыштырмалуу байыркылыгын сактап калган. Бирок мифтен көркөм сюжетке, тотемден тотемдик белгиге өткөнүн көрөбүз. Бул анын өзгөчөлүгү.*

Түйүндүү сөздөр: *күкүк, бүркүт, культ, мифтик жандык, коргоочу, данакер, тотемдик белги.*

Аннотация: *По сравнению с эпосом тюрко язычных народов культ птиц в эпосе «Маадай Кара» сохранили древнее качество. Но можем видеть переходящую форму от мифа до художественного сюжета, от тотема до тотемического знака. Это особенность культ птиц в эпосе «Маадай Кара».*

Ключевые слова: *кукушка, орел, культ, мифическое существо, покровитель, вестник, тотемные знаки.*

Abstract: *In comparison with the epos of the Turkic-speaking peoples, the cult of birds in the epic "Maadai Kara" preserved the ancient quality. But we can see the passing form from myth to artistic plot, from totem to totemic sing. This is a feature of the cult of birds in the epic "Maadai Kara".*

Keywords: *Cuckoo, eagle, cult, mythical creature, angel (father), herald, totemic sings.*

«Маадай Кара» эпосу баатырдык эпос катары белгилүү. Маадай аттуу баатырдын эрдигине караганда анын уулу Көгүдей-Мергендин эрдиги эпостун көпчүлүк бөлүгүн ээлейт. Бирок эпосто жаратылыш, жан-жаныбарлар жандуу жана көркөм сүрөттөлүп берилген. Айрыкча канаттуу-куштарды пейзаждык сүрөттөөлөрдөн көрүүгө болот. Биздин максат канаттуулардын көркөм чагылдырылышынан мурун культтук мүнөзүн, тотемдик белгисин жана архетиптик моделин кароо. Анткени бул белгилер эпостун сюжетин эстетикалык көркөмдөштүрүүгө жана образдар системасын ачып берүүгө (сырткы портретин жана психологиялык портретин ачып берүүгө) көмөкчү болуп турганын баамдадык.

Маадай Кара чачылган элин жыйнап, сансыз мал топтоп, мыкты хан болуп турган. Анын душманы Кара-Кула элине кол салып айласын кетирет. Акыры эки эл тирешип отуруп Кара-Кула Маадай Каранын элижерин басып алат. Маадай Караны Кара-Кула келинчеги менен туткунга алып элин кул кылып кордойт. Маадай Кара жаңы төрөлгөн баласын Бай теректин түбүнө калтырып, Алтайдын ээсине, Бай терекке (тукум улоо касиеттүү багына) аманат калтырат. Алтай ээси катары мээрман кемпирдин элеси тартылат. Кемпир баланы колуна алып асырап алат [11. 192-б.]. Бай теректе аттын башындай болгон бири-бирине коёндой окшош алтын күкүк олтурат. Жети кабаттуу теректин ортосунда эки кара бүркүт асман аймагын кайтарып жер менен көктүн ортосун карап олтурат. Ал эми Бай теректин түбүндө эки кара дөбөт иттер (алтай текстинде тайгылы) керилип жатып жер аймагын кайтарат. Улуу бактын жанында алтын буурул ат байланып турат [21. 168-б.]. Мындай сүрөттөөлөр алгач тукум улоо багынын жөн наристе эмес баатыр-наристени сактап калышы жана Маадай Каранын туягынын уланышы, бакты кайтарып турган жандыктар наристе менен болгон анимистик байланыштан кабар берет. Алардын жаны наристенин жаны менен бак аркылуу байланышып турганы жана жашоо данакери катары кызмат кылып, адам баласынын өмүрү жер жүзүндө уланышына түрткү бергендей.

Күкүк кушу көпчүлүк түрк тилдүү элдердин ишениминде көктүн жер шарына жиберилген медиатору катары белгилүү, анын сайраганы жашоонун уланышын билдирет. Анын түпкү негизи байыркы тотемге барып такалат. Мисалы бурят мергенчилери күкүктү атпай, анын перилик жаны бар деп ишенишкен [19. 316-б.]. Алгачкы коомдо куштар адам жанын жерге алып келген же адам бул жашоо менен кош айтышканда жанын алып учкан периштеге салыштырышкан. Күкүк да алгачкы коомдо адам баласына жашоого үмүт алып келген тотем катары дүйнөлүк мифологияга ордун калтырган. Алтай элдери жаны короздо, якуттар торгойдо же күкүктө, түндүк индеецтердин «гуру» уруусу жаны көгүчкөндө деп ишенишкен [6. 16-б.]. Байыркы египеттиктер да адам баласынын ичээр суусу түгөнүп өмүр менен кош айтышып баратканда жаны дароо кушка айланып асманга учуп кетет деп ишенишкен. Мисалы Египет кудайларынын бири Осиристин жаны ылаачын сымал куш болуп жер үстүнөн көз салып

кыдырып кетчү. Муну пиктографиялык таш боорундагы жазуудан да көрүүгө болот [17. 107-б.]. Ушундан улам, «Маадай Кара» эпосундагы Күкүктүн жан алгыч эмес, тескерисинче жан алып келе турган, жерге жашоо тартуулаган канаттуу тотем экендигин көрүүгө болот. «Калевала» эпосунда болсо каалабаган адамга турмушка чыккысы келбеген Айно (окумуштуу Лённрот кыздын атын жасалма түрдө өзгөрткөн) жарака кеткен аска боорунда сууну карап отуруп жардан учуп өлөт. Ал учуп баратып: «Сууга жуунбагыла бир туугандарым ал менин каным, аска бетине турбагыла ал менин жүрөгүм, балык уулабагыла ал менин денем, аскадагы кайыңды кыйбагыла ал менин жаным, бактагы үч күкүк куш жер үстүндөгү уланган менин жашоом, күкүктөрдүн сайраганы менин үн салганым» - деп муңканат [20. 1976-б.]. Мындай мотив менен кыздын өзүн-өзү өлтүрүүсү катылып тургандай. Бирок өз ыктыярсыз жашоодон үзүлүп бараткан кыздын жаны бак-дарака жана күкүк кушка айлануусу байыркы мотивдерден. Күкүк менен анимистик байланышты алган моделди көрүүгө болот. Мындай этиологиялык элементтер «Калевала» эпосунун башка варианттарында ар кандай берилген, бирок күкүк куштун адам баласынын жашоосун уланткан тотем маанисинде экендиги айкын баяндалган. «Маадай Кара» эпосунда күкүк тотем катары ачык баяндалган эмес. Бай Терекке каармандар канча келип сыйынса дагы күкүк куш тууралуу эскерилбейт, ага түздөн-түз сыйынууну көрө албайбыз. Бай Терек аркылуу, теректин ыйыктыгы аркылуу күкүктүн каармандар үчүн жашоону улоочу, жан берүүчү көктүн медиатору катары баамдасак болот. Күкүктүн алтын түстө болушу элестүү түрдө жашоонун бакубаттуулугун символдоштурат. Бул канаттуу куштун дагы бир тотемдик белгиси. Мындай тотемдик белги «Манас» эпосунда ачык мааниде сакталып калбаса да кыйыр мааниде пейзажды сүрөттөөдө же пери кыздарды күкүкө салыштырууда перинин сулуулугун арттыруу иретинде кездешет.

Ажарын салып Саани кыз (Санирабига),
Көз көрүм жерге буркурап
Жыпардын жыты каптаган,
Күрөөкө тондой жылт этип,
Күдөрү тондой былк этип,
Күкүктөй үнү шыңк этип,
Желбегей тонун жамынып,
Дандырлуу оттой камыгып,
Жез комуздай зыңк этип [14. 567-б.].

Манас баатырдын Санирабиганы алгач көргөн сюжетинде кыздын үнү күкүктүн үнүнө салыштырылып айтылат. Демек, көктөн түшкөн перинин жанын алып жүргөн күкүк кызга жан киргизип, көркүнө көрк кошуп үн тартуулап турат. Албетте, ал жерден күкүктүн өзүн көрүүгө мүмкүн эмес, анын кызды жандантып, жашоого шыктантып сергектикти, шаңдуулукту тартуулаган тотемдик символу эмеспи. Бул салыштыруу эмнеге башка каармандарга карата айтылбайт. Мисалы, ак элечек апаларга же куралданган жигиттерге. Анткени пери жандуу күкүк - таза жана аруу. Кыз дагы периштедей таза жана аруу экендигин бул сүрөттөөдөн улам байкасак болот. Мындай салыштырма-паралелдүүлүк кыздын образын дагы да тереӊ ачып бергенге жардам берүүдө. Айрыкча психологиялык портретинин тартылышына көмөк көрсөткөн.

Каныкейдин Манаска турмушка чыгып, Чоң казатка баатырды кырк чоросу менен узатып жатып көзүнө жаш алат. Бээжинди сурап турган бул сюжетте Каныкейдин психологиялык портретинин тартылышында үнү күкүк үнүндөй зыңк этип чыгат:

Кырмызы жоолук колунда,
Кырк баатырдын соңунда,
Күрөөкө тондой жылп этип,
Күкүктөй үнү зыңк этип,
Аяш бери токто - деп,
Каныкей басты шыңк этип [16. 269-б.].

Бул сюжеттен улам манасчы Каныкейдин аялзаттык образына да карата күкүк үнүн колдонгон. Демек, Каныкей секелек кыз кезинен тарта аруу жана жашоо тартуулаган аялзаттан болгон. Албетте күкүк үнүн «салыштыруу каражаты» деп айтсак кескин туура болот, бирок образдын ачылышына көмөкчү болгон аруулукту, жашоо жандануусун тартуулаган күкүктүн тотемдик белгисин катып коё албайбыз. Аны баса белгилөө биздин парз.

«Маадай Кара» эпосундагы Бай Теректеги орто кабаттан орун алган бүркүт «Манас» эпосунунун түш көрүү мотивинде, баатырларды салыштырууда жана пейзаждык сүрөттөөлөрдө арбын кездешет. Бай Теректе күкүктөн төмөнүрөөк бутактан орун алган бүркүт жер үстүн кайтарган жана көз салган көктүн жиберген кароолчусу. Ошондуктан «Маадай Кара», «Манас», «Гэсэр», «Огуз хан», «Алтын Арыг», «Алпамыш» эпосторунун негизги баатырлары колуна бүркүт алып жанына тайган жетелегенден мурун бүркүт баатырлардын колдоочусу болгон, айрым жерде адамча сүйлөп баатырга жардамга келген. Баатырдын жасаган эрдиктеринде колдоочусу катары дайыма жандап жүрсө, экинчиден бүркүт күчтүүлүктүн жана кыраакылыктын символу катары баатырдын образын дагы да көркөмдүү көрсөткөн. Тарых жылнаамаларынан да бүркүт кайсыл бир деңгээлде колдоочу, баатырдын зоболосун көтөргөн атрибут болгонун көрүүгө болот. Мисалы Алтын Ордонун бектерине Чыңгыз хан титул берип жатып: «Сенин багың терек, кушуң бүркүт, атың Салават, тамгаң сурку» - деген сөздөр менен коштогон. Уйшин-Майкья-бия аттуу бекке ыйгарылган. Дагы бир Кункрат-бий-оглу Сенкелэ бегине «Багың-алма, кушуң – ителги, атың Кункрат, тамгаң – ай болсун» деп ыйгарган [1. 88-б.]. Бүркүттү тапка келтирүү жана тайган ээрчитүү Чыңгыз хандын мезгилинде бектерге гана ыйгарымдуу болгон. Башкача айтканда башкаруучунун мындай атрибуттары анын зоболосун бийик көтөргөн. Анткени ак менен караны бирдей алып жүргөн бүркүттү тапка келтирүү бардык адамдын колунан келе берген эмес, батынган да эмес. Чыңгыз хан бектерге жашоо дарагын жана коргоочу же колдоочу катары бүркүттү (жырткыч куштардын түрүн) ыйгарган. Эл башкарып бек болуп турганда Чыңгыз хан кайсыл кушту ыйгарса ошол гана кушту колуна кондуруп, кушу жок болуп турганда асабасына, зоот кийимине же чатырына чегерип алган [1. 89-б.].

Бүркүт тотем катары көпчүлүк америка, австралия урууларында алгачкы коомчулук түзүлүштө ыйык

саналган, анын тырмагын тотемдик коргоочу катары уруу башчы андан соң эрдик көрсөткөн баатыры тагынган [23. 485-б.]. Мындай тотемдик ишеним албетте түрк элдеринде пайда болгону менен кыйла түрдүү варианттарга өтүп кеткен. Анын канатын тебелебей, өзүн өлтүрбөй ыйык саноо байыркы тотемдик ишенимден эмеспи, ал эми анын өлүмү адамга да өлүм алып келбесин деген табу - тотемден соң жаралган. Тотем менен табунун карым-катнашынан улам, бүркүт жамандыкты алып келе турган же болбосо адам жанын Эрлик падышачылыгына алып кете турган образды жараткан. Бул жерден бүркүттүн эки тараптуулукту (жакшылык менен жамандык, ак менен караны) бирдей алып жүргөн канаттуу куш катары суурулуп чыкканын көрөбүз. Мисалы адабий-жазма булактардан карап көрөлү: Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» эмгегинде бүркүттүн түн алып келе турган касиети да сүрөттөлөт.

«Мейли»—деди Акдилмиш, жүрүп берди,
Ошол замат үйүнө кирип келди.

Үйгө кирип, олтуруп, ичип-жеди,
Кыйшайып жамбаштады, алып сергү.

Рум кызы жашырды жүзүн жерге,
Дүйнө жүзү жамынды кара көрпө.

Асман бетин чулгады кара бүркүт,
Бүт дүйнөгө чачылды пырлары бүт.

Төшөгүнө кыйшайды ойго батып,
Агасына сүйлөөрүн нени айтып.

Уктап кетип, ойгонсо өзү билбей,
Көзгө сайса көрүнгүс түн көмүрдөй [2. 293-б.].

Бул ыр саптарынан көрүп тургандай, асман бетин чулкаган кара бүркүт аркасынан түндү ала келет. Түндүн кирип келиши бүркүттүн элеси менен сүрөттөлүп жатат. Пейзаждык сүрөттөө катары абдан деталдуу жана көркөм берилген. Бүркүттүн жайган канатынан чачылган пырларын түндүн кирип келген күүгүм талаш картинасы көз алдыбызга тартылат. Эгер фольклордук аспектиден карай турган болсок түн дүйнөлүк мифологияда «жакшы-жаман байланышынын», «ак-кара айкалышынын», «оң-сол катышынын» бир тарабы. Түн кара күчтөрдүн ээси же түрк элдеринин ишениминде жер алдындагы Эрлик эгесинин атрибуту. Бүркүттүн да мындай ак-кара, жакшы-жаман, оң-сол сапатты алып жүргөн касиетинен жана көктүн ээлигинде учуп жүргөн данакер болгонунан улам түндү жер жүзүнө алып келе турган сапатка ээ. Бүркүттүн түн менен аалам мейкиндигинде жана убакыт мейкиндигинде байланышы болсо, адам баласы менен көктүн жиберүүчү данакери катары күн-түндү (ак-караны) алып келе турган канаттуу тотем. Албетте бул сюжет көркөм эстетикалык символиканы чагылдырып турат, бирок анын керемет чагылдырылышына тотемдик белгини негиз салгандай…

«Маадай Кара» эпосунда Көгүдей-Мергендин биринчи эрдиги Бай Теректи айланып чуркап ойногон бала кезинен башталат. Алгач ал аттай болгон каргалардын жана дөөдөй болгон карышкырлар менен алышат. Кемпир карганы Эрлик хандын тыңчысы, карышкырды жер үстүн кыдырган чалгынчысы деп түшүндүрөт [21. 175-б.]. Демек, күкүк менен бүркүт көктүн данакери, космогониялык культ башатын алып жүргөн канаттуу болсо, карга жер алды менен жер үстүндөгү кара-күчтүн байланышын билдирген. Буга аргумент катары Көгүдей баатырдын жер алдына түшкөн сюжетин карап көрөлү. Жер алдынан Эрлик хандын кызы Кара-Таадинин колуна Көгүдей-Мерген түшүп калат:

«Келбес jерге не келгенг – дийт,
Келин керек болды ба? - дийт.
Баспас jерге не басканг, - дийт,
Бала керек болды ба? – дийт.
Сөөгингди эм ортойло,
Сүненгле jуртаарым», - дийт [21. 189-б.].

Кыз Көгүдей-Мергенди зынданга салдырып эки алп баатырды кайтартып коёт. Ошол маалда «төрт канаттуу бүркүт» баатырды илип жогору учуп кетет. Бүркүт жер үстүнө баатырды алып чыгып атка айланат, дары булактарын жуунтуп айыктырып алат. «Эр Төштүк» эпосунда Төштүктү жер алдынан алп кара куш көтөрүп чыгат эмеспи. Алп кара куш бүркүттүн алгачкы коомдук түзүлүштөгү мифтик формасы – прототиби. С. Орозбаковдун вариантында бүркүттүн мындай прототиби - алп кара кушту да кездештирүүгө болот. Бирок эпосто алп кара куштун баатырды жер алдына алып кетүү же алып чыгуу сыяктуу байыркы мотиви кездешпейт. Сюжетте көркөм каражат катары кездештирүүгө болот. Манастын үстүнөн уча коштогон алп кара куш, капталдай жандаган көсөө куйрук көк бөрү, артынан ээрчиген ажыдаар (жылан) колдоочу болгон. Бул жандыктар аркылуу дүйнөлүк мифологиянын универсалийлеринин бири, мейкиндин үч катмары тууралуу ой-түшүнүк: «Жогорку дүйнө», «ортоңку дүйнө», «жер алды дүйнө» түшүнүгү берилет. «Алп кара куш арбайып, Асмандан буту тарбайып, Манаска жолдош болуптур» — делип эпосто туруктуу сүрөттөлгөндөй бүркүт кармашып жаткан жоокердин үстүндө айланып турат [15. 439-б.]. Ал эми куш тууралуу «Манас» эпосунда пейзаждык сүрөттөөлөрдөн - «Ар чынардын башына, Улуу куш уя байлаган» - деген поэтикалык кайталоолордон көрүүгө болот. Улуу куш эпостун поэтикалык контекстине карай бүркүттүн образын тартат. Мындай тыянакты манас таануучу С. Мусаев да эмгегинде тастыктаган [18. 4-б.]. Ал эми каармандардын бүркүткө (алп кара куш, зымырык, берен, улуу куш) бет маңдай чыгуусу, аны менен кошо жер үстүнө учуусу С. Орозбаковдун вариантында кыйла мифтик негизин сактап калган. Алсак, Манастын колу кичи казатта жеңишке жетишип Кубан хан Манаска тартуу алып келет, Эр Үрбүнүн алдында башынан өткөргөн жомогун баяндайт. Мунар аттуу мусулман хан келе жатат деп Кубан хан алдынан тороп анын үйрөткөн мусулманчылыгынан баш тартып каршылык көрсөтөт. Ошондо Кубан хан аппак туман капталган чөлгө түшүп, андан ары тактага минип деңиз үстүндө сүзүп жаян балыктан качып, кургак жерге туш болот. Ал кургактан катуу куюн башталып Кубан ханды асманга учуруп жөнөйт. Асмандан алтын капталган

шаарга келип алтын кийимчен адамдарга туш болот. Акырая караган адамдар аны жактырбай ылдый түртүп жиберишет. Кубан хан өлдүм го деп ылдый кулап баратканда, кайдан-жайдан куш чыгып илип кетет:

Отоо үйдөй куш чыгып,
Орто жолдо өзүмдү
Илип алып кеткени.
Чеңгелди мага салганы,
Бүркүт алган торгойдой
Былк этер жерим калбады.
Көтөрүп барып ушу куш
Бир терекке конгону,
Чогулта кармап өзүмдү,
Чокуй турган болгону [14. 68-б.].

Орозбаков манасчынын убагында отоо үй деп көчүп-конууга ылайыкталган орточо канаттагы боз үй айтылат [13. 216-б.]. Ошондой боз үйгө тең келген куш көк менен жер ортосунда ылдый түшүп бараткан Кубан ханды көрүп кармап кетет. Бул жерден бүркүттүн көк менен жердин ортосунда данакер болуп жүргөн байыркы мотивин көрүп турабыз. Ал тургай Терек башына конуп каарманды чокуйун деп турганы да жашоо дарагынан үзүп жанын алып кетүүгө келгендей экинчи бир мотивди көрүүгө болот. Аны ыйык саноодон мурун көктүн жиберген жан алуучу жандыгы катары табу, андан соң тотем катары белгилери сакталып калган.

Манас баатырдын бирден-бир колдоочусу бүркүт же бүркүттүн прототиби алп кара куш көктөн жиберилген. Эпосто бул - бүркүттүн коргоочу катары тотемдик белгиси. Албетте, «Манас» эпосунда бүркүткө салыштыруу иретинде баатырлардын образы, пейзажды сүрөттөөдө шаңшыган бүркүттүн айланганы сыяктуу баяндоолор аздыр-көптүр сюжеттин көркөмдүгүн чыгарып турат. Мындай сүрөттөөлөр «Манас» эпосуна салыштырмалуу «Маадай Кара» эпосунда кеңири чагылдырылган эмес, бирок бүркүттүн образы аркылуу культтук көз караштын тотемдик белгиге трансформацияланганын көрүүгө болот.

«Огуз наме» эпосунун уйгур вариантында Огуз дүйнөнү каратканы аттанганда үстүнөн бүркүт учуп жолу ачылат деп сүрөттөлөт [24. 89-б.]. «Огуз хан» эпосу сибирь чөлкөмүндөгү түрк элдериндеги эпосторго караганда тарыхый-генеологиялык мотивдерди камтыйт. Андан сыйкырдуу күчтөр менен салгылашуу кыйла жокко эсе, бирок теңирчиликтин жана шамандык культтардын, тотемдик белгилердин издерин көрүүгө болот. Огуз хандын бүркүт айланган асманы ачык, көк тиреген багы жайдары деген поэтикалык саптарды кездештирдик [24. 102-б.]. Бак Огуз хандын уулдарын жер жүзүнө таркатып ар бирине дүнүйө берип, ат берип тукумун жаят деген генеологиялык дарактын символун чагылдырат. «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек, «Манас» менен «Эр Төштүк» эпосундагы Чынар терек, «Модун эр соготохтогу» курмандык чалган дарагы, «Гэсэрдеги» тэңэри (жандардын) дарагы, «Алтын Арыгдагы» куштар сайрап куурабай турган сыйкырдуу дарагы - генеологиялык жашоо дарагынын эпикалык варианттары. Огуз хандын колдоочусу бүркүт болсо, анын тукумун уланышын символдоштурган жашоо дарагы чагылдырылган. Кандайдыр бир деңгээлде бүркүттүн тотемдик белгиси да дарака параллелдүү түрдө берилген. «Манас» эпосундагы чынар терек Бакайдын образына карата айтылып, терек салыштыруу иретинде колдонулуп калган. Ал эми «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек жана аны байырлаган канаттуулар (күкүк, бүркүт, айланып учкан карга) байыркы коомдук көз караштy, мифтик культтун калдыгын сактап калганын жана тотемден тотемдик белгиге өзгөрүп баратканын көрдүк. «Манас» эпосунда канаттуулардын культтук мотиви жоголуп тотемдик белгиси көбүрөөк калган. Тактап айтканда «Манас» эпосунда кыйла эволюциялык жолду басып өткөн. Канаттуулардын тотемдик белгиси образдар системасында жана кырдаалды баяндоодо көркөм эстетикалык каражаттын функциясына өтүп кеткен. Демек, «Маадай Кара» эпосундагы канаттуулар культтук жана мифтик мотивдин калдыгын сактап калган, алар тотемдик белгилер, көркөм сюжет аркылуу чагылдырылган. Бул бирден-бир өзгөчөлүгү.

Адабияттар

1. Аристов А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. – Б., 2003. – 375-с.
2. Баласагын Ж. // Куттуу билим. – Б., 1993. – 469-б.
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б., 1997. – 535-с.
4. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер. – Б., 2004.-702-б.
5. Бускунов А.М., Кульшарипов М.М. Культы животных и птиц в башкирской мифологии и истории общественной мысли // Вестник Башкирского университета. №1, Башкортостан, 2012. – 8-с.
6. Бычков Ю.А. Птица как символ религиозно-мифологической системы традиционной культуре этносов сибири (www.dissercut.ru). - Т., 2009.-8-с.
7. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Б., 1999.- 412-б.
8. Каралаев С. «Манас». – Б., 2010.-1005-б.
9. Каратае О. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары // www.bizdin.kg – Б., 2013. – 32-б.
10.Каратаев О. Кыргыздардын уруулук эн тамга белгилери жана алардын маанилери. – Б., 2013. – 210-б.
11.«Маадай Кара» Алтайский героический эпос. – М., 1973.-250-с.
12.«Маадай Кара». – О., 1979. – 269-с.
13.«Манас» сөздүгү. - Б., 2015. – 284-б.
14.«Манас». С. Орозбаков варианты, IV-т. – Б., 1997. - 611-б.
15.«Манас». С. Орозбаков варианты, I-т. – Б., 1995. – 566-б.
16. «Манас». С. Орозбаков варианты, VIII-IX-т. – Б., 2014. – 798-б.
17.Мифы народов мира. – М., 2008. - 1147.
18.Мусаев С. Эпос Манас. – Ф., 1986. – 216-б.
19.Памятники фольклора народов Сибири и дальнего востока. – Н.: Наука, 1995. – 415-с.
20.Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – 324-с.
21.Суразаков С. Алтайский героический эпос. – М., 1985. – 255-с.
22.Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре. – С., 2000.-624-с.
23.Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – 573-с.
24.Щербак А., Огуз наме-Мухаббат наме. – М., 1959.-285-с.

УДК: 316.6.

Dilek Yılmaz,
Kyrgyz-Turkish MU

KİMLİK OLUŞUMUNDA ÖNEM ARZ EDEN UNSURLAR VE TOPLUMDAKİ YANSIMALARI

Аннотация. *Адам баласынын айлана-чөйрөсүнө болгон көз карашы, жашоо шартына карата өзгөрүп турган сайын жеке же улуттук идентүүлүккө болгон көз карашы да аны менен бирге сөзсүз өзгөрөт. Анткени индивиддин жан дүйнөсүнө калыптанган түзүлүш ага жалгыз өзү эч ким боло албай турганына ишендирип, аларды көз каранды абалга дуушар кылган. Коомду улуттук, идеологиялык, этнологиялык өзгөчөлүктөрүнө карата ар башка тараптарга багыттташат жана ишке ашырганга аракет кылат. Муну болсо искусствонун ар кандай түрү аркылуу ишке ашырганга аракеттендик. Бул макалада ушул ой-пикирдин совет адабиятында кандай чагылгандыгына көңүл бурдук.*

Түйүндүү сөздөр: *Интеграция, улуттук идентүүлүк, идеология, коллективизация.*

It has become inevitable for people to perceive the way of perception of life according to the conditions they are in to be influenced by this change in their identity. Because the constructions in which the individual is shaped constitute a self-perception by imposing perception that there is nothing in it. This is accomplished by dividing it with various elements of pressure that is by creating identities different from cultural, national, and ideological aspects and these factors are realized into the memory of the individual.

Keywords: *Collectivization, ideology, integration, identity, system,*

İnsanoğlu, varlık gösterme eğilimi dünyaya gözlerini açtığı ilk andan itibaren hem fiziksel hem de ruhsal olarak çevreye uyumlu hale gelmesiyle başlamıştır. Öncelikle temel ihtiyaçları olan yeme, içme, barınma ve neslinin devamını sağlama gibi sezgileriyle gerçekleştirdiği davranış biçimleri temelde onun kendini var etme ihtiyacının ilk eyleme dönüşmüş hali olarak da gösterilebilir. Geniş bir perspektiften bakıldığında toplumsal yapıda basit bir var olma hikâyesi gibi algılanan kimlik, aslında insanoğlunun çocukluk dönemine kadarki sürecin uzantısıdır. Çocuğun küçüklükten itibaren kendine duyduğu güvenin temelinde bile D. Elkind'in E. Erikson'a dayandırarak öne sürdüğü dünyanın yaşamaya uygun bir yer, insanların ise güvenilebilir varlıklar olduğuna dair düşünce yatmakta, bu düşünce de onun gördüğü bakımla, uyarıldığı anda giderilen gereksinimle, okşanıp sevilme davranışlarıyla pekiştirilmektedir (Elkind, 1979: 31). Mahler'e göre çocuğun bireyselleşme yani kendi başına hayatta kalabilmeyi başarabilme dönemi olan ilk üç aşamalı bir şekilde gerçekleşmektedir. İlk olarak nesnel sürekliliği gelişen çocuk, "dış dünya ve kendisi ya da kendisiyle annesi arasında ayrım yapabilmekte" ikinci aşamada ise artık kendi benliğinde içselleştirdiği anne objesinden bağımsız hareket etmeye başlamaktadır (Özdemir, Çok, 2011).

Fakat somut dünyanın ötesindeki bilinmezlikler, bireyin zihnine hükmetmeye ve onu doğaüstü güçlerle yönlendirmeye başlayınca tanımlayamadığı her şeye bir kutsallık atfetmiş ama korkularının önüne geçememesi onları sorgulamasını engellemiştir. C. Özdemir'e insanın kimlik oluşum sürecini doğadaki konumunu sorgulamasına, güneş, ay, yıldız gibi varlıklara üstün güçler, tanrısal anlamlar atfetmenin yanında kendisi onlara itaat etmek zorunda olan bir kul olarak değerlendirmesine bağlarken (Özdemir, 2001: 108). H. Çetin'e göre, bireyin kendini koruma amaçlı içgüdüsel bir reaksiyonu olan korku hissi, özgürlüğüne müdahale teşkil eden bir unsur gibi algılandığı için de bireyi "kullaşmaya" yatkın bir hale getiren unsur olmuştur (Çetin, 2012: 22).

Çevresini tanımaya çalışan insan için başlangıçta her şey bir bilinmezlikten ibaretken nedensellik prensibinden yola çıkarak keşfettiği, deneyimlediği her somut olgu onun farkındalık düzeyini arttırmıştır. Yaptığı gözlemleri, elde ettiği somut kazanımları hipotezlerle desteklemesi özgürlük alanını genişleterek önyargılarını, korkularını daha kolay aşılır bir hale getirmiştir. Bütün bu kazanımlar aynı zamanda kendine olan güven duygusunu geliştirdiği için de bilinmeze karşı olan sorgusuz teslimiyetçi anlayışı yavaş yavaş ortadan kalkarak çevresi üzerinde hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır. Akıl almaz yaratıcılığı, merak duygusu ve zekâsıyla hızlı, ama bir o kadar da uzun bir gelişim sürecini ardında bırakan insanoğlu, kurduğu kültür ve medeniyetlerin ışığında yaşam amacını yeniden sorgulayarak imkânsızı başarmanın haklı gururunu yaşarken, bir taraftan da hayatını yeniden şekillendirmenin telaşına kapılmıştır.

Karşılıklı paylaşımda ve bilgi aktarımında bulunduğu kişiler ve gruplar, bireyin hayata olan bakışını yeniden şekillendirmesine, varlık sebebini yeniden tanımlayarak da duygu ve düşünce olarak farklılıklarını gün yüzüne çıkarmasına imkân tanımıştır. Bu sebeple de o ana kadar hayatının merkezinde gördüğü '*ben' öznesinin yerine* ortak paylaşımlarda yaptığı '*biz'* öznesini koymaya başlamıştır. Schilling bu durumu topluluk tarafından bireye uydurulan masala bağlamıştır. Çünkü o güne kadar bireye şu haliyle bir bütün olmak yerine ancak bir bölüm olabileceği, bu yüzden de başkaları arasında ya da başkalarıyla birlikte yaşamanın onu tamamlayacağı öğretilmiştir (Schilling, 1971: 29). Kimliği toplumsal yönden ele alan N.

Bilgin, diğerleri tarafından görülme, dinlenme, ilgi görmek ihtiyacından ötürü varoluşsal, grup içinde erime (füzyon), kendini diğerleriyle bir olmuş gibi görme isteğinden dolayı bütünleştirici, küçümseme ve hayranlık duyma, kendini sosyal olarak arzulanan bir görüntü altına sokmaya çalışmasından ötürü bütünleştirici olarak tanımlamıştır (Bilgin, 2007: 25).

Kurduğu her medeniyet, onun gelişim hızını arttırarak hızlı bir şekilde ilerlemesine katkı sağlarken, bir taraftan da ona, bu yapı içinde varlığını koruma, çıkarlarını güvence altına alma zorunluluğunu doğurmuştur. Çünkü insan, yaşamını, her ne kadar bireysel duygu ve düşüncelerle şekilleniyor da olsa, kurallarının kendini baskın bir biçimde hissettirdiği sistemlerin içinde yaşamaktan kaçamamaktadır. Ama yine de doğasında var olan özgürlük eğilimi onu sürekli olarak sistemin dayatmalarına ve kalıp yargılarına karşı çıkmaya itmekten geri durmamaktadır. Ama bu karşı çıkış onu, toplumdan ve yaşadığı çevreden uzaklaştırmaktan ziyade sosyal hayata daha sıkı bağlanmasının temelini teşkil etmektedir. Bireysel kimliğin oluşumunu Hegel'in ünlü efendi-köle diyalektiğine dayandıran E. Gürbüz, efendinin kendini tanımlayabilmesinin yolunun kölenin onu tanımasından geçtiğini söylerken (Gürbüz, 2004: 193). J. Jarraın'de *"müdahaleyi kaldırmak için duyularımızın süregelen kavrayışına ve çeşitliliği saklamak için kendi ve cisim kavramlarına başvurmasının gerçek dışı hayali" olarak tanımladığı kimliği* (Jarraın, 1995: 203). N. Bilgin, *ise ben/ biz/ sizden farklıyım söyleminden sen/ siz, bizden farklısınız ayrımına dönüştüğünü açıklamıştır* (Bilgin, 2007: 33).

Farklılıkları bünyesinde barındıran kimlik olgusu, bireyin yaşamını idame ettirdiği toplum tarafından kuralları ve çerçevesi belirlenmiş bir biçimde, farklı fikirlerin şekillendirdiği ideolojilerle de desteklenerek verilmeye çalışılmaktadır. Bu durum bireyin farkındalık geliştirmesine, temel alışkanlıklar kazanmasına, çevresiyle sosyal bağlar geliştirmesine, duygu ve düşüncelerini ifade ederek kendini tanımlamasına ve çevresiyle ilgili farklı yargılar geliştirerek çıkarımlar yapmasına olanak da sunmaktadır. Sistemlerin ideolojik yapılanmaları, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediği zaman da mensubu olduğu toplum tarafından doğru bir biçimde algılanmayıp bazı grupların çıkarlarına hizmet etmeye başlamaktan kendilerini kurtaramazlar. Sonrasında da bir toplumun ya da grubun diğer bir toplum ya da grup üzerinde hüküm sürmesine kaynaklık ettiği gibi o gruplar üzerinde asimilasyon malzemesi haline de gelebilecektir. A. Kaya ideolojiyle ilgili görüşlerini Napolyon'a dayandırarak ideolojistlerin realiteden uzak hayalciler olduklarını, görüşlerinin de politik güce karşı bir meydan okuması olarak kabul etmektedir (Kaya, 2004: 166).

20. yüzyıl, tarihe ve hafızalara insanlık açısından önem arz eden büyük savaşların ve ölümlerin yaşandığı yüzyıl olarak kazınmıştır. Milyonlarca insanın düşüncelerinden ötürü ideolojinin kurbanı olduğu olaylarla adından söz ettiren bu yüzyıl, aynı zamanda yeni ideolojik ve sosyolojik oluşumların da tarih sahnesine çıktığı bir dönem olarak bilinmektedir. J. Jarraın'e göre tarih sahnesine burjuvazinin feodalizme karşı vermiş olduğu ilk mücadelenin ürünü olarak geleneksel aristokratik toplumda doğan ideolojiler (Jarraın, 1995: 21) geçmişten bugüne gelişen dünyada temelde insan kaynaklı olan ve asıl görevi toplumları şekillendirmek, onlara düşünce yetisi kazandırmak, bir amaç çerçevesinde birleştirmek ve yönlendirmek amacıyla ortaya çıkmışlardır. Ama diğer yandan çağın gereklerine ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verme konusunda yetersiz kaldıkları için tarihin karanlık sayfalarına gömülüp gitmekten de kurtulamamışlar. Bunun en önemli nedenleri arasında Thomson'un da belirttiği gibi iktidara hizmet eden bir araç haline gelmeleri gösterilebilir (Jarraın, 1995: 27).

İşlevlerine bakıldığında sadece düzeni devam ettirmekle yükümlü durağan bir oluşum olmanın ötesinde geçerek kendisinden bağımsız hareket etmesini istemediği bireyleri yönetebilme uğruna sistemlerin kullandığı bir araç olan ideolojiler, bazı durumlarda da devletin kurmuş olduğu sisteme karşı kitlelerin bir başkaldırı aracı haline gelebilmiştir. Çünkü sistemlerin bir parçası olan ve asıl işi adil düzeni devam ettirmek olan iktidarlar, sorumluluklarını bir kenara bırakarak ve varlıklarını tehlikeye sokmamak için de gerek gördüğü yerde orantısız güç kullanarak güçlü olanın çıkarlarını gözeten uygulamalara imza atmışlardır. Bu nedenle de adapte olduğu bu yapılanmanın içinde yeterli bilinç düzeyine erişememiş olan bireyler ve gruplar, üyesi oldukları sistemin işleyiş biçimine kör bir noktadan bakmaya mahkum edilmişlerdir. Bunun en önemli sebepleri arasında da sistemin, o grupları bir arada tutabilmek adına kısır bir döngünün içine sürükleyerek, görüş alanını kısıtlaması, sistem karşısında özgür iradelerini kullanmalarını ve objektif kararlar almalarının engellemesi gösterilebilir.

Toplumsal uyum süreci göz önünde bulundurulduğunda, kişinin hem bireysel hem de kültürel olarak şekillendirmeye çalıştığı kimliği, toplumun ortak değerleriyle yani din, ahlak, gelenek ve görenek gibi manevi unsurlarla yoğrularak bir anlam kazanmaktadır. Ama dikkat edilmesi gereken husus bu sürecin nasıl bir ortamda meydana geldiği ve buna bağlı olarak olumlu ve olumsuz sonuçların bireyi hangi açılardan etkilediğidir. Çünkü kültürel çeşitlilik beraberinde kültürel bir yatkınlığı da getireceği için baskın olan kültürün diğer kültürleri kendi varlığında eritmesine, kendi değerini yani kültürünü üstü kapalı bir biçimde ona empoze ederek farklılıklarını kendi varlığında eritmesine neden olacaktır. Bu süreçte birey de kendini gerçekleştirme sürecinde, çevresiyle ve içinde yaşadığı toplumla ters düşmemek adına ortak bir platformda buluşmayı, varlığını farklılıklar üzerinden değil de daha baskın ve güçlü olan başka kimliklerin gölgesinde bırakarak hatta onların arasında eriterek, silikleştirmeyi güvenli bir kapı olarak görmeye başlayacaktır. 1929-1935 yılları arasında Sovyet coğrafyasında gerçekleştirmeye çalıştığı kollektivizasyon çalışmalarına bakıldığında temelinde de bu kontrol mekanizmasının yansımalarını görmekteyiz. Diğer taraftan ülke topraklarının verimli bir biçimde kullanılması ve emeğin güçlendirilmesi için yapılan çalışmalar aslında ülkedeki çok kimlikli yapının teke indirgenerek hem siyasi hem de toplumsal yönden yeni bir seçkin sınıf yaratılmasına yönelik çalışmaların uzantısıydı. A. Simitin deyimiyle kollektif kimlikler, daha sınırlı kimliklere meydan okuyabildikleri, dinsel ve etnik kimliklerini bu temeller üzerinde kurabildikleri, belli bir halkın bütün kesimlerine seslenerek milli ya da evrensel mesajları verebildikleri ölçüde hayata geçirilirlerdi (Smith, 1994: 20).

Öznenin özellikle de ideolojik yapılanmaların etkisiyle yok edilme süreci, o toplumdaki siyasi düşünceye dayalı hassas ve kırılgan olan bazı yapılanmaların bir sonucu olarak vuku bulmaktadır. Çünkü yasal olmayan uygulamalarla çıkar çevrelerinin kendilerini kanıtlamak için kullandıkları bir araç haline yani güçlü olanın zayıf olan üzerinde çeşitli baskılarla üstünlük sağlama mücadelesine dönüşebilmektedir. Hatta zamanla daha da ileri bir boyuta taşınarak farklılıkları

yüzünden başkalaştırılmaya, ayrıştırılmaya ve yabancılaştırılmaya çalışılan kişi ya da gruplar açısından yargılamaların ve dışlanmaların şartlarını sağlayıcı unsurlar haline gelebilmektedir. Fakat diğer taraftan temelde düzenin devamlılığını öngören bu uygulama, bireysel anlamda aynı başarıyı gösteremediği için kişinin bireysel kimliği ile toplumsal kimliği arasına sıkışarak kimlik bunalımı yaşamasıyla hatta çeşitli bölünmeler ve ayrılıklarla sonuçlanan durumlarla karşı karşıya kalmasıyla sonuçlanabilmektedir. Burada Alman asıllı sosyolog E. Erikson'un da belirttiği gibi kimlik, toplumsal ve tarihsel açıdan değerlendirilerek çıkarımlar yapılmalıdır, çünkü çok boyutlu olan bu uygulamada "insanın olmak istediği şey ile dünyanın olmasına izin verdiği şeyin buluşma noktası" şeklinde vuku bulmaktadır (Toruk, Şeker, Sine, 2012: 178).

Bunu da yaparken çeşitli baskı unsurlarını devreye sokarak bölme işlemine, kültürel, ulusal, ideolojik yönlerden farklı kimlikler yaratmakla devam etmekte ve bu süreç olağan bir durum olarak toplum hafızasına kazınmaktadır. Bu güçlü yaptırımlar karşısında yalnız ve savunmasız kalan birey, üyesi olduğu grup ya da toplum tarafından dışlanma tehlikesine karşı çoğunluk tarafından kabul görmüş doğruların dışına çıkarmamayı, özgür iradesini kullanmamayı ve kendi başına kararlar almamayı daha sağlıklı bir yol olarak göstermeye başlayabilmektedir**.** Bunun en önemli nedenlerinden biri de A. Giddens'e göre toplum dizgeler, davranışlarını eleştirdikleri ya da onaylamadıkları başka kişilere karşı bir dizi normatif dayatmaları ve bakışımsız güç biçimlerini kullanarak onları kısıtlamaya gitmesidir (Giddens, 1999: 232). Diğer taraftan Rusya'da yaşayan halkların kültürel mirasları, zaman içinde farklı boyutlar kazanarak çağa ayak uydurabilen, gelenek göreneklerini yaşatarak bu, farklılıkları benimseyebilen yeni kimlikleri yaratmıştır. Fakat belli otoriteler tarafından gerçeklerin ve değerlerin görmezden gelindiği, sadece siyasi nedenlere bağlı olarak baskıların uygulandığı ortamlar bir yerden sonra bireyler arasında uyumsuzluk durumlarına neden olurken, bir taraftan da kimlik bunalımlarının yaşanmasına hatta bireylerin kendi kimliklerine dahi yabancılaşmalarına kadar giden ciddi bir sürece kapı aralamıştır. Bu düşünce yapısı Stalin döneminde uygulanan totaliter rejim politikalarıyla bireyin ferdi düşünme özgürlüğü ve hakları elinden alınarak onu kendi değerlerine karşı yabancılaştırılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu yabancılaşma S. İ. Papov için insan ürünü ve sosyal bir eylem olup, onun dışında gelişen, beklentilerine pek fazla cevap veremeyen ama buna karşın umutlarını yıkan maddi güçlerin toplamı olarak değerlendirilmiştir (Papov, 1979: 25).

Kendi varlığına meşruiyet kazandırmaya çalışan ideolojik yapılanmalar toplumu, öncelikle dini inanışlarına, dillerine, cinsiyetlerine, fiziki ve karakteristik özelliklerine göre irili ufaklı sınıflara bölerek ayrıştırarak bireyleri sisteme hizmet edecek insan haline getirdikten sonra kendi değer yargılarını ona empoze etmeye çalışmıştır. İşte böyle bir karmaşanın içinde olan bireyin Siyaset Teorisi profesörü Brikhu Parekh'tir. Pareh'e göre "zengin ve canlı olan kültürel alt yapısını aynı şekilde toplumsal dayanışma ruhunun gerektirdikleriyle dengelemesi gerekir." (Tanrısever, 2002: 294). M. Aşkın için telkine açık bir varlık olan insanın özgür düşüncesinden yoksun bırakılarak giydirilmiş kimlik tarafından şartlandırılması şeklinde vuku bulmaktadır (Aşkın, 2014: 217-218). Elbette ki farklılıklar gözetilmeden dayatmalar yoluyla kabullendirilen her düşünce biçimi, o toplumun mensubu olan fakat farklı bir dine, dile ve yaşam tarzına sahip daha geleneksel toplumlar için olumsuz sonuçlar doğurabilmekte, birlik ve beraberlik duyusunu zayıflatabilmekte ve bir belirsizlik ve kargaşa ortamına kapı aralayabilmektedir. E. Durchaim için, bireyin dışında geliştiği halde zorlayıcı güç sayesinde kendini ona empoze eden davranış, düşünüş ve duyuş biçimleri olarak değerlendirilen kültürel olgular (Yüksel, 2012: 3-4). Sosyalist ideolojinin de kurucularından sayılan K. Marks'ın da deyimiyle devletin en önemli özelliği, bir sınıfın egemenlik organıyken bir süre sonra o sınıfın başka bir sınıf üzerindeki baskı unsuru haline gelebilmesidir (Lenin, 1980: 15)

Bu uğurda atılan her adım, toplumu ve bireyleri başkalaştırmaya ve yaşadığı topluma entegre etmeye yönelik işlediği için, bireylerin hem davranışları hem de düşünceleri sisteme bağımlı hale getirilerek sınırlandırılmıştır. Ama bakıldığında bu başkalaşım süreci adlında ailede, okulda, sosyal hayatta ideolojinin üstü kapalı bir şekilde empoze edilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu derece derin ve kapsamlı bir yapının ürünü olan kimlik elbette ki herkeste farklı çağrışımları uyandırmaktadır.

İşlevlerine bakıldığında sadece düzeni devam ettirmekle yükümlü durağan bir oluşum olmanın ötesinde geçerek kendisinden bağımsız hareket etmesini istemediği bireyleri yönetebilme uğruna sistemlerin kullandığı bir araç olan ideolojiler, bazı durumlarda da devletin kurmuş olduğu sisteme karşı kitlelerin bir başkaldırı aracı haline gelebilmiştir. Çünkü sistemlerin bir parçası olan ve asıl işi adil düzeni devam ettirmek olan iktidarlar, sorumluluklarını bir kenara bırakarak ve varlıklarını tehlikeye sokmamak için de gerek gördüğü yerde orantısız güç kullanarak güçlü olanın çıkarlarını gözeten uygulamalara imza atmışlardır. Bu nedenle de adapte olduğu bu yapılanmanın içinde yeterli bilinç düzeyine erişememiş olan bireyler ve gruplar, üyesi oldukları sistemin işleyiş biçimine kör bir noktadan bakmaya mahkum edilmişlerdir. Bunun en önemli sebepleri arasında da sistemin, o grupları bir arada tutabilmek adına kısır bir döngünün içine sürükleyerek, görüş alanını kısıtlaması, sistem karşısında özgür iradelerini kullanmalarını ve objektif kararlar almalarının engellemesi gösterilebilir. Bu bağlamda ele alındığında insanın, ufkunun genişleyerek gelişim sınırlarının zorlandığı, düşüncelerini daha özgürce ifade edebildiği, bu güne kadar hep tartışmasız kabul görmüş doğruları korkusuzca eleştirebildiği bir dönemde, ideolojilerin ve siyasi yapılanmaların bu gelişmelerden bağımsız hareket etmesi elbette ki düşünülemez. Bu şekilde bakıldığında ideolojiler, sadece düzeni devam ettirmekle yükümlü durağan bir oluşum olmaktan çıkarak gerek gördüğünde devletin kurmuş olduğu sisteme bir başkaldırı niteliği de taşıyabilmektedirler.

Bu nedenle de A. Simitin deyimiyle kollektif kimlikler, daha sınırlı kimliklere meydan okuyabildikleri, dinsel ve etnik kimliklerini bu temeller üzerinde kurabildikleri, belli bir halkın bütün kesimlerine seslenerek milli ya da evrensel mesajları verebildikleri ölçüde hayata geçirilmişlerdir (Smith, 1994: 20).

Kaynakça

1. Erkind D. (1979). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, S: 1

2. Özdemir, Çok F. (2011)"Ergenlik Gelişimi, Türk Psikoloji Danışma ve Rehberlik Dergisi, 4(36), 152-164. Б

3. Özdemir C. (2001) "Kimlik ve Söylem", Adnan Menderes Üniversitesi Sosyoloji Bölümü OGU Sosyal Bil. Der. S: 2

4. Schıllıng K. (1971). "Toplumsal Düşünce Tarihi", Varlım Yayınevi, İstanbul

5. Bilgin N. (2007), "Kimlik İnşası" İzmir 2007

6. Gürbüz E. (2004). "Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi, Kazakistan'da Bir Ulus Devlet Kurma" Praksis 3 aylık Sosyal Bilimler Dergisi, 11 yaz

7. Jarraın J. Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınevi, Ekim 1995, İstanbul

8. Kaya, A. (2004), "İdeolojiden ideolojiye yolculuk: Düşüncebilimden Kimlikbilme", Doğu Batı Düşünce Dergisi, S: 28

9. Smith A. D. "Ulusların Etnik Kökeni", Birinci Baskı, Aralık 2002, Ankara

10.Toruk, İ, Şeker M,. and Sine R (2012), "Etnik Kimliklerin Medyada Sunumu: hrant dink olayı örneği." Global Media Journal: Turkish Edition 3.5

11.Giddens A (1999) "Toplumun Kuruluşu", çev: Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999

12.Popov S.İ. (1979), Sosyalizm ve Hümanizm, çev: Veysel Ataman, Sorun Yayınları, İstanbul

13. Aşkın M. (2014), "Kimlik ve Giydirilmiş Kimlik", Sosyal Bilimler Enstütüsü Dergisi, Atatürk Üniversitesi Cilt:18, S: 2,

14. Lenin V.İ. (1980) "Devlet ve Devrim", Moskova

15.Yüksel M. (2012), "Hukuk Kültür Kavramına Sosyolojik Bir Bakış", İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, S: 35/ Naci Bostancı Özel Sayı-Güz

16.Çetin H. (2003), "İnsan ve Siyaset: Siyasal İnsanın Yol Hikayesi", S: 2, s: 38,

УДК 821.512.154

Асанова Н. Т.,
И.Раззаков ат. КМТУнун окутуучусу,
e-mail: asanova.nurzat@list.ru

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ПАРОДИСТЕРИ

Аннотация: *Макалада эгемендүү Кыргызстандагы саясий-экономикалык кризистин пародисттер тарабынан абдан күчтүү эмоциялык чыңалууга жеткен оппозициялык маанайда, саясий публицистикалык жанрда чагылдырылып жатышы каралат.*

Түйүндүү сөздөр: *публицистикалык маанай, публицистикалык поэзия, кайдыгерлик, эпиграмма, базар шарты, турмуштун актуалдуу проблеммалары, сөз эркиндиги.*

Аннотация: *В статье рассматривается социально-экономический кризис в независимом Кыргызстане, освещаемый пародистами в политико-публицистическом жанре и оппозиционном ключе, достигающем очень сильного эмоцияналього напряжения.*

Ключевые слова: *публицистическое настроение, публистическая поэзия, равнодушие, эпиграмма, рыночные условия, актуальные проблемы жизни, свобода слова.*

Annotation: *The article reviews the socio-economic crisis in the independent Kyrgyzstan, covered by the parodists in the politico-journalistic genre and opposition manner reaching very strong emotional tension.*

Key words: *publicistic mood, publicistic poetry, indifference, epigram, market conditions, life issues of current importance, freedom of speech.*

Адам жан дүйнөсүнүн түрдүү абалын азыркы опуртал мезгилдин фонунда туюндурууда чоң жеңишке жеткен акындардын бири Ш.Дүйшеев болду. Ш.Дүйшеевдин чыгармачылыгы адегенде лирикалык ырлар аркылуу жандана баштаганы менен кайра куруу жылдары маалында эң алгачкы ырлар жыйнагы «Аптап» 1985-жылы публицистикалык жанрда жарык көргөн. Бул жыйнакты утурлай 1992-жылы жарык көргөн «Кайдыгерлик» аттуу публицистикалык маанайдагы ырлар жыйнагы анын бүткүл чыгармачылыгынын программасы катары кабылданат. Анын саясий-публицистикалык маанайдагы ырлары улам барган сайын чыйралып, күч кубаты артып, уккан, окуган адамдын сезимине бүлүк салып, бүгүнкүң, эртеңкиң, келечегиң тууралуу түйшөлүүгө түртөт, чыңалган эмоция менен түшүндүрүүгө жан үрөйт.

Биздин изилдөөлөрүбүздүн өзөгүн пародиялуу ырлар түзгөндүктөн, максатка ылайык Ш.Дүйшеевдин саптарынан пародисттик маанайдагы ырларын бөлүп кароого өтсөк. Ш.Дүйшеев жалаң эле курч сындап, ачык чабуулга өткөн саясий сатиралуу ырлардын чебери болбостон, назик лиризмге чулганган ырларды жазган: Биз акындын андай ырларын тек кое туруп, анын сатиралуу, пародиялуу маанайдагы ырларына басым жасамакчыбыз. Бир эсе юморлуу шаңда көсөм калемдештерин өктөм «чымчып» өткөн «Мурун тууралуу пародия» аттуу пародиялык түрмөктөрү маани-мазмуну жагынан орчундуу маселе көтөрбөсө да, ыр куруу техникасы, образдуу сөз айкаштары менен шөкөттөлүп, окуганга кызыктырган касиетке ээ. «Мурундар тууралуу пародия» аттуу алты калемгерге арналган пародиялар кыргыз адабий пародиясында С.Жигитовдун «Дарбыздан дарбыган сөз» Ж.Абдылдаевдин «Мончодогу монолог» аттуу пародиялар циклине курулуш техникасы, манерасы жагынан окшошуп, бир чети орус классиги аталган Н.В.Гоголдун мурун тууралуу ырлардын жайнап кетишин сындап «Мурун» (Нос) аттуу пародиялуу аңгемесин эске салып турат. Пародист Ш.Дүйшеев С.Жигитовго «Шуулдаба мурундар» аттуу пародиясын арнайт. С.Жигитовдун сегиз жылдык маңдай теринин «жемиши» «Шуулдаба, терегим» аттуу элегиясынан интерпретациялап: «Шуулдаба, мурундар, мурундарым, Шукшут кылып бүттү го бырылдагың», деп көңүлүңдү көтөрө баштайт:

«...Кайда барба кодопыш коен мурун,
Кодопыштын көрбөдүм оендугун.
Орустарды карачы, Орто Азия,
Орустарды карачы, Гоголь мурун!
...Армияңды карачы, айланайын,
Аялга окшош кармасаң манжаларын.
...Калам алып канча жыл какшап келем,
Кан тазартыш керек деп, кан тазартыш», - деген

саптар менен С.Жигитовдун жеке стилинде «кыргыз кемчилигине» арданып, какшыктуу кайманалап да, ачык да жерине жеткире сындап өтчү өткүр личностун таамай чагылдырып, эстетикалык сезимиңди дүргүтө күлкүгө бөлөй алган.

Кийинки саптарда Ш.Дүйшеев өзү тууралуу эки куплет ыр шилтеп жиберет. Бул саптар абдан эркин, бир дем менен жаралган самопародия:

Айылга бара калсам жайда качып,
айнектей жеңелерим «кайдалашып».
балекет-мээнетимди алып иет,
барбайган мурунумдан кармалашып».

Эл ичинде айтыла келчү эр жигитке казандан агыраак, маймылдан сулуурак келбет жетиштүү, башкысы акыл менен адамгерчилик деген аллюзия-ишара (намек) сыйдырылган. Аягында токпейил тартып:

Кор кылбай мурдубузду өтсөк болду,
конкурска катышпаса катышпасын» [1. 56-б.] - деп

жыйынтыктайт.

Табиятынан куйкум сөзгө, юморлуу сезимге ээ Ш.Дүйшеев замандаш, каламдаштарынын сырткы облигин, жүрүм-турумун мурунга байланыштырып күлкүлүү кылып сүрөттөй алган. Акындын ушул чыгармасы аркылуу эле анын сөз менен иштөө маданиятын баамдасак болот.

Элет жеринде жашап, педагогдук кесипти аркалап, ошону менен бирге чыгармачылык менен шугулданып ырлар, сатиралар, пародиялар жыйнагын окурмандарга тартуулап келаткан дагы бир кыргыздын куйкум тилдүү акыны Өзүбек Абдыкалыков орун-очогун өзү чоңойгон эшик-төрүнөн улап, айылдык мектепте мугалим болуп иштеп, карылыкка бой урган ата-энеге дем болуп айылда жашап калышынан улам анын чыгармачылыгы бардык жыргал-түйшүгү жуурулушкан кыргыздын элет турмушун камтыйт. Акын (Кочкор району, Дөң-Алыш айылы) элет тургундарынын кулк-мүнөзү, жүрүм-турумун чагылдырган ырлары менен катар ааламдашуу арааны жүрүп жаткан базар шартындагы «ит жыгылыш» кыргыз турмушун күйгүлтүктүү саптар менен курч сындаган сатираларын, пародияларын жазды. Анын пародиялары кайсы бир акындын ырынан цитата алуу менен башталганы менен, жыйынтыгында көздөгөн максат ал акындын ыр сабындагы «бышпай калган» ойду таап, күлкү чакырчу сынга алып, аны туура жолго багыттоо болбостон, цитатага алынган саптагы ойду бүгүнкү «эгемен» турмуштун актуалдуу проблеммаларына эркин «кыйыштырат». Анын пародияларынан бүгүнкү кыргыз коомунун жандуу элеси, мекендештердин жан дүйнөсүнүн, психологиясынын кыймылы көрүнүп турат. Мисалы:

«Кыргыз элим, кыйбас элим, жан элим,
Тоо жүрөктүү, тоо суусундай шар элим.
Ырчылары ырдан нөшөр жараткан,
Санаасында сансыз малдуу бай элим.
Б.Сарногоев «Дарегим-данегим».
Уруу бөлгүч, түндүк, түштүк маш элим,
Кылым чанып, кайра туулган жаңы элим.
Асанкайгы өзүнө, өзгөлөргө шар элим,
...Жеп-ичкенге, уурдаганга үйрөттүң,
Кандай болот бизден чыккан данегиң?»

Жедеп жумушсуздуктун айынан ичкиликке берилип кеткен бир үй-бүлөнүн кожоюну тууралуу пародияга кайрылсак:

Оозуң оозбу, уюгубу уруштун,
Кезек-кезек келип турат урушкуң.
Б.Сарногоев «Аялына күйөөсү»

Пародияда:

«Күйөөсүнө аялы»

Оозуң оозбу идишиби арактын,
Ичип күндө үй-бүлөңдү жадаттың.
...Же акча жок, же каптаарга чыт да жок,
Жууркан-төшөк кусундуга чыкталды.
...Балдарыңдын байпагы жок карачы,
Шымы жыртык, минтип турат алаасы»
...Башың сенин өзүң ичип түгөткөн,
Баркы кеткен бөтөлкөдөй көңдөйсүң» [2. 271-б.] -деген

абдан орундуу табылган салыштыруу ачуу күлкү, аянычтуу юмор жаратып, ичкиликтин бир эле үй - бүлөгө эмес, бүтүндөй коомго тийгизген кейиштүү трагедиясын таамай чагылдырган. Пародист Ө.Абдыкалковдун ыр саптары абдан сабаттуу, чыйрак, аллитерация сакталып, «Күйгөндөн айтам бир сабак» деген подтекст пародиянын тулку боюн түзүп, чын жүрөгүнөн түйшөлгөн ойлордон турат. Ал ич күптүсүн, эч кимге айта албас каңырык түтөткөн кайгысын пародиядан чыгарып, күйдүргү юморго, өзүн өзү шылдыңдап, шылдыңчыл иронияга жеткирген.

Эгемендүү Кыргызстандын 90-жылдарындагы саясий-экономикалык кризис өзгөчө поэзияда абдан күчтүү эмоциялык чыңалууга жеткен оппозициялык маанайда чагылдырылып жатышын белгилеп келип: «Поэзияда көчөнүн, базардын тили менен сүйлөп калды, андан кыйынчылыктарга карата болгон азап жана эркиндик сезими сезилип турду. Ошентип И.Лайлиева туура белгилегендей постмодернисттик агым башталды», [3.473-б.] деп адабиятчы, коомдук ишмер Ибраимов О. туура белгилегендей, ошол постмодернисттик агымда жазылган поэзияга багытталган пародия да көчөнүн, базардын тилин өздөштүрө баштады. Маселен, «шал замандын» түрдүү көрүнүштөрүн сындап, какшыктап, келекелеп жазган саптары менен сатиранын бийик белин багынтып келе жаткан Саяковский лакап ысым алып жүргөн Кадырбек Керимбаевдин «Чыр дептер 2» аттуу сатиралык ырлар жыйнагынан мындай пародияга күбө болобуз:

«Акысы бар»

Чырмалышкан ар иштин чатышы бар,
Чындыктын да чыгышы, батышы бар.
Чытырмандын эң зору пил эле эмес,
Чымындын да жашоого акысы бар».
Шайлообек Дүйшеев

Пародияда:

...Адамдын да мүйүздүү токолу бар,
Анан калса **«бараны», «казелу»** бар.
Элиң да «эски кыргыз», «жаңы кыргыз»,
Эскисинин эскирген чокою бар. [4. 45-б.]

К.Кадырбаевдин «Чыр дептер 2» жыйнагында пародиялардын саны онго жетет, дээрлик көбүндө ачык, айкындык доордун илебинен улам эротизмди камтыган темалар басымдуу. Азыркы кыргыз коомчулугун түзүп турган жетекчи, уюмдар, тармактар, эл тууралуу сатиралык ырлары учурдун талабына шайкеш келип кызыктуу, ой чабыты заманбап түшүнүктөргө имитацияланып өтө курч, көрсөтмөлүү жазылган. Тапкычтык менен алынган темаларын эле карап көрсөк: Сатиралык аптека, Депутаттарга «демидрол», Укук коргоочуга

«уротропин», Док ургандарга «допинг», Министрлерге «минавазин», «Геморройлуу» гезиттер, «Чиновниктерге» кашык ирээтиндеги «Сунуштар» ж.б.д.у.с. Ошентип учурдун, мезгилдин курч маселелери таамай талданып, аныкталып, сатиранын тилинде публицистикалык көркөм философиялык өзгөчө ыкмада жазылышына ачык айтуунун, демократиянын шарапаты тийди.

Натыйжада, идеологиялык басым-кысымга кылчактап, ар сөзүнө абай салып сактанган, коммунисттердин цензурасынан бошонгон акын-пародисттер жаңы коомдук формациядагы болуп жаткан окуяларга батыл аралашып, өзүлөрүнүн тынчын алган көрүнүштөргө карата ой-пикирлерин, позицияларын ээн-эркин чагылдырууга мүмкүнчүлүк алышты. Ошондой болсо да, пародия жанрынын баардык талаптарын сактаган, жогорку көркөм деңгээлде жазылган пародиялар аз болуп жатканы баамга урунат. Сөз эркиндиги, «плюрализм мнений» деген түшүнүктөрдү ашыкча пайдаланышып, өтө эле «ээн оОздукка» алдырып жиберген учурлар да жок эмес экен.

Адабияттар

1. Дүйшеев Ш. Арабадагы ыр 2, -Б., 2001, 56-бет

2. Абдыкалыков Ө. Турмуш кайрыктары -Б.: «Турар», 2014. 271-бет

3. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века, -Б., 2014, стр. 473,

4. Керимбаев К. Чыр дептер 2, -Б.: Бийиктик, 2012, 45-бет.

УДК 821.512.154.

Кырвели С.,
КТУ «Манас»,
Гуманитардык факультетинин
илимий кызматкери,
safa.velioglu@gmail.com

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ЭТНОМАДАНИЙ ДЕФОРМАЦИЯНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ТУУРАЛУУ КЫСКАЧА ОЙ ЖҮГҮРТҮҮЛӨР
(«Ак кеме» жана «Кылым карытаар бир күн» аттуу чыгармаларынын негизинде)

Аннотация: *Макалада түрк дүйнөсүнүн чыгаан инсаны жана ойчул жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» жана «Кылым карытаар бир күн» аттуу чыгармаларынын негизинде кыргыз этномаданиятынын деформацияланышынын көркөм чагылдырылышы маселеси изилдөөгө алынат жана бул изилдөөлөрдүн натыйжасындагы илимий табылгалар тууралуу кыскача ой жүгүртүүлөр жөнүндө маалымат берилет. Көркөм чыгармаларда этномаданияттын деформацияланышы актуалдуу бир маселе болгондуктан бул тема анализге алынды.*

Түйүндүү сөздөр: *Чыңгыз Айтматов, «Ак кеме», «Кылым карытаар бир күн», кыргыз этномаданиятынын деформацияланышы, этномаданий деформациянын көркөм чагылдырылышы, көркөм анализ.*

Аннотация: *В статье исследуются проблемы художественного отражения деформации кыргызской этнокультуры на основе произведений писателя-философа Чингиза Айтматова, великого представителя тюркского мира. В данной работе представлены рассуждения о научных находках результатов исследования. Анализ темы продиктована актуальностью проблемы деформации этнокультуры.*

Ключевые слова: *Чынгыз Айтматов, «Белый пароход», «И дольше века длится день», деформация кыргызской этнокультуры, художественное отражение деформации этнокультуры, художественный анализ.*

Abstract: *This paper discusses the issues of representation of ethno cultural deformation in the works of a prolific and engaged writer and leading novelist of the Turkic world Chyngyz Aitmatov on the basis of his novels "The Day Lasts More Than a Hundred Years" (1980) and "The White Steamboat" (1970). Furthermore it illustrates some thoughts on the scientific findings of this investigation, since the topic of the analysis of the representation of ethno cultural deformation in literary works is considered one of the essential issues.*

Keywords: *Chyngyz Aitmatov, The Day Lasts More Than a Hundred Years, The White Steamboat, Kyrgyz ethno cultural deformation, representation of ethno cultural deformation, literary analysis.*

"*Маданият*"[1] сөзүн ачып түшүндүрүп бере турган болсок, албетте анын аныктамалары көп. Түрк дүйнөсүнүн белгилүү ойчул философтарынан Зия Гөкалп өзүнүн "*Түркчүлүгүн Эсаслары*" аттуу атактуу чыгармасында "*маданият*" деп: "*кандайдыр бир элдин диний, тарбиялык, укуктук, акылга таянган, эстетикалык, тилдик, экономикалык жана илимий жашоосунун ритмикалык мүнөзгө ээ болгон бир журналы болуп эсептелет*" [5, 27-б.]. Ибрахим Кафесоглу болсо өзүнүн "*Түрк милли күлтүрү* (*Түрк улуттук маданияты*)" аттуу эмгегинде "*маданият*" сөзү үчүн кыскача "*Бир элдин жүрүм-турум таризи*" [6, 16-б.].

Кыргыз илимий эмгектеринде "*маданият*" сөзү төмөндөгүчө түшүндүрөт: "*өндүрүштүк, коомдук, акыл-эс билим жагынан адам баласынын жетишкен ийгиликтеринин жыйындысы болуп эсептелинет*" [7, "маданият" макаласы.]. Демек, кыргыз тилиндеги "*маданият*" кандайдыр бир элдин же коомдун тарыхый процесстке ээ болгон абстрактуу же конкреттүү бүт баалуулуктары болуп эсептелинет. Бул аныктамаларды албетте көбөйтсө болот.

[1] "маданият" сөзү арап тилиндеги "мадина (шаар)" деген сөздөн келип чыккан. "маданият" болсо арап тилинде "шаардык" маанисинде колдонулат.

“*Этномаданият*” болсо чечмелегенде “этникалык маданият”; кандайдыр бир улутка таандык болгон маданият дегеле “*улуттук маданият*” болуп эсептелинет. “*Деформация*” сөзүнүн чечмелеш үчүн болсо “*Салмагы өзгөрүлбөсө да, сырткы формасынын бузулушу*” аныктамасын алсак болот.

“*Деформация*” сөзүн аныктамасын өтмө мааниде алып, ага этномаданиятты кошгондо алдыбызга “*этномаданий деформация*” чыгат. Анткени мында өтмө мааниде маданияттын салмагы өзгөрүлбөсө да анын формасынын бузулушу бар. Этномаданий деформация, кандайдыр бир элдин маданий баалуулуктарын жоготуусу, өзүнүн өзөктүү асыл баалуулуктарынан алыстоосу, коомдогу адамдардын өзүнүн маданиятын таштап башка бир элдин маданиятына кабылуусу болуп эсептелинет.

Азыркы күнгө чейин этномаданий деформация тууралуу көп эмгек жазылган албетте. Мунун адабиятка да таасири болгон. Биз болсо бул ишибизде түрк дүйнөсүнүн улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун «*Ак кеме*» жана «*Кылым карытаар бир күн*» аттуу чыгармаларынын негизинде этномаданий деформациянын чагылдырылышы маселесин колго алабыз. Чыгармалардан буга үлгү боло турган үзүндүлөрдү анализ кылабыз.

Чыңгыз Айтматовдун «*Ак кеме*» повести, өз мезгилинде окурман жана адабий коомчулукта кызыгуу жараткан чыгармалардын бири. Г. К. Абдыкадырова өзүнүн “*«Ак кеме» повестинин сюжеттик концепциясы”* аттуу макаласында *“Ч.Айтматов козгогон адамдын жашоо-тагдыры, эзелки ата-бабанын салты, өткөндүн эстетикалык сабагы, азыркы күндөгү турмуштук-тарыхый, социалдык проблемалар, адам жана табият маселеси “Ак кеменин” сюжетинин ажырагыс рухий идеясы*”. Бул ойго кошулуу менен бирге бул чыгарманын пессимисттик маанайда жазылган мүнөзүнө, баланын өлүмү менен аяктаган окуяларга окурмандар каршы болуп, повесттин соңун башкача бүтүрүлүшүн сунуштагандар да болгон.

«Ак кеме» чыгармасында этномаданий деформацияга үлгү боло турган эң биринчи маселе Орозкул жана анын жүрүм-туруму маселеси. Анткени этномаданий деформациянын белгилери Орозкулдун образынан өтө айкын көрүнөт.

“*Чоң курсагы керген ак көйнөгү кашатынан чыгып, түктүү киндигинен өйдө түрүлүп кетиптир. Улам кулгуп коюп, мас келаткан экен Орозкул. Бирөөнүкүндө аябай мейман болуп, кымыз менен аракты кана ичип, этти тоё жеп, жаңы эле аттанып чыккан түрү бар*” [1, 36-б.].

Келтирилген үзүндүдө аракты суудай ичкен, жашоо кызыкчылыгынан ажырап, убактылуу мансап менен кошомат үчүн керек болсо жанын сатууга даяр Орозкулдун образы тартылган. Бул образ этномаданий деформацияга чоң үлгү.

Жазуучу, Орозкулдун образы аркылуу ар дайым табият менен ажырагыс биримдикте жашаган кыргыздардын бара-бара жаратылыштан алыстоосун, ал эле эмес ага зыян алып келүүдөн кайра тартпаган зыянкечтигин ашкерелейт:

“*- Быйыл кыш эрте келчүдөй, ошого чуулдап жатат го, - деди Момун сөздү башкага буруп, Орозкулдун көңүлүн саал жумшартышка. – тоо ашып кетүүгө камынып калышкан го. Биз тынчын алып койдук окшойт, ошого чуулдашып жатабы, - деди таандардын ызы-чуусу үчүн күйөө баласынан кечирим сурагансып.*

- Тынчын алган ким экен? – деп Орозкул көзүнөн чаары чыга жалт кылчайды. Бетине кан тээп, кара-көк болуп чыкты. – Көп тантыбагын, абышка, - деди акырын ызырына.

Көрсөң жыландын башын чыгарып турганын! Сенин таандарыңын тынчы кетет деп, бутак сындырбай, карагай кесе албайт экенбиз го. Тапкан экенсиң майбашты! Азырынча бул жердин ээси менмин», - деп ичинен кыжырланып алды да, төбөдөгү чуулдаган таанды бир карап койду. – азыр колумда пулемёт болсобу!.. – анан оюн бүтпөй терс бурулуп, ашата сөгүндү” [1, 80-б.].

Орозкулдун кайын атасын кыпынчалык да сыйлабай, кайра ага өөдөсүнүп «сен да адамсыңбы, мен бар үчүн күн көрүп жүрөсүң» дегени улууларды урматтап кичүүнү ызаттаган кыргыз каада-салтына жат көрүнүш болуп эсептелет:

“*Момун унчукпады. Күйөө баласынын богоозуна ал бышы кулак болуп калган. «Жини дагы кармадыбы, - деди ичинен кейип. – Ичип алса да жинденет. Эртеси башы ооруса да, сиркеси суу көтөрбөй калат. Эмне үчүн адам баласы ушундай болуп кетер экен? – деп Момундун айласы түгөнөт. – Жакшылык кылсаң, жамандык ойлонот. Же уялып койсочу, же ойлонуп калсачы, тообо! Ушундай боло келген, ушундай болуп атат, ушундай боло бермек деп ойлойбу. Айтканым айткан, дегеним деген, меники гана туура дейт да турат. Көзүн карап, көпөлөк болуп чарк имерилбесең, зордоп көндүрөт. Дагы ушинтип башкарганы эки-үч киши болуп, токой арасына калганы жакшы болгон жкен. А кокус чоңураак бийлик мындайлардын колуна тийсе эмне болмок? Кудай, бетин көрсөтпө...Анан калса ушундай кишилердин аягы суюлбай чыга бергенин кантесиң. Өзүм гана деп турат: мен, мага, мен үчүн деп, жаныңды сууруп алат. Бирөөнүн канын соруп турбаса жаны жай албайт. Ошондо деле ушулардыкы туура болуп чыга келет. Мындайлардын уругу үзүлбөйт экен го...»*

- Эс алдык, болду,- деген Орозкулдун үнү чалдын оюн бузду. - Кеттик! - деп бурулду Орозкул. Жөнөп беришти” [1, 80-81-б.].

Орозкулда сый-урматтын да жоктугу анын канчалык этномаданий деформацияга учураганынын көрсөткүчү.

“*- Па, ширкин экен сенин атаң,— деп солдат жигит чын ниетинен таң калды. - Кандай гажайып адам. Бирак, сенин мына казан басыңды түккө аспайтын дуниемен толтырып бүткөн экен... Кулагың да дурыс экен, биздин полигандагы локатырдын өзү. Сен атаңды көп тындай берме. Космоско ушын, коммунизмге бара жаткан халыкпыз. Атаң болсо эртегинин аңгимесин айтып гой. Биздеги саясы окыга атаңды тартуу керек экен. Сонда оның көзү ашылады. Жигит боласың, окы окыйсың, окыны бүткөн соң атаңан алыс кеткейсиң. Ол караңгы, мадениетсиз киси гой*” [1, 116-б.].

Келтирилген үзүндүдө совет мезгилинде ата салтын, баба мурасын, жети атасын билген кишилерди караңгы деп эсептеген көз караш сүрөттөлгөн. Коммунизм идеологиясынын адамга өз атасын “маданиятсыз” деп коюшуна чейин канчалык түрдө таасир этишин байкап жатабыз.

Жогоруда келтирилген үзүндүлөрдөн кээ бир жыйынтыктарга келсе болот. Орозкулду советтик

системанын кошоматчысы десе болот. Түркиялык окумуштуу Айше Йылмаз өзүнүн "*Бозкырда ешерен севда түркүлери*" аттуу эмгегинде Орозкулду Советтик системанын жактоочусу деп, ушуга кошо Орозкулдун Советтик мамлекетти өзүнүн кызыкчылыгы үчүн колдонгонун айтат. [3, 69-б] Анын өзүнөн чоң кишилерге болгон мамилеси де буга кошо жаман нерсе. Түркиялык башка бир окумуштуу Себахаттин Чагын өзүнүн "*Женгиз Айтматов ве Гүн Олур Асра Бедел Романы*" аттуу эмгегинде Орозкулду "*каада салттарына жана улуттук маданиятынан бөтөн, ыймансыз*" [9, 11-б.] сыяктуу сөздөр менен сындайт. Орозкул, этномаданий деформациянын эң чоң үлгүлөрүнөн бирөө. Бул тууралуу дагы айтып кетсек башка бир изилдөөчү Сема Өзхер өзүнүн "*Беяз Геми Адлы Романдаки Йүже Бирей Аркетипи*" аттуу макаласында Мүйүздүү Бугу-Эне уламышына көңүлүбүздү буруп, бугулар өлтүрүлгөндөн кийин кыргыздар өздөрү жашаган жерди таштап кеткенин эскерткен. Өзхер, Орозкулдун да Мүйүздүү Бугу-Энени өлтүрүшү менен ыйык баалулуктардын да жок кылынганын айтат жана анын оюу боюнча "*деградация, пара, шаардашуу жана орусчага болгон катуу кызыгуу коомдун соңун даярдайт*" [10, 87-б.] деген ой бар. Албетте коомду коом кыла турган баалуулуктардын жоголуп, анын ордуна тескери жаман нерселердин келиши анын соңун даярдайт. Изилдөөчү буга кошо бала өзү ишенген баалуулуктардын тебеленип тепселгенин өз көзү менен көрүп анан өзүнүн жанын кыйгандыгын, бирок анын өлүшүнүн бир соңку нерсе эмес, бардыгын ойлонууга чакырган чакырык болгондугу тескерисинче экинчи бир жаздын башталышын бизге кабар бере турган жарчы болгонун айтат.

Орозкулдун жаратылышка кылган зыянкечтиги да баарыбызга маалым, токойдун кылымдардан бери сакталып келе жаткан, эч кандай нерсе менен баалоого мүмкүн болбогон, кунсуз дарактарына кылган мамилесин жакшы билебиз. Жаратылыштагы айбандар үчүн ар бир дарактын маанисин айтуунун кереги жок. Орозкул кескен дарактардын эсеби да жок. Өзхер, өзүнүн макаласында Орозкулдун баласынын болбогондугу тууралуу "*Орозкул өлгөндөн кийин өзүнүн канынан жана жанынан бирөөнүн калбоосу бул жаратылыштын өз өзүн сактоосу үчүн алган алдын ала чара*" [10, 86-б.] деп тагдырдын балээси табигаттын Орозкулга берген бир жазасы катары көрсөтүп комментариялайт.

Мүйүздүү-Эненин канчалык этномаданий бир дөөлөт болгонун айтуунун кереги барбы? Белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиев өзүнүн "*Тандалмалар*" аттуу китебинде мындай дейт: "*Окуянын жүрүшүндө Мүйүздүү-Эне жөнүндөгү жомокту карыя Момун эмес, баланын айтышы айрыкча көркөмдүк-функционалдык мааниге ээ. Анткени, бала Мүйүздүү Бугу-Эненин табиятта бар экендигине, ал эртеби-кечпи бир келерине, шаа мүйүзүнө кондуруп, алтын бешик – бакыт алып келерине чексиз ишенет. Ошон үчүн Мүйүздүү-Энеден табиятта ыйык эч нерсе жок*" [4, 8-б.], демек ушунчалык этномаданий жактан ыйык бир дөөлөт болгон Мүйүздүү Бугу-Энени союп өлтүргөндөр ошончолук катуу этномаданий деформацияга учураган кишилер катары алдыбызга чыгат.

Айтматовдун эң жакын досторунан бирөө болгон Мухтар Шахановдун "*Чыңгыз Айтматов «Кылым карытаар бир күн» романы менен эле адабият тарыхында калмак*" деген сөзү бар. Бул сөз чыгарманын көркөмдүгү жагынан канчалык бийик деңгээлде тургандыгынын бир көрсөткүчү.

Чыңгыз Айтматовдун «*Кылым карытаар бир күн*» романы тууралуу кыска маалыматтарга көз чаптыралы. Айтматовдун «*Кылым карытаар бир күн*» же ("*Бороондуу бекет*") аттуу туңгуч романы, чыгармаларынын эң көлөмдүүсү болуп, идеялык-көркөмдүк, сюжеттик курулушу жагынан да башка көлөмдүү чыгармаларынан айырмаланып турат.

«*Чыңгызхандын ак булуту*» повести бул романдын уландысы, анткени жазуучу «*Кылым карытаар бир күн*» романында тагдыры белгисиз болгон Абуталип менен окурманды кайрадан жолуктуруп, муну менен кошо Чыңгызхандын трагедиясын көркөм баяндайт. Кыргыз адабиятына, лексикасына жана дүйнөлүк адабиятка, лексикага жаңы сөздү киргизди бул "*маңкурт*"[2]. Жана ошондой эле жазуучу өзүнүн чыгармаларында өзүнүн стилине жараша образдуу мааниде колдонгон көп сөздү кыргыз адабиятынын сөз казынасына кошкон.

Айтматов, бул чыгармасын 1979-жылдын декабрында баштап, 1980-жылдын март айында аяктаган, демек жазуучу бул романын төрт айда жазып бүтүргөн. Бул чыгарманын сюжети жазуучунун жан дүйнөсүндө илгертеден бери сакталып келе жатып, мүмкүнчүлүк болгон убакытта бир отуруп жазып бүтүргөн чыгармасы десек жаңылбайбыз. Ошондуктан бул чыгармада жазуучунун илгертеден бери жан дүйнөсүндө сактап келе жаткан ыңгайлуу бир маалда кагазга төккөн ойлоруна күбө болобуз.

Жазуучу унутулуп келе жаткан илгерки уламыштарды мисалы алсак "*Мүйүздүү Бугу-Эне*" ("Найман-Эне") уламышын бул чыгармасында колдонуп, бул уламышты азыркы замандын проблемалары менен байланыштырган. Чыңгыз Айтматовго таандык өзгөчөлүктөрдүн бири – кандайдыр бир идеяны тереңдетип, андан жаңы бир идея чыгарып, акырында андан жапжаңы чыгарма жаратып окурманга сунуу.

«*Маңкурт*» темасы, жалгыз Айтматовдун эмес, башка кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгында да кездешет. Негизинен маңкурт адам бул өз элине таандык каада-салтты, наркты, ата-бабалардан калган маданий баалуулуктарга шек келтирип, аларды жериген, жаңыча заманды туура эмес түшүнүп, башкаларга да муну жайылтууга аракет кылган адамдар болуп эсептелет. Ал эми Чыңгыз Айтматовдун интерпретациясында маңкуртизм андан да тереңирээк, татаал идеяларды өзүнө сиңирет.

Түркиядагы "Арт Аврася Тв" атындагы телеканал тарабынан 2006-жылы Кыргызстандын түрдүү жерлеринде Кыргызстан тууралуу документалдык тасма тартылган. Бул документалдык тасмага Айтматов менен болгон бир интервью да кошулган. Айтматов бул ин-

[2] "Маңкурт" сөзү бул романдан мурун «Манас» эпосунда колдонулган, жазуучу бул сөздү эпостан алып өзүнүн чыгармасында колдонгондон кийин окурман жааматына белгилүү болуп келген. Кийин бул сөз «манкуртизм» сыяктуу болуп түрк дүйнөсүндө кеңири колдонула баштап, кийин орус тилине да өтүп «манкуртизация» деген сөзгө айланып колдонулуп келе жаткан үлгүлөрү да бар. "Маңкурт" сөзү Азыркы заманда бүткүл дүйнөгө кеңири белгилүү эл аралык бир термин катары тароодо.

тервьюсунда "*маңкурт эмне?*" деген суроонун жообун, маани-маңызын мындайча түшүндүрөт: "*Маңкурт бул душман тараптын буйругу астына кирип, өзүнүн маданий дөөлөттөрүнө жана үй-бүлөсүнө кыянатчылык кылгандардын орток аты болуп эсептелинет. Башкача айтканда режимдин зордук зомбулук кылуусунун же адамдын өз өзүнө чоочун болуп кетүүсүнүн натыйжасында адамдын өз мүнөзүн, коомдук жана маданий эс тутумун жоготуусу, аң-сезим жагынан кул болуусу болуп саналат. Маңкурташып кул болуп кеткен адам мындан кийин кожоюнунан башкасын тааныбайт. Апасын да бабасын да унутуп, өзүнүн адамдыгына тиешелүү эч нерсени эстей албайт. Мындан кийин оозу бар бирок тили жоктой болуп калат. Кожоюнуна каршы чыгууну же ага бейбаштык кылууну такыр ойлоно албаган бир киши болот аягында*"

«*Кылым карытаар бир күн*» романындагы Сабитжан – маңкурттардын маңкурту, башкача айтканда маңкурттардын ичинен да эң коркунучтуусу. Себеби ал өзүнүн ата-тегин алдагачан унутуп, алар менен болгон байланышты түбөлүккө үзгөн жана мунусу менен сыймыктанган адам. Өзү айткандай, «*радио сигналы аркылуу башкарылуучу адамдын жаңы тиби*». Жер бетиндеги макулуктардын арасынан эстүүсү, тиричилик улантууга жана жоктон бар жасоого жөндөмдүү бирден-бир макулукту, башкача айтканда адамды башкалардан так ошол акыл-эс айырмалап турат. Акыл-эсинен ажыраса, адам аты калат. Айбандан эч бир айырмасы калбайт.

Эне-Бейит – Наймандардын улуу көрүстөнү. Казангаптын «*Мен өлгөндө Эне-Бейитке койгула*» деген керээзин Эдигей жакшы билгендиктен, Казангапты акыркы сапарга узатуу аземин өз мойнуна алат. Эдигей Казангапты терең урматтагандыктан, маркумдун акыркы керээзин кандай да болсо аткарууга өзүн милдеттүү деп эсептейт. Эң башта Казангаптын мезгилсиз өлүмү менен жашып, бираз бошой түшкөн Эдигей белин бекем бууп, өлүк көмүү салты боюнча кошуна-колоңду чакырып, аза расмисине башкарууга өтөт.

Салт боюнча маркумду акыркы сапарга узатып, үй-бүлөсү, балдары, кыздары, келиндери, тууган-уруктары, айтор баары көзүнөн жаш чыгарып, муңайып турушу керек эле. А бирок бардыгынын ойдогудай болбой жатканын көрүп, Эдигейдин ызасы келет, Казангаптын урматталып узатылбай жатканына куйкасы курушат.

Эдигей менен Сабитжанды байланыштырып турган Казангаптын өлүмү бирине адамдык парз болсо, бирине – жөн гана убакыт өткөрүү болуп эсептелет. Сабитжан үчүн Эне-Бейит эле эмес, өлүк көмүү расмисинин да кыпындай бир мааниси жок. Ар кайсы сөздүн башын бир айтып, эртеден кечке иш менен алек болгондорду алаксыткандан башка пайдасы жок Сабитжан атасынын өлүмүн сезбеген да сыяктуу. Кайра ишти аягына бат эле чыгарып, шаарга кетүүнүн камын ойлогон Сабитжан Эдигейдин эмнеге туталанып жатканын чыны менен түшүнбөйт:

«*Каранарын аябай жасалгалап комдоду. Килем саймалуу, узун чачылуу эскиден калган жабууну жапты. Үкүбала аспиеттеп катып жүргөн той-салтанаттанда гана катылчу баш боо, буйла боосун катты. Эдигейге бүгүнкү күн да жооптуу, олуттуу күн эле...*

Ком салып бүткөн соң буурасын тургузду да, кетенчиктей берип ары айланып карады, бери айланып карады. Ичинде өз ишине ыраазы болду, сыймыктангандай турду. Каранар жасалгалуу ком астында бараандуу да, келишимдүү да. Жаштар көрүп алсын, айрыкча Сабитжан түшүнсүн: жакшы жашап, жакшы өткөн жакшы кишинин өлүмү кайгылуу болсо да, азалуу болсо да оор жүк же кыжаалат түйшүк эмес, салтанат, ошого жараша урмат-сый болуш керек. Бирөөлөр музыка коёт экен, башкалар туу көтөрүп, мылтык атып көмөт, дагы бөлөктөр гүл чачат. Ар элдин өзүнчө расмиси бар...

Бороондуу Эдигей болсо эртең эртеменен чачылуу калы килем жабылган Каранарга минет да Казангаптын акыркы жолуна, түбөлүк жатчу жайы Эне-Бейитти көздөй кербек баштап жөнөйт... Сары-Өзөктүн уч-кыйырсыз чөлүн кезип, жолду катар Эдигейдин оюнда Казангап болот. Ошол ою менен сөөгүн ата-бабасы жаткан бейитке берет. Экөөнүн убадасы ушундай болгон. Ырас, Казангаптын керээзи, экөөнүн убадасы ушундай болгон. Жол алыспы-жуукпу, бирок Казангаптын керээзин аткарпай коюуга Эдигейдин жолун эч ким, кала берсе уулу да бөгөй албайт...

Дал ошондой болот, аны баары билип алсын, ошол үчүн Каранар жасалгалуу комдолду.

Баары көрсүн. Эдигей Каранарды кашаадан жетелеп чыкты да, тамдарды айлана жетелеп, Казангаптын жер-кепесинин алдына алпарып байлап койду. Баары көрсүн, Эдигей сөзгө турган адам, убада баркына жеткен адм. Бирок, аттиң, баары бир маалда көрбөй калбадыбы... »

Ал антип жүргүчө Эдилбай куркут учурун таап, Сабитжанды четке чакырып кетти.

-Бери жүрчү, сөз бар.

Сөзү деле узун сабак сөз эмес экен. Эдилбай айлантып-тегеретпей эле түз айтты:

-Атаңын досу, Бороондуу Эдигей деген киши бар экенине, Сабитжан, сен ыраазы болмогуң оң. Атаны ата салты менен көмөлү, ага сен жолтоо болбогун. Шашсаң кармаган жерибиз жок. Сен үчүн топуракты мен салып коём!

-Ата меники, эмне кылсам...- деп баратты эле Сабитжан, Эдилбай сөзүн бөлүп салды:

-Ата го сеники, бирок сен өзүң өзүңкү болбой калыпсың го.

-Ай сен да оозуңа келгенин, оттой берет экенсиң, - деп Сабитжан жалтактап калды. – Эне-Бейит болсо ошо болсун, айырмасы кайсы, мен жөн эле алыстыгынан...» [2, 33-34-35-беттер.]

Үзүндүдө келтирилгендей, Сабитжандын өзүнө-өзү таандык болбой калышы менен автор советтик идеологияга жан-дили менен берилген адамдарды айтайын деген:

«Сөз ушуну менен бүттү. Эдигей Каранарды эл көзүнө ачык байлап коюп, кишилерге кошулду да: «Силер айткан сөз жигиттин айтар сөзү эмес. Мындай кишини Эне-Бейитке коёбуз...» - деди эле лам деп бирөө аный дебеди, баары макул болушту.» [2, 35-б.]

Бул үзүндүлөрдөн улам өзүнүн характеринде чоочундашуунун чокусун жашаган Сабитжан, Айтматов жараткан эң маанилүү каармандардан бирөө. Жаш кезинде тоталитардык режимдин интернаттарында окуп жашагандыгы үчүн идеологиялык догмалардын таасиринде чоңойуп билим алган жана тоталитардык режимдин бул окуу жайларында үйрөнгөндөрүнүн баарын догма катары кабыл алып, бул догмаларды

өзүнүн характерине сиңирген. Кыргыз маданиятына таандык эч бир демилгеси болбогон Сабитжан, өзүнү адам кыла турган этномаданий баалуулуктарын жоготкондуктан албетте бул баалуулуктарды шылдыңдайт. Түркиялык окумуштуу проф. докт. Рамазан Коркмаз, Сабитжан үчүн "*Өзүнүн маданий баалуулуктарына чоочун кылынган Сабитжан өңдүү адамдар, коом үчүн потенциалдык түрдө коркунучтуу кишилер болуп саналат*" [8, 148-б.] - дейт.

Түрк дүйнөсүнүн улуу ойчул жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзү жараткан Орозкул жана Сабитжан өңдүү каармандар аркылуу этномаданий деформацияны окурманга туюндуруп, этномаданий деформация жараткан адамдарга окшобош керек экендигине көңүлдөрдү бурган. Айтматовдун эмгектеринде түрдүү образдар, сюжеттер аркылуу чагылдырылган адабий чыгармачылык аркылуу дүйнөлүк окурмандын баары гуманизмге үгүттөлгөн. Өзүнүн чыгармаларында дүйнөлүк окурманга сабак берген Айтматовду, кыргыз элинин «Манас» эпосунан кийинки эң чоң улуттук мурас катары кабыл алуусу бекер эмес.

Адабияттар

1. *Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: «Ак кеме» 3-том. Роман, аңгемелер. /Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. - 480 б.*
2. *Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: «Кылым карытаар бир күн» 4-том. Роман, аңгемелер. /Түз. Абдылдажан Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. - 544 б.*
3. *Айше Йылмаз, Бозкырда Ешерен Севда Түркүлери, Өтүкен Нешрият, Истанбул-2007. - 112 б.*
4. *Зия Гөкалп, Түркчүлүгүн Эсаслары, Варлык Яйынлары, Истанбул-1968. - 143 б.*
5. *Ибрахим Кафесоглу, Түрк Милли Күлтүрү, Өтүкен Нешрият, Истанбул-1997. - 466 б.*
6. *Кыргыз тилинин сөздүгү, КРУИА, -Б., 2010. - 890 б.*
7. *Рамазан Коркмаз, Айтматов Анлатыларында Өтекилешме ве Дөнүш Излеклери, Графикер Яйынлары, Анкара-2014. - 232 б.*
8. *Сабахаттин Чагын, Женгиз Айтматов ве Гүн Олур Асра Бедел Романы, Академи Китабеви, Истанбул-2000. - 74 б.*
9. *Сема Өзхер, "Беяз Геми Адлы Романдаки Йүже Бирей Аркетипи", Қожа Ахмет Ясави атындагы эл-аралык казак-түрк университети // "Билиг" № 37, жаз / 2006. - 150 б.*

УДК: 39:398.5

Н.Жумашова, *ф.и.к., ага окутуучу*
С.Бегалиев, *ф.и.к., доцент*
К.Тыныстанов атындагы ЫМУ

АЛП МАНАСЧЫ САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

Аннотация: *Илимий макала манасчы С.Каралаевдин айтуусундагы «Манас» эпосунун айрым бир өзгөчөлүктөрүнө, манасчылык өнөрдүн сырына арналып жазылган. С.Каралаев жөнүндө айрым эскерүүлөр да камтылган.*
Түйүндүү сөздөр: *«Манас» эпосу, фольклор, манасчылык өнөр, салт, мотив, төкмөлүк, кереметтүү түш, вариант.*
Аннотация: *В данной статье автор рассматривает некоторые особенности эпоса «Манас»в варианте манасчи С.Каралаева и пытается раскрыть секреты манасчи, а также обращается к воспоминаниям о сказителе.*
Ключевые слова: *эпос «Манас», фольклор, сказительское мастерство, традиция, мотив, импровизация, "сновидческие" сюжеты, вариативность.*
The scientific article deals with some peculiarities of the epic "Manas" in S. Karalaev's version and secrets of mastery in telling "Manas". It also includes some memories about S.Karalaev.
Key words: *epic "Manas", folklore, storyteller (manaschy), art of epic telling, tradition, motif, improvisation, miraculous dream, version.*

«Манас» эпосу дүйнөлүк маданияттын жана адабияттын тарыхында кайталангыс, уникалдуу, сейрек учураган монументалдуу, классикалык баатырдык эпостун үлгүсүн түзгөн улуу көркөм эстелик. Академик В. В. Радлов адилеттүү белгилегендей, кыргыз эли эпикалык чыгармалардын ар кандай бай үлгүлөрүн бөтөнчө түрк тилдүү элдердин ичинде баатырдык эпостун, «Манас» эпосундай энциклопедиялык мүнөздөгү окуяларга бай көркөм дүйнөсү бийик монументалдуу, көлөмү жагынан теңдешсиз улуу эстеликти жаратып, эпикалык доордо жашап жаткан кыргыздар- деп өтө жогору баалап баса көрсөтөт.

«Манас» эпосун илимий иликтөө ишинин башаты XIX кылымда Ч. Валиханов менен В. В. Радловдун ысымдары менен байланыштуу экендиги жалпыга белгилүү. Мына ошондон бери эки кылымга жакын убакыт өттү. «Манастаануу» деген илим жаралып, калыптанып өнүгүүдө. Бул мезгилдин ичинде «Манас» эпосунун көптөгөн олуттуу, маанилүү, актуалдуу маселелерди илимий изилдөөнүн объектиси болду. Бирок «Манас» өңдүү океан сымал улуу эстеликтин али көптөгөн проблемалары кеңири, фундаменталдуу атайын системалуу түрдө изилдене электиги өкүнүчтүү көрүнүш. «Манас» эпосун жараткан, калыптандырган, өркүндөтүп, мазмунун байытып, поэтикасын бүгүнкү көз кайкыган бийиктикке жеткирген айтуучулардын, манасчылардын, улуу таланттардын ролу зор. «Манас» эпосуна арналып жазылган илимий эмгектерде манасчылардын чыгармачылыгы жөнүндө көп эле сөз болуп, баалуу маанилүү маңыздуу ой- толгоолор, пикирлер айтылып келүүдө. Бирок тилекке каршы, Сагымбай Орозбеков, Саякбай Каралаев өңдүү улуу таланттардын чыгармачылыгы атайын кеңири, системалуу изилдөөнүн объектиси боло элек десек аша чапкандык болбос.

Быйылкы жылы алп манасчы, чоң талант, XX кылымдын Гомери деген даңктуу атка конгон Саякбай Каралаевдин 120 жылдыгын коомчулук кеңири белгилөөгө даярданып жеткен учур. Мына ушул маанилүү окуяга байланыштуу улуу манасчынын өмүр жолуна, чыгармачылыгындагы айрым мүнөздүү өзгөчөлүктөргө учкай токтолуп кетүүнү туура көрдүк. Саякбай Каралаев 1894-жылы азыркы Тоң районуна караштуу Ак-Өлөң айылында жарык дүйнөгө келген. Балалык, өспүрүм мезгили кыйын-катаал турмуштук жагдайда өткөн. 1916-жылы улуу үркүндө кытайга качып, эл менен бирге башына түшкөн улуу трагедиянын күбөсү болгон. 1918-жылдан тарта кызыл гвардиянын катарында кызмат этип, кийин айыл советинде жетекчи болуп иштейт. Манасчылык өнөргө болгон кызыгуусу эрте ойгонуп, бардык манасчылар үчүн бекем салтка айланган аян түштү Саякбай да башынан өткөрөт. Кереметтүү түш манасчылык өнөрүн маанилүү көрүнүшүнүн бири. «Манас» эпосуна кызыгууда, манасчынын өнөрүн калыптанып өнүгүшүндө мааниси чоң. Бирок манасчылык өнөрдү жалгыз эле түш-аян менен түшүндүрүү илимий жагынан туура болбос. Кийинки мезгилде манасчылык өнөрдү өздөштүрүүдө түштүн маанисин бир беткей эле баса көрсөтүп чечүүчү фактор катары карап, өзгөчө керемет, касиетке айландырып жибергендей таасир калтырат. Манасчылык өнөрдө салт, айтуучунун манасчынын шыгын талантына да өзгөчө көңүл бура турган олутту фактор экендигин эстен чыгарбасак. Белгилүү манасчылардын дээрлик бардыгы «Манас» эпосун бала кезинен угуп, ага кызыгып, манасчыларды ээрчип таалим алып, чоң таасирленгенин өзүлөрү да жашырбайт. Саякбайдын устаты чоң манасчы Чоюке болгонун, Сакең аны бийик туу тутуп, зор урмат-сый менен көп эскергенин өз кулагым менен

көп уккан жайым бар. Көлдүн белгилүү манасчылары Акылбек Назар өңдүү белгилүү таланттардан таасир алып, манасчылык өнөрдүн татаал сырын үйрөнгөн. Биздин жеке пикирибизге манасчылык өнөрдүн негизги үч олуттуу фактору бар: кереметтүү түш, үйрөнүү салты, шык, талант, бул негизги факторлор бардык манасчыларга мүнөздүү көрүнүш Сагымбайдын улуу устаты кыргыз журтуна кеңири белгилүү чоң талант Тыныбек болсо «Манас» эпосунун үч бөлүгүн толук билген белгилүү манасчы Мамбет Чокморовдун устаты чоң манасчы, бир тууган таякеси Дөнүзбай болгон. Кыскасы манасчылар шыктуу, таланттуу адамдар болгонун эстен чыгарбасак. «Манас» бир кылымдын, бир эле доордун көркөм мурасы эмес. Эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдеги мифтик, фантастикалык көз карашына тартып, элдин башынан өткөргөн көптөгөн олуттуу реалдуу тарыхый окуяларын кеңири энциклопедиялык мазмунда көркөм чагылдырган көп катмарлуу, көп баскычтуу, өнүгүүнүн көп стадиялуу процессин басып өткөн өзгөчө улуу баатырдык эпос. Биз «Манас» эпосу дегенде эле элдин урмат-сыйына терең сүйүүсүнө, бийик кадыр-баркына татыктуу болгон Саякбай өңдүү зор талант эсибизге түшөт.

Анткени, Саякбай Каралаев «Манас» эпосунун беш бөлүгүн толук, жогорку көркөмдүктө аткарган чоң таланттын бири. Саякбай башка манасчылардай эле элдик оозеки адабияттын көптөгөн үлгүлөрү менен таанышып, алгач элдик күйгөн секетбай ырларын да өздөштүргөн экен.

Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунун бешилтигинен башка да чыгармалары арбын. Алардын ичинен «Эр Төштүк» эпосун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө толук негиз бар. Анткени, Төштүк жөнүндөгү эпикалык баян башка түрк тилдүү элдерде кеңири белгилүү, негизинен кереметтүү жөө жомок түрүндө тараган. С. Каралаев болсо «Эр Төштүк» жомогун толук баатырдык эпостун деңгээлине жеткирген жалгыз чоң эпик. «Эр Төштүк» эпосун кыргыз элинин кенже баатырдык эпосторуна кошуп, баатырдык эпос деп эле айтып жүрөбүз.

Чынында, «Эр Төштүктү» мифтик баатырдык эпос – деп атоого толук негиз бар. Эпос менен кеңири таанышканда эпосто мифтик сюжеттер, мифтик каармандар, окуя өткөн жай жана башка өзгөчөлүктөрү жагына мифтик баатырдык катарына кирери талашсыз чындык. Бекеринен Юнескенин чечими менен француз тилине которулуп, өзүнчө китеп болуп чыккан. Анткени, «Эр Төштүк» эпосу дүйнөлүк адабияттын тарыхында сейрек учураган оригиналдуу көркөм эстелик. Академик В.Радлов адилеттүү белгилегендей кыргыздарда эпикалык традиция, салт өтө күчтүү болгон. С.Каралаев өңдүү алп манасчы кереметтүү жөө жомокту баатырдык эпостун деңгээлине жеткирип мифтик баатырдык эпос коркпой-үркпөй эле айтсак болот. М. Ауэзов биринчилерден болуп «Манас» эпос жөнүндө көлөмдүү, мазмундун «Манас» кыргыздын баатырдык поэмасын айтуу илимий монография жазып манасчылар эпостун сюжеттин, образдар системасы, көркөм дүйнөсү, жаралган доору жөнүндө баалуу пикирлерин айткан окумуштуу. Мына ошол эмгегинде манасчылардын Нарын жана Каракол мектеби бар деп илимий жагынан далилдүү аргументтерге таянып Сагымбай менен Саякбай ошол эки мектептин типтүү, көрүнүктүү өкүлдөрү деп көрсөткөн. «Манас» эпосунун көптөгөн ар кыл мүнөздөгү, көркөмдүктөгү варианттары бар экендиги белгилүү. Ар бир манасчы өзүнүн шыгына талантына, көз карашына ишине, стилине жараша жалпыга белгилүү эпостун салттык сюжетин бекем сактап, айрым бир анча мааниге ээ болбогон сюжеттик өзгөчөлүктөрү менен өзүлөрүнүн варианттарын түзөт эмеспи. Ал эми Сагымбай, Саякбай өңдүү белгилүү, жалпы журтка таанымал, элдин бийик кадыр-баркына ээ болгон чоң таланттар эпостун салттык өзөк окуяларын бекем сактоо менен бирге, башка айтуучулардан өзгөчөлөнүп эпостун мазмунун жаңы, кеңири сюжеттүү окуялар менен байытып, көркөмдүгүн арттырып, жеке мүнөзгө ээ болгон өзүлөрүнүн варианттарын жаратышкан. Сагымбайдын көз карашы, диний, тарыхый географиялык түшүнүгү, окуяларды көркөм сүрөттөө жагы боюнча да Саякбайдын бир кыйла өзгөчөлөнүп турганы ал жараткан вариантта ачык көрүнүп турат. Ал эми Саякбай болсо улуу устаты Чоюкенин салтын бекем сактап устатынын салттык вариантынын жаңы окуяларды тарыхый географиялык түшүнүктөрдү көп коштойт. Эки улуу манасчынын көркөм дүйнөсүнө келсек бул жагынан да олуттуу мүнөздөгү өзгөчөлүктөрү бар экендигин көрөбүз. Сагымбай элдин жай турмушун бийик көркөмдүктө сүрөттөсө, Саякбай согуштун куяларды, чебер, таасирдүү баяндайт деген окумуштуулардын пикиринин негизи бардай. Сагымбай улуу устаты чоң талант Тыныбектин салтын улантып, акындык өнөрдү манасчылык өнөр менен айкалыштырып эки тизгин бир чылбырды бекем кармап жүргөн чоң талант. Мындай өзгөчөлүгүн ырастаган негиздүү, далилдүү мисалдар өтө арбын. Бир эки катар гана мисал келтирип көрөлү. Сагынбай Шабдан өлгөндө анын өмүр жолун, элге кылган кызматын даңазалап бир күнү кечке чейин ырдаган деген элге кеңири тараган маалымат бар. Ленин өлгөндө поэмага тете көлөмдүү кошок чыгарган. Сагымбайдын варианты менен таанышкан ар бир окурман анын жеке турмушун баяндаган толгон лирикалык чегинүүлөргө күбө болот.

Саякбай «Манас» эпосунун салттык сюжетин бекем сактоо менен бирге айрым өзөктүү, маанилүү окуяларын аткаруу жагынан Сагымбайдын кескин айырмаланат. Мисалы, «Манас» бөлүгүндөгү «Алманбеттин» арманын «Семетейдеги» «Тайторуну чапканын», «Каныкейдин жомогун» өтө муңдуу, кайгылуу маанайда динамикалуу, терең психологизм менен угуучулардын жан дүйнөсүнө бүлүк салып, бийик көркөмдүктө сүрөттөйт. Мындай өзгөчөлүк устаты Чоюкенин айтканына да, деги эле көлдүк манасчыларга мүнөздүү көрүнүш деген негиздүү, далилдүү пикир бар.

Саякбайдын эл аралап, элге таанылып айтуучу катары белгилүү боло баштаганы 1921–1931-жылдарга туура келет: мына ушул жылдары белгилүү окумуштуу Х. Карасаев эл кыдырып, эл оозунан элдик чыгармалардын үлгүлөрүн жыйноого өтө активдүү катышкан. Манасчы С. Каралаевди элге таанытып, Фрунзе шаарына алып келген да Х. Карасаев болгон. "Хусейин ата Саякбай Каралаев жөнүндө кызыктуу аңгемесин узун сабакка айландырып бөтөнчө көркөм баяндап берчү экен.

Жазуучу Жекшен Ашуубаев да Саякбай Каралаевдин Фрунзеге барышына көмөкчү болгон деген маалымат бар. С.Каралаевдин «Манас» эпосун жазып алуу иши 1935-жылдын башталып, 1937-жылы «Манас» бөлүгү толук жазылып бүтөт. Бул баалуу, олуттуу ишке чоң эмгек сарп кылган, белгилүү фольклорист «Манас» үчилтигин толук билген, «Жаңыл Мырза» эпосун жазып калтырган, элдик оозеки адабияттын жыйноо ишине ат көтөргүс эмгек сиңирген Ыбрайым Абдрахманов болгон. Кийин «Семетей», «Сейтек», уландысы Кенен, Алымсарык, Кулансарыкты бүт кагазга түшүрүлүп, жалпы көлөмү жарым миллиондон ашык ыр сабын түзгөн. Ошентип, С.Каралаевдин жазылып алынган «Манас» эпосунун тексти эң көлөмдүү, сейрек учураган, баа жеткис байлык, зор кенч.

Өткөн кылымдын 60-жылдарында белгилүү окумуштуу Самар Мусаев менен Сапар Бегалиев Саякбай Каралаев «Манас» эпосунун бешилтигин, башка чыгармаларын, айткан аңыз-болумушу сөздөрүн бүт магнитафондук пленкага түшүргөн экен. Белгилүү окумуштуу, академик Б.М.Юнусалиев «Манас» эпосун илимий иликтөөгө, текстин басмадан чыгаруу ишине «Манас» редколлегиясынын башкы редактору катары чоң эмгек кылган. С.Каралаевден жазылып алынган «Манас» эпосунун вариантынын өзгөчөлүгүн, баа баркын, маани-маңызын өтө жогору баалап, мындай адилет пикирин билдирген: «Саякбай Каралаевден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес. Ошондуктан ал вариант уникалдык, жападан жалгыз вариант. Өз элине, бүткүл адамзатка калтырган баа жеткис чоң тартуусу деп билиш керек».

Казак элинин белгилүү окумуштуусу, көп тармактуу таланттуу илимпоз, Казак мамлекетинин Илимдер академиясынын академиги К.Жумалиев: «Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун, эрдик салтын, арманы менен муңун, патриоттук улуу идеясын, ынаным-ишенимин, этикалык түшүнүгүн толук камтыган жарым миллион жол элдик ырдын чыныгы мурасчысы болгон, биздерге жеткирген жомокчу-Саякбай Каралаевге таң калбаска, ага чын жүрөктөн алкыш айтып, анын көңүлдөн термеле сүйбөсө да мүмкүн эмес. «Колдо бар алтындын баркы жок»-деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай дүйнө жүзүндө бир гана адам. Эч жер, эч элден жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казынаны жатка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал феномен. Ал эзелки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү айгагы, эң улуу өкүлү. Саякбай Кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили» - деп айткан.

Кыргыз тилин билбеген, бирок «Манас» эпосун алгач биринчи уккан айрым маданий, коомдук ишмерлер Саякбайдын айтканын угуп, таң калып, суктанып өзүлөрүнүн ыраазычылыгын, чоң ырахат алганын айтып, чын жүрөгүнөн чыккан жылуу сезимин билдиргендер арбын. Мына ушундай адамдын бири Алжирдин маданият министри, жазуучу мындай пикирин айткан: «Силер жазуу адабиятыбыз болгон эмес, китептерибиз болгон эмес дейсиңер, мынакей силердин улуттук китепкананаңар ушул абышка».

Белгилүү манастаануучу, окумуштуу Сапар Бегалиев: «Сакең чоң талант Манасчы гана эмес, таланттуу, чебер, элди өзүнө тарта билген, кыймыл аракети, окуянын жүрүшүнө жараша үнүн өзгөртүп, угуучуларды бирде кубантып, сүйүнтүп, бирде капалантып, кайгыртып, ал тургай көздөрүнөн жаш алдырып, ыйлаткан кайталангыс артист эле. Өзгөчө «Каныкейдин Тайторуну чапканын» айтканда өзү да ыйлап, элди да ыйлатканын өз көзүм менен көп көргөм. Каныкейди атасы Темиркан, иниси Ысмайыл Семетейге «Эжең карыганда, карган атын чаап, эр издеп, бизди эл-журтка уят кылып жатат, аты артта келсе, башын кесип алып кел, алдыга келсе, «Манастап» ураан чакырып сүрөп кел» -дейт. Каныкей «Ай караңгы болгондо, түн эмине болуучу, артка калса Тайтору, күнү эмине болуучу» - деп боздоп ыйлап төлгө кылып Манастан калган тулпарын байгеге чабат. Манастан калган чоң дүрбүнү алып көз чаптырып көрсө, Тайтору 643 аттын чаңында, артта келе жатканын көрүп «арам өлгөн Тайтору, эми кайдан жүгүрсүн», - деп, ак тинтесин койнунан алып, жүрөгүнө малганы даярданат. Мына ушундай Каныкейдин тагдыры кыл учунда турганда Сакең кадимкидей үнү каргылданып, көзүнө жаш алар эле. Аны көргөн элдин баары кошо көз жашын төгөөр эле. Ошондо Каныкей эми бир ирет дүрбү салып көрөйүн, артта калса, ажалдан мурун өлөйүн деп, дагы бир ирет дүрбү салат. Ошондо Сакеңдин үнү ый менен кошо зор кубаныч, сүйүнүчтү билдирип «Айланайын Тайторум, башын жерге салыптыр. Башкача чуркап алыптыр. Бүгүн мага кудай берет го, бүгүн Тайторум чыгып келет го» дегенде, угуп отурган эл-журт сүйүнгөнүнөн кайра көз жашын куюлтар эле. Саякбайдын айткан «Манасы» жандуу, элестүү, динамикалуу, аткаруу чеберчилиги өтө бийик болгондуктан, өтө бийик болгондуктан эл сүрөттөлүп жаткан окуяга баатырлар менен бирге катышып, кайгы, муңду, кубаныч, сүйүнүчтү тең бөлүшкөндөй өзгөчө таасир калтырар эле» - дейт.

Ырас, башка манасчыларда учурабаган жеке сюжеттүү, көлөмдүү окуялар бар. Бирок ал окуялар «Манас» эпосунун үчилтигинин сюжетин байытып, көркөмдүгүн арттырган окуялар. С.Каралаевдин айтуусунда эпостун бүт оң, терс каармандарынын портреттик сүрөттөөлөрү, минген аты, жоо кийимине чейин кеңири, көркөм сүрөттөлүп, мүнөздөмө берилгени менен өзгөчөлөнүп турат. С. Каралаевдин айткан «Манасынын» өзгөчөлүгүн, көркөмдүүлүгүн, бийиктигин баса белгилеп Ч.Айтматов: «Манас» эпосунун мазмундук жана көркөмдүк гармониясын айрыкча манасчынын аткарып жаткан процессинде, айрыкча, унутулгус Саякбай сыяктуу улуу манасчы аткарып жатканда сезесиз»- дейт.

Саякбай Каралаев «Манас» бешилтигинен башка да элдик оозеки адабияттын ар кандай темадагы үлгүлөрүн жараткан. Алар «Бакытай», «Делдеш баатыр», «Канаттуу куштар», «Кара Молдо», «Томор мерген», «Унутулгус күндөр», «Эрдик таңында», «Бүркүттөр» өңдүү мазмуну кызыктуу, маанилүү, маңыздуу, көркөмдүгү бир кыйла жогору турган чыгармалар. Улуу манасчы, кыргыз журтунун таланттуу кулуну, дүйнө элдерине белгилүү инсан, элдин зор сүймөнчүлүгүн, бийик урмат-сыйына татыктуу болгон, дүйнөгө бир келип кеткен алп манасчы Саякбай Каралаев 1971-жылы 7-майда бул жарык дүйнө менен коштошуп, Чыңгыз Айтматов айткандай «Айкөл Сакең келбес сапарына кетип, жайнаган көзү жумулуп, өрт жүрөгү токтоду».

Бирок Саякбай Каралаевдин улуу «Манасы», бай, ар кыл мазмундагы көөнөрбөс рухий мурасы кагаз бетине түшүп, түбөлүктүү жазма эстеликке айланды. Жеке эле кыргыз элинин маданий-эстетикалык көркөм дүйнөсү болбостон, жалпы адамзаттын өлбөс-өчпөс бийик баалуу эстелиги болуп калды. «Манас» - «Манас» болуп турганда Саякбай Каралаевдин аты өчпөйт, эмгеги унутулбайт». (Ч.Айтматов).

Адабияттар:

1. *Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. / Китепте: «Манас», 1-китеп. С.Орозбаковдун айтуусу боюнча.*
2. *Бегалиев С. «Манас» эпосу. Каракол-2004.*
3. *Жирмунский В.М. Тюркский георический эпос. -М., 1979.*
4. *Киргизский героический эпос «Манас» -М., 1971.*
5. *«Манас»- героический эпос киргизского народа. -Ф., 1968.*

УДК:83.3(0) 9+72+86.38

К. Кодиров
Курган-Тюбинский государственный
университет имени Носира Хусрава
(Таджикистан)

ТЕМА САМОСОЗНАНИЯ ЧЕЛОВЕКА В ИРФАНИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ МИР САЙИДА АЛИ ХАМАДАНИ

Аннотация. *В статье анализируется тема самосознания человека в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани. Подчеркивается об особом внимании Мир Сайида Али Хамадани подвижничеству и духовному очищению человека и что главным ориентиром в этом контексте является любовь к идеальной чистоте - богу.*

Ключевые слова: *Мир Сайид Али Хамадани, самосознания, бог, человек, истина, любовь, ирфан, поэзия, единство, разум, душа, дух, просветления.*

The article analyzes the theme of human self-awareness in the irphonic poetry of Mir Sayyid Ali Hamadani. It is emphasized that Mir Said Ali Hamadani has paid special attention to self-help and spiritual cleansing of man and that the main reference in this context is the love of perfect purity - God.

Key words: *Mir Said Ali Hamadani, self-consciousness, god, man, truth, love, irfan, poetry, unity, mind, soul, spirit, enlightenment.*

Тема самосознания человека в творчестве Мир Сайида Али Хамадани занимает важное место в таджикско-персидской поэзии. Результаты исследований творчества Мир Сайида Али Хамадани показывают, что эта тема нашла отражение в таких его произведениях, как «منهاج العارفين» («Прямая дорога мудрецов»), «اسرار النقطه ای توحيدی عرفانی» («Тайны точки или ирфаническое единство»), «هفت وادی» («Семь долин»), «رساله فتوتيه» («Трактат о благородстве»), «آداب المشايخ» («Этика шейхов»), «رساله درويشيه» («Трактат о дервишах»), «اصطلاحات صوفيه» («Суфийские термины»), «ده قاعده صوفيه» («Десять правил суфизма»), а также в газелях, четверостишиях.

Главным средством и заветным ориентиром в этом направлении Мир Сайиду Али Хамадани служит «любовь», любовь к идеальной чистоте – Богу, исключительно на пути к которому человек может стать счастливым и сам становится божеством.

В связи с этим положением Мир Сайид Али Хамадани подходит и к подбору традиционных исламских средств идеологического порядка. Так, из всей массы огромного набора хадисов он прибегает к помощи лишь двух из них, один из которых является актом человеческого самосознания, иначе говоря, зовом к становлению на путь достижения заветной цели. Второй хадис предстает теологическим обоснованием и введением в богоосознание и поэтому как нельзя действенно может служить построению всей модели процесса эманации человека в Бога. Таким образом, в самосознании мы видим состояние человека, осознавшего себя и способного к восприятию истины Бога.

Приступая к миссии познавания Бога, человек перво–наперво выбирает себе наставника, после чего приступает к действию: богослужению, подвижничеству и самосовершенствованию. Вставший на путь просветления, человек должен связать все свое существо с наставником своим и до конца оставаться преданным ему. Мир Сайид Али Хамадани по этому поводу в «هفت وادی» («Семь долин») говорит:

تا نگردی مرد صاحب درد تو، در صف مردان نيايی مرد تو.
هر چه از گردون گردان ميرسد، از طفيل جان مردان ميرسد.
تا نيفتد بر تو مردی را نظر، از وجود خويش کی يابی خبر.
گر تو بنشستی به تنهايی بسی، ره نتوانی بريدن با کسی.
پير بايد راه را، تنها مرو، از سر اشيا در اين دريا مرو

(Пока не станешь сам носителем боли ты,
Не сможешь встать в ряд мужей мужем ты.
Все, что исходит от вертящегося небосвода
Исходит за счет душ мужей,
Пока на тебя не обратит внимания какой-нибудь муж,
Не сможешь ты ничего о своей сущности знать.
Если ты уединишься на долгое время,
Не сможешь пройти путь ни с кем.
Наставник нужен, чтоб проделать путь, один не ходи
Из-за вещей не пускайся в это море). (1. № 9012. Л. 171 а).

Достижение «توحید» Мир Сайид Али Хамадани считает возможным посредством сердца, которое является источником и сосредоточием любви, а не разума.

Любовь равносильна аннигиляции в Боге, отчуждению от себя и познанию абсолютной любви. Развитие процесса берет начало в разуме, совершенствуется в стыде и завершается в успокоении.

Важность ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани заключается в том, что в ней каждое душевное состояние изображается на отдельной ступени духовного совершенствования в тарикате.

В связи с этим положением следует заметить, что душевное состояние идущего по пути ирфанического просветления в творчестве разных представителей ирфанической поэзии изображается по-разному. В классификационной системе состояний тариката начальным звеном предстает «توبه» – покаяние. Если в шариате «توبه» понимается как сознание греха, то в ирфанической поэзии значение этого пункта (солика) приобретает большую значимость, так как на этом пункте внимание путника (солика) сосредотачивается на осознании Бога. И здесь грехи путника в ирфанической поэзии воспринимаются как результат «ошибки» и покаяние предстает как практическое признание греха, что к истине существования Бога касательства не имеет.

Мир Сайид Али Хамадани в трактате «ده قاعده صوفیه» «Десять правил суфизма» насчитывает десять ступеней духовного совершенства солика (путника) и первой стоянкой изображает именно «тавба»:

گر کلاه فقر خواهی، سر ببُر، از خود و جمله جهان یکسر ببُر.
این کلاه بی‌سران است، ای پسر، کی دهندت، تا تو می‌نازی به سر.
چارهٔ این چیست؟ در خون آمدن، از وجود خویش بیرون آمدن

(Если желаешь шапку нищеты, отрежь голову,
От себя и от всего мира целиком откажись.
Это – шапка безголовых, о сын мой,
Разве дадут ее тебе, пока ты гордишься головой.
В чем выход из этого положения? Сесть в крови,
Выйти из своего существования) [2, 80].

Второй ступенью и стоянкой ирфанического пути просветления предстает подвижничество «زهد», значением которого является отречение от мира и всех благ, относящихся к нему.

Третья ступень – это «توکل» (упование на бога), сущность которой состоит в том, что человек живет тем днем, который настал, не заботясь о дне завтрашнем. Все в воле божьем. По этому поводу Мир Саийд Али Хамадани говорит:

توکّل کن، گذر از هر چه خواهی، که غیر حق بود جمله مناهی.
وسایتّ را رها کن، جمله حق بین، تو هر چیزی، که می‌بینی، ز حق بین.

(Уповай на Бога, отрекись от всех желаний,
Потому, что все, кроме Истины, запретно.
Средства оставь в стороне, помни лишь об Истине,
Все, что ты видишь, принимай от воли Бога) [2, 81].

Четвертой ступенью является «قناعت» (довольство), что выражается в отказе от всего, что жаждет низменная плоть, от животных страстей.

«عزلت» (затворничество, уединенность) – это пятая ступень процесса просветления солика (путника), которую Мир Сайид Али Хамадани описывает так:

زخم خوردم روز و شب عمری دراز، تا به صد زاری در من کرد باز،
تو بدین روزی بدین در چون رسی؟ وز نخستین پایه بر سر چون رسی؟
تا نیابد درد این کارت پدید، کیسّهٔ این درد نتوانی شنید.
گر شود این درد دامنگیر تو، بر گشاید سر به سر زنجیر تو.
ور نگیرد دامنت این درد زود، گفتگوی من ندارد هیچ سود

(Я всю жизнь днем и ночью раны получал,
Пока, после стольких унижений, он не открыл мне дверь,
Как же ты за какой-то день замыслил добраться до этой двери?
И с первой ступеньки на последнюю как пройти?
Пока не переболеешь этой болезнью,
Сказ об этой боли слышать тебе не под силу.
Когда эта болезнь схватит тебя,
Она целиком разорвет твои цепи.
И если эта боль не скрутит тебя вскоре,
То мои слова не приносят никакую пользу) [2, 82].

Шестая ступень называется «ذکر», которая предписывает путнику ограничиваться упоминанием лишь Бога и отрешиться от всего постороннего. «ذکر» представляется сложным духовным составом. Обратимся к толкованию Мир Сайида Али Хамадани:

تا که باشد یاد غیری در حساب، ذکر مولا باشد از تو در حساب.
تا بود یک ذرّه از هستی به جای، کفر باشد، گر نهی در عشق پای.
گر همه عالم صواب تو بود، تا تو باشی، آن عذاب تو بود.
گر شوی چون خاک در ره پایمال، تا ابد جان را به دست آری کمال.
تا تو با خویشی، ادا بینی همه، چون شوی فانی، احد بینی همه.

(Пока хоть одно чужое упоминание будет у тебя на счету,

Упоминание о господине будет от тебя за завесой.
Пока хоть пылинка от сущего остается на месте,
Будет ересью, если шаг ступишь за любовью.
Если весь мир будет тебе воздаянием,
Пока ты жив, оно будет тебе мучением.
Если будешь растоптан как пыль на дороге,
Вечно будешь добиваться совершенства души.
Пока ты сам себе множество примешь все,
Но когда аннигилируешься, все примешь за единство) [2, 83].

Седьмое правило или ступень пути солика называется «توجه» (внимание), а это значит целиком отдаться мыслью о Боге и отказаться от всех других помыслов.

Восьмое правило арифов именуется «صبر» (терпение), что значит избавиться от плотских влечений и целиком отдаться служению Богу.

Девятым правилом (ступенью) называют «مرکب», которое требует целиком отдаться достижению цели (возлюбленной):

В трактате «آداب المشایخ» («Этика шейхов») Мир Сайид Али Хамадани этика и нравственность человека излагается на ирфанических принципах. Здесь ариф объясняет: Ирфан – это начало науки, середина действия и конец блага. Наука раскрывает то, что есть в действительности, действие осуществляет поиск, а благо ведет к вершине ожидания (3. 146). Следовательно, сердце является стоянкой манифестации любви к Истине.

При всем этом главным выразителем просветленческой сути ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани с привлечением идеи «единства сущего» выступает идейный сгусток «عالم و آدم» – «человек и вселенная», в котором человек – определяющий элемент этого двуединства, со всей остротой переживает любовь к Творцу, единственно потенциальной силы обустройства жизни на космическом пространстве. Единственный выход в этой глубокой идеи видится в возврате к своему началу, в аннигиляции долго блуждавшей в потемках частички божественного духа в сиянии своего праотца.

Бог в своем «творческом процессе» чувствует острую нужду в путеводе – наставнике, который мог бы облегчить заботы человечества в осуществлении идеи «توحید». Без участия разума, хотя он в преодолении всего пути тариката играет вспомогательную роль, но запустить самый механизм движения без него нельзя. Разум должен помочь человеку осознать Бога. Поэтому в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани роли наставника придается существенное значение.

В художественном воплощении идеи «таухид» Мир Сайид Али Хамадани в своей ирфанической поэзии начинает с раскрытия понятия «زهد» – подвижничества, без которого осуществление замысла «ваҳдати вуҷуд» – «единства сущего» немыслимо.

Теория «Тайны точки» (اسرار النقطه) в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани занимает важное местом, поэтому в поэзии Мир Сайида Али Хамадани под воздействием прикладного ирфана объясняется связь человека с внешним миром, с Богом, с самим собой и его обязанности в том же плане. И так как предметом прикладного ирфана является тарикат, в поэзии Мир Сайида Али Хамадани процесс странствия (сулук) достигает вершины духовного преобразования человека. Эта поэзия на фоне задач тариката приобретает нравственное содержание, ибо человеку предстоит совершенствовать свое внутреннее содержание на уровне бесподобно совершенного. Поэтому самой первой задачей ее встает изображение соприкасаний человека с Богом. Одновременно ирфаническая поэзия Мир Сайида Али Хамадани не избегает свои обязанности и перед теоретическим ирфаном, который рассматривает более широкие аспекты мировоззрения с позиций теогнозиса. Отсюда и в поэзии Мир Сайида Али Хамадани мы обнаруживаем изображение Бога и действительности. И все же основная задача этого изображения заключается в человеке – в его изменении, совершенствовании.

Литература

1. Мир Сайид Али Хамадани. Семь долин или по повеления эмира // Рупопись института востоковедения Академия наук Республики Узбекистан имени Абурайхана Буруни. № 9021.

2. Мир Сайид Али Хамадани. Сорок тайн. – Тегеран. 1389 ш. – 112 с. (на перс.яз.)

3. Мир Сайид Али Хамадани. Сокровища ирфана (составители, комментарии и толкования словаря М. Султонзаде, Х. Асозаде., К. Турдиева). Т. I. - Душанбе: Ирфан, 2015. – 368 с. (на тадж. яз.)

4. Мир Сайид Али Хамадани. Сокровища ирфана (составители, комментарии и толкования словаря М. Султонзаде, Х. Асозаде., К. Турдиева). Т. II. - Душанбе: Ирфон, 2015. – 384 с. (на тадж.яз.)

5. Муртаза Мутаххари. Двадцать бесед. – Тегеран, 1381 ш. – 201 с. (на перс.яз.)

6. Риза Мустафа Сабзавори. Вклад Сайида Али Хамадани в распространении иранской культуры и ислама в Индии. – Тегеран. 1369 ш. – 214 ч. (на перс.яз.)

7. Сирус Шамсо. Путешествия газели в персидской поэзии. – Тегеран. 1389 ш. – 264 с. (на перс.яз.)

8. Сатторов, А. Из истории таджикско-персидской литературно-эстетической мысли (X-XV вв). – Душанбе: Ирфон, 1972. – 206 с. (на тадж.яз.)

9. Султанов, М. Проблема «совершенного человека» в контексте суфийской доктрины Мир Сайида Али Хамадани // История философии и современность. – Душанбе: Дониш, 1988. – С. 10-19 (на тадж.яз.)

УДК:83.3(0) 9+72+86.38

К. Кодиров
Курган-Тюбинский государственный
университет имени Носира Хусрава
Таджикистан

ОТРАЖЕНИЕ ТАЙН СИМВОЛИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ИРФАНИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ МИР САЙИДА АЛИ ХАМАДАНИ

Аннотация: *В статье рассматривается ирфанические термины Мир Сайида Али Хамадани. Подчеркивается, что выражения ирфанических символов в поэзии мыслителя очень ценны и значимы. В таджикско-персидской средневековой поэзии.*

Ключевые слова: *Мир Сайид Али Хамадани, Хафиз Ширази, ирфан, поэзия, кумир, любовь, газель, символ, термин.*

The article examines the irrational terms of Mir Sayyid Ali Hamadani. It is emphasized that the expressions of the Iphanic symbols in the poetry of the thinker, namely in the sofa of Hafiz Shirazi, are very valuable and significant.

Key words: *Mir Sayid Ali Hamadani, Hafiz Shirazi, Irfan, poetry, idol, love, gazelle, symbol, term.*

В средневековье, когда формировалась ирфаническая поэзия, получила распространение и символизация, которая с течением времени и появлением великих поэтов внушила приверженцам тариката (путь духовного усовершенствования) цель и высокое понятие «познание». ‘Арифы стали применять в поэзии слова, которые стали вступлением к зарождающейся ирфанической поэзии. Постепенно слово стало изменять свое истинное значение и стало выражать осколки значения. При этом значение воспринималось как комментирование, толкование, а навязанные образования, для включения в процессы понятия «شریعت» (религиозных норм), стали называть «истинами шар’ии». Эти слова впервые пустили в ход такие ‘арифы, как Ибрахим Адхам, Джунайд Багдади и другие, а Абдаллах Ансари, Абу-л-Касим Курайши, Абу Наср Сирадж Туси, Ибн Араби, Шах Неъматуллах Вали, Мир Сайид Али Хамадани и другие ‘арифы создавали ирфаническую поэзию в их объяснении и толковании.

Мир Сайид Али Хамадани при изложении житий Баязида Бистами, Мансура Халладжа, которые были основателями особой ирфанической школы, Шейха Хасана Басри, Шейха Хариса Мухасиба, Шейха Фузайла Айяза, Шейха Сахля ибн Абдаллах Тустари, Шейха Абу Али Даккака, Шейха Абу-л-Хасана Нури в трактате «فتوتیه» («О благородстве») приводит слова и выражения, которые впоследствии подвергаются толкованию как термины. После систематизации ирфанической терминологии эти символические термины получили еще большее распространение. Тысячи эстетических и ирфанических терминов и слова под названием шатњиёт «شطحیات»[1] вошли в обиход ‘арифов и последователей тариката (путь духовного усовершенствования).

Мир Сайид Али Хамадани в «اداب المشایخ» («Этике шейхов») излагает историю происхождения ирфанических терминов, разъясняет смысл и содержание их, а затем, с опорой на предшествующую литературу, кодифицирует и систематизирует их. При этом ‘ариф упоминает имена целого ряда шейхов прошлого и последователей тариката (путь духовного усовершенствования). В седьмой главе своего труда Мир Сайид Али Хамадани разъясняет термин «سماع» (пение). В частности, ‘ариф пишет: «… при пении необходимо соблюдать три условия: пространство, время и состояние. Что касается пространства, то оно должно быть обширно и скрыто от глаз чужих. По поводу времени: человек должен знать время пения, а внешне – ночь предпочтительней…» (6, 98).

В трактате «اصطلاحات صوفیه» («Суфийские термины») Мир Сайида Али Хамадани комментирует ирфаническую терминологию, выражающую мистические состояния, степени духовного совершенства солика (странствующего), наподобие хува, явм, айнуляќин, њаќќуляќин, лавњ; термины, которые выражают названия мест и заведений, наподобие харобат, майхона, дайр, масъид; термины, относящиеся к одежде, как дастор, кулоњ, хирќа; термины, выражающие состояние (ќабзу баст); поведение (ибодат, узлат); общение (хидмат, суњбат); аскетизм (холус, азм); восторг и смятение (раќс, самоъ); термины, использованные ирфаническими поэтами в своих сборниках стихов (тарсо, пири майфуруш) и, наконец, шатњиёт – экстатические изречения, которые используются в состоянии экстаза и восторга (тири азал, тири абад) (5, 78-79).

Мир Сайид Али Хамадани в своих трактатах «اصطلاحات صوفیه» («Суфийские термины»), «آداب المشایخ» («Этика шейхов»), «درویشیه» («Дервишество») приводит такие ирфанические термины, как «آیینه گل» (зеркало розы),

---

[1] «Шањтиёт» - экстатические изречения. Термин «шатњ» ведёт свое происхождение от глагола «шатања» - выходить из берегов (о реке). Иными словами шатњ – это своего рода непроизвольное излияние, совершаются под давлением нахлынувшего чувства» (см: Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: «Наука», 1965. - С. 33).

«آیینه دل» (зеркало души), «آیینه هستی» (зеркало существования), آیینه گیتی (зеркало мира), آیینه جمال (зеркало красоты); или же: الحکمه (удила), امام المطالعه (глава чтения), امیر عالم (повелитель мира), الکتاب (книга), تبع (последователь), راه (лик, щека), رخش (сияние), صبحان (пречистый), شاهان مرغان (царь птиц), شاهد (свидетель), شراب عشق (вино любви), شراب طهر (вино возникновения), غیب مطلق (абсолютная тайна), غیرب کوکب (отсутствие звезды), لویح (проекты), لمع (сияние, блеск), محبوب (возлюбленный), می مغان (вино магов) и другие. В его произведениях упоминаются имена знаменитых поэтов Аттара Нишапури, Джалал ид-дина Руми, Хафиза и Саади Ширази, Абд ар-Рахмана Джами и др.

Термины, включённые в ирфаническую поэзию Мир Сайида Али Хамадани, имеют корни в терминологии прикладного ирфана, теоретического ирфана, эстетических и просветленческих понятий. В ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани различные слои терминологии выражают различные мистические состояния и степени духовного совершенства саликов.

«آداب المشایخ» («Этика шейхов») Мир Сайид Али Хамадани, написанная в подражании «آداب المریدین» («Этика учеников») Наджм ид-дина Кубра, посвящена, как исходит из самого названия произведения этике шейхов ирфанических орденов. В первой главе трактата речь идет об обряде одеяния хирки шейхами, вышедшими в это положение из муридов. Когда наставник убеждается в совершенстве достоинств своего последователя, своеручно надевает на него особую власяницу, которая выражает его учёное достоинство и может набрать круг собственных последователей.

Тайны действительности шейхи исследуют опираясь на свою проницательность. Шейхи надевают власяницу, когда могут жить в ней.

Седьмая глава трактата «آداب المشایخ» («Этика шейхов») Мир Сайида Али Хамадани отведена толкованию термина «путешествие» («سفر»). Путешествие имеет три предназначения: паломничество (زیارت), подвижничество (زیارت), повидание лика шейхов (دیدار مشایخ). Когда шейх пускается в путешествие, он должен иметь сострадательного и преданного товарища и не выходить без посоха и посудины с водой. Далее, ‘ариф продолжает эту систему необходимостей: «Когда он идёт в обитель дервишей, то не должен идти с пустыми руками: он должен прихватить с собой зубочистку, гребёнку, ножницы для обрезки ногтей и мешочек для сурьмы. Он должен постоянно находиться в состоянии ритуальной чистоты. Он, если возможности ему позволяют, должен ходить пешком и при этом быть опоясанным и с засученными рукавами, чтобы идти быстрее. Эти внешние предписания он должен соблюдать. И всякий, кто не знает этого, не достоин беседы. Внутренний же этикет – дело другого порядка, а тот, кто желает его знать, должен стремиться к подвижничеству, дабы он проявился внутри него» (5, 93).

Мир Сайид Али Хамадани в трактате «اصطلاحات صوفیه» («Суфийские термины») слова разделил и комментировал в трех группах: те, которые относятся к влюблённому (عاشق محب); те, которые относятся к возлюбленной (معشوق, محبوب); те, которые относятся к кабаку (میخانه). Относительно же самого трактата ‘ариф сообщает: «Это несколько слов относятся к распространённым в прозе и поэзии в суфийском обиходе, которые мы разделили на три группы: к первой группе относятся слова, большей частью принадлежащие к описанию возлюбленной (محبوب), а некоторые из них – влюблённого. Ко второй группе принадлежат имена, которые общие между влюблённым и возлюбленной. Хотя эти слова в официальной этике не имеют определённой принадлежности, но иногда по смыслу приобретают определённость, а иногда и нет. К третьей группе отнесены слова, выражающие влюблённого и его положение, хотя некоторые порой относятся к возлюбленной» (6, 169).

В ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани фигурирует большое количество известных терминов, к которым, в частности, относятся: طلب (искание), طالب (ищущий), مطلوب (желанный), عشق (любовь), عاشق (влюблённый), معشوق (возлюбленный), اشتیاق (желание), ملامت (порицание), زرافت (изящество), جور (насилие), ناز (нега), خشم (гнев), شرابخانه (кабак), باده (вино), ساقی (кравчий), قدح, جام (чаша, кубок), содержание которых без знакомчства с системой терминологии весьма затруднительно объяснить. Толкование Мир Сайида Али Хамадани преследует освоение термина в данном эпизодическом состоянии, в определённом, конкретном значении. Система терминов Мир Сайида Али Хамадани кодирована, в тайны к которой постороннему нет доступа, ибо восприятие ирфанического смысла человека, не посвященного в тайны ирфана, не возможно, ибо ирфанический термин построен на смысловом коде, знание которого необходимо.

Ирфаническая символика Мир Сайида Али Хамадани зиждется на теоретическом ирфане, иными словами, на ирфаническом мировоззрении и на том объяснении, которое предлагают о действительности. Эти термины созданы по философскому методу формирования. Понимание большинства терминов, которые использовал Мир Сайид Али Хамадани, весьма сложно.

Литература

1. *Бертельс, Е.С. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1960. – 986 с.*
2. *Брагинский, И. С. Из истории таджикско-персидской литературы. – М.: Наука, 1970. – 301 с.*
3. *Сборник стихов Хаджи Шамсиддина Мухаммада Хафиза Ширази (составитель Мухаммад Казвини, Забехулла Сафо). – Тегеран, 1368 ш. – 246 с. (на перс.яз.)*
4. *Забехула Сафа. История литературы Ирана. – Тегеран, 1374 ш. Т. II. – 341 с. (на перс.яз.)*
5. *Сайид Джафар Саджоди. Словарь ирфанической лексики, терминов и выражений. – Тегеран, 1370 ш. – 1001 с. (на перс. яз.)*
6. *Мир Сайид Али Хамадани. Избранные произведенияв 4-х томах. Т. II. - Душанбе: Ирфон, 1995. – 264 с. (на тадж.яз.)*
7. *Тоиров, У. Терминологический словарь метрической системы таджикско-персидского стихосложения. - Душанбе: Маориф, 1991. – 201 с. (на тадж.яз.)*

УДК 37.091.33:811.512.154.

Т.Т. Халилова,
Баткен Мамлекеттик Университетинин окутуучусу,
Баткен, Кыргызстан,
e-mail: ainazik.marjan@mail.ru

ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН САБАК

***Аннотация**. Интеграциялап окутуу – азыркы учурдун талабына ылайык эң керектүү ыкма болуп саналат. Предметтерди интеграциялоо менен бирге окуучулар дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары окуп үйрөнүшөт. Окутуунун бул ыкмасы окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн кеңейтип, активдүүлүккө, акыл-эстүүлүккө, алган билимдери практикалап көрүп, аны эс-тутумунда сактоого, баатырдыкка, гумандуулукка, толеранттуулукка, педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да, туура тарбиялоого багыт берет.*

***Түйүндүү сөздөр:** интеграциялап окутуу, фразеологизм, окуучу, сөз, тил, кыргыз тили менен кыргыз адабияты.*

***Аннотация**. В наше время интеграционный метод обучения очень полезен и необходим для всех учащихся. Изучая предметы интеграционным методом, студенты могут изучить весь мир как единое целое. Этот метод обучения расширяет мышление студентов, побуждает их к активности, разумности, применению полученных знаний на практике и запоминанию этих знаний, к героизму, гуманизму, толерантности, воспитанию как педагогически, так и психологически.*

***Ключевые слова:** интеграционный метод обучения, фразеологизм, ученик, слово, язык, кыргызский язык и кыргызская литература.*

***Abstract.** Nowadays the integration is very useful and necessary for all pupils. Studying integration of objects students can study the world as a unit. Such method of tutoring channelizes students to be keeping an open mind, to be active, to be smart, to practice and remember the acquired knowledge, induces to courage, humanity, tolerance, to be well-mannered pedagogically and psychologically.*

***Key words:** integration method of tutoring, phraseological unit, pupil, word, language, Kyrgyz language and Kyrgyz literature.*

«Заманы бөрү болсо, бөрү бол...»- дегендей замандын өнүгүүсү менен окуу процессинде да окутуунун ар түрдүү ыкмалары пайда болууда. Биз буга чейин негизинен салттуу сабактарды гана өтүп келгенбиз. Окуучуларга жеткиликтүү, жемиштүү билим берүүдө мугалимдердин чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө карата сабактардын салттуу эмес ыкмалары көбөйүүдө. Окуу жүктөмүнүн көп болгону менен пайдалуу жагынын аз болгондугуна байланыштуу азыркы учурда интеграцияланган сабактарды өтүү окуучуларга көбүрөөк пайда алып келүүдө. Интеграцияланган сабак – бул азыркы учурда эң керектүү болгон сабактардын бири. Мында окуучуларга биз ар тараптуу, толук, жеткиликтүү, максаттуу билим берүүгө жетише алабыз. Предметтерди интеграциялоонун максаты окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү, дүйнөнү «бүтүн» жана толук бойдон кеңейтилген формада кабыл алуу.

Кыргыз тили менен кыргыз адабияты бири-бири менен бекем ажырагыс байланышта турат, кыргыз тилисиз кыргыз адабиятын элестетүүгө мүмкүн эмес. Бул предметтер бирдикте болгондо гана окуучуларды өз тилинде эркин сүйлөөгө, кеңири ой-жүгүртүүгө, кыргыз элинин каада-салтын, үрп-адатын, маданиятын анын басып өткөн жолун эстеринен чыгарбоого үйрөтөт, дайыма аларды мисал катарында колдонуп, практика жүзүндө да турмуштан көрө алышат.

Тил – бул адамдардын байланышуучу негизги куралы болуп саналат, тилсиз эч бир нерсени туура түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. «Тилсиз эл болбойт» - деген макал элибизде бекеринен айтылып жүрбөсө керек. Бардык филологиялык илимдерди окутууда тили менен анын адабиятын биргеликте кароо зарыл. Тили туура жазууга, туура сүйлөөгө үйрөтсө, адабияты окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө карата адам болууга туура тарбиялап, тепкичтен-тепкичке көтөрүлүп бара берет. Туура ой-жүгүртүүгө, кебин өстүрүүгө, чыгармалардын ичиндеги ар бир сөзгө маани берип, кыргыз тилинин жардамы менен андагы макал-лакаптардын,

учкул сөздөрдүн фразеологизмдердин маанисин чечмелеп, кыргыз элинин муундан-муунга өткөрүлүп берилип келе жаткан үрп-адаттар, кыргыз элинин көчмөн турмушу менен таанышып, кыргыз эли башынан кандай күндөрдү кечиргенин окуп үйрөнүшүп, азыркы учурдагы жашоо менен салыштырып кеңири айтып берүүгө үйрөнүшөт. Мисалы: кыргыз тилиндеги энчилүү аттарды өткөндө «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү алып, аларды жаттоо менен бирге, энчилүү аттарды таап аларды айтып бере алышат, бир эле убакта энчилүү аттарды да табышып, чыгарма менен да тааныша алышат. Интеграциялап окутууда окуучулардын окууга болгон кызыгуулары жогорулап, изденүү менен окушуп, предметтерди тереңден окууга шарт түзүлөт деп ойлоймун.

Энчилүү аттарды жөн эле китептеги мисалдын ичинен таптырып жаздырып коюуда сабакка болгон кызыгуу жоголуп окуучу ата-энесине мактанып баруу үчүн, баа үчүн гана окуп калат, ал сабак бүткөндөн кийин аны унутуп калышы да ыктымал. Негизинен алганда кыргыз тилин жеке адабияты менен интеграциялап өтпөстөн, бардык эле предметтер интеграциялап өтүү, аны практика жүзүндө колдонтуп окутуу окуучуну аябай шыктандырып, анын ичинде уктап жаткан сезимдерин түрткүлөп ойготуп, келечектин ээсин тарбиялоого жардам берет, антпесек мектептен качкан гана окуучуларды көрүп калдык.

Мектепке киргендеги алгачкы тепкичтен баштап эле окуучулар эне тилин окуп башташат. Ушул убактан баштап эле окуучулар текст менен иштөөгө, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, эстетикалык жактан кабыл алууга үйрөнүшөт, көрсө мектеп босогосун аттагандан баштап эле предметтерди интеграциялап окутуп, балдарды ошол ыкма менен окутууга үйрөтсөк болот экен, мындай ыкма менен окуу жүктөмдөрү эле азайып калбастан, окуучуларды мектепке тартуу да оңойлоп калчудай. Кыргыз тилинин жардамы менен окуучулар адабияттагы тексттер менен иштөөгө, текстке анализ берүүгө, бөлүктөргө бөлүүгө, тексттин темасын анализдөөгө, окуучу мугалимдин жардамы менен текст түзүүгө мүмкүнчүлүк алат. Андан кийинки класстарда татаал жана ар түрдүү типтеги жазылган тексттер менен иштеп баштап ошол тексттин темасы менен идеясын, андагы камтылган ойду, кептин маданиятын, тибин, кайсы жеринде кандай тыныш белгилер коюлаарын, аны кандай тон менен окуш керек экендигин кыргыз тилинин жардамы менен үйрөнүшөт. Тексттин ичиндеги төл жана бөтөн сөздөрдү, автор кайсы жерине, кайсы сөздүн ичине кандай ойлорду камтыган, кандай символдорду эмнеге карата колдонгонун кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап бирге өткөндө гана окуучуларга кеңири жана ыңгайлуу шарттарды түзүп берип, алардын оюн толук угуп ошонун натыйжасында тексттерди талдап, талкуулап чечкенге жол ачабыз.

Окуучулар 5-класстан баштап лексикология жана фразеологизмдер боюнча билим ала башташат. Сөз-бул тилдин негизги бирдиги. Сөздүн лексикалык мааниси, бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр, түз маанидеги жана кыйыр түрүндөгү сөздөр, омоним, синоним, антоним, макал-лакаптар, кыргыз тилиндеги сөздүктөр менен иштөө, булардын баарын кыргыз тили үйрөтөт.

Кыргыз тили предметин окутканда көнүгүүлөрдөгү көпчүлүк мисалдар адабий чыгармалардан алынат. Адабий чыгармаларды окуу аркылуу баланы психологиялык жактан тарбиялай баштайт. Кайсы жолду тандаса кандай ийгиликтер же болбосо кемчиликтер күтүлөөрүн аңдап ажыратып, ак менен караны, жакшы менен жаманды, калп менен чынды, жаратылышка кандай мамиле кылаарын, адамдарга кандай мамиле керектигин, мекенин сүйүүгө, коргоого, улууларды урматтап, кичүүлөрдү ызаттоого, дос менен душманды, жат менен тууганды ажыратып келечекте жакшы жолду тандап ага түшүүгө жардам берет.

Диалектилик сөздөр, историзмдер, неологизмдер, эскирген сөздөр, жаргондор, башка тилдерден кирген сөздөр, булардын бардыгы кыргыз тили предметин окутууда өтүлөт жана адабий чыгармаларды жазууда сөзсүз түрдө колдонулат. Кыргыз тили менен адабиятын интеграциялап окутуу кептин бардык түрлөрүн өстүрүүгө түрткү берет.

Тил-бул пикир алышуунун негизги куралы. Кыргыз тилинде окуу жүргүзүлгөн бардык мектептерде бардык сабактар кыргыз тили менен интеграцияланат. Биз интеграциялдап сабак өтүүдө эки же андан ашык предметтерди интеграциялап сабак өтсөк болот. Сабактарды интеграциялап өтүүдө да предметтерди бири менен бирин байланыштырып кетүүчү өзүнчө типтери бар. Мисалы:

1. Улоочулук, тутумдашып кетүүчү тиби. [1.28-б.]. Мында бардык сабактар бири менен бири интеграцияланып, бирини-бири улап толуктап, сабакты бирибиринен бөлүп карабастан бир бүтүндүктө алып кетет. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди өтүүдө, кыргыз тили мугалими фразеологизмдер жөнүндө маалымат берип өткөндөн кийин, адабият предметинен берген мугалим «Манас» эпосу жөнүндө айтып өтөт жана эпостон алынган текст берилип андан окуучулар фразеологизмдерди табышат, алардын маанисин талкуулап синонимдерин табат, азыркы учурда колдонулуп жүргөн фразеологизмдерди айтып өтүшөт, андан кийин «Манас» эпосуна арналып 1962-жылы тартылган «Улуу эпос» деген тасманы көрсөтүүгө болот жана эпосту ушул мезгилге чейин жеткирген манасчылар жөнүндө маалымат бере алабыз [2.120-б.]. Бул типтеги сабакты өтүүдө бинардык сабактарды өтүү ыңгайлуу. (таблица №1)

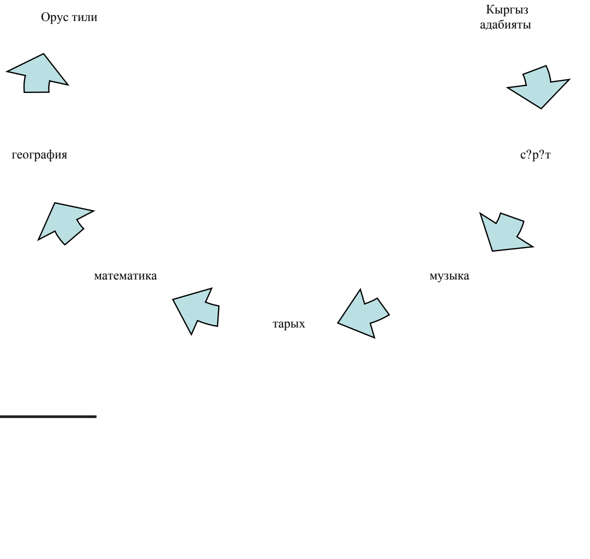

2. Интеграциялоонун сейрек кездешүүчү тиби курчоочулук болуп эсептелинет [1.30-б.]. Мында негизги предмет кыргыз тили болуп, анын материалын толуктоо үчүн башка предметтер аз-аздан өз салымдарын кошуп, теманы толук бойдон ачып берүүгө аракеттенишет. Биз буга мисал катары «Манас» эпосун алсак болот. Эпостун мазмунун бардык сабактар менен интеграциялап өтүүгө болот. Кыргыз тилинде сан атоочторду өткөндө «Манастын төрөлүшүн» мисал катары колдонуп, бул тексттен сан атоочторду табуу үчүн окуучулар эң биринчи текстти окуп чыгышат, андан сан атоочторду табуу менен бирге эпос жөнүндө маалымат алышат (адабият), математикадан болсо бай Жакыптын бала төрөлгөндөн баштап канча чыгаша кылганын эсептеп чыксак болот (жентекте канча мал кетти, сүйүнчүгө канча мал берилди, баарын жалпылап эсебин чыгаруу) баатырдын төрөлүшү боюнча тартылган Т. Герцендин сүрөтүн колдонсок болот (сүрөт, атактуу сүрөтчүлөр боюнча маалымат алышат, [3.54-55-б., 60-б.]), окуя кайсы жерде өтүп жаткандыгын окуучулар менен чогуу картадан көрсөк болот (география), андан кийин тарыхка кайрылып Эне-Сай кыргыздары жөнүндө маалымат берүү, мындан сырткары биздин каада-салт боюнча маалымат алышат. Ушинтип бир эле сабактын ичинде ар тараптуу билим алууга болот. (таблица №2)

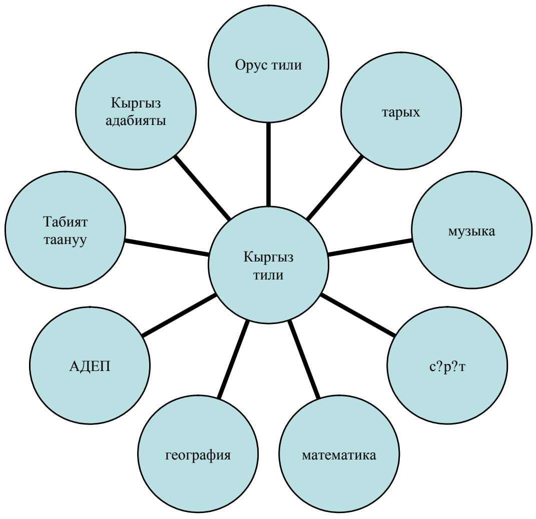

3. Жарыш байланыш тиби [1.28-б.]. Мында кыргыз тили менен адабияты параллель түрдө кетишет. Кыргыз адабий тилинин өнүгүү этаптарында пайда болгон стилдер жөнүндө маалымат бергенде бул типти колдонсок болот. Манастын образын көркөм сөз каражаттары аркылуу манасчы кантип чагылдырып берген, ошол жерин манасчынын айтуусу аркылуу дисктен уктуруу, же болбосо театрда ошол жерин кантип чагылдырып берген аны көрсөтүү, сүрөтчү сүрөтүндө Манасты кантип элестетип, анын мүнөзүн ачып берүү үчүн кандай боёкторду колдонгон. Мындан сырткары окуучуларга көркөм сөз каражаттарын колдонуу менен өздөрү Манастын образын окуп үйрөнгөндөрү аркылуу жаратып берүүгө, андан кийин ошол жараткан образдарын сахнада көрсөтүп берсе, же анын образын боёк аркылуу чагылдырып берсе болот. Окуучулар бир эле сабактын ичинде туура жазууга, көркөм сөз каражаттарын колдонуп чыгарма жаратууга, туура сүйлөөгө, кейипкердин образын сахнада диалог түрүндө чагылдырып берүүгө, боёк аркылуу кейипкердин образын чагылдырып берүүгө үйрөнүшөт. (таблица №3)

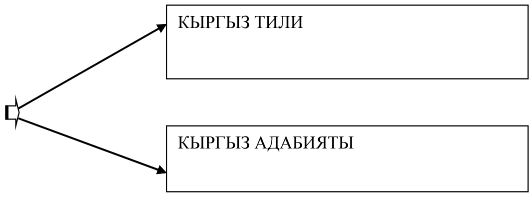

4. Аралаш тиби – бул интеграциялап окутуунун эң кеңири таралып, колдонулган тиби [1.29-б.]. Мындай тибине жогоруда айтылган типтердин бардыгы камтылып кетет.

Качан гана адамдын тили менен дили бир максатты көздөсө гана бир ийгилик жаралат деп ойлоймун, ушул сыңары эле биз «Манас» эпосунан алынган жети осуятты жаттатып эле балдарды Манастай кылып тарбиялай алабыз деген ойдон алысмын. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен, же болбосо жогорку окуу жайларында «Манас таануу», «Айтматов таануу» предметтери менен интеграциялап окутуу аркылуу окуучулардын, студенттердин ички сезимдерин ойготуп, адам болууга, жарандык милдетин аткарууга, айкөлдүүлүккө, кечиримдүүлүккө, сабырдуулукка, бөлүнбөй ынтымактуу иш жасоого, чынчылдыкка, жоопкерчиликтүү болууга тарбиялай алабыз.

Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу аркылуу студенттерди, окуучуларды тилдик нормага ылайык сүйлөөгө, бирөөнүн оюн угууга, угуп эле койбостон ага макул же макул эместигин айтууга, өз оюн сунуштоого, туура суроо берүүгө, алган билимдерин практикалап көрүүгө, эркин сүйлөөгө, сөз байлыгын өстүрүүгө, көркөм сөз каражаттарын колдоно билүүгө, кыргыздардын басып өткөн жолун, тарыхын окуп үйрөнүүгө багыт беребиз.

Адабияттар

1. Тешебаев.М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий – методикалык негиздери (5-7-класстар). Дисс.на соискание кан.пед.наук. –Б., 2010, 177 б.

2. Укуева Б. Манас таануу. -Ош, 2013-14. 172 б.

3. «Манас» эпосу 1-том / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. -Ф.: Кыргызстан, 1979. 295 б.

УДК: 811.581:811.161.1

Алтымышова Ж.Ж.,
БГУ им. К. Карасаева,
кыргызско-китайский факультет,
e-mail: jaltymyshova2017@mail.ru

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИК» ДАСТАНЫНЫН КЫТАЙДА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

Аннотация: *Бул жазып жаткан макалада автор «Кутадгу билик» дастанынын Кытайда изилдениш тарыхын жана этаптарын кеңири көрсөткөн. Ар доор баскычындагы изилдөөлөрү, айрыкча, уйгур, кытай аалымдарынын пикирлери бири-бирине салыштыруу аркылуу Кытайда «Кутадгу билик» дастанынын изилденүү өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө аракет жасалды. Кытай аалымдарынын көз караштары менен чет эл аалымдарынын көз караштарынын салыштыруунун натыйжасында бул дастанды изилдөөдө орун алып келген кемчиликтерин аныктап, мындан кийинки изилдөө иштеринин дагы үнөмдүү жана так болушу көздөлдү.*

Түйүндүү сөздөр: *дастан, изилдөө, салыштыруу, Кытай, өзгөчөлүк, аалым.*

Аннотация: *В этой статье автор рассматривает историю и этапы изучения «Кутадгу билиг» в Китае. Автор попытался в своей статье, путем сравнительного анализа мнений китайских и, в особенности, уйгурских ученых, показать особенности научного исследования дастана «Кутадгу билиг». Кроме этого, в статье предпринята попытка выявить недостатки имевшие место при исследовании «Кутадгу билига» как китайскими, так и другими иностранными учеными.*

Ключевые слова: *дастан, исследовать, сравнительный, Китай, особенность, ученый.*

Аннотация: *In this article, the author reviews the history and stages of the study of "Kutadgu bilig" in China. The author tried to show in his article, by means of a comparative analysis of the opinions of Chinese and, in particular, Uygur scholars, the features of the scientific study of dastan "Kutadgu bilig". In addition, the article attempts to identify the shortcomings that have occurred during the study of "Kutadgu biliga" by both Chinese and other foreign scientists.*

Key words: *dastan, explore, comparative, China, feature, scientist.*

Айрым кытай интеллигенциялары Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастаны туурасында XX кылымдын башында эле кабардар болгон. Мисалы атактуу тарыхчы, акын Кутлук Ажым Шаувкиндин (1876-1937) XX кылымдын башында Кашкарда чыга баштаган Кашкар гезитинде мындай мисалдары бар:

Нур чечип Кутадгу билик хелкни кылды бахтяр,
Хас Юусуп Хажипка окшаш онлияр фанлар ятур,
Ядикар ойлоп жананга изди Дивани лугот,
Махмуд Кашгар каби онли шарап шанлар ятур,
Ойлигин Шевкини мептон нурлар чечип,
Бу шарарда коплиген халк огли инсанлар ятур.
[1.с.27б.]

Атактуу адабиятчы, изилдөөчү Имин Турсун 1944-жылы Шинжан гезитине «Мурас жана жазууларыбыз», деген макаласын жарыялап, анда Кутадгу биликти бир топ кенири тааныштырган. Белгилүү адабиятчы Шукул Ялкун 1946-жылы Урумчиде мезгилсиз чыга турган Алтай Журналына жарыялаган «Кутадгу билик» китебине деген ырында чыгарманы өтө берилгендик менен даназалаган.1947-жылы Урумчиде Жусуп Баласагын китепканасы уюштурулган. Китепканага Кутадгу биликтин фото нускасы жана ар түрдүү китептер коюлган.

«Кутадгу билик» дастанын изилдөөнүн өнүгүү доору.

«Кутадгу билик» дастаны өзүнүн курулушу жана мазмуну боюнча баа жеткис чыгарма. Миң жылга жакын убакыттын ичинде тарыхтын ар түрдүү сыноолорунан ийгиликтүү өтүп, илим жагынан үзгүлтүксүз даңазаланып, өзүнүн баалуулугун барган сайын жогорулатып келүүдө. Мисалы: Кытай гуманитардык академиясынын аз сандуу улуттар адабият изилдөө жана философия изилдөө институттарында «Кутадгу билик» изилдөө бөлүмү ачылды жана ага байланыштуу илимий адистер даярдалды; Щинжан гуманитардык илимдер академиясы улуттар адабиятын изилдөө институту билик таанууну өзүнүн негизги кесип үйрөнүү жана зарыл изилдөө багыты катары белгиледи; 1988-жылы октябрь айында Щинжан «Кутадгу билик» изилдөө коому расмий курулду;1991-жылы ноябрь айында курулган Уйгур классикалык адабият изилдөө коому «Кутадгу биликти» өзүнүн негизги жана туруктуу изилдөө темасы кылып карманууда; Кытайда

8 окуу жайларынын тил адабият факультеттеринде «Кутадгу билик» Кытай адабияты тарыхындагы уйгур классикалык адабиятынын үлгүсү катары негизги сабак болуп окутулууда, ошону менен катар, мектеп, факультеттик деңгээлде билик таануу жөнүндө талкуу иштери уюштурулууда.

1989-жылы октябрда 2-жолу «Кутадгу билик» боюнча мамлекеттик илимий талкуу жыйыны дагы Кашкарда уюштурулду. Жыйынга ар улуттан 60 киши катышты, баардыгы 46 илимий макала жыйынга тапшырылды, алардын ичинен 30 макала чоң жыйында окулду. Албетте, булардын бардыгы «Кутадгу биликке» кызыгуу, илимий баалуулугун изилдеп үйрөнүү бул мезгилдерде күчөгөндүгүнөн кабар берет. Ошондой эле, илимий жыйындардын материалдары, изилдөөлөр атайын китеп болуп да чыгып турду. Мисалы, 1986-жылы Зарип Долатав, маркум Айша Шакир жана Гулам Абдуллалар даярдаган«Кутадгу билик» жөнүндө «Тарыхый мурас» деп аталган илимий макалалар жыйнактын 2-томдугу жарыкка чыккан. 1988-жылы 3-4-томдор басылды.Ярмухаммед Тахир жазган: «Уулум алдына кара Кашкар уйгур басмасы 1991-жыл 2-басылышы.201 б.» [2.453 б.]. Сай Цанжин жазган: «Кутадгу биликтин философиялык идеясы жөнүндө алгачкы изденүү Бейжин эл басмасы, 1992-жыл, октябрь, 1-басылышы. 345 б.»[3. 320 б.]. Жогоруда эмгектерден башка ушул тапта уйгур тилинде басылып чыккан илимий журналдарда жарыяланган макалалардын саны 103ко жетет, булардын ичинен 25% Кутадгу биликти тааныштыруу жана үйрөнүү мүнөзүндөгү макалалар, ал эми чыгарманын идеясы жөнүндөгү изилдөөлөр да ал макалаларда негизги орунду ээлейт.

«**Кутадгу билик»дастанын калыптанган доорундагы изилдөөлөр.** XX кылымдын 90-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди «Кутадгу биликтин» Кытайдагы изилденишиндеги эң өнүккөн мезгили деп эсептегенге болот. Ушул мезгилде, «Кутадгу биликти» таануу илиминин калыптануусунда Кытайда төмөндөгүдөй шарттар болгон.

Биринчиден, изилдөөчүлөр, рационалдык изилдөө майданына ээ болду. Бул баскычка келгенде, изилдөөчүлөр кенен-кесири изилдөө шартына ээ болуп, өз пикирин илимий негизде тайманбастан баяндоо мүмкүнчүлүгүнө жетишишти.

Экинчиден, «Кутадгу билик» Кытайдагы 4 жогорку окуу жайында сабак катары киргизилди. Аспирант, доктаранттан турган билимдүү адистерди даярдоодогу натыйжалар иликтөөгө алына баштады.

Үчүнчүдөн, «Кутадгу билик» изилдөө базасы, илимий изилдөө борборлору курулуп, көптөгөн илимий журналдарда «Кутадгу билик» изилдөөсүнө атайын беттер арналды, илимий талкуулоо жыйындары да пландуу түрдө өткөрүлдү. Айрыкча, 1993-жылы октябрь айында алгачкы Эл аралык «Кутадгу билик» илимий талкуулоо жыйыны Бейжинде өткөрүлүп, изилдөө ишинин илгерилешинде чоң роль ойноду. Бул жыйынга 9 өлкөдөн келген «Билик» таануучу аалымдар катышты, Кытайдан ар кайсы улуттан 51 окумуштуу жана жетекчи кадрлар катышты. 1998-жылы октябрь айында Жусуп Хас Хажипдин 980-жылына жана «Кутадгу биликтин» 928-жылына арналган илимий талкуулоо жыйыны аталган изилдөө ишинин илгерилешине чоң роль ойноду.

«Кутадгу билик» сыяктуу көп кырдуу, көп катмарлуу булак жөнүндө улам кийинки учурда өтө баалуу ой жүгүртүүлөр, изилдөөлөр жүргүзүшүп улам жаңы-жаңы илхамдар ойгонуп, анын ийгиликтери көз алдыбызга тартыла баштады. Бүгүнкү күнгө чейин Кытайда жарыяланган эмгектерди анализдесек төмөндөгү маанилүү маселелер көзгө урунат.

Биринчиден, азырынча Кытайдан башка мамлекеттердеги «Кутадгу биликти» изилдөө иштерине салыштырганда тил таануу, текстологиялык же болбосо чыгарманын көркөм түзүлүшү боюнча Кытайдагы жүргүзүлгөн изилдөөлөр изилдөөнүн башталгыч элементардык баскычынын деңгээлинде. Кээ бир изилдөөчүлөр «Кутадгу биликтин» маданий тарыхтагы орду жана философиялык, илимий, көркөмдүк жана тарыхый аспектерин колдорунун келишинче изилдешип, аны кандайдыр тынымсыз «Бийлик колдонмосу», «диндик насаат-наама», «ахлак-дидактик» дастаны, же болбосо «Шах нааманын» түрк варианты, ойдон чыгарылбаган болбогон нерсе деп айтышты. Алар «Кутадгу биликтин» казынасын фарс-араб ачкычтары менен ачууга аракет кылышты жана айрым изилдөөчүлөр «Кутадгу биликти» бүткүл маданият тарыхынан, өзгөчө чыгыш маданиятынын ойгонуусунан бөлүп алып, жөн эле улуттук мурас катарында изилдөөгө кызыгып кетишти [4.с.86б.].

Экинчиден, Кытайда жакынкы жылдардан бери «Кутадгу биликти» изилдөөдө макаладан макала чыгарып, бир макаланы кайталай берүү абалы сакталгандыктан изилдөө иштеринде терендик жана кендик жагынан жетиштүү канат жая албай, адаттагы кайталоо абалынан көтөрүлө албоо байкалды [5.с.87б.].

Үчүнчүдөн, «Кутадгу биликти» изилдөөдө бул чыгарманын маданият катмарларын, идеялык маанилерин, анын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн ачык берүү иши али да төмөнкү деңгээлде. «Кутадгу биликти» бүткүл маданият тарыхы, билүү тарыхына коюп, из кубалап жана салыштырып изилдөө өндүү кең ири иликтөө жана айтылган пикирлерди ынандыра турган деңгээлге жеткирүү али ишке ашырылбай келет.

Төртүнчүсү, «Кутадгу биликтей» божомол менен X кылым илгери жазылган чоң чыгарманы азыркы заман жаңы категория калыптары боюнча анализдөө жана изилдөө, өзгөчө изилдөө түрү болуп, бул чыгармадагы категориялар, сөздөр, өкүмдөрдүн баалуулугун байкоодо чоң мааниге ээ. Бул жагынан эч кандай бир үлгү жаратылбады. Биздин пикирибиз боюнча, «Кутадгу биликти» бүгүнкү маданият курулушу, реформа жана дүйнө тааным, жаңылануу иш-аракетинде бирдиктүү изилдөө мүмкүн. Ушинткенде «Кутадгу биликтин» чыныгы баалуулугун да арттырган болоор элек.

Кытайда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастанын изилдөө тарыхынын негизинде биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик: Кытайда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастанын окуп үйрөнүүдө, изилдөөдө жана аны көчүрүп таркатууда бардык убактысын, күчүн сарп кылган, акыл парасатын арнаган аалымдар өтө көп. Кытай окумуштуулары бул көркөмсүз чыгарма боюнча көп, ар тараптуу жана максаттуу илимий изилдөө алып барышкан. [6.с.27б.]. Алар өткөн кылымдын 2-чи жарымынан башталган дастанды изилдөө тары-

хын үч чоң этапка бөлүшүп, акыркы этабын жогорку илимий теориялык бийиктик катары карашат.

Кытай окумуштуулары Жусуп Баласагын «Кутадгу биликтеги» тил маданиятты көркөмдүк, коомдук, адеп-ахлактык жана философиялык талдоонун негизинде дастандагы баалуулуктардын жогорку логикада жуурулушкан функцияларды чыгарманын көөнөрбөс сакталып келаткандыгынын бирден-бир сыры деген жыйынтыкка келишет. Ошону менен бирге, топтогон жана талдаган материалдарыбызга таянуу менен дастандын Кытайда изилдениш абалы, Кытайдагы жана Кыргызстандагы илим чөйрөсүндө талаш-тартыш туудурган маселелер боюнча изилдөө жүргүзүү менен аларды Кыргызстандын илим чөйрөсүнө жеткирүү, ал боюнча илимий иш алып бару маселесин жакынкы келечекте колго алабыз деген ишенимдебиз.

Адабияттар

1. *Абдышукур Мухамметимин. Орто кылым уйгур маданиятынын камусу. – «Кутадгу билик» жөнүндө.// «Кумул адабияты». – 1984.- 27б.*
2. *Ярмухаммед Тахир Туглук. «Кутадгу билик» жөнүндө изилдөөлөр. Урумчи, 2007-453б.*
3. *Сай Цанжиң. Юсуп Хас Хажип жана анын философиялык идеясы.Пекин, 1997- 320 б.*
4. *Абдышукур Мухамметимин. Кутадгу блик казынасы. Урумчи, 1999-86 б.*
5. *Абдышукур Мухамметимин. «Кутадгу билик» казынасы. - Урумчи, 1999. - 87 б.*
6. *Аблет Умер.Юсуп Хас Хажип жана анын «Кутадгу билик» дастаны. - Китапларга баха. – 1979- 27 б.*
7. *Абдукадыр Жалалидин. «Кутадгу билик» дастанындагы адабият теориясына байланыштуу маселелер жана факторлор // «Булак». - 2008.- 78 б.*

УДК 811.512.154:37.091.33

Т.Т. Халилова
Баткен Мамлекеттик Университетинин окутуучусу,
Баткен, Кыргызстан,
e-mail: ainazik.marjan@mail.ru

КЫРГЫЗ ТИЛИН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУГА АРНАЛГАН ЭМГЕКТЕР ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Аннотация. *Интеграциялап окутууга арналган эмгектер жаңы гана чыгып жатканы менен интеграциялап окутуу педагогика менен бирге жаралып, бирге окутулуп келе жатат. Бул ыкманы азыркы коомдун өнүгүп-өсүүсүнө карата ылайыкташтырып, иш пландарын, ага арналган методикалык китептерди иштеп чыгуу. Интеграциялап окутууда мугалимдер үчүн дагы өтө чеберчилик менен сабак өтүүгө даярданууну талап кылып, ар тараптуу, кызыктуу материалдарды издөөгө, техниканы колдонуу менен сабак өтүүгө мажбур кылат. Айрыкча тектеш предметтерди интеграциялоо жакшы натыйжасын берип, келечек муундарды туура тарбиялоого түрткү берет.*

Түйүндүү сөздөр: *интеграциялап окутуу, интеграция, педагогика, сабак, тил, кыргыз тили, кыргыз адабияты, сөз.*

Аннотация. *Несмотря на то, что труды по интеграционному методу обучения выпускаются с недавних времен, появившись одновременно с педагогикой этот методу изучается параллельно с педагогикой. Приспособить этот метод к развитию нынешнего общества и разработать рабочий план и методические пособия. Этот метод требует от учителя высокой подготовки, поиска универсального и интересного материала, использования техники в обучении. Особенно продуктивна интеграция однородных объектов, который дает стимул образованию молодого поколения.*

Ключевые слова: *интеграционный метод обучения, интеграция, педагогика, урок, язык, кыргызский язык, кыргызская литература, слово.*

Abstract. *Despite the fact that works by an integration method of tutoring are issued since recent times it is applied in parallel with pedagogics having arisen with it at the same time. To adjust this method to development of present society and to develop the working plan and methodical books. This method demands from the teacher of high preparation, searching of versatile and interesting material, use of technique in tutoring. Integration of congenerous objects which gives an impetus to education of the younger generation is especially productive*

Key words: *integration method of tutoring, integration, pedagogics, subject, language, Kyrgyz language and Kyrgyz literature, word.*

Биз жашап жаткан доор ата- бабаларыбыз жашап өткөн доордон алда канча өнүккөн деп эсептейбиз, бирок тилибиздин өнүккөнү байкалбаганын баарыбыз эле сезип турабыз. Европадан канчалаган үлгүлөрдү алып жатканыбыз менен, ал тургай үйүбүздө турган кичинекей компьютер аркылуу ушул чоң дүйнө менен таанышып баарлаша алганыбыз менен, кайсыл жерде эмне болуп жатканын көрүп билгенибиз менен, ошол чоң дүйнөдөн биз тескери таасир алып жаткандай, эне тилибизди да, динибизди да башкага алмаштыргандай болуп жатабыз. Кыргыз тилин окуп жатканыбыз менен эрежелерин жаттап, сүйлөмдү жөн эле талдап коюп жатабыз, ошол окуган нерсебизди практикада колдонбойбуз жана колдонгонду да билбейбиз, биз окуп жаткан кыргыз тили өзүбүздүн эне тилибиз экенин эсибизден чыгарып, жумушка кирип жатканда кыргызча арыз жазыш керек болгондо, кыргыз тилчилерди карай чуркайбыз, мурда арыз жазуунун үлгүсүн көрсөтүп окутуп жатканда турмушта анын керек болоруна маани билбейбиз. Ошондуктан кыргыз тилин интеграциялап окутуп аны практикада колдонуп, көрсөтүп берсек гана өсүп келе жаткан муундарыбызга үйрөтө алабыз деп ойлойм. Кыргыз болгондон кийин эч бир сабакты кыргыз тилин кошпой туруп өткөрө албайбыз, ар бир предметти кыргыз тили менен интеграциялап окутсак окуучулар анын кайсы жерде кандай колдонушун үйрөнүшөт жана практикада колдонуп көрүшөт. Интеграцияланып окутууга арналган эмгектер эми жарыяланганы менен, предметтердин интеграцияланышы педагогика илими пайда болгондон баштап эле аны менен тыгыз байланышта болуп, өнүгүп келе жаткандыгын окумуштуулар далилдешкен. Сабактарды интеграциялап өтүүгө азыркы жашап жаткан коомубуз, айлана-чөйрөбүз, азыркы учурдун

көйгөйлөрү педагогдорду мажбур кылууда. Окуучулар көтөрүп жүргөн чөнтөк телефондору аркылуу интернетке киришип, ага жүктөлгөн, жүрөк түшүргөн ар түрдүү окуяларды көрүү менен окуучуларыбыз аларды тууроонун негизинде жаңы көйгөйлөрдү жаратууда. Албетте бул көйгөйлөрдү чечүүдө кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуу жардамга келет. Бул предметтерди интеграциялоодо кыргыз тилинде туура жазууга, туура сүйлөөгө, кеп байлыгын өстүрүүгө үйрөтсө, кыргыз адабияты чыгармадагы макал-лакаптарды, каармандардын образдарын ачуу, аларды талкуулоо, чыгармадагы чыр-чатактарды, карама-каршылыктарды окуучулар өзүлөрү оң жакка чечүү аркылуу, өзүбүздүн жашап жаткан айылыбыздагы адамдардан, же окуялардан мисал келтирип далилдөө менен бир эле мезгилде окутуп, жакшы тарбиялануга жол ачабыз.

Педагогика илиминде тарбия берип окутуунун бирден-бир формасы бул – сабак экени аныкталган. Ошондуктан биз кызыктуу, ар тараптуу маалыматтарды берүү менен окуучуларды өзүбүзгө тартып, алардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу аркылуу, окуучуларга көп кырдуу билим берип, жакшы багытка тарбиялап, аларды педагогикалык жактан да, психологиялык жактан да жакшы тарбиялануга жардам бере алабыз. Окутуу процессинде мугалимдердин чеберчилиги өтө жогорку деңгээлде чагылдырылышы зарыл.

Педагогика илими табиятында интеграцияга негизделген илим. Педагогикалык изилдөөлөрдүн, процесстердин бардыгы интеграция кубулушунун компоненттерин, бөлүктөрүн пайдалануу, аларга негизденүү аркылуу ишке ашат. Интеграция-педагогиканын мазмундук жана формалык биримдигин камсыз кылган, окутуунун тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн бүтүндүгүн түзгөн каражат, ошол бүтүндүктө ишке ашырган процесс жана илимдердин өз ара жакындашууга, биригүүгө карата жасаган аракеттеринин ал абалы. Интеграция түшүнүгүндө дал ушул өңүттөн мамиле кылганда, ал педагогикадагы жаңы көрүнүш, жаңы табылга эмес. Ал объективдүү дүйнөнүн татаал биримдигин, өз ара алакасын шарттап турган процесс. Ал процессти жаңыдан аңдап-билип, түшүнө баштагандан тартып ал адам таалим жана тарбия берүү иштерин интеграциялык негизде жүргүзө баштаган.

Азыркы педагогика илими, анын негизи, өзөктүү маселелеринин бири болгон билим берүү процессин уюштурууда интеграциялык көрүнүштү кенен жана конкреттүү жүргүзүүнү активдештирүү талабын коюуда. Эгерде интеграция курчап турган дүйнө тууралуу окуучуларга бирдиктүү түшүнүк, элес түзүүгө багытталса, анда ал окутуунун максаты катары кызмат кылат. Ал эми окутулуп жаткан бир нече предметтердин жакындашуусунун жалпы платформасын түзүүгө, үйрөтүүгө негизделсе, анда интеграция окутуунун каражаты болот»- деп Ж.Чыманов [1. 387-б.] агайыбыз өз эмгегинде белгилеп кеткен болсо М.Тешебаев өзүнүн диссертациялык ишинде төмөнкүдөй маалыматтарды берген.

К.Д.Ушинский «Адам-тарбиянын предмети катарында» ушул деңгээлде ар кыл байланыштардын ассоциациясынын жети түрү тууралуу жазат, алар: окшоштугу боюнча; карама-каршылыгы боюнча; мезгили боюнча; мейкиндиги боюнча; логикасы боюнча; сезимге негизделген окшоштук, өнүгүүгө негизделген жакындык, орус педагогу окутууда адам (демек адам таануу илимдери) менен жаратылышты (табият таануу илимдери) бирдикте карап, дүйнөнү түгөл түшүнүүгө мүмкүн экендигин айтып, мектепте окутулуучу предметтерди гуманизм жана сүйүүнүн христиандык идеясы менен айкалыштыруунун зарылдыгын көрсөткөн.

Классикалык педагогдор ишмердүүлүктүн интеграцияланган дидактикалык каражаттарын көтөрүп чыгышты, мисалы, тар практикалык (Д. Дьюи), проектилик (Г. Фрезинг жана, Е. Хофмана), эмгектик (А.С. Макаренко жана Н.К. Крупская), чыгармачылык-түзүүчүлүк (В.А. Сухомлинский), теориялык ой-жүгүртүү, ойлоо (Д.Б. Эльконин- В.В. Давыдов) ж.б. максаттар менен окутууну, билим берүүнү ишке ашыруу талаптары коюлду.

Дж. Дьюи билим алууга келген баланы Күн деп, ал педагогикалык ааламдын уюлунда тураарын эсептеген, «Дүйнөдөн-балага жана баладан дүйнөгө» деген принцип менен окуу программаларынын түзүлүшүнүн зарылдыгын көрсөткөн, баланын чоңойушу: үй-бүлө-мектеп-район-өлкө-адамзат-аалам деген схема менен жүрүшү керектигин белгилеген. Демек, коом таануучу, адам таануучу жана жаратылыш таануучу предметтерди окутууга бирдей маани коюлган [2. 32-б.].

Кыргыздар эң байыркы элдердин катарына кирет, эгерде өзүбүздүн колдонгон тамгаларыбыз болуп, аны колдонуп, окутуп келгенибизде азыркы учурда тилибиз эң жогорку баскычта өнүгөт беле. Бирок кыргыз тили эми өнүгүп келе жатканы менен кыргыздар балдарына ошол мезгилдерден бери эле ар тараптуу билим, тарбия берип келишкен. Муну биз «Манас» эпосунун мазмунунан да көрө алабыз, ошон үчүн азыркы учурда эпостун мазмунунан алынган «жети осуятты» келечек муундарды тарбиялоодо колдонуп жүрөбүз.

Кыргыз жеринде ачылган алгачкы диний медреселерде жана усулу анын мектептеринде окутуунун мазмунун интеграциялоо аракеттери жүргүзүлгөн. Мисалы, Нурмолдо өзү ачып өзү билим берген медреседе айнаме деген предметтен сабак берүүчү экен, бул сабакта азыркы агрономия, метерология, адабият бириктирилип кайсыл убакта аба ырайы кандай болот, кандай эгиндердин качан сээп, качан жыйноо керек деген турмуштук керектүү маалыматтар берилген жана адабият (ыр, айтымдар) менен коштолгон. Н. Нурмолдонун мектебинен тарыхты, элдик адабиятты, эсепти, салтты жана «Айнамени» окуп үйрөнгөн балдар кийинки реалдуу турмушта жашоого практикалык жактан ориентация алып, белгилүү бир руханий жана турмуштук көндүмдөргө ээ болуп, күндөлүк өмүр-тирликке кандайдыр бир деңгээлде даяр болуп чыгышкан [4.33-б.].

Демек биз сабактарды интеграциялап окутуудан чочубай эле коюшубуз керек экен, окуу жүктөмдөрдүн азаюусу менен окуучуларыбыз тереңдетип билим ала алышат. Мисалы: кыргыз тилиндеги «Омонимдерди жана алардын түрлөрүн» окутууда адабияттагы «Кандуу жылдар» романы менен байланыштырып, анын ичиндеги омоним сөздөрдү табуу менен бирге ал сабакты тарых, география, экология, сүрөт менен интег-

рациялап өтсөк окуучулар бир эле сабактын ичинде беш предметтен билим алууга жетишет жана алган билимдерин турмуш менен байланыштырып, үркүн жөнүндө, ошол убактагы кор болгон кыргыздардын турмушу жөнүндө, окуя кайсы жерлерде болуп өткөн, бул окуя канчага созулган жана ал маселе кантип оң жакка чечилип, Кыргызстанга тынчтык кайра кантип орногон, мындай апааттын жаратылышка тийгизген терс таасирлери жөнүндө ойлонуп, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, чыгарманы кайра-кайра окуп чыгып, ийне-жибине чейин талдап чыгууга мажбур болушат.

Кыргыз тили	Кыргыз адабият	тарых	адеп	география	экология	сүрөт
Омонимдер жана алардын түрлөрү	«Кандуу жылдар» романынын негизинде	1916-жылкы үркүн жөнүндө маалымат алышат	Окуя кайсы жерлерде жүрүп жаткандыгын жана алардын кайсы жерде жайгашканын картадан көрө алышат	Суудай агып жаткан адамдардын кандарынын жаратылыш менен кандай байланышы бар экенин аныктоо	Чыгарма боюнча элестетип өздөрү колдо сүрөттөрдү тартуу, алар боюнча ой жүгүртүү	Омонимдер жана алардын түрлөрү
10-класс	10-класс	10-класс	10-класс	10-класс	10-класс	10-класс

Кыргыз тили бул эне тилибиз болгондуктан өтүлүп жаткан ар бир предмет кыргыз тилинде жүргүзүлгөндүктөн кыргыз тили менен кайсыл гана предметти албайбы интеграциялана алат. Тилиң аркылуу дилиңдегини айтып түшүндүрө аласың дегендей кыргыз тили аркылуу башка предметтерди окуп түшүнүп, айтып бере алабыз жана кыргыз тили аркылуу ар кайсы кесипке багыттап окутабыз. Кыргыз тилинде сүйлөйбүз, ырдайбыз, окуйбуз, угабыз, ойлонобуз, ичибиздеги болгон баардык сырларыбызды бирөөгө жеткирип беребиз.

Мектепте өтүлүп жаткан предметтердин санына эмес сапатына карата билим берүү керек. Канчалык көп предметтерден билим алып, билимин толукташпасын, ал алган билимдерин бири-бири менен байланыштырып колдоно албаса, анда ал окуучуга кандай пайда алып келет?

Интеграция мектепте окутулуп жаткан предметтердин мазмунунун системалык жактан биригүүсү, же бири-биринин мазмунун толуктоосу. Интеграция биринчиден окуучуларга дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары көрсөтсө, экинчиден алган билимдеринин жакындашуусуна, биригип бир бүтүндүктү түзүүсүнө алып келет. Мисалы: кыргыз тилинде историзмдерди өтүүдө, аны кыргыз адабиятындагы «Сынган кылыч» романы менен, тарыхтагы Кокон хандыгы менен, географияда Кокон хандыгына кайсы аймактар кирип тургандыгын, шарт болсо сабак – саякат уюштуруп Коконго барып «Хан ордосун» көрсөтүп, ошол убакытта колдонгон буюмдарынын аталыштарын, алар эмнеге колдонулгандыгын айтып, көрсөтүп берсе абдан кызык болот. Окуучулар эмес мен өзүм «Сынган кылыч» романын көргөн сайын Мусулманкулдун өлүмү көз алдыма элестеп, «Хан ордосун» көрүүгө абдан кызыгамын. Эгерде барууга шарт жок болсо аны тарттырып алып, же болбосо өзүбүздүн аймакты башкарып турган минбашылар, бийлер, даткалар тууралуу, болбосо Дара айыл өкмөтүнө караштуу аймактагы Кудаяр хандын чебине алып барып көрсөтүп, анын ичине чоподон билдирбей суу түтүктөрүн жасап, киргизип алгандыгын, аны өз кол алдындагы адамы сатып айтып бергендигин көрсөтүп, айтып берип сабак өтөн абдан кызык болмок. Биз историзмдерди өткөндө ушундай сөздөр историзмдер болот, же болбосо «Сынган кылыч» романынын мазмунун жөн эле айтып берсек ал окуучунун эсинде калбайт. Окуучуларга дайыма теория менен практиканы бирдей колдонуп сабак өткөндө гана алардын эсинде көпкө чейин сакталат жана өз алдынча ойлонуп чечим чыгарууга, кебин өстүрүүгө, аны эс-тутумунда бекем сактап керек убакытта колдонууга жардам берет.

Бир эле адамдын иштеп чыккан планына караганда эки-үч адамдын биргеликте бир планды иштеп чыгып иш алып барганы көп жетишкендиктерге алып келет. Ошол сымал эле бир эле сабактын эрежесин жаттатып кайра айттырып алганга караганда эки-үч предметти интеграциялап окутуп, аны практикалап, турмушта алган билимин кантип пайдаланууну көрсөтүп берүүгө кантип болбосун. Канча жылдан бери салтка айланып калган салттуу сабактарды өтүүгө караганда, мугалимдин чыгармачылыгы менен, изденүүсүнүн натыйжасында келип чыккан, окуучу үчүн күтпөгөн жаңылык болгон кыргыз тили аркылуу интеграцияланып өтүлгөн сабактар, окуучулардын кызыгуусун арттырып, өз алдынча сынчыл ой-жүгүртүүгө түртөт. Азыр кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу көп проблеманы жаратканы менен кийинчерээк көптөгөн ийгиликтерди жаратып, окуучунун издеген суроосуна өзү жоопту издеп табууга, активдүү ойлонуусуна алып келет. Сабактарды интеграциялап окутууда предметтердин ички байланышын толук аныктап, алардын мазмунун интеграциялай албасак, анда интеграциялап окутуунун кажети жок, ошондуктан эң биринчи предметтердин мазмунун толук бойдон интеграциялап алуу керек. Эне тилин интеграциялоо-бул эне тилинде жандуу сүйлөө, эркин ой жүгүртүү, өз оюн так, туура, таамай айтууга үйрөтүү жана ошол максатта тарбиялоо.

А. Мукамбетова интеграцияланган сабактардын жөнөкөй сабактардан айырмаланган белгилерин өз эмгегинде көрсөтүп кеткен. Алар төмөнкүлөр :

а) атайын уюштурулган сабак, б.а. ал белгилүү максат коюлуп, аныкталуучу проблеманын алкагында

бириктирилбесе, анда сабактагы бүтүндүк жоюлуп, ар предметке тиешелүү маселелер өз алдынчалыгын сактап, коюлган максат ишке ашпай калат.

б) атайын (спесификалык) максатка ээ болгондугу, б.а. проблеманы жана ар тараптуу чечмелөөгө аракет кылгандыгы;

в) окуучулардын көтөрүлгөн маселеге карата кызыкчылыгынын жогорулаткандыгы, б.а. окуучулар турмушка керек проблеманы ар тарабынан карап жеткиликтүү түшүнүп алуусуна кам көргөндүгү;

г) маселени бүтүн жана синтездеп жооп берүүгө умтулгандыгы, б.а. ар бир предметте чектелип берип жүргөн түшүнүктөрдү жалпылаштырып, ага карата предметтер аралык ойлорду синтездеп жооп издегендиги;

д) предмет аралык байланышты тереңдетүү, б.а. чектөө менен берилип келген маселеге көптөгөн предметтердин алкагында түшүнүк берүүнү пайдалануу;

е) окуу убактысын үнөмдөө, б.а. бир маселени бардык сабактарда кайталап өтө бербестен, маанилүү жерде окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүктөрүн жалпылаштырып бириктирүүгө жетишүү ж.б.

Ырас, учурда кыргыз тилин предмет катары окутууда компоненттүүлүккө тарбиялоо аны окутуунун башка критерийлерине салыштырганда, албетте, сабакта бардык предметтердин интеграцияланышы башкы орунга чыгат. Ал эми калган критерийлердин бардыгы сүйлөшүү компоненттүүлүгүнө кызмат кылуунун тегерегинде кала бере тургандыгын эске алсак, кыргыз тилинде сүйлөгөн кесипкөй жарандык кептик ишмердүүлүгүн калыптандырууга багыттап окутуу иштерин да предметтердин интеграциялоо жетекчиликке ала тургандыгы аныкталат. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде тереңдетип окутууга тикелей тиешеси бар экендигин башка предметтин мугалимдери анча баамга албай, эне тилин коммуникативдүү байланышта, окуучуларга тереңдетип билим берүүдө кесиптик же белгилүү тармак боюнча каражаттарды айкалыштыруу менен үйрөтүү зарыл экендигин аныктап көрсөтүүдө. Коммуникативдүү окутуу иштеринде жүрүп жаткан ар бир кыймыл аракет окуучу менен мугалимдин карым-катышында, алардын бирин-бири толуктап турган чыгармачыл түйшүгүндө аныкталуучу сабактын мазмуну менен өлчөнүп, билим да мына ушул коммуникативдүү байланыш аркылуу жете тургандыгын кыргыз тилчи мугалимдер этибар албай келет. Тактап айтканда, окуу процессиндеги кептик компоненттүүлүктүн мазмуну да, интеграцияланган сабактарда ал жетишкен ийгиликтин өзү да билим берүү мекемесиндеги предметтерди интеграциялоодон көрүнөт [4.181-182-б.].

Негизинен интеграциялап окутууга арналган кайсы гана эмгекти албайлы өз эне тилинин мазмунун башка предметтердин мазмуну менен толук интеграциялап өткөндө гана ошол тилди өнүктүрүүдө жакшы натыйжаларды берет деп айтылган. Предметтерди интеграграциялоо аркылуу көп окуучулардын ички дүйнөсүнө ошол окуучунун жакшы көргөн предмети аркылуу сүңгүп кирип, анын ички сезимдерин ойготууга, ошол баланын кайсыл нерсеге шыктуулугун, кайсы нерсеге жөндөмдүү экенин билүүгө жана ошого карай түртүүгө шарт түзүлүп берилет. Кыргыз тили – бул биздин эне тилибиз дегенибиз менен кайсы жерде кантип пайдалануунун билбейбиз, кээде өзүбүздүн оюбузду орусча айтып, орусча түшүндүрүп киребиз, биз качан гана ар бир предметти кыргыз тили менен интеграциялап окутуп, окуучуларыбыз кыргыз тилинде ой- жүгүртүп, кыргыз тилинде өз оюн толугу менен түшүндүрүп бере алса, баардык жерде кыргыз тилинде гана сүйлөп, иш кагаздарынын баары кыргыз тилинде толтурулса, кыргыз тилинде турмушта практика жүзүндө колдонгонду үйрөтсөк гана кыргыз тили өркүндөп, өсө алат деп ойлоймун. Окуучу – бул ак кагаз, ак кагазга кандай сүрөт тартсаң ошол кагаз ошол бойдон булганып калат, сенин тарткан сүрөтүң жакшы тартылып өз көрүүчүлөрүн тапса гана ал сүрөт дубалга илинип көргөндөрдү өзүнө тартып, суктандыра алат, бала да ошол сымал мугалим кандай тарбия берип окутса ошого үйрөнүп, ошого багыт алат. Эгерде туура тарбия бере албай ал баланын өзүнүн ичинде болгон шыгын ойгото албасак, ошол шык, жөндөм ошол боюнча ачылбай, бала келечекте өз ордун таба албай, өзүнүн эмнеге жөндөмдүү экенин сезбей да калышы мүмкүн, азыркы учурда мындай балдарыбыз Кыргызстанда аябай эле көбөйүп бара жатууда. Интеграциялоо аркылуу окуу жүктөмдөрүн азайтуу гана эмес, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырууга да мүмкүнчүлүк бере алабыз.

Адабияттар

1. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы.- Б.:Турар, 2009.

2. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий -методикалык негиздери (5-7 класстар). –Дисс. на соискание канд. пед. наук.-Б., 2010. -177 б.

3. Байгазиев.С. Нурмолдо XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. –Б., 2005.

4. Мукамбетова А.С. ж.б. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы. (Теория жана практика). 1-китеп. Монография. - Б.: 2010. «Полиграфресурс. - 238 б. (Авторлош)

УДК 37.013:2-756

Макиевский И.М., *почетный доцент БГУ*
Корсакова И.Н., *преподаватель*
Тотошов Б.К., *доцент*
БГУ им. К. Карасаева

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИЧЕСКИМ УПРАЖНЕНИЯМ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗВОСПИТАНИЯ СО СТУДЕНТАМИ БГУ

Аннотация: *Процесс физического воспитания многогранен ,в ходе него осуществляются и обучения движениям и совершенствование физических качеств, воспитание спортсмена-студента как личности. Авторы в данной статье, на основе ознакомления с литературными источниками и личного опыта считают возможным сделать следующие выводы : широкое использование различных форм наглядности на всех этапах педагогического процесса, повышает интерес к занятиям, способствует приобретению прочных знаний. Использование тех или иных методов зависит от конкретных условий, материла занятий , от возрастных индивидуальных особенностей студентов, уровня их подготовленности.*

Ключевые слова: *физические упражнения, спорт, педагогические принципы обучения, методы физического воспитания, методические приемы, контрастный показ физических упражнений, наглядные пособия.*

Аннотация: *Физикалык билим берүү жараяны көп кырдуу, анын тренингдин жүрүшүндө, жана кыймылдары жана спортсмен-студенттин физикалык сапаттарын жакшыртуу, билим берүү жүзөгө ашырылат. Ушул берененин жазуучусу, адабий булактар жана жеке тажрыйбасы менен таанышуу негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүн деп эсептеген: педагогикалык бардык баскычтарында көрүнгөн ар кандай түрлөрүн кеңири таралгандай пайдалануу, сабакка кызыгуусун арттырат, катуу билим алууга өбөлгө түзөт. Окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн, алардын даярдыгына жашынан баштап өзгөчө ыкмалар менен пайдалануу белгилүү бир шарттарга көз каранды.*

Түйүндүү сөздөр: *көнүгүү, спорт, окутуунун педагогикалык негиздери, дене тарбия ыкмалары, окуу ыкмалары, дене тарбия боюнча көрсөтмөлөр, көрсөтмө куралдар.*

Annotation: *The process of physical education is multi-faceted, in the course of his training, and carried out the movements and the improvement of physical qualities, education of the student-athlete as a person. The authors of this article, on the basis of acquaintance with literary sources and personal experience, consider it possible to draw the following conclusions: the widespread use of various forms of visibility at all stages of the pedagogical process, increases the interest in lessons, promotes the acquisition of solid knowledge. The use of particular methods depends on the specific conditions, mothers lessons, from the age of individual features of students, the level of their preparedness.*

Key words: *exercise, sport, pedagogical principles of teaching, methods of physical training, instructional techniques, contrasting display of physical exercises, visual aids.*

Одной из важнейших проблем, над решением которых усиленно работает творческая мысль преподавателей физической культуры, является повышение эффективности методов и методических приемов обучения. Практика убедительно показывает, что применяемые в настоящее время различные методические приемы обучения физическим упражнениям являются теми новыми педагогическими средствами, которые в сочетании с основными методами обучения обеспечивают овладением трудными формами движения в спортивной гимнастике.

Методические приемы – это педагогические средства, используемые тренерами и преподавателями для облегчения усвоения упражнений, для побуждения занимающихся к их выполнению, для активизации их внимания и мыслительной деятельности. В арсенале каждого преподавателя физической культуры имеется множество методических приемов, которые играют существенную роль в процессе обучения, и среди них видное место занимают средства наглядности.

Некоторые тренеры незаслуженно забывают об использовании в практике своей работы наглядных

учебных пособий, сводят принцип наглядности по существу только к показу упражнения, в то время как наглядные пособия позволяют подметить ряд быстро протекающих деталей, которые при показе упражнения увидеть почти невозможно.

В этой статье ставится задача на основе ознакомления с литературными источниками и личного опыта авторов, обобщить данные о реализации принципа наглядности и использовании наглядных учебных пособий на занятиях физвоспитания в ВУЗе.

Процесс физического воспитания многогранен. В ходе него осуществляется и обучение движениям, и совершенствование качеств, и воспитание спортсмена-студента как личности. Обучение слагается из совместной творческой деятельности преподавателя и обучающихся, при ведущей роли преподавателя и высокой сознательной активности занимающихся. Чем раньше обучающийся получит правильное представление об упражнении, тем быстрее его освоит. Роль преподавателя в значительной степени определятся помочь студенту возможно быстрее составить правильное представление о разучиваемом движении. Сам занимающийся может существенно ускорить этот процесс активным, вдумчивым участием в нем.

Руководствуясь принципом сознательности и активности, преподаватель должен обосновано поставить двигательную задачу перед обучающимися и добиться понимания ими того, что должно быть выполнено, должен дать им ясное представления о том, как надо выполнить задание. Этим обеспечивается программа действий обучающегося и его психологическая настройка на выполнение задания. Нужно так организовать обучение, чтобы сообщить обучающимся как можно больше сведений (в пределах их возможностей переработать информацию). Следует также добиваться осознания и оценки ощущений, возникающих в процессе движения, что позволяет сознательно управлять ими; требовать, чтобы по ходу выполнения задания перед его повторением обучающейся мысленно сличал то, что получилось с тем, что нужно получить.

Известно, что всякое познание начинается с чувственного этапа – живого созерцания. Но мы знаем, что в педагогической теории и практике понятие наглядности вышло за рамки буквального смысла этого слова. Оно предполагает как широкое использование зрительных ощущений, восприятий образов, так и постоянную опору на информацию, получаемую от других органов чувств.

Реализация принципа наглядности обучения в педагогической практике неразрывно связывает чувственное восприятие и мышление, помогает создавать яркие образы, полнее отражающие действительный мир, способствует раскрытию сущности предметов и явлений.

Необходимо использовать как “натуральную” демонстрацию показ упражнений (в целом и по элементам, замедленно, в обычном темпе и т.д.), прочувствование движений на основе практического выполнения их в специально заданных условиях, так и все виды наглядных учебных пособий, ориентирование с помощью предметных указателей и графической разметки. Широко используется также слово во всех его формах – рассказ, пояснения, указания, команды, оценки, беседы и т.д.

Применение тренажеров не только помогает формированию пространственных представлений у обучающихся, но и экономят их силы при многократных повторениях упражнений, а также устраняет страх, возникающий во время выполнения рискованных элементов.

Показ только в том случае достигает своей цели, когда он дополняется рассказом преподавателя. Но не всякий рассказ помогает занимающимся. Он является подспорьем только тогда, когда каждая фраза, каждое слово понятно тому, кому оно адресовано. Объяснение основ техники выполнения упражнения должно быть вначале максимально общим и кратким. Детальное пояснение техники на начальном этапе нецелесообразно, поскольку обучающийся, в силу большого потока информации, не в состоянии запомнить все детали, полностью осознать двигательное действие. Неопытный преподаватель часто слишком много говорит и обращает внимание не на главное, а на отдельные, второстепенные части упражнения, когда в этом нет необходимости. Многословие, естественно, затрудняет понимание, осмысливание, в потоке слов тонет главный смысл.

Пояснения, имеющие место в процессе обучения, относятся к числу дополнительных методов. Они применяются как в ходе демонстрации (натуральных объектов, наглядных пособий и т.д.), так и по ходу выполнения упражнений обучающимися с целью направить и углубить восприятие, исправить или обратить внимание на те или иные стороны движения. Указания и команды должны быть лаконичны и категоричны. Они являются основными способами прямого руководства деятельностью обучающихся, предварительного инструктирования, постановкой заданий и уточнения их. Словесные оценки (одобрение – порицание) могут играть роль одного из способов текущей коррекции действий по поводу выполнение задания. Но основное их назначение это определение меры достигнутых успехов.

Беседа как метод протекает в виде организованного обмена мнениями, мыслями на темы, связанные с анализом техники, тактики и методики физических упражнений, на темы этики и т.д. Развернутая беседа, особенно обсуждение, проводится обычно не во время занятий физическими упражнениями.

Словесные отчеты - это, как правило, делаемые по требованию преподавателя краткие сообщения занимающихся, в которых они должны точно описать свои представления о полученном задании или о выполненном упражнении.

Полезно после выполнения попыток предлагать обучающимся вслух анализировать свои действия, вскрывая имеющиеся ошибки. Эти сообщения для преподавателя являются одним из основных источников информации об эффективности педагогического процесса (обратная связь). Кроме того, они способствуют организации и углублению восприятий, представлений и понятий у занимающихся.

Самопроговаривание и самоприказы, как и другие способы использования слова обучающимися - один из главных методов самообучения и самовос-

питания. Описания с помощью речи общей последовательности предстоящих действий, либо отдельных их сторон, помогает воссоздать эти действия в мыслях, определить характер и степень усилий для их выполнения. Метод самоприказов помогает управлять двигательной деятельностью. Используется также самостоятельное обдумывание, разбор, анализ, работа с книгой, кинограммой и т.д. Преподаватель организует применение этих методов, как в процессе занятий, так и в свободное от них время.

Кроме выше изложенного добиться положительных результатов в обучении физическим упражнениям можно лишь в том случае, если речь преподавателя отвечает определенным требованиям. Преподаватель должен рассказывать не все, что он знает об изучаемом движении, а только то, что необходимо знать занимающемуся в данный момент. Стремление к краткости речи породило спортивную терминологию. Термины «подъем разгибом», «подрыв», «подсечка», «старт», «финиш» и другие заменяют многословное описание движений.

Речь преподавателя должна быть ясной и точной. Нужно стремиться сделать сложное простым, а не усложнять простое. Чтобы убедиться , как занимающийся понял данные ему указания, полезно предложить повторить их. Чем правильнее и четче занимающийся повторяет замечания, тем лучше и быстрее он овладевает движением, исправляет допущенную неточность. Чтобы речь преподавателя была понятной, он должен описывать движения возможно более образно. Это достигается путем сопоставления движений, которые надо выполнить, с движениями машин, животных, бытовых и трудовых действий, с движениями, которые выполняются в известных обучающемуся видах спорта, в играх, с движениями популярных спортсменов, артистов. Опытность и находчивость преподавателя во многом определяются его способностью найти правильный образ, передающий суть выполняемого движения.

Речь преподавателя должна быть разнообразной по содержанию и интонации. Если оборот речи остается одним и тем же длительное время, эффективность сказанного теряется. Интонация в речи преподавателя имеет порой решающее значение. Монотонная речь , даже самая содержательная, не достигает цели. Важно не только что сказать, но и как сказать.

Показ, который используется в процессе обучения физическим упражнениям, имеет две разновидности: непосредственный показ и показ с помощью иллюстрирующих пособий.

Непосредственный показ, в свою очередь , имеет следующие разновидности: 1) реальный показ. Который состоит в демонстрации движений самим преподавателем или кем-либо из занимающихся; 2) обозначенный, или условный, показ движений преподавателем; 3) зеркальный показ, содержащий демонстрацию изучаемого движения в сторону, противоположную той, в которую следует его выполнить; 4) лидированный показ – демонстрация движений непосредственно в процессе их выполнения учениками; 5) контрастный показ – последовательная демонстрация двух вариантов одного и того же движения (правильного и неправильного) с целью лучшего понимания того, что следует делать и чего избегать; 6) жесты, которые применяются для подбадривания, предупреждения нарушения дисциплины, выражения отношения к действиям занимающихся, сигнализации о необходимости выполнить определенное действие и др.

Указанный перечень методов и форма не исчерпывает всех видов наглядного обучения. Любой прием, пользуясь которым преподаватель помогает студенту представить какую-нибудь сторону двигательного действия, также относится к наглядному обучению. В процессе обучения физическим упражнениям нельзя отдавать предпочтение одному методу или какой-либо группе методов. Успех дела зависит от того, насколько рационально они сочетаются со всеми другими способами педагогического воздействия.

Подводя краткие итоги сказанному, мы считаем возможным сделать следующие выводы:

1. Широкое использование различных форм наглядности обучения на всех этапах педагогического процесса повышает интерес к занятиям, облегчает понимание выполняемых заданий, способствует приобретению прочных знаний.

2. Наглядность обучения в процессе овладения физическими упражнениями обеспечивается целым комплексом методов и приемов, которые позволяют создавать у студентов правильные представления и ощущения об основных фазах движений. Она достигается с помощью четкого и выразительного показа, применения специальных технических средств, зрительных и звуковых ориентиров, приемов формирования двигательных ощущений.

3. Наглядность в процессе углубленного разучивания физических элементов осуществляется подбором таких методов и приемов, которые, с одной стороны, уточняют в деталях воспринятые раннее образы, а с другой – конкретизируют углубляемые общие понятия.

4. Наглядные пособия оказывают существенную помощь на всем протяжении формирования двигательного навыка – и в период ознакомления с упражнениями, когда студент еще не приступил к их практическому исполнению, и при разучиванию упражнения, и при его совершенствовании.

5. Использование тех или иных методов зависит от конкретных условий, материала занятий, от возрастных индивидуальных особенностей занимающихся и уровня их подготовленности.

Литература

1. О методике определения уровня физической подготовленности (методические рекомендации). / Под редак. Е.Д. Даленова. – Астана, 2002.

2. Виленский В.И. Физическая культура студентов. - М.: Гордарики 2001.

3. Казачьян Н.Ю. Программно-нормативные основы гимнастики в ВУЗах. -М.: ФИС 2001.

4. Иванов Г.Д. Физическое воспитание. Учебник. - Алматы, РИК, 1995.

5. Берг А.У. Формула совершенства.- М., 1988.

6. Матвеев Л.П., Новиков А.Д. Теория и методика физической культуры. -М.: ФИС., 1988.

7. Кряж В.Н., Ветошкина З.В., Боровская Н.А. Гимнастика, ритм, пластика. -Минск, 1987.

8. Амосов Н.П. Раздумья о здоровье. - М., 1987.

УДК 37.013:2-756.

А.С. Мукамбетова, *п.и.д., профессор*
И.Арабаев атындагы КМУ,

СТУДЕНТТЕРДИН БИЛИМИН БААЛООНУН МЫЙЗАМДЫК НЕГИЗДЕРИН ТҮЗҮҮНҮН КООМДУК-СОЦИАЛДЫК ТАЛАПТАРЫ

Аннотация: *Бул макалада кесиптик билим берүүдө студенттин билим баалоо системасын демократиялык коомдун талаптарына ылайык иштеп чыгуунун коомдук-социалдык маселелери каралат.*
Түйүндүү сөздөр: *билим, кесип, агартуу, баалоо, баа, критерий, натыйжа, аныктоо, түшүнүк, жыйынтык.*
Аннотация: *В этой статье рассматриваются общественно-социальные вопросыпо по разработке системы оценивания знаний студента в профессиональном образовании согласно требованиям демократического общества.*
Ключевые слова: *знание, профессия, просвещение, оценивание, критерии, оценки, результат, определение, понятие, заключение.*
Abstract*: This article vocational education and student evaluation system for processing in accordance with the requirements of a democratic society, public education, social issues will be considered.*
Key words*: education, profession, enlightenment, evaluation, assessment and criteria, the results, determination, insight and conclusıon.*

Азыркы жарандык коом үчүн билим канчалык кеңири түшүнүк болсо, аны ийине жеткире баалоо үчүн да ошончолук ар тараптуу кырдаалдан мамиле кылуу зарылдыгы турат. Эгер ага бир жактуу мамиле кыла турган болсок эле учурда коомчулук талап кылган калыстыктан кайтуу – жарандык коомдо өз ара араздашуулар пайда боло турган кырдаалга жеткирээри баарыбызга белгилүү болуп калды. Ошондуктан билимди баалоого өтө зарыл болгон бир катар объективдүү факторлорго токтолуу маанилүү экендиги байкалат. Ырас маселе өзүнө көп жактуу мамиле кылууну талап кылгандыктан, биз аны туура түшүнүү менен демократиялык коом талап кылган айрым жагдайларга токтолууну зарыл деп таптык. Ал төмөнкү кырдаалдар менен түшүндүрүлөт: а) азыркы коомдун көз караштардын көп түрдүүлүгүнө эркиндик бергендиги; б) ар бир жарандын пикирин билдирүүгө ыңгайлуу шарттын түзүлүшү; в) кепке алынган объектинин маанилүү жактарын жеткиликтүү ачып көрсөтүү үчүн коомдук көз караште плюрализмдин сакталышы; г) социалдык турмуштун кескин жаңылануусу менен көз караштардын дайыма өзгөрүүгө аргасыз болушу ж. б.

Бир караганда булардын кесиптик билим берүүдөгү баалоо системасына эч кандай катышы жоктой көрүнгөнү менен тереңирээк талдоого алган адамга аталган жагдайлардын тикелей катышы бар экендиги ачык көрүнөт. Окуу процессин уюштуруп жаткан мугалим да, ага активдүү катышкан студент да азыркы коомдун мүчөсү экенин эске ала турган болсок, анда социалдык чөйрөдө пайда болгон мындай демократиялык жол аркылуу дүйнө кабылдоодон сыртта калбай тургандыгы белгилүү. Тактап айтканда демократиялык коом дайыма атаандаштыкты түзүп туруучу, өзгөчө анын ичинде акылдуусу жана билимдүүсү жеңишке ээ болуусун камсыздоочу коомдук түзүлүш болгондуктан, ар бир жарандын ички дымагына таасир этүүчү көз караштардын келишпестигин дайыма жаратып турат. Ал окуу иштеринде мугалим менен студенттин тыкыр байланышта турган кызматташуусун камсыздоо менен бирге алардын ортосунда бир катар жагымсыз жагдайларды да түзүп келет. Экөө тең жарандык коомдо субъекти экенин эсепке алсак, алардын ар бир окуу процессинде милдетине караганда укуктарына артыкчылык беришип, ар кимиси иштин аткарылышы менен андан натыйжа алууда кырдаалга өз кызыкчылыгынан мамиле этүүнү башкы орунга коёт. Ошондуктан түрдүү проблемалар чыгып, кээ бир учурларда натыйжаны аныктоочу баа өзүнүн түпкү мазмунунан алыстап, студенттин “мага коюп бериңизчи” деген бир ооз өтүнүч сөзүнө келип такалып калат.

Баалоо процессинин мыйзамдык алкагы тактал-багандыгынан улам мугалим коюп берсе эле студент үчүн бардык маселе чечилип калгандай таасир калтырган бул кырдаал экөөнүн ортосундагы түрдүү мамилени жаратуу менен бирге окуу жайлар үчүн көө жаап жаткан коррупциялык иштердин “көлөкөсүн” мына ушул жерге түшүрүүдө. Ырас, мугалимдин зачеттук китепчеге бааны коюп бериши менен “карыз маселеси чечилиши мүмкүн”, бирок билимдин керектүүлүгү менен билгичтиктин артыкчылыгын айырмалоо бир кыйла татаалдашып, баалоочу менен баалануучунун ортосунда урмат көрсөтүү маселеси өзүнүн нарк-насилин жоготот. Бул коомчулукта жарандын (мугалимдин) инсандыгын сыйлоо касиетинен ажыратып, ошол эле мезгилде бааны “жеңил” алган сту-

денттин кесипке карата коюлган жарандык талаптары аткарылбай калат. Эң башкысы өздөштүрүлбөгөн билим студенттин келечекте рынок шартындагы конкуренцияга туруштук берүүчү жөндөмүнүн алсырашына алып келет да, анын натыйжасында коомдун ар тараптуу кызыкчылыктарын аткаруу мүмкүнчүлүгү бөксөрөт. Мындай көрүнүш коомчулуктун өзүндө баа боюнча бир пикирге келишпестикти түзүп, билим берүү системасында ага терең маани берүү менен мамиле кылуу зарыл экендигин көрсөтүүдө.

Студенттин азыркы рыноктук мамилелерге туруштук берүүчү билимге ээ болбой калышы, б. а. ички жана тышкы конкуренцияда кесипкөйлүктүн жетишсиздиги анын жеке адамдык сапаттарына гана көлөкө түшүрбөстөн, ага диплом берген окуу жайдын аброюна да доо келтирүүдө. Мындай шартта студент бааны кантип алгандыгын эч ким эсепке алынбастан, ага берилген диплом аркылуу маани-маңызы өлчөнө тургандыктан, андай бүтүрүүчүлөрдүн көп же аздыгына жараша окуу жайдын имиджи түзөөрүн жокко чыгара албайбыз. Ырас, билимди баалоо системасы бүгүн эле пайда боло калган жаңы түшүнүктөрдөн эмес, бирок азыркы коомдун талаптарын эске алуу менен заманбап мазмунга ээ болушу керектигин жогоркудай кырдаалдар аныктап жатат. Эгер буга чейин Кыргызстан бул багытта өнүккөн өлкөлөр тарабынан иштелип чыккан илимий-теориялык ойлорду, аныктама менен концепцияларды эч бир өзгөртүүсүз колдонуп келген болсо, мындай абал өлкө ичинде түзүлгөн кырдаалга өз алдынча жана принципиалдуу мамиле кылуу керектигин ачыкка чыгарып отурат.

Дүйнөлүк жана орус окумуштууларынын бул багыттагы илимий-теориялык изилдөөлөрүн карап көргөндө ушул проблемага тиешелүү ойлор жетишсиз экендигин байкадык. Демек, ал өлкөлөрдө маселенин жалпыга мүнөздүү, ошол эле мезгилде эки тарапты кызматташууга алып келген билим берүү системасындагы жарандык укуктар менен милдеттер өзүнүн спецификалык касиеттерине чейин жеткиликтүү чечилген деген ойго келдик. Бирок проблеманы чечүү зарылдыгы күн тартибинде турган соң аны азыркы мезгилдеги талаптарга ылайык жөнгө салууну педагогикалык коомчулук милдеттенүүгө тийиш. Бул аталган маселени бүгүнкү күндөгү билим берүүнүн талаптарына шайкеш келтирүү үчүн теориялык жана практикалык багытта бир катар суроолор жооп берип, ошол эле мезгилде мурда калыптанган баалоону илимий-педагогикалык жактан инновациялоо зарыл экендигин көрсөтүп турат.

Ал өзгөчө жарандык коомчулукта актуалдуулукка ээ болуу менен бирге окуу процессинде болуп жаткан бардык кыймыл-аракетти мыйзам чегинде жөнгө салууга негиз болуп берет. Кыргыз жергесинде ал демократиялык мазмунга ээ болуу менен өз ордун табуу үчүн кыргыз педагогикасы буга чейин болуп келген баалоонун системасын аталган коомдук зарылдыктарды эске алып, азыркы **заманга ылайык баалоо иштерин уюштуруу максатында заманбап концепциясын иштеп чыгуу** милдети турат. Анын мазмуну таптакыр жаңы болуш керек деш кандай туура эмес болсо, ички кызыкчылыктарды толук канааттандыра албаган принциптерди колдоно берүү аракети да ошондой маанисиз болуп саналат. Анткени баалоо системасы канчалык жаңыча мамилени талап кылбасын окуу процессинде эки тараптын (мугалим менен студент) өз ара кызматташуусунан пайда болгон айрым практикалык иш-чараларды жүргүзүүнү милдеттендирет. Алдыга коюлган проблемага туура жооп берүү үчүн эки тараптын бирдей жоопкерчилигин камсыз кылуучу кырдаалда аткарылуучу төмөнкү критерийлерге карата мамилени тактоо зарылдыгы көрүнүп турат. Алар:

- студенттердин өтүлө турган предметке чейинки билим деңгээлин ченөө;
- студенттердин сабакка карата даярдыгынын өлчөө;
- окуу программасы боюнча сунушталып жаткан билимди студенттин канчалык өздөштүргөнүн аныктоо;
- студенттердин ийгиликтерин айкындоо жана кемчилдиктерин жоюуга көрсөтмө берүү ж. б.

Эгер проблемага мугалим тарабынан караганда баары түшүнүктүүдөй көрүнгөнү менен студент үчүн бул жерде көптөгөн маселелер түшүнүксүз бойдон кала берет. Алардын биринчиси – ал предметти окуса кандай билимге ээ болушу мүмкүн экендиги менен, б. а. окубай калса билимдин кайсы тарабы жетишсиз болуп, эмнеден кемчил болушуна карата так көрсөтмөнүн иштелип чыкпагандыгы болуп саналат. Экинчиси – өзүнө тиешелүү сааттар мугалим тарабынан кандай мазмунда жумшалып жатканын студент да билиши керек. Тактап айтканда окуу планы аркылуу сунушталып жаткан билимди кайсы жолдор менен алса студенттин кесиптик даярдыгы кандай артыкчылыктарга ээ болушу мүмкүн экендигинен кабардар кылуу окуу процессин сапаттуу уюштурууга шарт түзөт. Анткени студенттин негизги максаты азыркы рыноктук мамилелерде толук камсыз кылып туруучу билимге ээ болуу кызыкчылыгы менен шайкеш келип тургандыктан, кесиптик билимин арттыруу үчүн кандай окуу усулдарына артыкчылык берүүсү зарыл экендигине карай окуу жай маалыматтарды берип турууга тийиш. Ал төмөнкү кырдаалдардын мыйзам чегинде каралышын жана аны сапаттуу ишке ашырууга карай эки тараптын (мугалим менен студенттин) укуктары менен милдеттери юридикалык жактан иштелишин талап кылат. Алар:

- мамлекеттик стандарттардын деңгээлиндеги билимди берүүгө карата окутуу усулдарын аныктоо жана студенттердин билим деңгээлин камсыздоону коргоо;
- студенттердин өзүлөрү үчүн да, мугалимдер үчүн да сабактын ийгиликтерин жана кемчилдиктерин көрсөтүү;
- мындан аркы сабактарда кандай ык-усулдарды пайдалануу натыйжа бере тургандыгын так көрсөткүчтөр аркылуу билдирүү;
- окутуу процессинде кайсы формалар алгылыктуу натыйжаларды бергенине карай статистикалык көрсөткүчтөрдү жалпыга маалымдоо;
- мугалимдер менен студенттердин окутуу тууралуу өз ара кызматташуусун теория менен практиканын ич ара катышында түзүп чыгуу;
- окуу процессиндеги «кайра байланышууну» (обратная связь) камсыз кылуу үчүн сабактын кайсы түрүнө артыкчылык берүү керектигине байланыштуу бүтүрүүчүлөрдүн пикирин жарыялоо;

- мугалимдердин кесиптик билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн сунуштаган инновациялык сабактарын эксперименттен өткөрүүгө эки тараптын бирдей аракеттенүүсүн камсыздоо;
- окутуу багытында ар бир мугалимдин студенттерге сапаттуу билим берүү боюнча кылган жылдык аракетине артыкчылыктарды берүү максатында рейтингдерди өткөрүү ж. б. иш-чаралардын аткарылышы болуп саналат.

Окуу процессинде болуп келген мындай иштер азыр эки тараптын юридикалык макулдашуусуз эле кээ бир жерде жүзөгө ашып жатканын көрүүгө болот. Бирок андай иштердин көпчүлүгү мындай шартта ички наараазылыктар менен коштолуп, эки тараптын тирешүүсүнө чейин жетүүдө. Ал эми араздашуу менен коштолгон окуу иштери билимдин сапатын үзгүлтүккө учуратып, мугалим тарабынан студентти басынтууга болгон аракетке алып келсе, студент тарабынан педагогикалык жамаатты жек көрүү менен коштолгон жогорку инстанцияларга арызданууга жеткирүүдө. Баалоо процессин ар тараптуу изилдеген орус окумуштуулары - С.В.Астраханцева, А.В.Берсенева, А.Я.Журкина, И.В.Калиш, С.М.Кодолов, О.Е.Лебедев, Е.В.Титова, А.И.Щетинская, ж. б. бул маселени көз жаздымда калтырганы байкалат. Ар бир өлкөнүн ички өзгөчөлүгүнө карата проблеманы таанууда “суверендүүлүктүн” орун алышынан улам орустардын кесиптик билим берүүсүндө мындай көрүнүшкө маани берүү зарылдыгы талап кылынбаса, кыргыздар үчүн учурда маанилүү орунда турганын белгилей кетели. Ушундай ички мазмундук айырма болгону менен азыр баалоо процессин аныктоо боюнча бир катар жакындыктар бар экендиги байкалат. Алар баалоо менен баа коюуга карата мамиленин өзгөрүшү – мурдагыдай баа менен бир сабактагы жетишкендигин көрсөтүү эмес, реалдуу турмушта ээ болуучу жөндөмдөргө болгон баасын берүү аракети эки өлкөдө бирдей мазмунга айланышы менен түшүндүрүлөт. А.С.Белкин изилдөөсүндө [1] баалоонун мазмуну билим алуучуга ийгиликке жетүүчү кырдаалды түзүү, анын мазмуну реалдуу турмуштук кырдаалдар менен айкалыштыра бааланып, ал эми натыйжасы инсандын коом талап кылган билгичтиктерге ээ болушу аркылуу аныктала тургандыгын көрсөтөт.

Студент кесиптик билгичтиги боюнча жарандык коом эмне талап кыла тургандыгын өз алдынча аныктай албай тургандыгын эске алсак, анда ага кесиптик көндүмдөрдү үйрөтүүчү предметтердин мазмуну кайсыга негизделип түзүлгөнүн көрсөтүүчү жана андан алына турган результаттын көрсөткүчү кандай жөндөмдөрдү берээри тууралуу маалыматтар билим алуучуларга жеткирилип турушу керек. Албетте окуу процесси эки тараптуу кызматташуудан тургандыктан, ага карата эки тараптын бирдей милдеттүүлүгү мыйзамдаштырылбаса, акыркы натыйжа өз деңгээлине чыкпай калуусу толук мүмкүн. Демек студентке сунушталган билим азыркы өзгөрүлмөлүү коомдун талаптарына дайыма жооп берип туруш үчүн чыгармачылыкта изденүүгө эки тарап тең милдеттүү болуп саналат. Ошол себептен проблеманын юридикалык жагына токтолбосо да **А. В. Хуторской: «…**если образование будет иметь творческую, а не репродуктивную ориентацию, пронизывающую не только процесс обучения, но и систему диагностики, контроля и оценки образовательных результатов школьников» [2], деп, анын мыйзам чегинде изденүү зарылдыгын көрсөтөт. Анткени кесиптик билим берүүдө баалоого болгон жаңыча мамиле студенттин мугалим сунуштаган маалыматты канчалык жеткиликтүү өздөштүргүсүн гана ачыкка чыгарбастан, аны керектеген жер коомдук-социалдык чөйрөдө кайда экенин да билүү зарылдыгын аныктоо менен коштолот. Антпесе маалыматтык технология өнүккөн заманда студентке сунушталган маалымат ушунчалык көп болуп, кээ бир учурда алардын кайсынысы пайдалуу, ал эми кайсынысы керек эместигин алар өздөрү да ажырата албай калган учурлар өтө көп кездешет.

Эки тарапты (мугалим менен студентти) мыйзамдуу милдеттендире турган жагдай окуу процессинде пайда болгон ЗУНдун (знания, умения, навыки) мазмунун дайыма чыгармачылык менен колдонуп, студент жарандык коомдо коммуникативдүү байланыштарды ишке ашырууда инсандык баалуулуктарды айырмалап, практикалык иш чараларда ийине жеткире аткара алуусуна жетишүүсү менен жыйынтыкталууга тийиш. Мында аткарылган жумуштун мазмуну боюнча **дагы бир маселени мыйзамдык чекте чечип алуу зарылдыгы** турат. Ал студент окуу процессинде сунушталган бардык билимди өздөштүргөн менен улам кийинки мезгилдерде алардын ишке орношуусу менен байланыштуу болуп саналат. Антпесе жыл өткөн сайын бүтүрүүчүлөрдүн жумуш таап, ишке орношуусу ошончолук оорлоп барат. Тактап айтканда төрт жыл окуган студент окуусун аяктаган соң эч бир жерге бараар менен орношо албайт. Сөзсүз бир нече ай, ал тургай бир нече жыл волонтерлук негизде стажировкадан өтүшү керек. Бул мезгилде анын баскантурганын эч ким каржылабайт, б. а. ага мекемеден бир тыйын каржы бөлүнбөйт. Демек ал бир нече убакыт бекер иштеп берүүгө тийиш, бул көрүнүш бүтүрүүчүнүн жарандык укугун басмырлоо экенин тымызын туюндуруп турат. Аны эч ким зордоп иштетпегени менен мындай мамиле психологиялык жактан да, финансылык жактан да бүтүрүүчүгө оорчулук жарата турганы талашсыз.

Окуу жай түрдүү кесиптик билим берүүлөрдү ачып, студенттердин санын көбөйтүүгө канчалык маани берсе, окуу жайды бүткөн соң алардын иштеп кетүүсү үчүн ошончолук милдеттүүлүгүн мыйзам чегинде чечүү зарылдыгы Кыргызстан үчүн маанилүү болуп турат. Ырас бүтүрүүчүлөрдүн баарын ишке орноштурууну окуу жайдан талап кылуу акылга сыйбай турган иш экендиги белгилүү. Бирок өзүнүн имиджи үчүн артыкчылык менен бүтүргөндөрдү жумуш менен камсыздоо кызыкчылыгы азыркы демократиялык коомдун талаптарына кирет. Нагыз демократиялык аспектиден алганда бүтүрүүчүнүн мыйзамдуу талабын канааттандыруу үчүн мындай шартта проблеманы туура жана маңыздуу чечүү үчүн окуу жай өзүнүн приоритетинде турган иштерге инновациялык мамиле кылып, ошол кесипке муктаж иш берүүчүлөр (ишкана-мекемелер) менен эки тарапты мыйзам чегинде милдеттендирген келишим түзүү зарылдыгы турат. Айрым учурда эки тараптуу мындай келишимдер бар экендиги жөнүндө айтылып жүрөт, бирок ал окуу иштеринин ажырагыс бир бөлүгү катары ишке кире элек. Дипломго коюлган баалардын

мазмуну канчалык реалдуу экенин кадимки турмушка керектелүүчү иш-билгилерден аныктала турганын эсепке алсак, анда иш берүүчүлөрдүн кесипке болгон кызыкчылыгы билимдин натыйжасын баалоо системасына түздөн-түз тиешеси боло тургандыгы ачык көрүнөт. Мунун өзү иш берүүчүнүн кызыкчылыгын кесиптик билим берүүдө окуу процессине камтуу сөзсүз керектигин айкындайт.

Бул проблема Кыргызстанда социалдык чөйрөдө өтө маанилүү орунда турганы менен окуу процессинде аны чечүү жолдору иштелип чыкпай жатат. Аны майнаптуу жүзөгө ашыруу үчүн баалоо системасына жаңы технологияларды киргизүү зарыл экени ачык байкалууда. Ал технологиялар биринчи кезекте бүтүрүүчүнүн кадыр-барктуу ишкана-мекемелерде иштеп калуусуна кепилдик берүүчү багыттарга негизделип, окуу процессинде коюлган баа иш берүүчүнүн керектөөсүн камсыз кылуучу билимди аныктап, окуу учурунда ага карата көндүмдөрдү аныктап, ал эми өндүрүштүк практикада адат катары адистештирилген касиетке айлануусуна жетишүү керек. Азырынча идея катары баамдалганы менен жыл өткөн сайын бүтүрүүчүлөрдүн эсебинен жумушсуздардын катмарынын көбөйүшү кесиптик билим берүүчү окуу жайларда баалоо системасын демократиялык коомдун талаптарына ылайык инновациялоо кечиктирилгис иштерден экенин ачыкка чыгарууда. Баалоону алынуучу натыйжага карата уюштуруу А.В.Золотарева белгилегендей алгач эмнени баалоо керектигин аныктап, анан андан алынган результат эмнеге керектелиши мүмкүн экендигине карай мазмунун түзүп [3], ошол эле мезгилде турмушка канчалык пайдалуу аракет бере турганына карай баалоону жыйынтыктоо учурда өлкөдө бардык окуу жайга зарыл болуп турат.

Адабияттар

1. Белкин, А. С. Ситуация успеха. Как ее создать [Текст] / А.С. Белкин. - М.: Просвещение. 1991. - 124 с.

2. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Ученик в обновляющейся школе. Сборник научных трудов [Текст] / А.В. Хуторской. - М.: ИОСО РАО, 2002, 135-бет.

3. Золотарева, А.В.Мониторинг результатов деятельности учреждения дополнительного образования детей: учебное пособие [Текст] /А.В. Золотарева, Н.А. Мухамедьярова. - Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2012, 7-бет.

УДК. 371.3:796\799

Судоргин Е.П., *мастер спорта, доцент БГУ.*
Мамыров Дж.Т., *ст.преподаватель БГУ им.К.Карасаева*

К ОПЫТУ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ – КРОССМЕНОВ БГУ

Аннотация: *Бардык курактагы адамдар арасында баары абдан популярдуу Клип жарышты пайдаланышат. Макалада организмге, анын психологиялык таасири тууралуу айтылат. Башка изилдөөлөрдүн натыйжалары сыяктуу БГУнун окутуу ыкмасынын натыйжасында студенттер 5 жыл бою атаандашууда Республикалык байгелүү орундарды ээлеп келишүүдө.*

Түйүндүү сөздөр: *кайчылаш, кроссмен даярдоо, окутуу, жылуу-туруп, түртүшүү, ыкмалары жана жыйынтыктары, ошондой эле сунуштар.*

Аннотация: *Все большей популярностью у людей разных возрастов пользуется кроссовый бег. В статье рассказывается о его физиологических воздействующих на организм занимающихся. Приводятся результаты исследования других авторов показывающие положительное влияние кроссового бега на функциональные показатели занимающихся. Авторы приводят методику подготовки студентов-кроссменов БГУ к соревнованиям по кроссу, которая позволяет на протяжении последних 5 лет занимать призовые места в Республиканских кроссах.*

Ключевые слова: *кросс, подготовка кроссменов, тренировка, разминка, заминка, средства, методы, результаты, предложения.*

Annotation: *All the most popular among people of all ages enjoy motocross race. The article tells about its physiological effects on the organism involved. The results of the research of other authors show a positive effect on the running crossover functional indicators engaged. The authors present a technique of training of students-krossmenov BGU to compete in cross-country that allows for the past 5 years to occupy prize-winning places in the Republican crosses.*

Keywords: *cross, krossmenov preparation, training, warm-up, hitch, tools, methods, results, and suggestions.*

Кросс – (от англ. Cross (пересекать) [1], или Cross countru running – «бег по пересечённой местности») – один из видов лёгкой атлетики. Возрастающая популярность на данный вид бега объясняется тем, что для занятия не требуется наличия каких-либо беговых спортивных сооружений. Трасса кросса не имеет жёсткой международной стандартизации. Обычно трасса проходит по пересечённой местности в лесной или на открытом пространстве с травяным или земляным покрытием. Длина трассы обычно составляет от 1 до 12 километров, в зависимости от пола и возраста участников. Согласно ИААФ, «сезон соревнований по кроссу обычно проходит в осенье-зимние месяцы, после окончания основного лёгкоатлетического сезона».

Основным отличием кросса от «гладкого» бега является то, что кроссмен преодолевает дистанцию по пересечённой местности в естественных условиях, что создаёт дополнительные трудности. Такой бег заставляет активно работать все группы мышц, прекрасно развивает общую выносливость. Кроссовый бег считается прекрасным средством улучшения функциональных показателей не только занимающихся лёгкой атлетикой, но и другими видами спорта (борьба, бокс, спортивные игры и д.р.).

По энергетическим затратам и общей нагрузки на организм спортсмена данный вид бега гораздо выше других видов. Постоянное изменение рельефа и встречающиеся на пути препятствия, заставляют бегущего максимально использовать дополнительные энергетические резервы организма [2,3]. Однако при всех своих сложностях, он морально переносится намного легче, чем бег по стадиону. Это объясняется постоянным изменением нагрузки и окружающей обстановки. Исходя из выше сказанного, кроссовый бег является отличным средством физической подготовки студентов. Поэтому, на протяжении многих лет в программу по физическому воспитанию студентов БГУ включён кроссовый бег. У преподавателей-лёгкоатлетов накоплен, определённый, положительный опыт подготовки студентов-кроссменов.

В своей работе мы ставим следующие задачи:

• Обобщить опыт подготовки студентов-кроссменов БГУ.

• Предложить недельные циклы тренировочных занятий.

• Предложить рекомендации по организации тренировочного процесса.

Для решения поставленных задач применялись следующие методы исследования: изучалась науч-

но-методическая литература; проводился анализ планов и дневников тренировочных занятий, протоколов соревнований. Приводимые цифровые данные являются среднеарифметическими.

Анализ литературы показал, что кроссовый бег не требует специальных спортивных сооружений, доступен всем независимо от пола, возраста, физической подготовленности. При соответствующей экипировке занимающихся, занятия можно проводить круглогодично. По энерготратам, кроссовый бег является одним из энергоёмких видов спорта. Рекомендуется для занятий лицам с избыточным весом, имеющим отклонения в деятельности дыхательной и сердечно-сосудистой систем (по согласованию двигательного режима со специалистом) [4,5].

Как отмечалось выше, кроссовый бег является важной частью в физической подготовке студентов БГУ. Занятия по кроссовому бегу проводятся со студентами основной и медицинской групп. С обязательным контролем за интенсивностью и объёмом физической нагрузки. Занятия проводятся с сентября до середины ноября и с марта по май месяцы, а студенты, специализирующиеся в беговых видах лёгкой атлетики применяют кроссовый бег два раза в неделю с объёмом до 6-15 км. Прежде чем приступить к кроссовой подготовке, все студенты проходят медицинский осмотр, по результатам которого формируются группы. В сентябре месяце в каждом факультете проводятся соревнования по бегу на 1500м. у юношей и 1000м. у девушек. Наряду с этим, проводится опрос на предмет желания заниматься лёгкой атлетикой, ведётся агитационно-пропагагндистская работа по вовлечению занятиями спортом. По мере комплектации группы начинаются тренировочные занятия. Занятия проходят три раза в неделю по два часа в парковой зоне и три самостоятельных занятия дома от 30 мин., до одного часа.

Первые три недели «втягивающие», студентам даётся большая нагрузка по объёму и малая по интенсивности. Частота сердечных сокращений (ЧСС) не превышает 140 уд/мин. Это связано с тем, что студенты первого курса сдавали выпускные экзамены в школе (ОРТ), готовились к поступлению в ВУЗ. На это требовалось много моральных и физических сил. Произошла «разтренировка» т.е., даже те, кто занимался спортом, вынуждены были снизить нагрузки или вообще прекратили заниматься физическими упражнениями.

Приведём недельный (втягивающий) цыкл тренировочных занятий.

Понедельник. Задачи: 1. Воспитание общей выносливости. 2. Совершенствование техники бега. 3. Воспитание настойчивости и упорства. Разминка: медленный бег (до 1 км), общеразвивающие (ОРУ) и специальные упражнения (СУ) легкоатлета бегуна (20 мин). Тренировка. Равномерный медленный бег (ч.с.с. до 130 уд/мин) 5-8 км. Заминка: ходьба, упражнения на дыхание и расслабление, упражнения на гибкость (особенно в тазобедренном, коленном и голеностопном суставах, мышц разгибателей и сгибателей бедра и голени).

Вторник. День активного отдыха. Утренняя зарядка (медленный бег 10-15 мин, ОРУ и специальные упражнения бегуна – 15 мин, закаливающие процедуры- 15 мин).

Среда. Задачи: 1). Повышение уровня общей выносливости. 2). Совершенствование техники и тактики бега. 3). Воспитание целеустремлённости. Разминка и заминка. Содержание разминки и заминки - смотри понедельник. Тренировка. Переменный бег с ускорением на отрезках до 100 м. 60% от максимального результата в беге на 100 м. Примерное построение переменного бега. Одна серия состоит: 1 мин-медленно (трусцой), 3 мин – средне (ЧСС до 130 уд/мин); 20 секунд – быстро (ЧСС не более 155 уд/мин) и таких серий пять – восемь (по самочувствию).

Четверг. День активного отдыха. Содержание дня отдыха – смотри вторник.

Пятница. Задачи: 1). Воспитание общей выносливости. 2). Совершенствование техники и тактики бега в гору и с горы. 3). Воспитание трудолюбия. Разминка. Содержание разминки и заминки смотри по понедельнику. Тренировка. Равномерный длительный бег на ЧСС до 140 уд/мин , 8-12 км.

Суббота. День активного отдыха (см. предыдущие дни).

Воскресенье. Отдых.

Такой тренировочный режим выдерживался до тех пор (не менее 3 недели) пока тренирующиеся не наберут объём равномерной тренировочной работы на ЧСС 120-140 уд/мин, 100-150 км. После «втягивающих» тренировок приступаем к «развивающим».

Приводим, примерный, «развивающий» недельный цикл тренировочных занятий.

Понедельник. После дня (физического и психологического) отдыха мы предлагали : 1). Воспитывать быстроту. 2). Совершенствовать технику бега. 3). Воспитывать сознательное отношение к занятиям. Разминка. Ходьба (на внешней стороне стопы, на пятках, на носках) для укрепления голеностопного сустава и стопы по 30-50 м. Следить за осанкой; медленный бег 1-1.5 км.; ОРУ и СУ лёгкоатлета – 20 мин. Тренировка. Повторный бег на отрезках до 100 м. Первая серия – 3 раза по100 м. Темп бега 85-90% от максимального. Отдых между повторениями до ЧСС 120-130 уд/мин. Вторая серия – 5 раз по 100 м. Третья серия – 5 раз по100 м. Отдых между сериями 5-7 мин. Контроль за воспринятием нагрузки организмом занимающихся велся по ЧСС и времени пробегания отрезка. Сигналом для прекращения тренировки служило возрастание пульса и увеличение времени преодоления дистанции. Тренировка заканчивалась заминкой. Заминка состояла: медленный бег с переходом на ходьбу 400-500 м.; упражнения на восстановление дыхания и расслабление 3-5 мин.; упражнения на гибкость 15-20 мин.

Вторник. Активный отдых (см. предыдущий цик).

Среда. Задачи: 1). Воспитание специальной выносливости. 2). Совершенствование техники бега в сочетании с дыханием. 3). Воспитание терьпения. Тренировочное занятие, как всегда, будет начинаться с разминки и заканчиваться заминкой (содержание смотри выше). Содержание тренировки: Повторный бег на отрезках 150-300 м. Первая серия 5 раз по150-300 м. Тоже вторая серия. Отдых между повторениями до ЧСС 120-130 уд/мин. Отдых между сериями до

7 мин. Контроль за восприятием нагрузки занимающимися: Не начинать повторный бег пока пульс не снизится до 120-130 уд/мин. На финише отрезка пульс должен быть 170 и более уд/мин. Вести контроль за временем пробегания отрезка. Увеличение пульса и ухудшения времени пробегания отрезка является сигналом к прекращению данной работы. Можно предложить работу на других пульсовых режимах, но запланированный объём необходимо выполнить. Не пренебрегать заминкой.

Четверг. Активный отдых.

Пятница.Задачи: 1). Воспитание общей выносливости. 2). Совершенствование техники и тактики бега. 3). Воспитание настойчивости и взаимопомощи.

Тренировочное занятие. Равномерный бег на пульсе до 150 уд/мин с ускорениями на отрезках до 100 м. Время бега до 40 мин (девушки) и 1 час 20 мин (юноши). За время бега девушкам набрать до 1200 м., ускорений, юношам 2500 м. По окончанию бега заминка.

Суббота. Активный отдых. Воскресенье. Отдых.

Следующие две недели повторяются.

Приведём построение «предсоревновательного» недельного цикла.

Авторы [6,7,8] предлагают в этот период снижать объёмы нагрузки на 50-60%, а интенсивность, наоборот, повышать. Что мы и делали при подготовке наших кроссменов. В «предсоревновательную» неделю время на занятия сокращалось до 1 часса, соответственно уменьшался объём нагрузки, а интенсивность повышалась. Т.е., если раньше, тренирующимся предлагалось выполнять беговую работу направленную на воспитание выносливости, в пределах 8-12 км., на пульсе 120-130 уд/мин., то теперь они выполняли работу 4-6 км., на пульсе до 150 уд/мин. Работа, направленная на воспитание специальной выносливости, велась на тех же отрезках, но число серий сократилось до двух, а интенсивность пробегания отрезков возросла до максимальной. За день до соревнований участники делали отдых, на следующий день – соревнование.

Многолетний опыт подготовки студентов – кроссменов БГУ показал, что применяемая методика позволяет нашим спортсменам на протяжении многих лет занимать призовые места в Республиканском кроссе среди студентов, как девушками, так и юношами.

Выводы.

1. Кроссовый бег является одним из основных средств физической подготовки студентов БГУ.

2. Предложенная методика тренировки позволяет нашим студентам занимать призовые места в Республиканских кроссах.

3. Для успешной подготовки студентов-кроссменов необходимо соблюдать принципы построения тренировок:

- Обязательная тщательная разминка.
- Постепенное наращивание нагрузки.
- Правильный выбор тренировочной одежды.
- Не пренебрегать заминкой.

Литература.

1. Конокотин Э.О. Словарь иностранных слов. -М., 1989. -269с.

2. Капланский В.Г. На лыжах в выходной.- М.: ФиС. 1985.-92с.

3. КарпманВ.Л., Белоцерковский З.Б., ГудковИ.А. Тесты в спортивной медицине. -М.: ФиС.1998.-91с.

4. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье.- М.: ФиС.1987.- 16-24 с.

5. Артамонов В.Н. Влияние активного двигательного режима на состояние гемодинамики у лиц среднего и пожилого возроста. Кандидатская диссертация.- М., 1966.

6. Матвеев Л.П. Теория и методика физ. воспитания. Учебник для ИФК. -М.: ФиС. 1967. -356 с.

7. Раменская Т.И., КорягинН.А. На лыжне.- М.: ФиС. 1969.- 144-162 с.

8. Гадалов А.Д. Содержание тренировок ведущих лыжников-гонщиков. В книге «На лыжне» Огольцов И.Г. -М.: ФиС. 1970.-62 с.

УДК 321:32.7.3

Бахадур Мажиди
К. Карасаев атындагы БГУнун
аспиранты

АФГАНИСТАНДЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫНДА КООПСУЗДУКТУ ОРНОТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация: *Эл аралык чөйрөдө саясий жана коопсуздук маселелер Афганистандын драматикалык тагдырына түздөн-түз таасирин тийгизип келет. Региондо жайгашкан өлкөлөр Афганистандан негизделген терроризмге каршы күрөшүүдө жана региондо коопсуздукту сактоодо бирдиктүү саясат жүргүзүүлөрү зарыл.*

Түйүндүү сөздөр: *Афганистан, тышкы саясат, терроризм, эл аралык уюмдар.*

Аннотация: *В международном сообществе политические вопросы и вопросы безопасности в Афганистане будут иметь прямое драматическое влияние на судьбу страны. Страны расположенные в регионе вынуждены вести борьбу против терроризма из Афганистана для сохранения безопасности и необходимо проводить единую политику.*

Ключевые слова: *Афганистан, внешняя политика, терроризм и международные организации.*

Annotation: *In the international community, political and security issues in Afghanistan will have a direct dramatic impact on the fate of the country. The countries located in the region are forced to fight against terrorism from Afghanistan to maintain security and it is necessary to pursue a unified policy.*

Keywords: *Afghanistan, foreign policy, terrorism, and international organizations.*

Афганистан өлкөсү тарыхый көз караш менен караганда дүйнөдөгү эң байыркы аймактардын катарына кирет. Афганистандын Жибек Жолунун багытында жайгашуусу, чоң дүйнөлүк цивилизациялардын биригүү жери болгон жана ири цивилизациялардын кесилишинде, Афганистандын геостратегиялык жана геосаясий жайгашуусу маанилүү. Афганистан калкы дүйнөлүк диндердин кабыл алынышында, таралышында маанилүү орунду ээлеп келген жана соода тармагында ролу чоң болгон. Айрым учурларда Азияда үстөмдүк кылган саясат жана маданият борбору болуп келген. Ошондуктан Афганистан тарых боюнча дүйнөнү басып жана багынтып алуучулардын коридору, издери дагы эле ушул өлкөнүн булуң-бурчтарында кездешет.

Күндөн күнгө өсүүчү мамилелер, өзгөчө 2001-жылдын 11-сентябрда болуп өткөн окуядан улам (Нью-Йорктогу эгиз мунараларга кол салуу), афган жана эл аралык коомдун терроризм жана экстремизмге каршы өз ара айкашуусу жана биргелешип иштешүүнүн негизинен келип чыкты. Чынында, Афганистан аймактык кийлигишүүгө каршылык көргөзүү жаатында, айрыкча Пакистанга, трансрегионалдык күчтөрүнүн кирүү демилгесин кубаттады. Терроризмге карата күрөштүн зарылдыгы жана ошондой эле, Афганистандын өнүгүү программалары, аймактык жана эл аралык саясий, дипломатиялык тармактардагы катнаштар, мунун баары Кабул жана бүткүл дүйнө өлкө борборлорундагы көптөгөн эки тараптуу саясий жана консулдук өкүлчүлүктөрдүн түзүлүштөрүнө алып келди.

Чет элдик күчтөрдүн чыгуусу менен, Афганистан трансрегионалдык мамилелерди сактоодо, аймактык өлкөлөр менен биргелешип тынчтыкта жашоого көбүрөөк муктаж. Бирок, орто мөөнөтүү перспективада жана Афганистандын коопсуздугун жана стабилдүүлүгүн сырткы коркунучтарга карата сактай ала турган трансрегионалдык коопсуздук жана саясий чатырдын жоктугунан улам, Афганистан аймак ортосундагы стратегиялык катнаштарга өтө маани берүүдө. Шексиз, тышкы саясаттын саламаттыгы, ички саясаттын саламаттыгына муктаж. Өлкөнүн саясий түзүлүштөрү, алардын ичинде саясат, коопсуздук жана экономика жааттары, мыйзам жана тартип үстөмдүгүнүн чегинде иш алып баруулары зарыл. Афганистандын тышкы саясатындагы көп убактылуу перспективадагы негизги милдети, бул регионалдык жана трансрегионалдык мамилелеринин балансын сактап туруу, чынында, бул милдет жогорку интеллектуалдуу потенциалга муктаж.

Афганистандын Тышкы Иштер Министрлиги бул мамлекеттин эң алгачкы тышкы саясатынын принциптерин 11 пункттан турган расмий документ катары кабыл алган [1]. Бул документке ылайык, Афганистандын тышкы саясаты кийлигишпөө жана дүйнө тынчтыгына ишенүү принциптеринен улам негизделет. Муну менен бирге, бул документте коңшу, аймактык жана чет элдик өлкөлөр менен болгон карым-катнаштар ынак коңшулук мамилелердин жана улуттук суверенитетти сыйлоо принциптеринен улам негизделип келээри, белгиленип кетти. Афганистан геополитикалык жайгашуу жаатында оор абалда турат, бул бир гана аспект болуп саналат, экинчи аспект, бүгүнкү күндө Афганистанда терроризм аттуу согуштун жүрүп жатуусу.

Афганистандын дипломатиясы, ар бир айтылып өткөн принциптердин багыттарынан турат. Афганистан, айтылгандай эле Азиянын жүрөгүндө жайгашкан жана ушул аймактык жана дүйнөлүк күчтүүлүктөн пайдаланып, региондогу геополитикалык балансты өзгөртө алат жана бул өзгөрүү натыйжада стабилдүүлүктүн бузулушуна алып келет. Ушул өзгөрүүлөрдүн негизинде, Афганистан СССР бийлигинин аскери күчтөрүнүн оккупациясынан улам (1979-1989). Суук согуштун кызуу маалында "согуш борборуна" айланды. Бул учурда Афганистандын байыркы турмушун, тарыхый тажрыйбасын жана бүгүнкү геополитикалык жайгашуусун, ошондой эле кризистик абалын эске алып, бул өлкө өнүгүү үчүн өлкөлөр менен чыныгы жана акылга негизделген балансты жана акылга сыярдык тышкы саясатты түзө алат деп айтылып келет жана сезгичтиктин баардык баскычтарын эсептөө жаатында рационалдуу саясатты иштеп чыгып, коңшу, региондук жана Батыш дүйнөсү менен болгон балансты орнотуусу жана ушуну менен бирге Афганистандын Борбор Азия өлкөлөрү менен болгон карым-катнаштарды жандандыруусу абзел.

Афганистандын тышкы саясатынын алгачкы тегерегиндеги өлкөлөр, бул регионалдык жана "Азия жүрөгү" аймагынын өлкөлөрү болуп саналат (Пакистан, Таджикистан, Иран, Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан, Индия, Сауд Аравия, Бириккен Араб Эмираттары, Турция, Кыргызстан, Казахстан, Россия жана Кытай) [2]. «Азиянын жүрөгү» конференциясы (Стамбул процесси) 2- ноябрь 2011- жылы Түркиянын Премьер-министри Реджеп Тайип Эрдогандын демилгеси менен түзүлгөн. Бул процессте Афганистан, Азербайджан, Кытай, Индия, Иран, Казахстан, Кыргызстан, Пакистан, Орусия, Сауд Аравия, Таджикистан, Түркия, Түркменистан и БАЭ өндүү Борбордук Азиянын, Жакынкы жана Ыраакы Чыгыштын, Түштүк-Чыгыш Азиянын өлкөлөрүнүн тышкы иштер министрлери катышты. Бул процессте Афганистандагы коопсуздук жана туруктуулук үчүн аймактык кызматташтык суроолору талкууланды. Процессте региондогу маселелер боюнча жолугушуулар жана сүйлөшүүлөр жүргүзүп келет. Бул болсо, уюмга мүчө өлкөлөрдүн Афганистанда жана бүтүн региондо тынчтык жана туруктуулук маселелеринде бири-бирини колдорун милдеттенип келет.

Ошондой эле, Шанхай Кызматташтык Уюмунун 9-сентябрь 2014-жылы Тажикистандын борбору Душанбе шаарында болгон жылдык саммиттинде Афганистандын экс-президенти Хамид Карзай өз сөзүндө "Афганистан байланыштыруучу көпүрө катары, өзүнүн коңшуларын, аймактык өнөктөштөрүн энергетикалык аймак жана соода жолу менен байланыштырууга өзүнүн тарыхый ролун кайрадан жаратуу үчүн болгон күчүн жумшайт. Бул максатка жетүү үчүн аймактык кызматташтыкты жана "Азиянын жүрөгү" деген Стамбул процессин өзүбүздүн ишибиздин негизги приоритетибиз катары койдук. Стамбул процесси аймактын диалог, ишеним жана кызматташтыкты жаратуунун негизги ылайыктуу платформасы боло алат" [2], деди.

Афганистандын азыркы президенти Мохаммад Ашраф Гани 31 –октябрь 2014- жылы КЭР нын борбору Пекинде болуп өткөн "Азиянын жүрөгү" (Стамбул процесси) аттуу тышкы иштер министрлердин төртүнчү конференциясынын ачылуу аземиндеги сөзүндө "Тынчтык биз үчүн эң маанилүү приоритет. Биз саясий оппоненттерибизди, өзгөчө талибдерди, афгандар менен диалогко киргүүгө чакырабыз, эл аралык өнөктөштөрүбүздү афгандардын тынчтык процесстерини колдоого өтүнөбүз… Афганистан эл аралык коомдордон «кайыр-садага» сурабайт, афгандардын өлкөнү куру аракетинде гана колдоо көрсөтүүнү сурайт… Биз Афганистандан терроризм жана бангизат трафигин башка өлкөлөргө каршы колдонууга жол бербейбиз жана коңшу өлкөлөрдөн бул өлкөдө тынчтыкка жетүүгө чын дили менен жардам берүүгө өтүндү" [3,123].

Жыйынтыктап айтканда, эл аралык мамилелердин түшүнүгү жана өлкөлөрдүн соода-сатык тармагын изилдөө маселелери эл аралык чөйрөдөгү саясий жана коопсуздук мамилелерде Афганистандын драматикалык тагдырына таасирин тийгизет. Башка тараптан, эл аралык мамилелеринде милдеттерди жана колдо бар мүмкүнчүлүктөрдү түшүнүү зарыл, эч бир мамлекет дүйнөлүк саясат жаатындагы түшүнүгү жоксуз жана тышкы саясаттын эң негизги максаты катары, улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылган тышкы саясат доктринасыз дүйнөлүк чөйрөдө карым-катнаш жүргүзө албайт. Өлкөлөрдүн регионалдык жана эл аралык уюмдар алкагында эл аралык терроризмге каршы күрөшүүдө, коопсуздукту сактоодо, улуттук кызыкчылыктардын ишке ашырууда [3,153] өлкөлөрдүн бирдиктүү өз ара саясат жүргүзүүлөрү пайдалуу болуп саналат.

Адабияттар

1. Афганстан Ислам Республикасынын тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктоо жаатындагы сессия, Махмуд Сейкал, Кабул [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.bbc.co.uk/persian/afghanistan/2012/12/121220_ zs_afghan_foreign_policy.shtml](http://www.bbc.co.uk/persian/afghanistan/2012/12/121220_zs_afghan_foreign_policy.shtml) . - Заглс экрана. 2012. 20.12.Афганистандын тышкы саясатынын кодификациясы, http://dari.irib.ir/news *29-май, 2008.*

2. Ашраф Гани президенттин инаугурация убагындагы сөзү, президенттик кан сарай, [Электронный ресурс]. – Кабул, [http://president.gov.af/fa/news/president-karzais-statement-at -14th-council-of-heads-of-the-shanghai-cooperation-organization](http://president.gov.af/fa/news/president-karzais-statement-at-14th-council-of-heads-of-the-shanghai-cooperation-organization). - 2014.

3. Кайымоглу, М.И. Кыргыз жана Афган элдери байыркы кошуналар- ааламдашуу шартында ажырагыс достор [Текст]: М.И. Кайымоглу. – Б, 2016. - 123 б.

4. Махмуд, С. Афганистандын тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктоо жаатындагы сессия [Текст] / Кабул, 20 декабрь, 2012.

УДК 316.2.

Медведева Анжелика
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Институт социальных наук
Докторант (PhD.), направление "Коммуникации"
E-mail: anjelika.kg@gmail.com
Бишкек, Кыргызстан

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ В РАБОТАХ ИРВИНГА ГОФМАНА

ИРВИНГ ГОФМАНДЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ НЕГИЗГИ КӨЗ КАРАШТАР

BASIC IDEAS IN THE WORKS BY ERVING GOFFMAN

***Аннотация**: В статье рассмотрены основные концепции американского социолога Ирвинга Гофмана на примере анализа некоторых его фундаментальных работ. Автором выявлены общие закономерности в изучении человека в обществе, где фокус внимания направлен на поведение индивида в социальной жизни города.*

***Ключевые слова:** Коммуникативное пространство, индивид, урбанистическое общество, фрейм, самоидентификация.*

***Аннотация**: Бул макалада америкалык социолог Ирвинг Гофмандын фундаменталдуу иштерине таянган негизги концепциялар каралган. Автор индивиддин шаардын коомдук жашоосундагы жүрүм-турумуна басым жасап, адамдын коомдогу жашоосунун жалпы законченемдүүлүктөрүн ачыктап берет.*

***Түйүндүү сөздөр:** Коммуникативдик мейкиндик, индивид, урбанистикалык коом, фрейм, өзүн-өзү аныктоо.*

***Annotation:** The fundamental conception of the American sociologist Erving Goffman, based on the analysis of some of his works, is examined in this article. The author outlines some patterns in studying of individuals in the society, focusing on the behavior of the humane in the social City life.*

***Key words:** Communication Area, Individual, Urban Society, Frame, Self-identification.*

Ирвинг Гофман – американский мыслитель, социолог. Одна из самых неоднозначных и интересных фигур на арене социологии XX века. Его концепция сложно отнести к определенному течению. Традиционно его относят к символическому интеракционизму, хотя в его работах можно отыскать и черты структурализма, и аналитической философии, и социальной этологии… Но бесспорно то, что в фокусе своего зрения Гофман держит социальную жизнь современного общества. Изучая поведение индивида в условиях жизни урбанистического общества, а также феномен формирования поведения человека, его жизни самой городской культурой, Ирвинг Гофман делает неоценимый вклад и в психологию, наполняя слова У. Шекспира «Весь мир – театр…» практическим смыслом. Социолог в своей концепции рассматривает человека в обществе через призму систем фреймов. Городское общество или даже, точнее сказать, урбанистическое современное общество играет своего рода определяющую роль в течении повседневной жизни человека, уклада его жизни, формирования лингвистических, поведенческих и коммуникативных особенностях современного городского человека, а также формирования новых направлений современной «элитарной» культуры, ее приближение, внедрение в жизнь общества, и более того ее трансформация, приобретение признаков культуры «потребления».

На сегодняшний день все более возрастает интерес к работам Ирвинга Гофмана в связи с стремительным изменением культуры городского пространства, изменением уклада жизни человека, его самоопределении в обществе и поведенческих характеристик.

Исследования американского социолога все больше актуальны среди психологов в применении в их повседневной практике. Автор статьи поставил перед собой цель с помощью анализа работ исследований Гофмана выявить тенденции влияния общества на самоидентификацию индивида, тем самым установить прямую связь между социальными исследованиями и практической психологией.

В своей фундаментальной работе «Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта», 1974 года автор анализирует повседневную жизнь человека через «фреймы», которые определяются ситуацией и поведением других акторов коммуникации. В понятие фрейма Гофман вкладывает представление сразу нескольких терминов, таких как: маски, зрители, игра, вовлеченность и т.д. Непосредственный анализ взаимодействия людей, метод, являющийся основным в символическом интеракционизме, есть необходимость для понимания или объяснения социального поведения людей. Ряд исследователей, в том числе и Джон Мид [8], чья концепция подхода к изучению социальной интеракции человеком используется и у Гофмана, выдвигают подход анализа человеческого межличностного взаимодействия как определяющего фактора, формирующего как само общество, так и индивидуальное сознание конкретно каждого человека. В книге «Ритуал взаимодействия» Гофман рассматривает межличностную коммуникацию шире, чем просто межличностное общение, формирующее процессы в обществе, но как к символичной коммуникации, языку, ролевому поведению и т.д. Определяющим поведение индивида в обществе служит так же символы принадлежности к классовым слоям, либо к профессиональным. Статусные символы явно влияют на восприятие человеком социального мира в той или иной плоскости, и служит определяющим фактором в его социальном поведении или отношении к другим индивидам внутри группы, обладающими теми или иными символами [3]. Дополняет его творческую и научную деятельность исследования социального пространства [7]. В данном формате рассматриваются межличностные отношения в условиях индивидуального территориального «пространства», на которое претендует каждый человек для комфортного существования, ощущая себя «хозяином» своей территории, для создания и поддержания своей идентичности. Несколько более широкое значение в понятие «коммуникативного пространства» автор вкладывает идентифицируя человека не только в условиях конкретных коммуникативных ситуациях, но и присваиванию «городу», помимо урбанистической и экономической функции, так же черт единого коммуникативного пространства. В данном аспекте формирующим коммуникативное поведение человека служат не только определенные группы или классы, но также и организация физического пространства (кафе, культурные мероприятия, финансовые и экономические учреждения).

Основным методом в своих исследованиях Гофман использует метод качественного анализа на основе наблюдения, объектом которого является взаимодействие людей в межличностных коммуникациях в обществе, обусловленными территориальными ограничениями или характеристиками, социальными, характеризующимися статусом, профессиональной принадлежностью и конкретным ситуативным взаимодействием. Социолог активно использует как художественную литературу, так и прессу для исследований. Он видит «необычное» в обычном поведении и рутинной повседневной жизни человека». Предлагает «драматургический подход», в котором уподобляет жизнь человека спектаклю и сыгранным ролям, определяющими его повседневное поведение и презентацию себя в обществе, по сути характеризуя личность человека «масками». Этот подход, наряду с территориально идентификацией личности подхвачен современными как социологами, так психологами и антропологами, активно используется в теоритических исследованиях и в практической психологии.

Для анализа повседневной реальности Гофман активно использует систему фреймов, концепцию которых он изложил в своей фундаментальной работе «Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта», 1974. С английского frame трактуется как рамка или форма, но по сути в аспекте социологического подхода имеет широкий круг понятий, касающийся структурирование ситуаций. Гофман же характеризует восприятие реальности через призму интерпретативной схемы, в которой явно прослеживается как личностный опыт, так и коллективный. Реальность повседневной жизни понятна для одного или группы индивидов, благодаря системе фреймов, которые и наполняют саму реальность смыслом для индивида. Таким образом, любое поведение человека (патологическое или типичное) можно подвергнуть фрейм-анализу в любой типовой ситуации. Структура человеческого взаимодействия, согласно классической системе интерпретирования отправитель-сообщения-адреса, рассматривается у Гофмана с точки зрения порядка взаимодействия индивидов, образуя тем самым цепочку вербальных и поведенческих фреймов, определяющих взаимодействие человека с социальной структурой общества или с индивидуумами в определенной ситуации повседневной жизни в обществе. Анализ фреймов несколько отличается от обычного анализа коммуникативных блоков человека, так как любой индивид одновременно представляет несколько идентификаций себя и своей личности, и каждая создает свое социальное взаимодействие. Другими словами, человек играет сразу несколько ролей, и каждая роль определяет его самопрезентацию в той или иной плоскости или перспективе в один и тот же момент взаимодействия. Фрейм-анализ помогает установить перспективу социальной интеракции, что необходимо для выявления информативной функции разговора, либо драматургической постановки своей роли перед публикой. Согласно исследованиям Гофмана, зачастую рассказчик несет именно эту функцию, то есть создает в рамках разговора свой собственный фрейм. То есть, участники разговора, используя лингвистические элементы для достижения своих определенных целей, переключаются на самопрезентацию, что определяет и собственно поведенческую стратегию и восприятие адресатом информации через призму символичных элементов разговора, статуса, образа и роли. Отсюда вытекает плотная связь двух

понятий: речь как действие, и действие как результат речи. Это значит, что не только реальность формируется посредством лингвистических единиц, но и использование слов в разговоре определяется реальностью, определенными правилам, включающимися в определенный фрейм. Исследуя фрейм-разговоры Гофман выделяет определенную поведенческую особенность участников разговора. Они подчиняются своеобразному негласному договору или правилам, то есть сам разговор и выбор лексических единиц подчинены обеспечению сохранности установленных границ или ритуалов. Создается определенный фрейм, мысли, желания, чувства, даже намерения человека они вне этого фрейма. По сути разговор несет в себе функцию выполнения негласного соглашения или ритуала. Гофман предлагает исследовать разговор, в частности неформальный не только в проекции анализа ролей или масок его участников, но быстро меняющимися отрезками фреймов, которые сменяют друг друга, повторяются, могут не нести никакого смысла. Постоянное фреймирование приводит к тому, что люди воспринимают такую реальность механически. Фабрикации и переключения разрушают первоначальный фрейм, что может привести к социальной деорганизации или к обману (как с благими намерениями, так и с манипулятивными или эксплуататорскими). Неформальная беседа чаще подвержена искажениям, так как ее участники следу установленным фреймам, переключаются и фабрикуют разговор, в последствии домысливают истинные чувства и мысли его участников. Неформальный разговор близких людей в значительной мере отличается от неформальной беседы малознакомых. Общение знакомых фокусируется не на истинной близости, а на воссоздание имитации близости. При условии, когда в разговор близких людей вступают третьи лица, они видят и воспринимают ситуацию, определенную фреймом, им скрыта подоплека разговора, которая понятна участникам с установленными взаимоотношениями. Таким образом фреймы помогают оптимизировать общение или разговор, регулировать или создавать деятельность, определять его диапазон. Сюда относятся как рамки приличия, причем каждой ситуации свои границы дозволенного, так и определение «адекватности» участника разговора. Более того, с помощью фреймов участники разговора регулируют свою вовлеченность и концентрацию. В дополнение фреймы регулируют начало и конец разговора с помощью определенных речевых конструкций. По мнению Гофмана рамочная структура разговора делает понятным разговор только в условиях установленных правил и ограничений. Однако Ирвинг Гофман в анализе фрейма разговора придерживается линии исследования феномена разговора, учитывая возможности участника разговора преподносить себя, надевая маски и играя роли в перспективе отношений и взаимодействия участников. Немалое внимание уделяется нарушениям фреймов и фабрикациям, которые создают определенные предпосылки к деорганизации социального поведения.

«Социальная драматургия» как концепция поведения человека в повседневной жизни впервые раскрыта Ирвингом Гофманом в книге «Представление себя другим в реальной жизни». Согласно ней, участники реальных повседневных действий рассматриваются как актеры, играющие определенные социальные роли. Ученый исследует взаимодействие личности в рамках общественных интеракций через призму вопросов: «Как мы представляем свое Я окружающим?» или «Какой Я является нашей сущностью, настоящим?» Согласно драматургическому подходу жизнь походит на спектакль, личность – это совокупность стилей и ролей в этом спектакле. Есть исполнители ролей, настолько увлекающиеся самой ролью, что теряют границу между ней и своей идентичностью. Есть и противоположно таким, люди, которые настолько разделяют себя и роли, что жизнь представляется им фальшью или цинизмом [4]. Люди познают друг друга через эти роли. В описании техник Гофман использует театральную терминологию. Человек, участвуя в социальной интеракции, с помощью понимания и осознанного использования ролей во взаимодействии с партнером может спроектировать дальнейшую перспективу разговора, смоделировать ее, путем вписывания себя и своей роли в рамки разговора или ожидания собеседника, тем самым представив себя в более выгодном свете или просто в нужном ему на момент разговора. В данном аспекте процесс социального взаимодействия трактуется Гофманом как приспособление человека к ситуации. Рисуя маску, человек создает себе определенную реальность, представляя миру послание через призму этой роли, но по сути человек вбирает роль или маску не всегда из соответствия «удобства» ситуации, но и выбирая желаемое лицо, которое максимально близко соответствует его внутреннему состоянию или желанию быть интерпретированным именно через призму определенной маски. Исполнение роли вживается в натуру человека и стает неотъемлемой частью самой личности. По мнению Гофмана, сам выбор маски говорит многое о самом человеке и несет в себе определенную информативную функцию. Здесь интерес автора направлен непосредственно на послания. То есть вне зависимости от роли или вовлеченности в актера в роль, человек сознательно или бессознательно несет определённое послание реципиенту. В данном случае фокус внимания находится вне фрейма разговора. Более того, на процесс разговора и на отношения его участников часто оказывают влияние статусные символы и символы уважения [3]. То есть человек в той или иной степени структурирует процесс разговора внутри фрейма, в соответствии с принадлежащим участникам статусным символам. С одной стороны, информация, которую они несут лежит вне фрейма, но с другой стороны, участники коммуникации могут строить фреймы в соответствии с этими символами. В данном случае послание передается непосредственно через символы. Существуют техники определенного рода манипуляций на статусных символах. В ситуации, когда «… символы будут использованы «мошенническим» образом, то есть будут обозначать статус, которым претендующее лицо на него не обладает», происходит ложная интерпретация символа. Что касается профессиональных символов, манипуляция более трудноосуществима в силу защищенности данных символов регламентом, правилами и юридической стороной. Подытоживая данный контекст само-

презентирования через символы, роли, маски можно сказать, что личность неразрывно связана с данным проявлением в коммуникации, не только в силу личностного неотделения себя от презентации себя, но и от самой природы значения личности.

Определяющим фактором в выборе масок, ролей или фреймов является среда «обитания» и «коммуникации» человека. Поведенческие репрезентации человека из городского общества существенно отличаются от деревенского. Ключевую роль играет как уклад жизни, так и вектор направления развития самого общества. Сравнивая городское общество столетней давности и современное, заметно прослеживается изменение вектора развития, что оказывает прямое воздействие на смену поведенческих характеристик человека, на формирование лингвистических и коммуникативных особенностей, выбор фреймов, ролей и масок, а также формирование нового направления современной «элитарной» культуры, ее «приближение к народу», внедрение в жизнь общества, и более того ее трансформация, приобретение признаков культуры «потребления». Таким же образом меняется и уклад жизни городского человека, в повседневности «рабочего» высвобождается время на коммуникации, которые осуществляются в современном городе преимущественно в местах общепита или специально отведенных для отдыха и общения (парки, скверы, торговые центры). Появляется новый слой общества, осуществляющий работу сферы услуг и развлечений. Часть элитарной культуры стремится быть ближе к финансам, соответственно навстречу к народу, приобретая черты «потребительской». Таким образом происходит смена финансовых потоков и культурной дислокации, что существенно влияет и на облик города в целом. Рядовой человек становится не просто «наблюдателем», но «участником». Этому способствуют организованные «флешмобы» деятелей культуры (работники сферы оперы, балета), выставки высокой художественной современной школы на улицах города, в метро, аэропорту и т.п. Индивид в условиях нового индустриально-культурного общества приобретает новые образы и стереотипы поведения. Происходит его самоидентификация в условиях нового городского общества, соответственно индивид принимает групповые цели, социальные нормы, установки, идеалы, принятые в данном обществе, как свои личностные, что формирует новые фреймы в его коммуникациях, и поведение в повседневности [6]. Культурные мероприятия вызывают вовлеченность людей в общественную жизнь, привлекая финансы в эту сферу, закрепленность же территориальная меняет саму структуру и архитектуру города, и его восприятие обществом [5].

Концепция изучения человека и общества, их взаимодействия и идентификация человека в изменяющемся мире Ирвинга Гофмана заметно отличается от общепринятых стандартов развития в социологии, что зачастую служит поводом для дискуссий, но и является основополагающим новых течений и направлений в области социологии. Однозначно то, что основной интерес Гофмана лежит в социальной жизни современного городского общества. Трудно переоценить вклад социолога не только в свою сферу изучения, но и в психологию. Рассматривая человека через систему фреймов, призму социальных ролей, Гофман задает направление современной психологии, в которой посредством гармоничной самоидентификации человека в общественной жизни преследуется цель достигнуть душевного равновесия, так как жизнь и внутренний мир индивида неразрывно связан с социальной жизнью в условиях города. Современное урбанистическое общество напрямую влияет на состояние и самовыражение личности, определяя ключевые направления развития города как архитектурного, культурного и коммуникативного пространства, подчиняя сегодня его законам потребления.

Литература

1. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / Пер. с англ. / Под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой. М., 2003. С.- 752.

2. Гофман Э. Ритуал Взаимодействия. Очерки поведения лицом к лицу. /Пер. с англ./ Под ред. Н. Н. Богомоловой и Д. А. Леонтьева. М., Смысл, 1967. С. – 318.

3. Гофман Э. Символы классового статуса, Логос 4-5 (39), 2003. С. – 42-53.

4. Гофман И. Представление себя другим в реальной жизни. /Пер. с англ. А. Д. Ковалева/ М.: Канон-Пресс-Ц. Кучково поле, 2000г., С. – 304.

5. Санина А.Г. «Город Знаний» как пространство интегративного взаимодействия науки, образования и бизнеса. Город меняющийся: Траектория развития и культурные пространства. сб. ст. Пермь: Пермский филиал НИУ ВШЭ, 2011. С. - 35 – 48.

6. Чернявская О. С. Город как коммуникативное пространство.Город меняющийся: Траектория развития и культурные пространства. сб. ст. Пермь: Пермский филиал НИУ ВШЭ, 2011. С. – 24-34.

7. Goffman E. Relations in Public: Microstudies of the Public Order. – New York: Basic Books, 1971., Pp. – xvii + 396.

8. Mead G.H. Mind, Self, and Society. Chicago: Chicago University Press, 1934. P –175.

УДК 321:32.7.3

Бахадур Мажиди
К. Карасаев атындагы БГУнун
аспиранты

БОРБОРДУК АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИ МЕНЕН АФГАНИСТАНДЫН ӨЗ АРА КЫЗМАТТАШТЫКТАРЫ: КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНА КАРАТА ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аннотация: *Афганистандын геосаясий маанилүүлүгү Борбордук Азиянын стабилдүүлүгүнө, өнүгүүсүнө жана ошондой эле келечек коопсуздугуна түздөн-түз таасирин тийгизет. Бүгүнкү күндөгү регионалдык кызматташуудагы эң негизги максат, бул Афганистанды реконструкциялоо процесси абдан актуалдуу болуп саналат.*

Түйүндүү сөздөр: *Борбордук Азия, Афганистан, Кыргызстан, регионалдык кызматташтык.*

Аннотация: *Геополитическое значение Афганистана для стабильности Центральной Азии, а также развитие и прямое влияние на безопасность будущего. Сегодня главная цель регионального сотрудничества, очень важно в процессе реконструкции Афганистана.*

Ключевые слова: *Цнетральный Азии, Афганистан, Кыргызстан и региональное сотрудничество.*

Annotation: *Afghanistan's geopolitical importance to the stability of Central Asia, as well as the development and direct impact on the security of the future. Today, the main goal of regional cooperation, it is very crucial in the process of the reconstruction of Afghanistan.*

Keywords: *Central Asia, Afghanistan, Kyrgyzstan, and regional cooperation.*

Афганистандын геополитикалык маанилүүлүгү ачык-айкын, ошондуктан бүткүл Борбордук Азиянын стабилдүүлүгүнө жана өнүгүүсүнө өлкөнүн келечектеги коопсуздугу өтө маанилүү болуп эсептелет. Бүгүнкү күндөгү регионалдык кызматташуудагы эң негизги максат бул Афганистанды реконструкциялоо процесси абдан актуалдуу болуп саналат.

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн Афганистан менен болгон аймактык кызматташуунун азыркы абалын талдоо жана НАТО (Түндүк атлантикалык келишим уюму) аскерлеринин Афганистандан чыгып кетүүсүнөн улам күтүлүүдөгү ар кандай окуялар жана бүткүл аймактык жана эки тараптык Кыргызстан жана Афганистан ортосундагы кызматташуунун перспективалары белгиленген.

Бүгүнкү күндө НАТОнун аскерлеринин (2014-жылдан баштап) Афганистандан чыгып кетүүсү өлкөнүн өнүгүүсүнө гана эмес, жалпы регионго жана Кыргызстанга өз таасирин тийгизери да белгилүү. Кандай таасир экендиги, өткөн эки жыл ичинде (жыл сайын) Афганистандын түндүгү Борбордук Азия өлкөлөрүнө коңшу Кундуз шаарынын Талибандар бийлиги тарабынан басып алынышы Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн коркунучтуу экендигин өкмөт башчылары айтып келүүдө. Бирок, Кыргызстан азыркы убакта Афганистан аркылуу келе турган коркунуч жана чакырыктарга каршы эки жана көп тараптуу деңгээлде алдын-ала сактоочу ар кандай чараларды колдонуусу абзел. Кыргызстандын Афганистан Ислам Республикасы менен болгон мамилесиндеги кызыкчылыктары эки тараптуу жана ошондой эле көп тараптуу жаатта камтылган. Ошондуктан 2013-жылдын 6-мартында Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитети жана Афганистан Ислам Республикасынын Улуттук коопсуздук боюнча башкы башкармалыгы өз ара түшүнүшүү жана кызматташтык жөнүндө меморандумга Кабул шаарында кол коюшкан [2,90].

Афганистан менен болгон эки тараптуу жана аймактык жолугушууларда коопсуздук маселелерин гана талкуулабастан, кызматташтык маселелерине да көңүл буруу зарыл. Афганистанда кырдаалды жакшыртуу жана коопсуздукту орнотуу үчүн, бул өлкө менен экономикалык кызматташтык жүргүзүү өтө маанилүү. Эмнеге дегенде, региондо жайгашкан мамлекеттер (өзгөчө Түштүк Азия менен Борбордук Азия мамлекеттери) Афганистанды дагы камтыган эл аралык соода-сатык жана ошондой эле регионалдык потенциалга ээ боло турган (мисалы: КАСА-1000, Улуу Жибек жолунун кайрадан куруу долбоорлору ж.б.) чоң долбоорлордун активдештирүүсү пайдалуу болуп саналат. Региондо жайгашкан өлкөлөр бири-бирилери менен экономикалык жана соода-сатык байланышты күчөтсө жана ага маани берсе, бул чөйрөдө ар бир өлкө өз кызыкчылыгы да болгондуктан саясий жана коопсуздук маселелерден жүз кайтарып, жалпы шериктеш бирдиктүү регионалдык кызыкчылыкка баа берет.

Борбордук Азия мамлекеттери менен Афганистандын өз ара кызматташтыгына байланыштуу төмөнкү тармактарга көңүл буруу керек:

• Айыл-чарба жаатында, курулуш каражаттарын, текстиль жана мебелди экспорттоодо эки тараптык мамилелерди өнүктүрүү;

• Борбордук Азия жана Афганистан мамлекеттеринин катышууларынын негизинде ар кандай маданий жана тарыхый демилгелердин пайда болушуна көмөк көрсөтүү жана аларды өнүктүрүү;

• Афганистан байкоочу катары катышкан ШКУнун Парламенттер аралык ассамблеясынын жыйындарында жогоруда айтылып өткөн маселелерди талкуулоо.

Борбордук Азия регионунда коопсуздук маселелерин жана Афганистандагы абалды талкуулоого багытталган эң маанилүү интеграциялык форумдар экиге бөлүнөт: Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) жана Жамааттык Коопсуздук Келишим Уюму (ЖККУ). Аталган эки уюмга акыркы убакта (2011- ж.) "Стамбул процесси" дагы кошулган. Бул уюмдун эң негизги милдеттери бул коопсуздук көйгөйлөрүн чечүү жана аскердик-саясий жаатта кызматташуу болуп келет.

Афганистандын өлкө ичиндеги абалына көптөгөн мамлекеттер ар кандай таасирлерин тийгизип келишет. Афганистан Түштүк Азиядагы регионалдык өнүктүрүү ассоциациясынын, Экономикалык кызматташуу уюмунун жана башка уюмдардын мүчөсү болуп саналат. Афганистан, өз учурунда Кытай жана АКШ үчүн регионалдык коопсуздук маселелерди талкуулоо максатында эң ылайыктуу аянтча катары саналат. Анткени, башка аймактарда эки өлкөнүн кызыкчылыктары бири-бирине дал келбеши толук мүмкүн.

Бүгүнкү күндөгү эң негизги маселе бул азыркы Афганистан өкмөтү жана талибдер ортосунда келишим түзүү болуп саналат. Бирок, аталган жааттагы талибдер менен келишим түзүү программалары эч кандай перспективасы жоктой көрүнөт.

Афганистандын келечеги тууралуу ар кандай варианттар сунушталат. Алардын ичиндеги радикалдуу сценарийи бул өлкөнү жарандык согуштан кийин экиге бөлүп салуу. Орточо варианты – согуштуу улантуу. Андан да орточороогу – Пакистан жана Колумбиянын тагдырын кайталоо, б. а. өлкөнү борборлоштуруу жана кээ бир территориялардын толук контролсуз калышына жол берүү.

Коопсуздук маселелери

Афганистан өзүнүн курал күчтөрү аркылуу кандай деңгээлде талибдерге каршылык көрсөтүүсү бүгүнкү күндө белгисиз болуп келет. Ири шаарларды жана аларга жакын жайгашкан территорияларды өлкөнүн түндүк тарабында кармоо варианттардын бири катары сунушталат. Армиянын таасирдүүлүгү түздөн-түз борбордук жана аймактык саясий күчтөрүнө көз каранды.

Экономикалык өнүгүү

Айрым изилдөөлөрдүн негизинде Афганистандын ИДП (Ички Дүң Продукт) көлөмүнүн 90 % тышкы каржылоону жана аскердик чыгымдарды түзөт. Дүйнөлүк Банктын изилдөөсү боюнча (графикти караңыз) ИДПга карата абсолюттук жана пайыздык тышкы каржылоо көрсөткүчүндө акыркы он жыл аралыгында жогору өскөн [1].

Кыргыз Республикасы менен Афганистан Ислам Республикасынын кызматташуусунун перспективдүү жааттары:

• коопсуздукту камсыздоо (терроризм, наркотрафик, диний радикализмди жайылтуу жана б.у.с. менен күрөшүү);

• энергетика (Афганистанга импорттоо);

• жүктөрдүн транзити жана транспорттук кызматтар;

• билим берүү (саясат таануу, медицина, бажы тармагы, туризм ж.б. у.с.);

• куруучулук жана тигүүчүлүк бизнестери.

Афганистан өзүнүн географиялык жайгашуусунан улам Борбордук Азиялык өлкөлөргө жакын жайгашып, бүгүнкү күндө регионалдык процесстеринин негизги мүчөсү болбосо дагы, жок дегенде өзүнүн олуттуу таасирин көргөзө алат.

Кыргызстан узак мөөнөттүн аралыгында Афганистан менен эки тарапка тең пайдалуу, эң маанилүү жана артыкчылыктуу багыттарда кызматташууга өз даярдыгын билдирип келген. Аталаган кызматташуу энергетика өнөр жайын, транзит жана жүктөрдү ташуу, адистерди ар кандай тармактарда окутуу, электр энергиясын сатуу жааттарын өзүнө камтыйт [3]. Атап айтканда, ЕККУнун Академиясында (*OSCE*) Афганистандан келген студенттер билим алышат. ЕККУ тарабынан көрсөтүлгөн жардамдын негизинде Кыргызстандын Мамлекеттик бажы кызматы афган адистерине кайра даярдоо жана тажрыйба алуу курстарын өткөзүп келет.

Бүгүнкү кырдаалда, Афганистан жана Кыргызстан ортосунда коопсуздукту камсыздоо - эң негизги маселелерден. Эң биринчиден, Кыргызстан Афганистан менен эффективдүү бирге аракеттешүү үчүн биринчи кезекте өлкө ичиндеги саясий туруктуулукту камсыздоосу абзел. Экинчиден, Кыргызстанга Афганистан менен кызматташуусу үчүн мүмкүнчүлүк бул Афганистандын өзүндөгү стабилдүү абал.

Учурдагы кырдаалдан улам Кыргызстан азыркы убакта Афганистан менен болгон өз ара аркеттешүүсүндө билим берүү жана гуманитардык жааттарга көңүл буруусу зарыл. Афганистанга кесиби куруучу, мугалим, медик жана экономист болгон жумушчуларды жөнөтүү жана кызыктырган тармактагы адистер менен алмашуу.

Кыргыз Республикасы менен Афганистан Ислам Республикасынын эки тараптуу кызматташтыктын механизмдери:

• эки тараптуу өкмөттөр арасындагы консультациялар;

• аскердик-саясий өз ара аракеттешүү;

• соода-экономикалык бирге аракеттешүү.

Кыргызстандын Кабулдагы элчилигинин ачылуусу эки өлкөнүн карым-катнаштарынын активдешүүсүнө жана өнүгүүсүнө оң кадам катары саналды. 2013-жылдын 21-июнунда КРдын Афганистандагы жаңы элчиси А. Абдуразаков Афганистан президенти Хамид Карзайга ишеним грамотасын тапшырды. Афган президенти кыргыз дипломаты менен болгон маегинде, эки өлкө аталган элчилик аркылуу келечекте ар кандай тармактарда өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн белгилеп, жакынкы арада Бишкек-Кабул аттуу пассажирдик түз авиарейстин ачылышына үмүт артаарын билдирип кетти [4].

Жыйынтыктап айтканда, терроризм тынчтыкты бузуучу курал жана терроризмдин эң негизги максаты өлкөлөрдөгү диний, маданий, коомдук каада-салттарды жок кылуу. Эл аралык терроризм дүйнөдөгү экономикалык жактан артта калган региондордо кулач жаюуда. Ал эми өнүккөн өлкөлөрдө болуп жаткан терроризм көрүнүштөрү айрым күчтөрдүн жасалма түрдө уюштурган иш-аракеттеринин натыйжасы болууда. Борбордук Азия мамлекеттери менен Афганистандын регионалдык кызматташуусу, коопсуздукту сактоо жана азыркы абалын жакшыртуу негиз болуп келет [2,126]. Акыркы күндөрдө Афганистанда согуш стратегиясы түштүктөн түндүккө багыт алып келет. Бул болсо регионалдык жана эки тараптык (Кыргызстан менен Афганистан ортосунда) кызматташуунун канчалык зарылдыгын белгилейт.

Адабияттар

1. *Anthony. C. Afghan economics andoutside aid. [Электронный ресурс]. – Draft paper. Center for Strategic and International Studies. http://csis.org/files/publication/130327_afghan_war_in_2013_vol_II.pdf. Апрель, 2013.*
2. *Кайымоглу, М.И. Кыргыз жана Афган элдери байыркы кошуналар- ааламдашуу шартында ажырагыс достор [Текст]: М.И. Кайымоглу. – Б., 2016.*
3. *Кыргыз Республикасы жана Борбор Азия өлкөлөрү: 2014-жылдан соң. С.Адамкулова, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министринин орун басары. Коомдук саясат институту. 14-февраль, 2013.*
4. *Посол Киргизии в Афганистане вручил верительные грамоты. [Электронный ресурс]. – Аргументы. Ру маалыматтык агенттиги, http://argumentiru.com/society/2013/06/263177?type=all#fulltext. 21 июня 2013.*

Саидов Алихон
Курган-Тюбинский государственный университет им. Носира Хусрава

ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ И ДЕМОКРАТИЯ

POLITICAL REGIME AND DEMOCRACY

***Аннотация**: Автор в данной статье рассматривает типы политических режимов, а также различные точки зрения политологов о демократии. В политическом режиме главную роль играют взаимоотношения законодательных и исполнительных органов.*

***Ключевые слова:** политика, демократия, государство, режим, правительство, правление, свобода, партия, монархия, политический.*

The author in this article considers the types of political regimes and different politicians points of view on democracy.

In political regime the main role play interactions and relations of legislative and executive bodies.

***Key words:** politics, democracy, state, regime, government, governing, freedom, party, monarchy, political.*

Под политическим режимом обычно понимают систему конституционных (законных) порядков и конкретное воплощение этой системы на практике. Содержание политического режима включает важнейшие вопросы, способствующие раскрытию сущности этого понятия. Это, прежде всего, способы и порядок формирования представительного учреждения (избирательная система), вопросы взаимоотношения между палатами представительного органа и др. [1.604].

В современных условиях политологи выделяют два больших типа политических режимов: демократический политический режим и антидемократический политический режим. В свою очередь демократический политический режим имеет такие подтипы как: президентское правление и парламентские режимы. А парламентский режим состоит из трех главных типов: это однопартийное большинство в парламенте, т.е. когда одна партия построена настолько сильно, чтобы образовать правительство; это парламентская коалиционная система, когда кабинеты формируются на основе коалиций различных партий, из которых ни одна не является абсолютным большинством в парламенте; наконец, это консенсуальный парламентский режим, который существует за счет регионального или этнического большинства из явного и равного количества представителей от обеих языковых групп.

Важнейшим аспектом в содержании политического режима является вопросы взаимоотношения между законодательной и исполнительной властью, между центральными и местными органами власти, проблемы положения и деятельности органов подавления в государстве. Сущность политического режима также включает проблемы реальных прав и обязанностей граждан, положение, влияние и условия деятельности политических партий, массовых общественных организаций и др. Чаще в качестве критериев содержания политического режима избран в основном принцип, который основывается в оценке методов и техники проведения государственной политики. В течение долгого времени в советской литературе политический режим в классово-антагонистическом обществе обычно определялся как система методов осуществления власти отрицающая состояние демократических прав и свобод, отношение органов власти к правовым основам их деятельности. Известно, что конкретные формы правления государства обычно не подразделяются на монархический и республиканский. Но практика показывает, что такой подход не исчерпывает всего многообразия форм правления и их проявлений: так, монархическая Швеция более демократична, чем иная республика, например, Пакистан. Именно в связи с этим было введено понятие «политический режим». Политический режим тесно связан с такими понятиями как «тип государства», «форма государственного правления», «форма государственного устройства» и т.д. Ведь известно, что например, изначально Русь можно рассматривать как единое раннефеодальное государство, правителем, которого являлся князь Руси. Но по типу государства Русь была феодальной державой, по форме государственного правления - монархией, а по форме государственного устройства - реальной унией, т.е. объединением, союзом государств. Но между этими понятиями есть сложнейшие взаимосвязи, взаимообусловленности.

Многие политологи определяют само понятие «демократия» только приняв как данность демократичность и недемократичность режима.

Польский политолог Е.Вятр предлагает определять демократичность режима по трем характеристикам.

Первое - честные, соревновательные, регулярно проводимые выборы. Под этим словом «соревновательные» понимается, отличие различных групп или индивидуумов, свободно выставлять свою кандидатуру. Выборы, считает он, не будут соревновательными, если одни группы (или индивидуумы) имеют возможность участвовать, а другие ее лишены. Выборы считаются честными, если нет махинаций, и есть специальный механизм честной игры. Е.Вятр считает, что выборы бывают нечестными, если бюрократическая машина принадлежит одной партии, даже если эта партия относится терпимо к другим партиям во время выборов. Используя монополию на средства массовой информации, стоящая у власти партия может влиять на общественное мнение до такой степени, что выборы нельзя уже называть честными. Это считает он, первая характерная особенность демократии.

Второе - правительство рождается из выборов. Для развития демократии недостаточно регулярно проводить выборы, необходимо, чтобы она опиралась на выборное правительство. В Латинской Америке, утверждает Е.Вятр, выборы проводятся часто, но многие латиноамериканские страны находятся вне демократии, так как наиболее распространенный способ смещения президента - военный переворот, а не выборы. Поэтому необходимое условие демократии - смена правительства в результате выборов, а не по желанию некоего генерала.

И третье - демократия защищает права отдельных личностей и меньшинства. Мнение большинства, выраженное демократическим путем во время выборов, это лишь необходимое условие демократии, однако отнюдь недостаточное. Лишь сочетание правительства большинства и защита прав меньшинства составляют демократию. Если же в отношении меньшинства применяются дискриминационные меры, считает Е.Вятр, режим становится недемократичным, независимо от честности выборов и смены законно избранного правительства. [2.57].

Отношения авторитарного государства к стремящимся к автономии элементам гражданского общества строится в ключе антагонистической парадигмы. В этой связи, главный социальный продукт, порождаемый авторитарной моделью государственного управления - это авторитарное сознание. Его отличают склонность мыслить вне пределов нравственно-правовых категорий, отсутствие критического отношения к неправовым акциям государственной власти, податливость манипулятивному давлению господствующих идеологий, угодливая покорность силе субъектов автократического правления [3.102].

В отличие от тоталитаризма автократия - это категория, которая включает в себя многое из того, что не является ни демократией, ни тоталитаризмом, в силу этого такие системы трудно определить.

В нынешних условиях авторитарная система означает: установление института личной власти, резкое ослабление прерогатив парламентских, других демократических институтов, попытки лавирования между различными классами при сохранении, в общем и целом господства монополий. Эти режимы сегодня редкость, но возможность их установления не исключена.

Для эпохи авторитарного режима характерны всеобщая боязнь, атмосфера подозрительности и неуверенности. Свободное общение людей заменяется функциональными связями, и служебная и внеслужебная обстановка отличаются напряженностью. Вера, веками царившая в общении между людьми, вера в добро, правду, справедливость будет поставлена под сомнение. Это с неизбежностью рождает двуличие, лицемерие. Дети с детства приучаются к «двойным» истинам - одной в узком домашнем кругу, когда можно говорить от сердца, не таясь, другой на людях - от ума, заученное «нужное». Эти дети подрастают, кто-то станет рабочим или ученым, директором завода. И все, или почти все,- с изломанными душами и трагическими судьбами. Они помнят страх - свой собственный, еще больше - страх родителей, ночные уводы в неизвестность друзей семьи, гнетущий стук сапог. В целом, - это национальная трагедия. В обществе надолго утверждается иррациональные принципы и отношения, исчезает искренность и доверие, усиливается коррозия нравственных ценностей, человеческих отношений.

Когда речь идет о монархизме как о подтипе авторитарных государств, имеется в виду монархии в наименее развитых странах, где монарх является действительным правителем как в Иордании, Марокко, Саудовской Аравии и др.

Если обратиться к политической истории США и проследить вопрос о том, в чем разница между курсами двух партий - демократической и республиканской (с точки зрения специфических особенностей политических режимов), то дело чаще всего сводится к разнице их партийных программ, отражающих позиции (или, скорее всего, оттенки позиций) разных группировок монополистической буржуазии. Воплощаются непосредственно в жизнь эти позиции через изменение предшествовавшего политического режима, сообразно представления новых руководителей о том, что есть стратегические цели, а что - тактические, какие задачи имеют приоритетный характер на данном этапе развития, какие нет, каковы методы и средства достижения этих целей, можно ли достигать их «варварскими средствами» или за счет снижения уровня материально-культурного обеспечения наделения? Один тип политического режима был свойственен администрации Ф.Д.Рузвельта, другой - Г.Трумена, третий - Дж.Кеннеди. Политический режим свойственный администрации Р.Рейгана (республиканца) напоминает политический режим Г.Трумена (демократа) и т.д.

Сильнейший отпечаток на политический режим накладывает стиль лидера государства. Это влияние тем сильнее, чем прочнее его положение, чем меньше сила оппозиции, чем больше слепая вера в его безошибочность, гениальность, особое политическое чутье и т.д. Чем больше власти сосредоточивается в руках такого лидера, тем в большей степени политический режим «перестраивается » в организационном отношении в соответствии с его представлениями и желаниями, и соответственно бюрократические силы

или приобретают особый вес и влияние, или, наоборот, «сокращают» их[4. 34].

Политический режим, который охватывает все политические вопросы и политические отношения, политические организации, политическое сознание, всю совокупность политической жизни, не может не оказывать непосредственное воздействие на демократию и демократические процессы вообще. В составе политического режима важную роль играют внутренние взаимоотношения законодательных и исполнительных органов, центральные и местные государственные органы, а также представительные органы. Названные органы должны быть иммунитетными, не дублировать и не заменять друг друга, должны сохранить свою самостоятельность. С другой стороны, положение и условия функционирования и деятельности политических партий, общественных объединений, общественно-политических организаций должны быть такими, чтобы имели непосредственные отношения с политическим режимом и в свою очередь, оказывать влияние на него. Происходят кардинальные изменения в функционировании и деятельности политического режима, если действующие и политические партии, общественные организации и движения находятся в оппозиции по отношению к государству. Государство, используя силовые органы, предпринимает попытку навести порядок в действительность массовых организаций и движений, если общественные объединения не идут на компромисс с властями, их деятельность или запрещается, или ограничивается в определенных рамках. Система прав и обязанностей граждан во многом зависимы от политического режима, которая в свою очередь обусловлена действующей системой конституционных порядков. Как показывает историческая практика, основные законы многих стран обещают гражданам этих стран очень многое, так сказать, «золотые горы», но практическое воплощение этих законов, обещаний, заверений, выглядит очень бледно. Уровень использования гражданами своих конституционных прав в различных странах различны, и это во многом зависит от специфических особенностей тех политических режимов, которые действуют в этих странах. Вот почему, рассмотрения вопроса о демократии и демократизации в обществе всегда связывают с проблемами политических режимов их сущности, структурой природа [5.42].

Там, где до сих пор действуют антидемократические режимы, демократия, как таковая присутствует только на бумаге, на уровне слов и демагогии, там демократия является пока что несбыточной мечтой человека, лозунгом, для реализации которого нужны огромные физические и морально-интеллектуальные усилия, наконец, огромные жертвы.

Литература

1. *Аристотель. Соч., в 4-х т.,том 4, -М., 1983, ст.604.*
2. *Атаномгуи Г.В. Теория государственного управления. -М., 1997. ст.57.*
3. *Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Изд.2-е. Учебник для вузов. -М., 2002. ст.102.*
4. *Вятр Е. . Типология политических режимов. ||См. Лекции по политологии, том.1. Таллин. Панор-Пресс, 1991,ст.34.*
5. *Расулов К.Р. «Особенности проявления конфликтов в Таджикистане», -Душанбе, 2000.ст.42.*

УДК 316.334.3.(575.2)

Б.Т. Сейитбаев,
К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин саясат таануу жана укук дисциплиналары кафедрасынын башчысы, саясий илимдеринин кандидаты, доцент
Г.О. Ибраимова,
К. Карасаев атындагы БГУнун магистранты

ТРАЙБАЛИЗМ МЕНЕН НЕПОТИЗМДИН РЕВОЛЮЦИЯЛЫК КЫРДААЛДЫН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ

Аннотация: *Аталган макалада мамлекетибиздин көз карандысыздык мезгилиндеги кыргыз элинде кездешкен трайбализм жана непотизм феномендеринин революциялык кырдаалдын түзүлүшүнө тийгизген таасирлери талдоого алынат.*

Түйүндүү сөздөр*: мамлекет, саясат, трайбализм, непотизм, кландуулук, патронаждык-клиенталдык мамиле, революция;*

Аннотация: В *данной статье анализируются влияния на революционную ситуацию таких феноменов как трайбализм и непотизм встречающиеся у кыргызского народа в годы независимости государства.*

Ключевые слова: *государство, политика, трайбализм, непотизм, клановость, патронажно-клиентальные отношения, революция.*

In this article analyzes the influence on the revolutionary situation of such phenomena as tribalism and nepotism. Which occur in the Kyrgyz people during the years of independence of the state

Key words: *state, policy, tribalism, nepotism, plannishness, patronage-client relationship revolution*

Кыргыз элинин көз карандысыздыкка жетишүүсү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусунун башаты Кыргызстандын экс-президенти Аскар Акаевдин башкаруу мезгилине туш келди. Ал тарабынан жүргүзүлгөн демократиялык реформалардын аракеттери республикабыздагы саясий кландуулуктун калыптанышына, жарандардагы уруучулук жана чөлкөмчүлдүк идентүүлүктүн күч алып, курчушуна негизтүздү. Улуттукаң-сезимдин өсүшү салттык маңызга негизделген иденттүүлүк уруучулук, кландуулук жана чөлкөмчүлдүк сыяктуу терс көрүнүштөрдүн ашынып кетишине түрткү берди. Мунун баардыгы социалдык-экономикалык кыйынчылык менен саясий кризистин коштоосунда болду.

Тарыхый мезгилге токтолсок, 90 жылдарынын башында 12 саясий партия жана бир нече коомдук-саясий кыймылдар каттоодон өтүүгө жетише алышкан эле. Бирок, Акаевдин башкаруу учурундагы 1995-жылдары жана 2000-жылдардагы Жогорку Кеңешке болгон шайлоолордо республикабыздагы саясий оппозиция толук деңгээлде калыптана элек болчу. Ошол мезгилдердеги парламенттик шайлоолордо партиялар жеке инсандардын гана кызыкчылыгын коргогондуктан, шайлоочулардын добушун сатып алуу жана коррупциялык схемалар менен коштолду. Натыйжада, коррупцияга негизделген кландуулук, айрым жерлерде ири уруулардын ортосундагы генеалогиялык тирешүүлөргө чейин алып келди. Мисалга алсак, Таластагы кушчу-саруу тирешүүлөрүн белгилеп кетүүгө болот. Кыргыз коомчулугундагы уруучулук фаворитизм, ошол мезгилде мамлекеттин деңгээлге чейин жетүүгө үлгүрдү. Ал тургай, Президенттин генеалогиялык тамырынын келип чыгышынын териштирүүгө чейин баруу да актуалдуу мааниге ээ болуп, ошого таянуу менен саясий элитанын абройун көтөрүүгө аракет жасалган кошкөйлүк мамилелер күч ала баштады.

Негизинен, өткөөл мезгилдин алгач мезгилинде биринчи кезекте уруучулуктан да сырткары жердешчилик күч ала баштагандыгы баардыгыбызга маалым, жана анын таасири кеңири тараганы көп фактылар аркылуу коомчулукка белгилүү. Ушуга ылайык, айрым партиялар, жердешчилик, уруучулук топтордун кызыкчылыгын коргой баштоо менен, чөлкөмчүлдүк идентүүлүктү да күчөтө баштады. Бул процесстин өзгөчө Кытайга берилип кеткен Үзөңгү-Кууш маселесине тийгизген терс таасиринин натыйжасында, Аксы окуясына түрткү берип, саясий бийликтегилердин кадр саясатындагы Түндүк – Түштүк мамилесин курчутууга алып келди. Мындан сырткары, бийлик бөлүштүрүүдөгү Түндүк-Түштүк маселесинин курчушу, чөлкөмдөрдүн ичиндеги келишпестиктерге жана уруулар ортосундагы жагымсыз тирешүүлөргө түрткү болуп, жалпы кыргыз элинин идентүүлүк тамырына сокку берди.

Салттуу коомдун анык тамырын түзгөн жамааттык аң сезимдин, жеке аң сезимден жогору турушу уруучулук деңгээлдеги биримдиктин күчтүү фактору катары, этноидентүүлүк баскычтагы ар түрдүү идентүүлүктүн кеңири таралышына негиз болду. Уруу-

чулук иденттүүлүктөгү патронаждык-клиенталдык мамилелердин күчөшү «өз киши» жана «жат киши» принцибине басым кылууга алып келип, уруучулук, чөлкөмчүлдүктүн негизинде адамдар саясий топтордун алкагында трайбализм мамилелерин чыңдады.

Ал эми, саясаттын идеологиялык вакуумунун боштугун кландуулукка, чөлкөмчүлдүккө, уруучулук-тууганчылыкка негизделген иденттешүү менен непотизм жана патронаждык клиенталдык мамилелелер сыяктуу терс көрүнүштөр коштоп, жогорудан төмөндү карай уруучулук-кландык принципте калыптанган бийлик, айрым бир кландын колдоосуна ээ болгон чиновниктердин бийликтеринин көзөмөлдөн чыгуусуна, бийлик вертикалындагы коррупциянын күчөшүнө алып келди.

Белгилей кетсек, социологиялык иликтөөлөрдүн жыйынтыктарына караганда Республикабыздын биринчи Президентинин башкаруу мезгилиндеги акыркы 4 жылдагы эң эле көйгөйлүү маселелердин орчундуусу катары респонденттердин 43% - социалдык проблемаларды – жакырчылык, жашоо деңгээлинин өтө начарлашып кетишин, жумушсуздуктун өсүшүнөн калктын арасындагы ички жана тышкы миграциянын күч алышын белгилешкен. Респонденттерибиздин 23% экономикалык кризиске түрткү болгон өнөр жай тармагынын өнүкпөй калышын, ошону менен бирге өнөр жай менен айыл чарбасына мамлекеттин кайдыгерлигин баса көрсөтүшкөн. Сурамжылангандардын ушул суроого берилген ачык жоопторунан бийлик башындагылардын айыл чарбасына көңүл бурбай, натыйжада жер иштетүүдөгү технологиялардын сакталбай жер кыртышынын бузулуп түшүмдүүлүктүн начарлашы, үрөн, жер семирткич, айыл чарба техникаларынын жана жер семирткичтин жетишсиздиги, күйүүчү майдын кымбаттыгынан дыйкандар оор абалда калгандыгын билүүгө болот. Респонденттердин айтканына караганда, дыйкандар тарабынан өндүрүлгөн продукцияларды ыңгайлуу баада сатууга мүмкүнчүлүк жоктугун, ушул маселени чечүүгө бийлик тарабынан аларга жардам көрсөтүлбөй, тескерисинче экс-президенттин үй-бүлө мүчөлөрү менен жакындары тарабынан арзан баада сатып алууда пахта, тамеки төө буурчак сыяктуу айыл-чарба продукцияларына монополизациянын күчөшү көйгөйлүү маселени курчутууга түрткү берген.

Албетте, айыл чарба министрлиги өз ишине кайдыгер мамиле жасап техника, үрөн, жер семирткичтер менен ыңгайлуу баада камсыз кылып, дыйкандар эмнени өндүрсө ыңгайлуу баада сатуу боло тургандыгын көрсөткөн координациялык иштерди жасашса элдин турмушу бир аз оңолоор беле. Тескерисинче ыңгайлуу кредиттер менен гранттарды бийлик ээлеринин жана алардын жакындарынын кызыкчылыктарына пайдаланып келишти. Ушунун баардыгы коррупцияга шарт түзгөндүгүн респонденттерибиздин 19% аныкташат. Албетте биринен экинчисин пайда кылган көйгөйлүү маселелер бийликтин өзүнөн баштап мыйзамдарды аткарбай келишине, кадр саясатындагы кландуулуктун күчөшүнө, кылмыштуулуктун күчөшүнө түрткү берип, анын баардыгы биригип коомдогу саясий туруксуздуктун күчөшүнө түрткү бербедиби. Буга далил катары респонденттерибиздин 15%нын пикирин белгилесек болот [5, 10].

Ушул жогоруда респонденттерибиз белгилешкен көйгөйлүү маселелердин баардыгы - жакырчылык, экономикалык кризис, жумушсуздуктан калктын миграцияланышы жана революциялык кырдаалдын түзүлүшүнө шарт түздү, эл жаңыча жашагысы келсе бийликтегилер эскиче башкара бергиси келип аткаминерлер кландуулук менен коррупцияга чырмалышты. Кылмыштуу топтордун мамлекеттик ишке аралашына бул да болсо түрткү берди. Анын саркындысы ыңкылаптан кийинки учурларга да таасирин тийгизбей койгон жок.

Мамлекеттин саясий системасында адамдардын топ топко, партияларга биригүүсү жалпы жонунан прогрессивдүү процесс. Бирок канчалык топтордун (партиялардын) саны көп болсо, ошончо мамлекеттин ичинде коомчулуктун идентүүлүк негизги факторлоруна мамилелердин бирдей эместиги дадилденет. Себеби, саясий күчтөрдүн ич ара таймашуудан тышкары, карама-каршылыктын күчөшүнө, ар түрдүү көз караштардын негизинде келишпестикке, кагылышууга алып келери белгилүү. Ушундай кырдаалда мамлекеттик бийликтегилердин партиялардын саясий багытын пайдаланууга болгон аракеттеринин натыйжасында өкмөттүк - А. Акаевдин тушундагы «Алга Кыргызстан», К. Бакиевдин тушундагы «Ак-Жол» партияларынын жасалма түрүндө түзүлүп коомчулукка таңууланышына алып келди. Мындай аракет, мамлекеттик бийлик тарабынан жалпы улуттук идентүүлүккө алып келүүгө шарт түзбөстөн, саясий бийликтин пайдубалын оппозицияга каршы бекемдөөгө аракет жасалды.

Мамлекеттин турмушунда саясий принциптердин, баалулуктардын жалпы калктын кызыкчылыгына, муктаждыгына багытталганда коомчулук элдин биримдигин этноидентүүлүктүн тамырында сактап кийинки муундарга күчтүү, бирдиктүү саясий идеологияны тартуулаганга өбөлгө түзөт эле. Тескерисинче, оппозициялык партиялардын күчүн алсыздандыруу максатындагы, саясий бийликтин пайдубалын бекемдөөгө карата түзүлгөн партиялардын негизинде «жасалма иденттүүлүктү» таңуулоого болгон аракет, бийлик партияларына эл ишенимин начарлатып, социалдык базасынын алсызданышына алып келди. Андан да, элдин калың катмарын өтө жакырлантуу, паракордуктун кеңири таралышы, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануусу өңдүү терс көрүнүштөр массалык аң-сезимин оппозиция багытына күч алгандыгы белгиленди.

Ал эми, саясаттын идеологиялык вакуумунун боштугун кландуулукка, чөлкөмчүлдүккө, уруучулук-тууганчылыкка негизделген иденттешүү менен непотизм жана патронаждык клиенталдык мамилелелер сыяктуу терс көрүнүштөр коштоп турду. Ошону менен бирге, жогорудан төмөндү карай уруучулук-кландык принципте калыптанган бийлик бир чети, коомдун саясий жана экономикалык турмушунун туруктуулугун сактоого аракет жасаса, экинчи жагынан айрым бир кландын колдоосуна ээ болгон чиновниктердин бийликтеринин көзөмөлдөн чыгуусуна, бийлик вертикалындагы коррупциянын күчөшүнө алып келди.

Ушуга байланыштуу, өлкөбүздүн социалдык-экономикалык чөйрөсүндөгү уруучулук иденттешүүдөгү клиенталдык-кландык байланыштардын бир нече моделин белгилей кетсек болот.

Биринчи модель көбүнчө традициялык мамилелердеги түздөн-түз административдик-командалык жөнгө салуу менен бюрократиялык фаворитизмге негизделет. Мисалы 1991–92-жылдардагы жер ресурстарын бөлүштүрүүдөгү программаларды ишке ашырууда губернаторлор кайсы колхоз менен совхоздор рентабелдүү эмес жана алардын жерин бөлүштүрүүдө кимге канча берүү керек экендигин чечүүдөгү чексиз укуктарга ээ болушкан. Жарым жыл өткөндөн кийин анын терс таасирлери оркоюп чыгып калды да, ошол эле чиновниктер таратылып кеткен колхоздорду калыбына келтиребиз деп рентабелдүү фермердик чарбаларды толугу менен талкалай башташкан.

Экинчи модель патронаждык-клиенталдык мамилелердин өсүп-өнүгүүсүндөгү бийликтин менчикке айлануусунда. Бул модель мамлекеттик заказдарды берүүдө менчиктештирүү аукциондорун өткөрүүдө лицензияларды берүүдө, отун ресурстарын монополиялоодогу амалкөйлүккө жана ошондой эле ортомчулук кызматтарына байланыштуу. Кирешелүү мамлекеттик ишканаларды саясий жана бюрократиялык элиталардан турган өнөктөштөр аркылуу төмөнкү баада менчикке чыгарып берүү да ушуга кирет. Мындай тажрыйба экономикалык жана административдик номенклатуранын колуна байлыктын өтүшүнө жакшы шарттарды түздү [9,161-162].

Үчүнчү модель патронаждык-клиенталдык мамилелердин өркүндөп өсүүсү чет элдик жардамга келген инвестицияларды бөлүштүрүү менен аны ээлеп калууга байланыштуу.

Буга 2005-жылдагы март окуясына чейин бийликтин жогорку эшелонунда түндүк кландын өкүлдөрү, түштүктүкүнө караганда бир нече эсе көп орунду ээлеп келгендиги күбө боло алат. Алып карасак, 2000-жылдардын башында республиканын баардык күч курамын, өкмөттүн экономикалык тармактарын, президенттик аппараттын даражалуу орундарын, бизнестин негизги чөйрөлөрүн А. Акаевди жактаган түндүк кландын өкүлдөрү түзүшкөн. Бул бийлик пирамидасын Акаевдердин үй-бүлөлүк кланы башкарып, алардын көзөмөлүндө алтын жана башка пайдалуу кендерди иштетүү, сатуу кирип, андан сырткары Бишкектеги кирешелүү ишканалар менен престиждүү дүкөндөр жана соода борборлоруна ээлик кылышкан. Улуу кызы Бермет Акаеванын күйөөсү Адиль Тойгонбаев спирт ичимдиктерин өндүрүп чыгаруучу ишканалардын негизгилерин көзөмөлдөп турган. Президенттин уулу Айдар Акаев мунайзаттарды сатууну көзөмөлдөгөн. А. Акаев өзүнүн кланын келечекке карап бекемдеш максатында “үй-бүлөлүк” “Алга, Кыргызстан” саясий партиясын түзүп, балдары Бермет менен Айдарды чоң саясатка акырындык менен алып барууга шарт түзө баштаган [8,21-22].

Саясат талдоочу З. Тодуа, А.Акаевдин түштүктүктөрдүн гана кызыкчылыгына кайдыгерлик кылбастан, башка уруулардан турган түндүктүктөргө да көңүл буруп, бөлүшүү керектигин, компромисске баруу менен чөлкөмдөрдүн ортосундагы карама-каршылыктарды жымсалдоо керек экендигин ага бир нече жолу эскертип келишкендигин айтат. Бирок тилекке каршы, анын 15 жыл башкаруусунда кландардын арасындагы келишпестиктерден чыгууга, же болбосо жок дегенде эле түштүк областтарынын артта калуусун жоюуга эч кандай олуттуу кадам шилтенбегендигин, ушунун баары анын режиминин кулашына алып келгендигин белгилеп кеткен [8,22].

Бирок,тилекке каршы ушул саясат таануучулардын сунуштарын эске албастан мурдагы президенттин катачылыгын аша чаап кайталаган, өлкөбүздүн экинчи президенти К. Бакиев да кландуулуктан аша чаап непотизм саясатын жүргүзүп, кандаш бир туугандары менен балдарын жогорку бийликке алып келгендигинин натыйжасында кандуу жол менен бийликтен кулады [11].

2005-жылдагы март ыңкылабынын натыйжасында бийликке келген К. Бакиев мурдагы президентин кадр маселесиндеги катачылыктарын аша чаап кайталап, ичкиликтерди гана бийликке тартып тим болбостон, урууучулуктан аша чаап непотизм [12,74] саясатын жүргүзүп, өз бир туугандары менен балдарын мамлекетти башкарууга аралаштыргандыгы менен бүткүл дүйнөгө атагы чыкты. К.Бакиевдин башкаруу мезгилинде ЦАРИ аркылуу өлкөнү чексиз башкарган баласы Максим Бакиевден сырткары, бийликке көбүнэсе анын Жалалабад областындагы жакын туугандары тартылып келди, айта кетсек Сузактык уруусу боюнча мундуз, а бирок айрым маалыматтарга караганда Президентке жээн Т.Калимбетова социалдык маселе боюнча вице-премьерлик кызматка чейин көтөрүлдү, кудалары К.Конгантиев Башкы прокурорлукка чейин көтөрүлсө, ал эми анын иниси М. Конгантиев Ички иштер министрлигин жетектеди, ал эми дагы бир жакын тууганы Б. Калыев Коргоо министрлигин башкарды. Бир тууган инилери – Жаныбек Бакиев президенттин сакчылыгынын башчысы, Марат Бакиев Кыргызстандын Германиядагы элчиси, Адыл Бакиев Кыргызстандын Кытайдагы элчисинин кеңешчиси, улуу баласы Марат Бакиев Улуттук коопсуздук кызматынын кеңешчиси кызматтарын ээлеп келишти. Кыскасы бир туугандарынын баардыгы тең куру калбастан Айыл өкмөтүнөн тартып Элчилик кызматка чейинки даражаларга жетишип, мамлекеттик бийликте патронаждык клиенталдык мамилени андан да жогору өнүктүрүү менен мамлекеттик кызмат тууралуу мыйзам одоно бузулду [12,74]. Каршы чыккандар куугунтукка алынышып, айрымдары жок кылынды. Ушунун баардыгы кландуулук менен коррупциянын өркүндөтүп мамлекетти терең экономикалык жана саясий кризиске алып келип такады. Акыр аягында чыдабаган эл 7-апрелде Бакиевдин “үй-бүлөлүк” бийлигин кулатты. Ушунун баардыгы эл арасындагы этникалык келишпестиктерге да түрткү берип 2010-жылдын май-июнь айларында коомдогу дестабилдүүлүккө түрткү берди. Жердешчилдик аң-сезимди козутууга болгон аракеттер ишке ашпаган соң, контрреволюциячыл күчтөрдүн бийлик үчүн болгон аракеттери түштүктөгү өзбек кыргыз улутунун ортосундагы жаңжалдарды күчөттү.

Ошентип, Республикабыздын алгачкы эки президенттери башкарган мезгилиндеги демократиялык реформалоонун кыйрашы, эл ишениминин акталбашы, кеңири жайылган кландуулук, коррупция, айлана тегерегине урук-туугандарын, жакындарын чогултуп алышы сыяктуу жагдайлардын кесепеттеринен президенттик институт өзүнүн натыйжалуулугун көрсөтө алган жок. Ошондуктан Кыргызстандын социалдык-экономикалык, коомдук-саясий өнүгүүсүнүн алгачкы этабы, анын натыйжалуу ички булактарын табууну жана ишке ашырылуучу модернизациялануу долбоорун иштиктүү, оптималдуу багыттарын анык-

тоону, өткөөл мезгилдин социалдык-саясий стратегиясын кайра иштеп чыгуунун зарылдыгын көрсөттү.

Трайбализмдин тамырындагы “мен киммин”, “биз кимбиз”, “кимдер менен биздин иденттүүлүк тамырыбыз бар?” “кимдер менен айырмабыз бар?” деген суроолор азыркы мезгилде абдан терең, кенири изилдөөгө түрткү берип, бир топ илимий багыттын изилдөөчүлөрүнүн көңүлүн буруида. Ошондуктан, азыркы замандын шартында уруучулук маселеси менен андагы саясий күчтөрдүн, элитанын ордун, маани-маңызын, калыптанып өнүгүүсүн, калктын калың катмарынын саясатташып баратканын изилдеп иликтедик. Мындай кырдаалда этноидентүүлүк проблематикасынын актуалдуулугу күчөп, саясий идентүүлүк илимий багыттагы чоң көйгөйлүү маселесине айланганы эл ичиндеги биримдик факторлорун аныктоону талап кылат.

Идентүүлүктүн башаты, белгилүү жапон ойчулу Фукуяма таамай айткандай баштан эле эмес, жүрөктөн келип чыгат [13] дегени акыл-эс, аң-сезим, кан-тамыр менен байланыштыгын тастыктайт. Ошондуктан, тарыхый жолунда кандай гана кыйынчылыктарды баштан өткөрүп, тагдырдын татаал турмушуна багынбай келген элдин өткөөл мезгилдеги көйгөйлөргө карабастан, мамлекеттин бүтүндүгүн камсыз кылганга кудурети жетери шексиз. Тарыхый идентүүлүктүн тамыры кыргыз элинин биримдигин, мамлекеттүүлүгүн түзүп, сактап, муундан муунга этно-маданий баалулуктарды тартуулоо менен, жаштардын келечегинде туура багыт көрсөткөнгө, бийлик маселесиндеги цивилдик принципиалдуулукка жетишкенге умтулуубуз абзел.

Адабияттар

1. Болпонова А. История и эволюция клановой системы в политических процессах кыргызского общества (XIX-XXI вв.). –Б., 2013. –284 б.

2. Джусупбеков А.К., Кыдыралиева М.Р. Трайбализм постномадов. –Б., 2017. -136 с.

3. Исаев К. 2005-жыл Кыргызстандын кайра жаңылануусунун башаты. –Б.:”Шам”, 2005. -296 б.

4. Исаев К. Коом жана ыңкылап. –Б., 2011. –222 б.

5. Исаев К., Сейитбаев Б.Т. Шайлоо өткөндөн кийинки социологиялык изилдөө: электораттын шайлоого карата жарандык маанайы./ “Вестник БГУ”- Б., 2006. -№1(5). -9-18 бет.

6. Исаев К., Сейитбаев Б.Т.Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы. –Б.:Maxprint, 2014. -516 б.

7. Сейитбаев Б.Т., Кокомбаев Б.Т. Жарандык коомдун, улуттун калыптанышындагы мамлекеттик жана партиялык саясаттардын орду./Жаран кантип иденттешет? Жооптуу ред. Проф.Исаев К.И. –Б.: Maxprint, 2014. –Б.91-112.

8. Тодуа З. Кыргызстан: причины, уроки, возможные последствия падения режима Аскара Акаева // Центральная Азия и Кавказ. -2005. №3 (39). – Б. 21-22.

9. Ханин В. Кыргызстан: этнический плюрализм и политические конфликты// Центральная Азия и Кавказ. -2000. №3 (9). Б.161-162.

10.Кыргыз тилинин сөздүгү / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. –Б.: “AVRASYA JAYNCILIK”, 2010.

11.Отунбаева Р. Бакиев жоопкерчиликтен кача албайт/ www.azattyk. Kg. 14.04.2010;

12.Брюс Панниер. Бакиев продолжает политику непотизма, который был причиной краха Акаева /http://www.pravda.kg/cppanel.php?mod=addnews&action=addnews; Закон Кыргызской республики О государственной службе от 11 августа 2004 г. №114, статья 11, п.7, 9.// Методическое пособие для тренеров по применению Руководства по продвижению гендерного равенства в Кыргызстане.-Б.74.

13.Fukuyama F. Identity and Migration // Prospect Magazine. – 2007. – 25 February. – № 131. – Режим доступа: http://www.prospectmagazine.co.uk/2007/02/identityandmigration/, свободный. Проверено : 5.10.2011.

Саидов А.С.
Курган-Тюбинский государственный университет
имени Носира Хусрава

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА

SOCIAL-POLITICAL FACTORS OF THE FORMATION OF THE INSTITUTE PRESIDENCY

***Аннотация**: Автор данной статьи рассматривает социально-политические факторы становления института президентства, который приобретает особенно актуальный характер. Для введения института президентства в той или иной стране, прежде всего, необходимы экономические, политические, социальные, идеологические, теоретические, правовые, нравственные, культурные предпосылки. Все эти факторы способствуют возникновению, становлению и укреплению института президентства в политической системе общества.*

***Ключевые слова:** Институт президентства, терроризм, экстремизм, суверенитет, Таджикистан, проблема, борьба, государство, угроза.*

The Author given article considers social-political factors of the formation of the institute presidency, which gains particularly actual nature. For entering the institute presidency in one or another country, first of all, necessary economic, political, social, идеологические, theoretical, legal, moral, cultural premiseses. All are these factors promote to origin, formation and fortification of the institute presidency in political system society.

***Keywords:** Institute presidency, terrorism, extremism, sovereignty, Tadzhikistan, problem, fight, state, threat.*

Исследование проблемы института президентства, чёткое определение его места и роли в политической системе общества, имеет сегодня большое научно-теоретическое и практическое значение. Поэтому за последние годы в области научных исследований данной проблемы уделяется пристальное внимание. Несмотря на весомые вклады, которые внесли учёные Запада и Востока в достижении определённых результатов и сдвигов в разрешении данной проблемы, до сих пор недостаточно изучена и исследована важность института президентства и его значение в каждой стране и в мировом масштабе в целом. Эта проблема возникает в связи с тем, что за последние годы в мире произошли многие кардинальные политические изменения в жизни общества, которые тесно связаны с институтами президентства.

Национально-государственная идея, особенно института президентства на долгое время стала монополизированной. Консервативно-охранительными силами, а в то время как демократическая тема, которая выступала за глубокое реформирование общества. В Восточной Европе, в бывших союзных республиках обе эти идеи были востребованы национально патриотическими движениями. В этой связи следует заметить, что анализ и рассмотрение этих проблем не входит в задачи нашего исследования, здесь мы предприняли попытку исследовать только проблемы социально- политических факторов, которые способствуют становлению института президентства. Прежде всего, мы ставили перед собой задачу рассмотреть, на какой основе возникают и какие факторы способствуют становлению института президентства. Изучение и анализ источников и литературы показывает, что возникновение и становление института президентства является результатом объективного процесса развития общества [1].

Вместе с тем, следует подчеркнуть, что возникновение и становление института президентства — это не только реальная возможность, которую открывает развитие политического процесса, но и историческая необходимость, диктуемая всем практическим опытом совершенствования демократического общества. Иначе говоря, для его возникновения и становления были необходимые экономические, теоретические, социально- политические и духовные предпосылки соответствующих факторов.

Анализ литературных источников свидетельствует о том, что методологическая и теоретическая основы закономерностей возникновения и становления института президентства были доказаны великими мыслителями Запада и Востока в ХУП-ХХ веках. Они обосновали необходимость этого института, показали место и его роль в политической системе общества, как закономерного процесса. Определённый вклад в области обобщения теории государства, политической власти, парламента и политических институтов внесли известные учёные Запада. Среди них следует отметить И.Канта (Германия), Г.Гегеля (Германия),

Т.Боттомора, Дж.Ревса, Д.Локка, Т.Гоббса, (Англия), Г.Бутуля, М.Корьзе, А.Турена, К.Фройнда (Франция), Я. Муха,. Я.Шгумского (Польша), Дж.Бернарда; Р.Бейли, Д.Бухера, Л.Козера, Т.Мелинга (США) и других. Учёные Запада рассматривали сущность и задачи государства, выдвигали ценные научно-теоретические концепции формы правления в условиях монархии, республики, президентства и парламента. Они утверждали, что для возникновения и становления республиканских и парламентских институтов, прежде всего, необходимы соответствующие социально- политические факторы и предпосылки.

Анализ институтского опыта свидетельствует о том, что в различных странах мира института президентства возникает на основе социально- политических и духовных факторов. Возникновение и становление института президентства, прежде всего, зависит от особенностей политического процесса той или иной страны, которые связаны с развитием его исторического этапа. Каждая страна имеет свои особенности, исторические этапы, специфические особенности процесса развития общества и характерные черты социально-политических факторов, где на основе этих предпосылок происходит установление президентского института президентства.

Институт президентства отличается по характеру, сущности и содержанию от институтов монархии, государства и других институтов общества. Институт президентства на основе конституционного требования носит сугубо демократический характер, объединяет в своё подчинение все политические силы общества. Вместе с тем, следует отметить, что институт президентства является высшим органом власти и имеет больше экономических; социальных, политических, идеологических, культурных функций и задач в политической системе общества. Его формы правления отличаются от форм правления монархии, республики, парламента и иных институтов общества. [3, с. 296-300]

Из анализа политического опыта современного мира можно утверждать, что институт президентства возникает в разных странах и становление его возможно лишь при наличии соответствующих социально-политических факторов. Во многих странах мира институт президентства возник на определённых этапах исторического развития. В.Е.Чиркин утверждает, что институт президентства в таких странах, как США, Италия, Франция, Бразилия, Швейцария, Мексика и других возник после свержения института монархии. Анализ исторического опыта показывает, что в западных странах институт президентства возник одновременно с переходом общества от стадии феодализма к капитализму. Капиталистическое общество создало важнейшие социально-политические и духовные предпосылки, для возникновения и становления института президентства.[4].

Более подробно эти факторы рассматриваются в работах В.Е.Чиркина, Р.И.Пименова, В.С.Петрова, Н.А.Сахарова и др [4]. В своих работах авторы рассматривают монархические, республиканские и президентские формы правления. Они утверждают, что в условиях феодализма господствовали монархические формы правления. С возникновением капиталистического общества на место монархии приходит республиканская форма правления. Процесс развития современного мира свидетельствует о сокращении числа государств с монархическими формами правления. После Второй мировой войны такие ранее монархические страны, как Албания, Болгария, Венгрия, Греция, Румыния, Эфиопия и другие страны провозглашены республиками. Сегодня в большинстве стран мира существуют республиканские формы правления и на основе Конституций установлены институты президентства.

Возникновению и становлению института президентства в Российской Федерации и других странах СНГ, прежде всего, потребовались следующие предпосылки: во-первых, одной из важнейших экономических предпосылок становления института президентства является относительно высокий уровень индустриального и экономического развития в целом; во-вторых, от степени индустриального развития непосредственно зависит такая предпосылка института президентства, как высокая степень урбанизации страны; в-третьих, еще одно из важнейших условий становления института президентства - развитость массовых коммуникаций; в-четвертых, важнейшая предпосылка становления института президентства - рыночная конкурентная экономика; в-пятых, рыночная экономика лучше, чем командная хозяйственная система обеспечивает создание такой социальной предпосылки института президентства, как относительно высокий уровень благосостояния граждан; в-шестых, в целом же высокий уровень благосостояния народа позволяет сглаживать социальные конфликты, легче достигать необходимого для института президентства согласия. Он оказывает благоприятное воздействие на демократизацию общества в том случае, если способствует сглаживанию социального неравенства; в- седьмых, для института президентства наиболее благоприятная модель декомпозиции социального неравенства, преобладающая в современных индустриально-развитых странах; в-восьмых, декомпозиция социального неравенства в значительной степени характеризует такую общую предпосылку института президентства, как социальный плюрализм; в- девятых, социальный плюрализм не противоречит существованию такой важнейшей предпосылки, как наличие многочисленного и влиятельного среднего класса; в-десятых, помимо среднего класса опорой президентской формы правления является класс предпринимателей.

Вышеизложенные социально-политические факторы подтверждают, что возникновение и становление института президентства во всех странах мира и особенно в региональных и отдельных странах происходит на основе конкретных исторических условий. Это можно подтвердить на примере стран СНГ. Как известно, до распада СССР и во время приобретения национальной независимости и политического суверенитета в бывших республиках Советского Союза не было речи о существовании института президентства. После приобретения национальной независимости и суверенитета в странах возникли идеи о введении института президентства.

Юридический факт о введении института президентства закреплён в Конституциях Российской Федерации, Украины, Белоруссии, Литвы, Латвии, Эстонии, Молдавии, Армении, Грузии, Азербайджана, Туркменистане, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана. На основе Конституций этих республик президент является главой государства. Для введения поста института президентства в гой или иной стране, прежде всего, необходимы экономические, политические, социальные, идеологические, теоретические, культурные, правовые, нравственные предпосылки. Кроме указанных факторов граждане страны должны иметь необходимые представления о национальных традициях и государственном менталитете, национальном самосознании и патриотизме. Вместе с тем гражданам страны необходимо иметь уровень политического сознания, политической культуры и мировоззрения. Все эти социально-политические, экономические и духовные факторы способствуют становлению и укреплению института президентства в политической системе общества.

Литература

1. Баглай М.В. Конституционное право' Российской Федерации / М.В.Баглай. - Учебник для юридических вузов и факультетов. Издание 2-е, измен, и дополн. Издательская группа Норма Инфра.- М.,1999,-С.397

2. Ковлер А.И. Кризис демократии. Демократия на рубеже XXI века / А.И.Ковлер. – М., 1997; Национальный вопрос, государство, и право в странах Западной демократии. - М.,1994; Чиркин В.Е. Современное федеральное государство. – М. Юрист, 1997; Тарасов Е.Н. Государство как институт политической системы // Социально-политический журал,1994, № 2; Унпелев А.Г. Политология: власть Демократия, личность. Учебное пособие. -М.1994; Мясников С.Н.Смена правящих элит: консолидация или вечная схватка, //Политические исследования, 1993, № 1; Политическая энциклопедия в 2-х т. Т.№ 1.М., 2000 и др.

3. Чиркин В.Е. Государствоведение / В.Е. Чиркин. Учебник. -2-е изд. исп. и доп. М.,2000. Петров В.С. Сущность, содержание и формы государства / В.С.Петров. –Л. 1991; Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире / Н.А.Сахаров. -М. Политиздат,1996.

4. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология). Ростов-на-Дону: издательство "Феникс", 1997, -С. 115-116.

УДК 314.5:572.026

Искакова А.
Тараз, Республика Казакстан

ВЛИЯНИЕ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО БРАКА НА ЭТНОКУЛЬТУРНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ ПОДРОСТКА

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ЭТНОМАДАНИЙ ИНСАНДЫГЫНА УЛУТТАР АРАЛЫК ҮЙ-БҮЛӨ КУРУУНУН ТААСИРИ

THE INFLUENCE OF INTERETHNIC MARRIAGE ON ETHNOCULTURAL IDENTITY OF TEENAGER

Аннотация: *Статья посвящена выявлению и обоснованию социально-психологического влияния межэтнического брака на этнокультурную идентичность подростка. В ней представлен анализ научной литературы по данной теме и приведены результаты исследования этнокультурной идентичности детей из межэтнических браков.*

Ключевые слова: *межэтнический брак; этнокультурная идентичность подростка; структура этнокультурной идентичности подростка.*

Аннотация: *Бул макала өспүрүмдөрдүн этно-маданий окшоштугуна карата улуттар аралык үй-бүлө куруунун социалдык-психологиялык таасир этүүсүн аныктоого жана негиздөөгө арналган. Макалада бул тема боюнча илимий адабияттын анализи жана улуттар аралык үй-бүлөлөрдүн балдарынын этномаданий окшоштуктарын изилденген жыйынтыктарынын натыйжасы көрсөтүлгөн.*

Түйүндүү сөздөр: *улуттар аралык үй-бүлө; өспүрүмдүн этномаданий окшоштуугу; өспүрүмдүн этномаданий окшоштуугунун түзүлүшү.*

Abstract: *The article is devoted to the revealing and substantiation of socially-psychological influence of interethnic marriage on ethnocultural identity of the teenager. The analysis of scientific literature by this theme is presented. The results of the ethnocultural identity research of children from interethnic marriages are reported.*

Key words: *interethnic marriage; ethnocultural identity of teenager; structure of ethnocultural identity of teenager.*

В поле исследования современных наук о личности сегодня остро стоит вопрос об ее идентичности. Активное развитие мирового сообщества формирует поликультурное пространство, в котором взаимодействуют представители разных этносов, культур, носители разных языков с разной картиной мира. Усилившиеся межэтнические контакты выделяют роль этнокультурной идентификации, в результате которой личность выбирает, усваивает, закрепляет и применяет модели общения и поведения, указывающие на относительность к отдельному этнокультурному сообществу. В данной статье мы руководствовались определением понятия «этнокультурная идентичность» И.В. Малыгиной, которое гласит, что «Этнокультурная идентичность – это сложный социально-психологический феномен, содержание которого составляет как осознание индивидом общности с локальной группой на основе разделяемой культуры, так и осознание группой своего единства на тех же основаниях, психологическое переживание этой общности, а также индивидуальные и коллективные формы ее манифестации». [1]

Особое место в изучении процесса этнокультурной идентификации занимает вопрос об этнокультурной идентичности подростков, который является центральной темой исследования нашей статьи.

Под этнокультурной идентичностью подростка понимают осознанием подростком своей принадлеж-

ности к конкретной этнической группе, особую форму поведения согласно культурным традициям и обычаям нации, которые усваиваются на примере поведения родителей.

Структура этнокультурной идентичности состоит из ряда компонентов: когнитивный, аффективный, поведенческий, ценностно-ориентировочный, эмоционально-оценочный. Проанализируем каждый из приведенных компонентов более подробно и выявим их отличительные особенности.

Когнитивный компонент отвечает за знания об особенностях собственной группы, осознание себя ее членом на основе этнодифферинцирующих признаков.

Аффективный компонент этнокультурной идентичности – чувство, отвечающее за принадлежность человека к конкретной национальной группе и оценка ее качеств, особенностей, поведения.

Поведенческий компонент этнокультурной идентичности отвечает за проявление человеком себя как члена определенной этнической группы, построение системы отношений и действий в различных ситуациях. В качестве проявления данного компонента рассматриваются вовлеченность в социальную жизнь и культурную практику этнокультурной группы (использования языка, поддержание культурных традиций, конфессиональная принадлежность).

Эмоционально-оценочный компонент этнокультурной идентичности представляет собой чувствительность и понимание духовного начала своей культуры, оценка знаний этнической культуры, наличие собственного отношения к этнокультурным событиям этноса. [2]

Зарубежный исследователь Э. Шостром в своей методике «Самоактуализационный тест» рассматривает эмоционально-оценочный компонент как двусоставный. Его составляющими являются самоуважение и самопринятие. [3]

Ценностно-ориентировочный компонент этнокультурной идентичности включает в себя уважение и принятие других культур мира, межэтническую толерантность, готовность к равноправному сотрудничеству с представителями других культур. Именно в задачи этого компонента входит построение адекватных, уважительных отношений представителя одного этноса с другими народами, проявление толерантности и уважения, дружелюбия.

Этнокультурная принадлежность ребенка к этнокультурной группе является одним из средств адаптации, лучшей ориентации и достижения определенных социальных целей в современном мире. Принадлежность к этнокультурной группе – это способ выделиться, обратить на себя внимание, через этничность повысить свою ценность.

На сегодняшний день общепризнанным является тот факт, что процесс этнокультурной идентификации личности в полном объеме завершается, когда ребенок подходит к подростковому возрасту. Этническая идентичность детей характеризуется как диффузная и отличается незрелостью или отсутствия готовности основных упомянутых нами ранее компонентов:

– поведенческого (несформированность традиционных форм поведения);

– когнитивного (отсутствие необходимых знаний о своей и чужих этнических группах);

– аффективного (высокий уровень этноцентризма). [4]

С возрастом формирование всех компонентов приводит к возникновению зрелой, или «реализованной», этнической идентичности. [5]

Этнокультурная идентичность детей, рожденных и воспитывающихся в условиях межэтнического брака и усваивающих этнические культурные традиции, язык, ценности через родительскую культуру, рассматривается с двух точек зрения: с точки зрения маргинальности и биэтничности. Маргинальный подход описывается проявлением колебания между двумя культурами, при биэтничностном подходе происходит усвоение норм и ценностей двух культур и соотнесение себя с обеими этнокультурными группами.

По мнению российского исследователя межэтнических браков М.Н. Руткевича, дети, которые выросли в межэтнических семьях и унаследовали традиции и черты наций отца и матери, должны искать «разделительную линию» внутри собственного Я, т.е. проводить самоанализ для самоидентификации. [6]

Межэтнические семьи способствую воспитанию в ребенке интернационализма, чувства толерантности и уважения к другим нациям и народам. Исследования показывают, что именно в семьях с разным этническим составом наиболее развиты чувство гражданственности у детей. Эта особенность способствует формированию здорового, развитого, толерантного общества. [7]

С другой стороны, воспитание у подростков позитивного или негативного отношения к ценностям и культуре других народов, к другим этносам напрямую зависит от уровня межэтнических отношений в семьях с разным национальным составом. Родители должны привить ребенку чувство уважения к человеку вне зависимости от его национальности, объяснить, что все народы равны между собой. В межэтнических семьях для формирования здорового поколения не должно быть национальных разногласий между родителями и близкими родственниками.

По данным статистики в Республике Казахстан в скором времени ожидается увеличение браков женщин-казашек с мужчинами неказахского происхождения. [8]

В странах Центральной Азии принято указывать в графе «национальность» ту, к которой относится отец. В последние годы в Казахстане появилась опция ставить черточку в данной графе. Тем не менее, этнокультурная идентичность – понятие глубоко субъективная и индивидуальная. Роль семейных отношений здесь неоспорима.

Нами было проведено эмпирическое исследование в котором приняли участие 15 человек, подростки и молодые люди до 30 лет, воспитывавшиеся (10) или находящиеся (5) в поликультурной среде. Три семейной пары (6 участников) находятся за границей. Участникам были разданы анкеты со следующими вопросами:

1. С какой национальностью Вы себя идентифицируете?

2. Какой язык Вам близок по духу?

3. В какой стране вы хотели бы провести основную часть жизни? Почему?

4. Есть ли у вас предпочтения касательно этнокультурной идентичности Вашего (будущего) ребенка?

По первому вопросу были выявлены маргинальный и биэтнический подходы. В семьях, где отец – представитель казахской национальности, доминирует маргинальный тип отношений.

По ответам на второй вопрос были выявлены моноязычные, билингвальные, также полилингвальные семьи. В этот пункте стоит отметить, что у подростков доминирует язык обучения, и «способность думать» на языке обучения, несмотря на то, что данный язык не является родным для обоих родителей.

По третьему вопросу мы получили разнообразные ответы, это объясняется открытостью вопросов. Молодые люди указали различные страны и города, но наше внимание привлекли 4 ответа на данный вопрос, вторая часть которых практически звучала одинаково: «А старость встретить в Казахстане». Наш участник из Китая, этнический казах также ответил «Казахстан». Другие ответы мы связываем с возрастом участников. Однако стоит отметить, что выходцы из межэтнических семей не привязаны к одной определенной национальности или стране, их планы шире и масштабней. Это можно выделить и по ответам на завершающий вопрос: 60% опрошенных дали возможность выбирать детям самим.

Итак, результаты проведенного эмпирического исследования привело к следующим заключениям. Межэтнический брак влияет на процесс этнокультурной идентификации подростка через повседневное поведение родителей: использование маргинального или биэтничного подхода, выбора языка, принятие или непринятие духовных ценностей, определение этнических ролей, уважение культурных или национальных традиций. Родители несут огромную ответственность за социально-психологические условия семейной среды, которые также формируют у ребенка мотивацию для внутреннего выбора той или иной культурной группы, оказывают поддержку при практической вовлеченности подростка в жизнь этноса, тем самым развивая самостоятельность ребенка в личностном развитии.

Литература

1. *Малыгина И.В. Этнокультурная идентичность (Онтология, морфология, динамика): дис. … д-ра филос. наук. – М., 2005.*
2. *Павленко В.Н., Таглин С.А. Общая и прикладная этнопсихология. – М., 2005*
3. *«Самоактуализационный тест» Э. Шострома // Электронный ресурс. Код доступа: http://psychok.net/testy/226-uroven-samoaktualizatsii-lichnosti-test-sat-voprosnik-samoal*
4. *Акоста А. Влияние межэтнического брака на этнокультурную идентичность подростка: автореферат дис. … канд-а псих. наук. – Тамбов, 2012*
5. *Акоста А. Этнокультурная идентичность ребенка: социально-психологическая характеристика // Психология: аспекты теории и практики, 2011. № 10 (032). – С. 337-341*
6. *Руткевич М.Н. О двух аспектах межнациональных отношений // Социологические исследования. 1991. – № 3*
7. *Резвушкина Т.А. Смешанные браки как условие межэтнической толерантности, Караганда//Вестник КарГУ, 2009.*
8. *Бекбосунова Д. Межнациональные браки: pro et contra (за и против). zakon.kz/our/news/news.aspd.*

УДК 801.559.13:347.96

Мусанова Л.М.
Руководитель Центра обучения Grata training
Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА В СТРУКТУРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮРИСТА

ЮРИСТТИН КЕСИПТИК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ТҮЗҮМҮНДӨ ПЕРФЕКЦИОНИЗМДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН ПАЙДА БОЛУШУ

PECULIARITIES OF THE MANIFESTATION OF PERFECTIONISM IN THE STRUCTURE OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A LAWYER

Аннотация: *В материале статьи представлены результаты по изучению проявления психологического феномена перфекционизма в структуре профессиональной деятельности юриста. В ходе исследования выделены структурные компоненты перфекционизма и сферы оказываемого влияния перфекционизма на профессиональную эффективность специалиста юридической деятельности. Автор характеризует основные трудности, возникающие при оценке нормального и невротического проявления перфекционизма, фиксируемого в организации личности юриста.*

Ключевые слова: *конструктивность, личность, общение, перфекционизм, профессиональные требования, психологическая деструктивность, субъект деятельности, юрист.*

Аннотация: *Макаланын материалында юристин кесиптик ишмердүүлүгүнүн түзүмүндө перфекционизмдин психологиялык феноменинин пайда болуусунун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн жүрүшүндө перфекционизмдин структурасынын компоненттери жана юридикалык адистигинин ишмердүүлүгүнүн кесиптик натыйжалуулугуна перфекционизимдин таасир этүү чөйрөсү көрсөтүлгөн. Автор юристин инсандык уюшулуу туруктуулугун балоо учурунда пайда болгон перфекционизмдин нормалдуу жана невротикалык кубулуштарынын негизги кыйынчылыктарын мүнөздөйт.*

Түйүндүү сөздөр: *конструктивдик, инсан, баарлашуу, перфекционизм, кесиптик талаптар, психологиялык деструктивдүүлүк, иш-аракеттин субъекти, юрист.*

Abstract: *The material of the article presents the results of studying the manifestation of the psychological phenomenon of perfectionism in the structure of professional activities of a lawyer. In the course of the research, the structural components of perfectionism and the scope of the impact of perfectionism on the professional effectiveness of a specialist in legal activity were singled out. The author characterizes the main difficulties arising in the evaluation of the normal and neurotic manifestation of perfectionism which were fixed in the organization of the personality of the lawyer.*

Keywords: *Communication, constructiveness, lawyer, perfectionism, personality, professional requirements, psychological destructiveness, subject of activity.*

В настоящее время психологический аспект профессиональной деятельности сохраняет актуальность исследования предметного поля личностного ресурса специалиста. Содержание профессиональной деятельности юриста обусловлено сложностью и глубиной происходящих психологических преобразований и личностных качеств (Л.В. Абдалина, В.Л.Васильев, И.А.Зимняя, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Л.А. Петровская, В.В. Романов, В. Б. Тепликов и другие).

Задачей данной статьи является рассмотрение феномена перфекционизма в структуре профессиональной деятельности юриста. Отправным положением

признается наличие критерия различия нормального и невротического перфекционизма как доказательства связи феномена перфекционизма с факторами психологического неблагополучия специалиста юридической деятельности. Исследование психологических проблем юридической профессии представляет повышенный научный и практический интерес, поскольку позволяет использовать профессию в качестве одного из объективных показателей положения юристов в обществе (В.Л.Васильев, В. Н. Карташов, М.М. Коченов, Ю.В. Чуфаровский и другие).

Феномен перфекционизма в литературном обзоре рассматривается как один из продуктов низкой самооценки или неадаптивного копинга, избегающего поведения, депрессии и тревоги в проявлении синдрома эмоционального выгорания, а также социальной фобии (Н.Г.Гаранян, Т.Ю.Юдеева, М.В.Ларских, А.Б. Холмогорова, J.Ashby, G.Flett, R.Frost, P.Hewitt, F.Russo и другие). Потому особенно актуальна регулярная профилактика и диагностика психологических тенденций перфекционизма в организации личности юриста, угрожающих переходом в патологическое состояние под воздействием психотравмирующих факторов.

Психологический феномен перфекционизма является мощным предикативным фактором психосоматических и личностных расстройств. Невротические признаки перфекционизма предполагают постоянное совершенствование мастерства как стремление к высокому уровню достижений на правилах отчетливо регламентированных условий жесткой конкуренции в юридической специальности. Высокие требования к исполнительскому мастерству в указанных условиях диктуют необходимость проявления высокого уровня развития индивидуальных волевых качеств в профессиональной юридической деятельности, что сопровождается значительными расходами физических и психических ресурсов специалиста.

Классическое понимание феномена перфекционизма имеет смысловое определение как стремление к совершенству и идеализации, содержащее завышенные стандарты выполняемых действий и тенденцию к чрезмерно критическим оценкам своего поведения, проявляемые как следствие чрезмерно высоких требований к собственной личности.

Перфекционизм определяется как многомерное явление, поскольку его различные формы могут или стимулировать профессиональную деятельность, направленную на достижение результата или оказывать негативное дезадаптивное воздействие, вызывая эмоциональное перенапряжение. Необходимо заметить, что форма перфекционизма с ориентированием на себя влияет конструктивно, в то время как форма социально-обусловленного перфекционизма оказывает деструктивное влияние на деятельность. Кроме того, необходимо учитывать личностный ресурс и готовность юриста к конструктивному реагированию на профессиональные специфические перфекционистские требования, обусловленные различием половой принадлежности, возрастными, квалификационными характеристиками специалиста, а также уровнем формирования его личностной зрелости.

Феномен перфекционизма существует в определенной взаимосвязи с личностными свойствами индивидуума, включая самооценку, мотивацию к успеху и избегание неудач, соревновательную тревожность и эффективность целеполагания. Психологически нормальные адаптивные проявления перфекционизма юриста соотносятся с положительным отношением к его деятельности, ориентацией на успех, уверенностью в ситуациях конкуренции и противостояния. Невротические дезадаптивные признаки перфекционизма связаны с повышением психологической стрессовой напряженности, увеличением тревожности, снижением уверенности в себе и склонности к эмоциональному выгоранию.

Особенности проявления перфекционизма в структуре профессиональной деятельности юриста – это совокупность мотивов, установок, ценностей, знаний и навыков, а также определённых личностных качеств, интегрированных в профессиональном самосознании. Для решения поставленных задач использовались следующие методы: теоретический анализ, сравнительный анализ, обобщение и интерпретация научных данных имеющихся в психологической науке по изучаемой проблеме и собственное эмпирическое исследование автора, проводимое в городе Алматы с 2015 по 2016 годы на базе центра обучения и повышения квалификации юристов «Grata Training».

В ходе исследования выделены структурные компоненты психологического феномена перфекционизма юристов в профессиональной деятельности: самосознание; ценностные ориентации; профессионально важные качества личности и профессиональная компетентность; соотнесение реального состояния психологической готовности индивида с идеальной моделью профессиональной деятельности. Выделены сферы оказываемого влияния психологического феномена перфекционизма: эмоциональное состояние – недовольство собой, переживание тревоги, стыда, вины и обиды; продуктивность деятельности – поведение избегания, затруднение начала действовать в сочетании с признаками хронического переутомления, неспособность принимать решения и закончить дело; межличностные контакты – разрывы коммуникации, чрезмерные требования и ожидания в адрес окружающих, сравнения зависти и ревности, конкурентные отношения с коллегами, недостаток близких и доверительных отношений.

В случаях нормального (адаптивного и конструктивного) перфекционизма результаты исследования показали, что юристы устанавливают для себя завышенные стандарты с отличием в гибкости и способности приспособления к существующей ситуации. Они стремятся к реалистичным стандартам, что ведет к чувству самоудовлетворения и повышению самооценки, однако считают, что небольшие ошибки составляют неуспех, и их самооценка больше основана на внешней оценке того насколько хорошо они выполняют свою деятельность. Их поведение характеризуется функцией положительного подкрепления и включает психологическую готовность взаимодействовать со стимулами.

В случае невротического (дезадаптивного и неконструктивного) перфекционизма исследуемые юристы показали завышенные стандарты без возможности допущения ошибки. Они обеспокоены не-

достатками своей деятельности настолько, что даже самые несущественные из них приводят к ощущению несоответствия собственным требованиям. Отмечена выраженная неуверенность и сопротивление завершению дела на фоне повышенной педантичности в пунктуальности, порядке и аккуратности. Конфликты и трудности в общении отражали составляющий конструкт перфекционизма. Показатели деловой мотивации указывали на признаки быстрой истощаемости, поскольку профессиональная активность направлена не на дела, а на стремление к быстрому успеху, удовлетворению честолюбивых амбиций и публичному всеобщему восхищению. Непереносимость критики выявила угрозу идеальному Я и фрустрирование реального Я, вызывая поведенческие функции отрицательного подкрепления и желания избежать неприятных исходов.

Таким образом, результаты исследования особенностей перфекционизма в профессиональной деятельности юриста и его феноменологические психологические взаимосвязи с личностными детерминантами достаточно противоречивы в пределах его конструктивного или неконструктивного проявления. Особое внимание обращают невротические признаки, оказывающие влияние на успешность деятельности специалиста: постоянное недовольство собой и достигнутым результатом, незавершенность деятельности по ситуативной неуверенности в высоком качестве и эффективности ее выполнения, конкурентные отношения с окружающими вследствие постоянного сравнения себя с ними. Невротический характер перечисленных проблем вызывают стойкие деструктивные формы психологического реагирования на профессиональные ситуации. Деятельность юристов способствует формированию здорового перфекционизма как одного из профессионально важных качеств и вместе с тем создает угрозу развития патологического невротического перфекционизма, провоцирующего или усугубляющего симптомы эмоционального выгорания в силу особенностей профессиональной специфики.

Литература

1. *Адлер А. Понять природу человека. СПб.: Академический проект, 1997*
2. *Гаранян Н., Холмогорова А., Юдеева Т. Перфекционизм, депрессия и тревога. // Московский психотерапевтический журнал. 2001. №4*
3. *Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста: Введение в специальность. – М.:БЕК, 1997*
4. *Ларских М. В. Системный анализ различных подходов к проблеме "перфекционизм" личности // Системный анализ и управление в биомедицинских системах. – 2009. – № 1*
5. *Ларских М. В., Ларских С. В. Потребности и мотивы перфекционистов // Научно-медицинский вестник Центрального Черноземья. – 2015. – №59*
6. *Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. -М.: Изд-во МГУ, 1989*
7. *Тепликов В. Б. Психолого-педагогические условия становления профессиональной Я-концепции студентов юридического вуза: -М., 2006*
8. *Ясная В.А., Ениколопов С.Н. Перфекционизм: история изучения и современное состояние проблемы // Вопросы психологии. 2007. №4*
9. *Alarcon G.M. A meta-analysis of burnout with job demands, resources, and attitudes // Journal of Vocational Behavior. – 2011. – №79*
10. *Beck A.T. Cognitive Therapy and Emotional Disorders / A.T. Beck. -N-Y.; Scarborough: Meridian Book, 1979*
11. *Griffin K.W., Epstein J.A., Botvin G.J., Spoth R.L. Social Competence and Substance Use Among Rural Youth: Mediating Role of Social Benefit Expectancies of Use // Journal of Youth and Adolescence. 2001*
12. *Rice K.G., Cunningham T.J., Young M.B. Attachment to Parents, Social Competence, and Emotional Well-Being. // Journal of Psychology. 1997*
13. *Slaney R.B. et al. The Almost Perfect Scale – Revised // Measurement and Evaluation in Counseling and Development. – 2001. – V. 34, № 3*

УДК 301:159.9

Сапунова Е. Н.
практикующий психолог,
член психоаналитической ассоциации Республики Казакстан

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЦ С НАРУШЕНИЕМ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ В ПРОЦЕССЕ РАБОТЫ ДНЕВНОГО МОЛОДЕЖНОГО ЦЕНТРА

КҮНДҮЗГҮ ЖАШТАР БОРБОРУНУН ИШИНИН ЖҮРҮШҮНДӨГҮ МЕНТАЛДЫК ДЕН-СООЛУГУ БУЗУЛГАН ЖАШТАРДЫ КООМДОШТУРУУ

THE PROCESS OF SOCIALIZATION FOR PERSONS WITH IMPAIRED MENTAL HEALTH IN THE CENTER FOR YOUNG PEOPLE

Аннотация: *В материале статьи представлен опыт реабилитационного центра для молодежи с нарушением психического здоровья в процессе их социальной адаптации и информационной образовательной помощи членам их семей. Автор раскрывает специфику участников «Дневного центра для молодежи с нарушением ментального здоровья», характеризует основные трудности, возникающие при взаимодействии с ними, определяет задачи по механизму эффективной социализации и улучшения их эмоционального состояния на примере осуществления плановых психологических мероприятий.*

Ключевые слова: *ментальное здоровье, ограниченные психические возможности, социальная адаптация, социализация, реабилитация, социальное функционирование.*

Аннотация: *Макаланын материалында реабилитациялык борбордун психикалык ден-соолугу бузулган жаштарды коомго адаптациялоо процесси жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнө маалыматтык билим берүү жардамынын тажрыйбасы келтирилген. Автор "Менталдык ден-соолугу бузулган жаштардын күндүзгү борборунун" катышуучуларынын өз ара байланыштарынан келип чыккан негизги кыйынчылыктарын, натыйжалуу коомдошторуу механизминин милдеттерин аныктайт жана пландаштырылган психологиялык иш-чараларды ишке ашыруу мисалында, алардын эмоционалдык абалын жакшыртуу спецификасын ачат.*

Түйүндүү сөздөр: *Менталдык ден-соолук, психикалык мүмкүнчүлүктүн чектелүүсү, коомдук адаптация, коомдоштуруу, реабилитация, коомдук иштеши.*

Abstract: *This article describes the experience of the rehabilitation center for young people with mental health problems in the process of social adaptation and educational information assistance to members of their families. The author reveals the specifics of the participants «day center for young people with impaired mental health». The author describes the main difficulties encountered in cooperation with them and defines the tasks and the mechanism of effective socialization in order improves their emotional state on the example of the plans psychological activities.*

Keywords: *mental health, mental disability, social adaptation, socialization, rehabilitation, social functioning.*

Настоящее время определяет необходимость решения проблем интеграции в общество категории молодежи с нарушением ментального здоровья на основе равных общественных прав каждого гражданина страны. Процесс социализации для индивида связан с расширением социальных навыков как освоением новых видов деятельности (Леонтьев, 1975). В отечественной социальной психологии социализация предполагает усвоение социального опыта в ходе трудовой деятельности (Андреенкова, 1970). Соци-

альная реабилитация психических больных основана на положениях системного подхода Л.С. Выготского и методологических основ реабилитации в психиатрии (Б.Е. Алексеев, Д.Л. Буртянский, В.Д. Вид, М.М. Кабанов, О.Г.Коган, А.Т.Филатов и другие). Б. Д. Карвасарский рассматривает социализацию как «взаимодействие потребностей, импульсов, аффектов индивида с влиянием внешнего социального нормирования», когда формирование индивида достигается в ходе целенаправленного воздействия на человека под влиянием семейного и внесемейного общения.

В данной статье делается акцент на выявление возможности успешного социального функционирования лиц с нарушением ментального здоровья, положенный в основе деятельности проекта «Дневной центр для молодежи с нарушением ментального здоровья» по оказанию психосоциальной помощи для 10 молодых психически больных людей. Проект являет собой создание альтернативной социальной службы для возвращения людей с психическими заболеваниями к активной жизни в обществе и формирования у них положительных социальных установок.

Целью нашей работы является изучение особенностей их самостоятельного поведения при условии смены привычного пространства и окружения: приобретение навыков самообслуживания вне семьи, приобщение семьи к реабилитационному процессу, привлечение здоровых сверстников (волонтеров) и развитие в обществе толерантного отношения к молодым инвалидам.

Основные задачи проекта определены в рамках реализации программ ранней психосоциальной реабилитации в групповом формате (независимое пребывание и тренинг социальных навыков), поддержка и активизация собственных возможностей психически больных людей в преодолении жизненных трудностей и приближение людей с психическими заболеваниями к обычным условиям жизни вне психиатрической больницы.

Осуществление трудовой и профессиональной реабилитации проводится через трудоустройство, организацию досуга, взаимодействие психически больных людей и их родственников с общественными организациями. Система ранних реабилитационных мероприятий в ходе проекта «Дневной центр для молодежи с нарушением ментального здоровья» включает в себя социально-психологические воздействия, направленные на восстановление оптимального уровня жизнедеятельности психически больного человека и его социализации в обществе.

Специфика контингента молодежного центра для лиц с нарушением ментального здоровья характеризует основные трудности, возникающие при взаимодействии с ними. Группу участников молодежного центра объединяет наличие инвалидности, но в целом все они разные, не похожие друг на друга индивидуумы. У некоторых психические нарушения сопровождаются умственной отсталостью, заболеваниями опорно-двигательного аппарата, пониженным зрением, слухом и другими соматическими проблемами. Лица с нарушением ментального здоровья характеризуется рядом физических отклонений от нормы здоровья и нарушением поведения, где особенно характерна полярность психики, при которой отмечается целеустремленность, настойчивость и в тоже время импульсивность. Настойчивость сменяется апатией, отсутствием стремлений и желаний что-либо делать, а повышенная самоуверенность, безапелляционность в суждениях быстро сменяется ранимостью и неуверенностью в себе. Потребность в общении имеет тенденцию сменяться желанием уединиться. Развязность в поведении часто сочетается с застенчивостью, романтические настроения граничат с цинизмом или расчетливостью, а нежность и ласковость могут быть на фоне жестокости.

Молодые люди, участники дневного молодежного реабилитационного центра, относятся к категории инвалидов. Это отчетливо проявляется в их специфической внешности, потому в определении стигматизации общества окружающие просто отворачиваются от них. Даже родители или родственники не всегда способны адекватно воспринимать людей с нарушением ментального здоровья и испытывать к ним родственные чувства. Между тем именно описываемые молодые люди нуждаются в понимании и сочувствии к их страданию от общественной неприязни окружающих.

Исходя из особенностей участников молодежного центра, определялись задачи по социализации и улучшения их эмоционального состояния, что определялось в создании комфортной психологической среды, где могут быть реализованы способности молодых людей к общению и творчеству: организация обучения необходимым социальным и бытовым навыкам; реабилитации как инструмента, стимулирующего развитие личности и адаптационных возможностей воспитанников.

Оценка результативности ранней реабилитации лиц с нарушением ментального здоровья проводилась на основании регулярных «диагностических» срезов для того, чтобы определить критерии и оценить изменения психологических характеристик личности участников проекта в динамике (индивидуально и в групповом взаимодействии). Для получения контрольных результатов психологической диагностики проводился постоянный контроль: коммуникативных навыков как умений обходиться без конфликтов; замедлений/ускорений реакции, открытости/замкнутости, исполнительности/непокорности и умения просить прощения; навыков сдерживания эмоций, агрессивности, слез; желаний/нежеланий быть приветливым, улыбаться; умений удерживать информацию; закреплений навыка строить взаимоотношения с окружающими людьми.

На основании заключительных отчетов подводились итоги работы по ранней реабилитации лиц с психическими заболеваниями, участников дневного молодежного центра. Полученные результаты можно рассматривать как индикаторы достижения цели проекта по социализации и интеграции в общество группы молодых людей с болезнью психики.

Таким образом, применение комплекса ранних реабилитационных воздействий позволили достичь выраженного эффекта социализации участников проекта «Дневной центр для молодежи с нарушением ментального здоровья» в обществе, в семье. В ка-

честве главных результатов психологической работы в данном направлении социальной реабилитации отмечается кардинальная смена обстановки в условиях изменения и расширения круга общения при выходе из замкнутых домашних условий. Изменение социальной роли в переходе из роли опекаемого в роль активного субъекта взаимодействия приводит к функционированию в группе равных по социальному статусу людей. Оздоровительное влияние активных действий в совместном труде позволяет молодым людям с психическими заболеваниями социализироваться и приобрести жизненный опыт в освоении новых знаний и умений общественной жизни.

Литература

1. *Алексеев Б.Е. Психически больной в семье // Обозрение психиатрии и мед. психологии им. В.М.Бехтерева. 1998.-№ 2*
2. *Андреенкова Н.В. Проблемы социализации личности // Социальные исследования. М., 1970; Вып. 3*
3. *Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982*
4. *Вид В.Д. Психоаналитическая психотерапия при шизофрении. -СПб, 1993*
5. *Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. М.: Педагогика. Т. 4. 1984*
6. *Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия. -СПб.: Изд-е 3, 2006*
7. *Кабанов М.М. Реабилитация психически больных (2-ое изд.). -Л.: Медицина, 1985.*
8. *Практикум по психосоциальному лечению и психосоциальной реабилитации психически больных / под ред. И.Я.Гуровича, А.Б.Шмуклера. - М., 2002.*
9. *Beck A.T. Cognitive Therapy and Emotional Disorders / A.T. Beck. -N-Y.; Scarborough: Meridian Book, 1979.*
10. *Laing R. The Politics of the Family / R. D. Laing. N.Y.: Vantage Books, 1972.*
11. *Bellack A.S., Morrison R.L., Wixted T.T., Mueser K.T. An Analysis of Social Competence in Schizophrenia // British Journal of Psychiatry. №7, 1990*
12. *Cameron N. Reasoning regression and communication in schizophrenia // Psychological monographs. 1938. Vol. 50, N 1. P. 391–397*
13. *Griffin K.W., Epstein J.A., Botvin G.J., Spoth R.L. Social Competence and Substance Use Among Rural Youth: Mediating Role of Social Benefit Expectancies of Use // Journal of Youth and Adolescence. 2001*
14. *Rice K.G., Cunningham T.J., Young M.B. Attachment to Parents, Social Competence, and Emotional Well-Being. // Journal of Psychology. 1997*

М А З М У Н У

ТИЛ ИЛИМИ

Дунканаев А. Сүйлөмдүн семантикалык-структуралык изилдениши 3
Койлубаева А. Багыныңкы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары 7
Дунканаев А. Макалдардын семантикалык структурасын моделдештирүү.................................... 10
Вангук Ан. Кыргыз жана корей тилиндеги фразеологизмдердин жана макал-лакаптардын салыштырмасы 14
Мукашева Р. М. Перспективы развития политической лингвистики в Кыргызстане 17
Акалын Режеп. Сөз жасоо уясынын кыргыз тил илиминде изилдениши 21
Paizulaeva A.U. UNTERRICHTSENTWURF ZUR BALLADE "DER HANDSCHUH" (1797) von FRIEDRICH von SCHILLER 24
Акалын Режеп. Сөз жасоо уясынын түрк тил илиминде изилдениши 28
Жумалиев Ж. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат - ит түрк» эмгегинде белгиленген кыпчак урууларынын лексикалык өзгөчөлүктөрү 30
Усмамбетов Б. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегиндеги айрым көөнөргөн сөздөргө этимологиялык анализ... 34
Шакенбаева Г.К. Узчулукка байланыштуу сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан......................... 37
Доржу Чургуй-оол Михайлович. Об исконных основах термина бижик ~ бичик «письмо, письменность» в тувинском языке 41
Карымшакова А.Т. Теги сын атооч, сан атоочко тиешелүү болгон функционалдык бөлүкчөлөр 45
Искендерова С., Садыралиева Г.Э. Махмуд Кашкаринин «Дивану Лугати-т түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптарда «адеп» концептисинин репрезентациясы... 49

АДАБИЯТ

Өмүралиева Ж.О. "Манас" эпосунда ата-бала мамилесинин чагылдырылышы. Гумандуулук 51
Аламанова А.Т. Асанбек Стамовдун "Хан Тейиш" тарыхый романында фольклордук-мифологиялык мотивдин берилиши 55
Урматбек Нурсейит уулу. Олжобай Шакирдин "Куюн доор" романынын көркөм чагылдырылышы 58
Аламанова А.Т. Жапаркул Токтоналиевдин "Хан Ормон" тарыхый романында фольклордук мотивдердин орун алышы 61
AKYÜZ Murat. TUHFETÜ'L-ÂHBÂB FÎ TEZKİRETİ'L-ÂSHÂB'IN BASILMIŞ NÜSHALARI VE BU NÜSHALAR ARASINDAKİ FARKLAR.. 65
Сола Пак. Кореядагы Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары... 69
AKYÜZ Murat. ORTA ASYA'DA FARSÇA OLARAK YAZILMIŞ OLAN YEREL VE ÖZEL ŞAİR TEZKİRELERİ 72
Мустафа Пекгөз. MEVKÛFÂTÎ MUHAMMED EFENDİ'NİN TERCÜME-İ SADRÜ'Ş-ŞERÎ'A ADLI ESERİ 75
Асанова Н.Т. Заман көйгөйүн чагылдырган адабий пародиялар... 78
Кулбаракова З.А. «Маадай Кара» эпосундагы канаттуулар культунун өзгөчөлүгү............................ 80
Dilek Yılmaz. Kimlik Oluşumunda Önem Arz Eden Unsurlar ve Toplumdaki Yansımaları............................ 84
Асанова Н. Т. Азыркы кыргыз пародистери............ 88
Кырвели С. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында этномаданий деформациянын чагылдырылышы тууралуу кыскача ой жүгүртүүлөр 91
Жумашова Н., Бегалиев С. Алп манасчы Саякбай Каралаев 96
Кодиров К. Тема самосознания человека в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани 100
Кодиров К. Отражение тайн символических терминов в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани 103

ПЕДАГОГИКА

Халилова Т.Т. Интеграцияланган сабак 105
Алтымышова Ж.Ж. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастанынын Кытайда изилдениш тарыхы... 108
Халилова Т.Т. Кыргыз тилин интеграциялап окутууга арналган эмгектер жөнүндө сөз............... 111
Макиевский И.М., Корсакова И.Н., Тотошов Б.К. Реализация принципа наглядности в обучении физическим упражнениям на занятиях физвоспитания со студентами БГУ......................... 115
Мукамбетова А.С. Студенттердин билимин баалоонун мыйзамдык негиздерин түзүүнүн коомдук-социалдык талаптары.............................. 118
Судоргин Е.П., Мамыров Дж.Т. К опыту подготовки студентов – кроссменов БГУ................ 122

ПОЛИТОЛОГИЯ-СОЦИОЛОГИЯ

Бахадур Мажиди. Афганистандын тышкы саясатында коопсуздукту орнотуу маселелери....... 125
Медведева А. Основные концепции в работах Ирвинга Гофмана... 127
Бахадур Мажиди. Борбордук Азия мамлекеттери менен Афганистандын өз ара кызматташтыктары: Кыргыз Республикасына карата перспективалар ... 131
Саидов А. Политический режим и демократия 134
Сейитбаев Б.Т., Ибраимова Г.О. Трайбализм менен непотизмдин революциялык кырдаалдын түзүлүшүнө тийгизген таасирлери.......................... 137
Саидов А.С. Исследование проблемы института президентства.. 141

ПСИХОЛОГИЯ

Искакова А. Влияние межэтнического брака на этнокультурную идентичность подростка 144
Мусанова Л.М. Особенности проявления перфекционизма в структуре профессиональной деятельности юриста 147
Сапунова Е.Н. Социализация лиц с нарушением ментального здоровья в процессе работы дневного молодежного центра................................ 150

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы, түйүндүү сөздөр (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
- аннотацию статьи, ключевые слова (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,
  Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention F\first name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27
К. Карасаев атындагы БГУ

Тел.: (+996)312 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Эрнист Талканов

Басууга 14.04.2017-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210х297 мм). Көлөмү 19,5 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 15.

«Мега Формат» басмасында басылды.